

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

КЊ. IX

НАРОДНИ МУЗЕЈ У ВРАЊУ

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

КЊ. IX

ВРАЊЕ, 1973.

**BULLETIN
DU MUSÉE DE VRANJE
TOME IX**

Власник и издавач
Propriétaire et éditeur
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ВРАЊЕ

Уређује
УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Rédige par le Comité
de rédaction

*Стевановић Влада, Паламаревић Олгица,
Митровић Миодраг и Вукановић Татомир*

Одговорни уредник
Rédacteur

Т. П. Вукановић

Штампа — Imprimerie
Графички завод „Гоце Делчев“
Скопје

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

Страна—Page

RASPRAVE I ČLANCI

T. P. Vukanović

Bronze Figurine Representing the He—Goat from Teranda (Prizren)
of Hellenic—Illyrien Epoch

1

T. П. Вукановић

Бронзана фигурина јарца из Теранде (Призрен) хеленско-илирске
епохе

26

T. P. Vukanović

L'anneau du tchelnik Miloš Pović châtelain de Zvečan en 1370

45

T. П. Вукановић

Прстен челника Милоша Повића господара града Звечана 1370. год.

60

Dr. Gojko Ђ. Desnica

Борба Карађорђа за систем државног уређења у обновљеној Србији
1808—1812. год.

73

Dr. G. Ђ. Desnica

La lutte de Karageorges pour le système de l'organisation d'Etat dans
la Serbie raturée de 1808—1812

103

Богумил Храбак

Борбе при одступању српске војске у јужној Србији (област Врања),
СИ Косову и СИ Македонији октобра 1915. год.

105

B. Hrabak

Les combats lors de la retraite de l'armée serbe dans la Serbie du
Sud (région de Vranje), dans le Kosovo du Nord—Est et la Macédoine
du Nord—Est au mois d'octobre 1915

136

II

<i>Т. П. Вукановић</i>	
Студије из блканског фолклора V	139
I. Култ пса у Муслимана, Срба и Арбанаса на Косову	139
II. Слепи гуслари у Јужних Словена	147
III. Кратка житија двеста југословенских народних гуслара	165
IV. Зла коб Мусе Кесеџије у двобоју с Марком Краљевићем пред- одређена обичајима при одгоју Мусе Кесеџије као одојчета	210
V. Свадбени ћилими с антропоморфним шарама из Пољанице	213
<i>Т. Р. Vukanović</i>	
Études du folklore balkanique V	218
I. Culte du chien chez les Musulmans, Serbes et Albanais de Kosovo	218
II. Joueurs de guzla aveugles chez les Slaves du Sud	219
III. Biographies brèves de deux cents joueurs de guzla populaires	220
IV. Mauvais destin de Musa Kesedžija dans le duel avec Marko Kraljević, prédéterminé par les coutumes pratiquées en élevant Musa Kesedžija comme nourrisson	221
V. Tapis nuptiaux à dessins anthropomorphes de Poljanica	221
ПРИЛОЗИ	
<i>Т. П. Вукановић</i>	
Бакарна крстата секира са Косова	223
<i>Т. Р. Vukanović</i>	
Die kreuzförmige Kupferaxt aus Kasovo	225
<i>Т. П. Вукановић</i>	
Средњовековни млат из Призрена	227
<i>Т. Р. Vukanović</i>	
Mittelalterlicher Flegel aus Prizren	231
<i>Др Андрија Лаиновић</i>	
Вести о првом српском устанку у неким непознатим савременим француским конзулским и војним извештајима	233
<i>Dr. A. Lainović</i>	
Nouvelles de la première insurrection serbe dans certains rapports consulaires et militaires inconnus de l'époque	247
<i>Д. Барјактаревић</i>	
Пресек развоја говорних особина Ибарског Колашина	249
<i>D. Barjaktarević</i>	
Coup du développement des particularités de langage de Kolašin en Ibar	261
<i>Станиша Тошић</i>	
„Божји људи“ — омиљена тема у делима Б. Станковића	263

<i>S. Tošić</i>		
„Božji ljudi“ (Gens de Dieu) — thème favori dans les œuvres de B. Stanković		270
<i>Момчило Златановић</i>		
Из ономастике врањскога краја		271
<i>M. Zlatanović</i>		
De la terminologie onomastique de la region de Vranje		277
<i>Радош Требјешанин</i>		
Сусрети Борисава Станковића и Радоја Домановића		279
<i>Р. Требјешанин</i>		
Встреча Борисава Станковича и Радоя Домановича		288
<i>Б. Цветковић</i>		
Традиција као савременост у културном животу младих радника Врања		289
<i>В. Svetković</i>		
Tradition comme phénomène contemporain dans la vie culturelle de jeunes ouvriere de Vranje		301
<i>Момчило Златановић</i>		
Народне лирске песме источне и јужне Србије		303
<i>M. Zlatanović</i>		
Chants populaires lyriques de la Serbie de l'Est et de la Serbie du Sud		320
БИБЛИОГРАФИЈА		321
<i>Милица Матић — Бошковић</i>		
Етнографија и фолклор у часопису „Братство“		321
САОПШТЕЊА		335
<i>Душан Дрљача</i>		
Симпозијум Етнографског института САНУ о етнолошким проучавањима савремених промена у народној култури (Београд, 28—30. јануара 1974. год.)		335
<i>Душан Дрљача</i>		
XX. конгрес Савеза удружења фолклориста Југославије (Нови Сад, 27. IX—1. X 1973. год.)		338

KRITIKE I PRIKAZI

341

Jelena Arandelović — Lazić

Veronika Gervers — Molnár: The Hungarian Szür — An Archaic
Mantle of Eurasian Origin The Royal Ontario Museum, Toronto,
Canada 1973

341

Jelena Aranđelović — Lazić

Marija Kakarovič: Slovenska ljudska noša, Ljubljana 1971

343

Н. Пантелић

Симпозијум: О научном делу Сретена Вукосављевића, Прије-
поље, 1973

344

Андријана Гојковић

Оливера Младеновић: Коло у Јужних Словена. Посебно издање
САНУ, књ. 14, Етнографски институт, Београд, 1973

345

Оливера Младеновић

Ганчо Пајтонџијев: Македонски народни ора. Издао Институт за фолклор,
Скопје 1973

347

Т. П. Вукановић

Б. Н. Путилов: Русский и южнославянский георический эпос. Москва
1971

348

RASPRAVE I ČLANCI

T. P. VUKANOVIĆ

BRONZE FIGURINE REPRESENTING THE HE-GOAT FROM TERANDA (PRIZREN) OF HELLENIC- ILLYRIAN EPOCH

In the world of science is already known the bronze figurine, called „Prizren Dancer“ (named after the town it originates from, conserved in the British Museum in London). There exists, however, another valuable work of art, dating from the Hellenic-Illyrian epoch, originating also from Prizren, ancient Teranda, which we are going to present and treat scientifically in this place. The object in question is a bronze figurine representing the he-goat, in a lying position, filled with lead. Our paper is based on the palaeo-ethnological consideration of the problem, leaning on the older prehistoric plastics of the terra-cotta he-goat in the Balkan Peninsula, on its more recent forms from the culture of metallic age and antiquity and finally on ethnographic and folklore concepts in general, particularly among the Balkan ethnic groups, tribes and peoples of the recent historical past.

I

The oldest figurines of the he-goat and the she-goat in the Balkan Peninsula are doubtlessly the terra-cottas discovered in the neolithic sites at Vinča. The figurines of the he-goat resp. she-goat of grey-black terra-cotta, represented in a lying position, with their legs tucked under the body, fragmented, have been found at Vinča. Iconographic characteristics and features of this figurine, in spite of the entirely decorative way of artistic representation and shaping of the figurine, are very precise, wonderfully noticed and naturalistically represented distinctive traits of the goat's body, resting in the above mentioned position, with its legs tucked under the body. The he-goat is lying on his right side. His long neck and the attitude of his head are exceptionally well sin-

gled out and fashioned and represented in a naturalistic manner.¹ Another terra-cotta representing the he-goat has been excavated from a Vinčan grave. The he-goat's head is represented here with his mouth open and the horns of the figurine are damaged. The iconographic characteristic of this figurine is based on a naturalistic representation of the animal.² It seems that this figurine has been imported from somewhere to Vinča.³ Naturalistic representation and iconographically given all parts of the he-goat's head, as well as the high artistic skill in modelling individual parts of the he-goat's head seem to speak in favour of the assumption that the vessel the head of the he-goat had belonged to, was brought to Vinča from abroad. The material and the workmanship of the figurine do not point out the South-East or Cyprus as its place of origin. The contents of the iconographic motif, however, indicates its origin to be looked for in Cyprus, i.e. in the cult of Aphrodite, principal divinity of this island. The Vinčan iconographic motif of the he-goat's head has undoubtedly originated under the influence of this model.⁴ Finally, in the neolithic iconography at Vinča there appears the he-goat also as the motif for the making of cosmetic vessels.⁵ In an analogous way, there are also known, in the late Mycenaean period, cosmetic vessels in form of a he-goat, found at Palaeokastron,⁶ dating from the late Mycenaean time and a similar one from the tomb of the vizier Rekhmar, from the period of the XVIII dynasty in Egypt.⁷

On the oldest dining tables from Vinča, found in the dugouts (earth-cabins), are represented, above the legs, also plastic animal heads. They may be explained by the analogy with the Hellenic tripods which supported the board of the table — *τρατεζόπορα*. Some of them are in the shape of goat's legs with a head of the he-goat at the upper end.⁸ We ought to mention here that the "scapegoat" — *pharmakos* — with the Hellenes was immolated and offered in sacrifice to the daemons in order to propitiate them. In the antiquity, as it is well known, the he-goat appears as the attribute of the god Dionysos and the goddess Aphrodite. In both cases, he has the function of the symbol of the love instinct, with the characteristics of the sex of lower, animal kind and abundant fertility.⁹

¹ M. Vasić: *Praistorijska Vinča I*. Beograd, 1932, p. 47, Fig. 99, a—b; vol. III. Beograd 1936, pp. 141—144, Pl. CXXX, Fig. 604, a, b. Cf. G. Georgiev: *Über die materielle und geistige Kultur der ältesten Ackerbauer und Viehzüchter in Bulgarien*. *Balkanica IV*. Beograd 1973, p. 8.

² M. Vasić: *op. cit.*, vol. I, p. 68, Fig. 118.; vol. III, p. 141.

³ M. Vasić: *op. cit.* vol. II. Beograd 1936, p. 179, Fig. 363.

⁴ M. Vasić: *op. cit.*, vol. I, p. 69; vol. III, p. XV, p. 135.

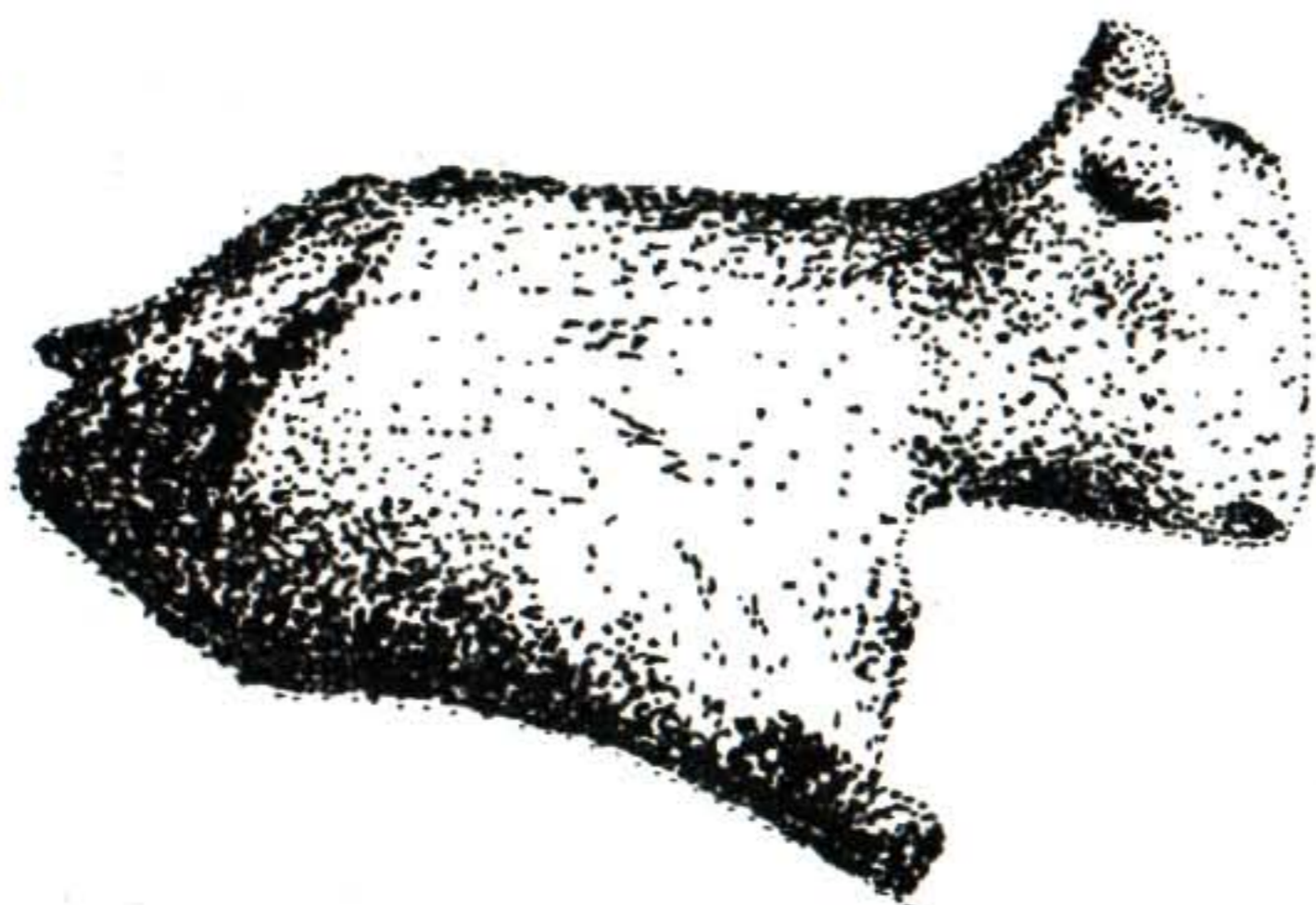
⁵ M. Vasić: *op. cit.*, vol. I, pp. 60, pp. 66, 68—69, Fig. 118, a—b.

⁶ A. Evans: *Palace of Minos*, vol. II, p. 537, Fig. 341.

⁷ A. Evans: *op. cit.*, p. 535, Fig. 339.

⁸ *Daremborg Ch.* — *Saglio E.*: *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, p. 1724.

⁹ *Preller-Robert*: *Griechische Mythologie*. Aufl. IV (1894), p. 380.

Dr. 1. Neolithic terra-cotta figurine representing the he-goat from Vinča. The he-goat is lying on his right side, with his legs tucked under the body. (Drawing after the figure in *M. Vasić: Preistorijska Vinča III*. Beograd 1936. Pl. CXXX, Fig. 604 b)

In the Cretan art, about the year 1600 b. C., there appears on the faience, a wild goat with her kids.¹⁰

On the Hellenistic vases, the satyr is usually represented chasing or raping the nymphs. He is shown with the phallus under the pelt and for this reason the satyr is named "o tragos" (he-goat). In later times of the Hellenic epoch, the satyrs remained the most important figures of the Dionysiac festivals, on the occasion of which they performed a dance with „he-goat's jumps.“¹¹

It is interesting to mention also the bronze pendant from a tomb dating from the VIIIth century b.C. at Kamiros on the Rhodes, on which are represented two he-goat's heads.¹²

In the ancient art of Iran, the he-goat appears as an attribute of the fertility god Nin-Ghizide, which is to be seen from the representation on a bronze fibula.¹³ From the same epoch is also another bronze fibula, a votive offering from Iran, too, where a he-goat appears as the attribute in the representation of delivery.¹⁴ Finally, in the Iranian ancient art, the goddess of fertility is represented with an ibex on her head.¹⁵

¹⁰ *B. Gavela: Istorija umetnosti antičke Grčke*. Beograd 1969. Annexed plate (Museum in Heraklein).

¹¹ *W. Manhardt: Wald-und Feldkult II*. Berlin 1905, pp. 118—141.

¹² *Chr. Blinkberg: Lindos I*. Berlin 1931, p. 103, №. 223; cf. p. 395, № 1572.

¹³ *Oppeln-Bronikowski: Archäologische Entdeckungen*. Berlin 1931, Fig. II; cf. *A. Godar: Umetnost Irana*. Beograd 1965, sk. 36, cf. sk. 12: clay seals with engraved snake and male chamois. Sk. 32: flat head of bronze fibula, representing he-goats browsing the holy tree.

¹⁴ *A. Godar: op. cit.* p. 39, sk. 64.

¹⁵ *E. D. Filips: Narodi svijeta. Isčezle civilizacije*. Beograd 1965, Pl.

In the middle of the first millennium b.C. in the Iranian prehistoric society which inhabited the territory around the lake Issyk-Kul and belonged to the ethnical group or tribe of Sakimi, related to the Scythians, who were dwelling in the steppes around the Black Sea, there was developed the cult of the he-goat. In the prehistoric group of this ancient society, residing in the region of the above mentioned lake in the Kirghiz SSR, it was customary to use zoomorphic motifs in their specific pictorial representations. A special attention was paid to the representation of the mountain he-goats (ibexes). Within this group was particularly developed the cult of the Sun, which is represented exclusively in a zoomorphic manner and in some instances also as the anthropomorphic Sun. Among other representations there appears also the Sun-he-goat. This is due, of course, to religious ideas and concepts of the prehistoric Kirghiz society from the region of Issyk-Kul. We have here, on one hand, the cult of animals, i.e. of he-goats and, on the other, its linking up with the celestial divinity — the Sun. As it can be seen, a striking feature of this cult was the conjunction of the totem and the cosmographic phenomenon of the Sun, i.e. the connection of the cult of totemism with the cult of the Sun, principal source of light on the Earth.¹⁶

Among the figurines, shaped in metal, from an unknown finding place on the Balkan Peninsula, is to be found a naturalistic representation of the he-goat in standing posture, in the style of zoomorphic figures from the Scythian period, at the end of the VIIth and in the VIth century b.C.¹⁷

To the epoch of the early Iron Age (period of Thracian-Cimmerian influences) belongs also a summarily treated miniature bronze figurine representing the he-goat (with a broken off horn, Museum of the City of Belgrade).¹⁸ As the place where this figurine originates from is unknown, its function has not been explained, either.

The duel of animals is a frequently occurring motif in the Luristan bronze plastics. The objects of art from this area represent the duels between two he-goats or two ibexes.¹⁹

Round the bulge of the silver vase, having belonged to the Lagash ruler Entemena (beginning of the historical period) stretches a zone with engraved designs, representing, among other things an eagle with the lion's head, holding two ibexes in his claws.²⁰

¹⁶ News of the Soviet Agency APK, Moscow. Article: „U oblasti jezera Isak-Kula pronađeni praistoriski crteži.“ — „Politika Ekspres,“ June 27, 1973, p. 4.

¹⁷ Археологія української РСР. том. II. Скифо — сарматська та антична археологія, Київ 1971, п. 165, др. 47, cr. 20.

¹⁸ J. Todorović: Katalog praistorijskih predmeta. Ed. Muzej grada Beograda (1971), p. 93, Pl. XLI, 2.

¹⁹ R. Forrers: Realleikon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer. Stuttgart 1907, p. 331, Pl. 85, Fig. 4; J. Neustupni: Praistorija čovečanstva. Sarajevo, 1960, p. 179, cr. 77.

²⁰ J. Neustupni: op. cit., p. 157, kr. 68.

Dr. 2. Bronze fibula on which is represented the god of fertility with two ibexes on his sides. (Drawing after A. Godar: *Umetnost Irana*, Beograd 1965, sk. 36)

Dr. 3. Bronze fibula, on which is represented parturition, taking place between two he-goats. The he-goats, attributes of this lying-in woman, have thus, in the religion of ancient peoples in the Orient, the function of fertility. A votive offering to the temple „in the hope of or from the gratitude for the happy delivery“. (Drawing after a sketch in A. Godar: *Umetnost Irana*, sk. 64)

Ordos, ornamental bronze point, has two ibexes with turquoise inlays in the nostrils.²¹

In the Achaemenid art of Persia we find also representations of the ibex, e.g. a silver handle made in the form of an ibex.²²

In the Tripalian culture, in the period from the VIth to the IIIrd century b.C., is to be found the figurine of the he-goat, made of terracotta.²³

On a silver vase, dating from the Mycenaean-Trojan epoch, which originates from a tumulus at Maikop, in a group of zoomorphic figures, there appears also the representation of the he-goat.²⁴

²¹ L. Pareti: *Historija čovječanstva II*. Zagreb 1967, pp. 48—49.

²² H. Hardner: *Umetnost kroz vekove*. Novi Sad 1967, p. 107.

²³ *Археологія української РСР.*, т. I. Київ 1971, p. 157, fig. 13.

²⁴ J. Strzygowski: *Die altslavische Kunst*. Augsburg 1929, p. 43, cr. 16; A. Mantzevitch: *Sur quelques objets du tumulus de Maikop*. — *Acta Musei Apylensis*. Apylym IX. Alba Iulia 1971, pp. 118—119, Fig. 16; cf. H. Schmidt: *Sammlung trojanischer Altertümer*. Berlin 1902, p. 230, № 5871.; p. 237, № 5973; B.V. Farmakovsky: *La période archaïque en Russie*. Petrograd 1914, pp. 59—61, 73—76.

Dr. 4. Bronze figurine of the lying he-goat, detail from a vessel (crater), found in the necropolis at Trebenište (Macedonia) dating from the Hellenic-Illyrian epoch VIth—Vth century b.C. (After the photograph in *B. Filov: Die archaische Nekropole von Trebenische am Ochrida-See. Berlin-Leipzig 1927, p. 53. At present in the Archaeological Museum, Sofia*)

On a wine jug from the island of Rhodes, dating from the second half of the VIIth century b.C., with plenty of friezes, there appear amazing designs of animals, scattered all over the jug. Among them are represented also two he-goats racing. One of them is ornamented with a swastika at the top of his horns whereas the other has a solar circle.²⁵ Finally, on an Attic water jug with black figures, from the last quarter of the VIth century b.C., is represented a young woman, dressed in a tunic and with a two-colour cloak. She offers a sacrificial cup and a wand to Hermes and on their left side is to be seen a he-goat.²⁶ In the same way, on a Corinthian crater from the second quarter of the VIth century b.C. are represented two heroes armed as hoplites, fighting above Hippolytus. In the lower zone, the central place is occupied by a he-goat.²⁷

²⁵ *F. Chamoux: Grčka civilizacija u arhaisko i klasično doba. Beograd, 1967, p. 76, cr. 31; cf. R. Forrers: Reallexikon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer, p. 930.*

²⁶ *F. Chamoux: op. cit., t. III.*

²⁷ *F. Chamoux: op. cit., pp. 154—155, cr. 70.*

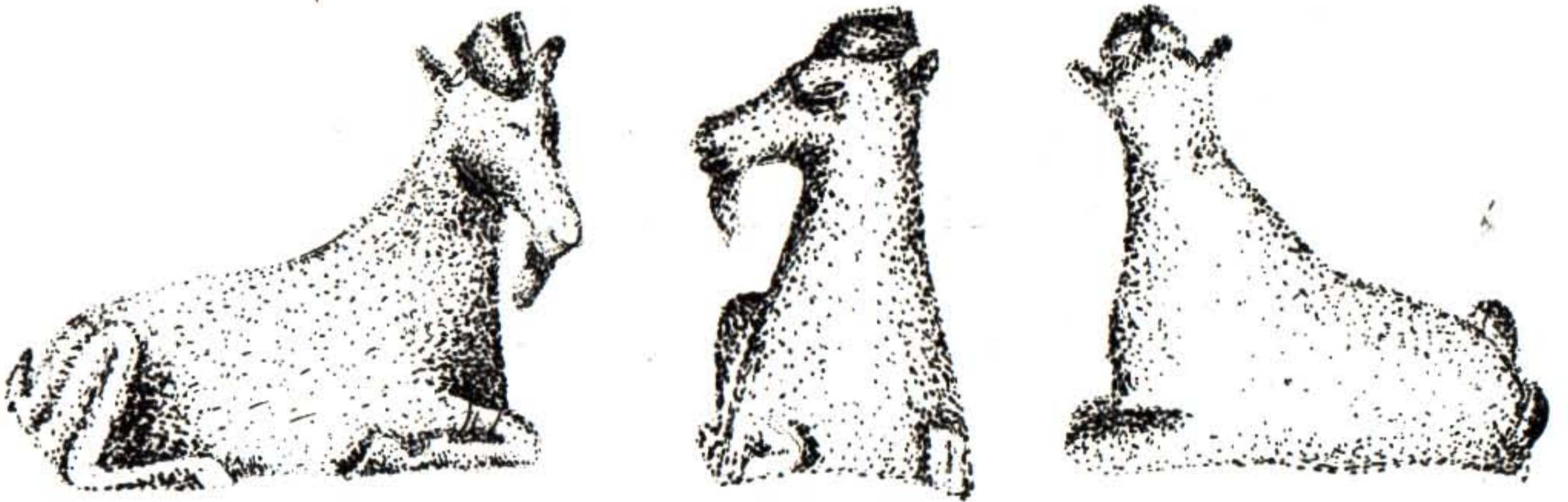

Dr. 5. Bronze figurine of the lying he-goat, filled with lead, from the surroundings of Đevđelija in Macedonia. Hellenic-Illyrian epoch VIth—Vth century b.C. Archaeological Museum in Sofia. (After the photograph) in *B. Filov: op. cit., p. 54*

II

The famous Hellenic-Illyrian necropolises at Trebenište in Macedonia date from the VIth — Vth centuries b.C. Among numerous gold, silver and bronze objects, were also found bronze figurines of he-goats, filled with lead. In a necropolis of Trebenište, the Bulgarian archaeologists, who made the excavations in this locality in 1918, Macedonia having been under the Bulgarian occupation during the World War I, discovered among other finds also the fragments of bronze vessels. On one of these vessels, whose diameter of the opening was 0.21 cm and that of the bulge 0.45 cm, on its shoulder part were placed three cylindrical ornaments which entirely corresponded to the form and size of another vessel. There were preserved but two of them. Between them there stood the figures of he-goats in lying position, only one of which has been preserved. The dimensions of the he-goat figurine are as follows: length 0.068 cm, height 0.053 cm. The figurine of the he-goat has been cast hollow and afterwards filled with lead. The size and shapes of the traces of soldering correspond precisely to the inner part of this figurine. The he-goat is very schematically and roughly modelled in a similar way as the cow from another vessel of Trebenište. The he-goat's eye is very

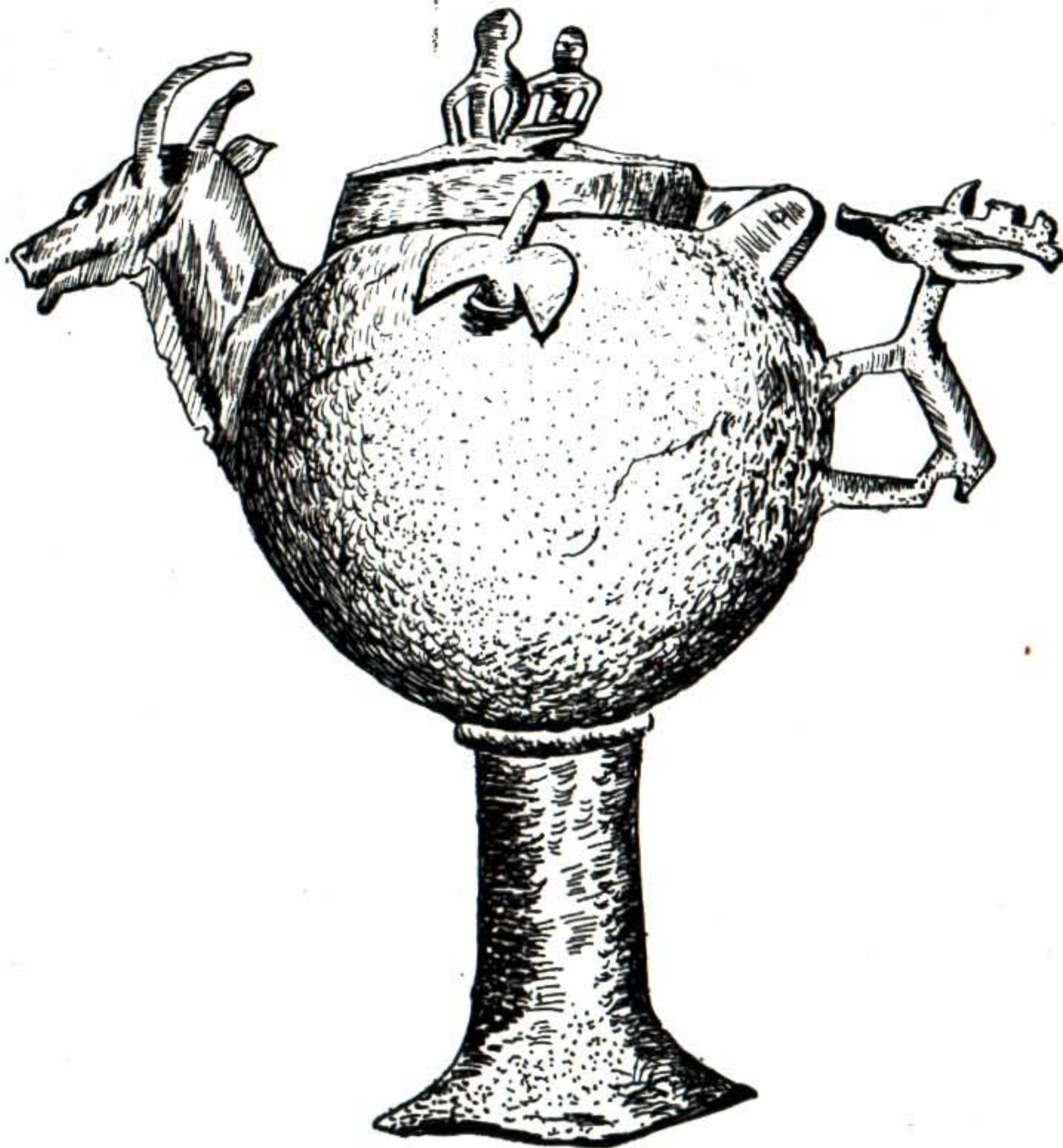
large and very protruding. The goat's hair over the he-goat's forehead is arranged in stripes. The horns are very wide and ornamented with transverse — ribbed stripes; the ears are small and lopped; the he-goats beard is extremely long and rounded off. The ribs are indicated by flat recesses. The legs are badly marked and quite superficially modeled. Over the fore legs has been drawn and ornamented band with parallel notches. The invisible hind leg has not been represented at all. According to the Bulgarian archaeologist B. Filov, this bronze figurine of the he-goat, filled with lead, may be considered as an indication the some other lying he-goats of the approximately same size which have been preserved as individual figures and have got into various collections and which date from before 460 b.C., must have had a similar use "as the ornament on bronze vessels". The fact that these figurines are comple-

Dr. 6. Bronze figurine of the lying he-goat, filled with lead, from Teranda (Prizren) in Kosovo, Hellenic-Illyrian epoch from the middle of the VIth century b.C. A causal find from the end of the XIXth or from the beginning of the XXth century. (Now in possession of the author of this work)

tely flat on the bottom is being explained by the form of vessel which must have been quite identical with the related vessels from the necropolises of Trebenište. A similar bronze figurine of the he-goat in lying position, also filled with lead, has been discovered in the surroundings of Djevdjelija, in Macedonia, and is preserved now in the Archaeological Museum in Sofia. The size of this bronze figurine of the he-goat is 0.075x0.065 cm. This bronze he-goat figurine from Djevdjelija is very much related to the above mentioned bronze figurine of the lying he-goat from Trebenište and it has also an invisible hind leg.²⁸

²⁸ B. Filov: Die archaische Nekropole von Trebenište am Ochrida-See. Berlin und Leipzig 1927, p. 53. On Trebenište cf. N. Vulić: Jedan nov grob kod Trebeništa. Glasnik Skopskog naučnog društva, vol. XI, Skoplje 1932, pp. 1—41, On vessels, for the most part of sacral function with opposite animal heads on the brim (ram's head) cf. M. Pichlerová: Nové košariská, Knižacie mohyly to staršej dobi železnej. Bratislava 1969, p. 288, Pl. LIV, Fig. 2.

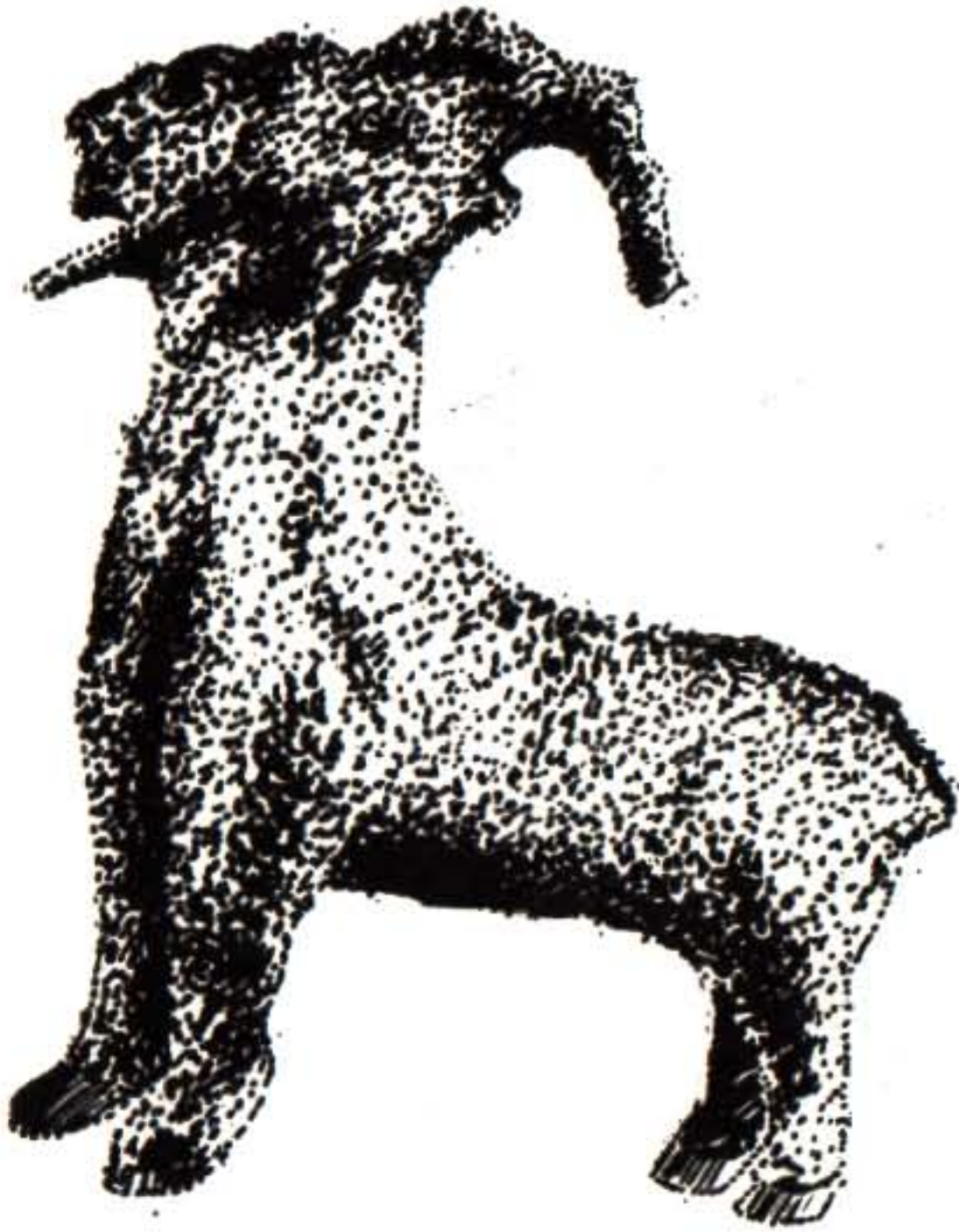
Dr. 7. Bronze vessel from the Circassian province (Ukrainian SSR) with the spout in form of the goat's bust with the head on which are represented the twisted horns. (Drawing after sk. 57 in *Археологія української РСР*, vol. I, Київ 1971.

III

Finally, we present here especially a bronze figurine of a he-goat in lying position, with his legs tucked under the body, filled with lead, which was a casual find, certainly from the end of the XIXth or from the beginning of the XXth century, on the gravitation territory of the ancient Teranda — Prizren of today, and was unknown to the science up to now.²⁹

The bronze figurine of the he-goat in lying position from Teranda (Prizren) is a high achievement of the sculptural art of the Hellenic-Illyrian epoch on the Balkan Peninsula and especially in Kosovo (regions: Podrima, Prizrenski podgor) and dates undoubtedly from the middle of the VIth century b.C.

²⁹ B. Filov: *op. cit.*, p. 54; N. Vulić: *op. cit.*, pp. 31—39.

Dr. 8. Bronze figurine of the he-goat from Sirmium. Roman work from the Ist—IIInd cent. of our era. Drawing after M. Veličković: *Rimska sitna bronzana plastika u Narodnom muzeju*. Beograd, 1972, fig. 106.

Dr. 9. Bronze figurine of the male chamois from the surroundings of Ohrid in Macedonia. Provincial Roman work from the IIInd—IIIrd cent. of our era. Drawing after M. Veličković: *Rimska sitna bronzana plastika u Narodnom muzeju*, fig. 107.

This bronze figurine, representing the he-goat in lying position from Teranda — present day Prizren, is 6.5 cm long, 3 cm wide and 6.5 cm high; it weighs 0.380 gr.

The naturalistic and impressionistic fashioning of the bronze he-goat is particularly emphasized and expressively represented. The iconographic characteristics of this figurine, peculiar to the older epoch of the prehistoric iconographic complex of problems, from which they are, in fact, continually inherited. Here are the principal iconographic traits and characteristics of the bronze figurine of the he-goat of the Hellenic-Illyrian epoch of Teranda-present day Prizren in the province of Kosovo. In the first place it is characterized by the lying posture with the legs tucked under the body, on the right side, while the left fore leg has been shaped to the knee only. The hip of the right hind leg is protruding over the backbone. The tail is curled, and the left hind leg, which is invisible, has remained unshaped. The he-goat's head is raised and the glance of his eyes is very significant, directed to the distance, "wandering look" which watches over the past that had elapsed and scrutinizes the uncertain future. Finally, a very interesting iconographic characteristic of this figurine is, by all means, the act of resting, after a copious meal which is indicated by the rotundity of the he-goat's body, with inflated, smooth flanks, with particularly emphasized beard and ears, with twisted horns connected in parallel, 1.5 cm of which stands above the forehead and both horns are like truncated. An important

iconographic characteristic of the figurine are also the round eyes and the long head turning to the right. The bronze figurine of the he-goat of Teranda we are presenting here is distinguished by the dark green, olive patina which passes into a blackish shade. The bronze figurine of the he-goat is hollow, flattened on the lower part on which the figure rests and filled with lead which increases its weight and gives it stability. It may be said without any doubt that the right side of the he-goat had a determined iconographic function, different from that of the left side. One has the impression that the figurine of the he-goat had lain as an appliqué on the cultual vessel and that it had a special mythological, magic-religious and cultual function. It was, consequently, a ritual bronze amphora or crater which served to the glory of the Hellenic divinity Hermes resp. of the Illyrian god Bindos. Consequently, the amphora with the appliqués of bronze he-goats, had a sacral function in the mythology, magic, religion and cult, and, judging by the eminent size of the he-goat in question, it must have been of considerable dimensions. In fact, the bronze amphora (crater) had three figurines representing the he-goat on lateral sides, which, of course, were symmetrically disposed. The amphora has reached, thus, an Illyrian tumulus, probably tomb of a distinguished person, a prince or the like, on the gravitation territory of the ancient Teranda, as an offering of chthonic function, but, to be sure, not as a sacrifice immolated to the distinguished deceased personality prince, but placed beside him with a view to propitiating the god Bindos, to be helpful to the dead person, buried in the tumulus, in the other world, in his life after death and to assist him in his chthonian existence to attain a better posthumous life.

To Hermes among the Hellenes and to Bindos among the Illyrians was actually offered as a sacrifice a he-goat (she-goat, kid) to be later substituted among the Illyrians of Kosovo by the bronze figurines appliquéd on the amphora (crater). Consequently, it is not the question of the aesthetical function, which is of secondary importance, but of a primary, mythological-magic and religious cultual function of the bronze figurines of the he-goat appliquéd on the vessels, like in the case of the bronze figurine of the he-goat from Teranda — present day Prizren — we are presenting here.

Finally, the bronze objects from all tombs at Trebenište belong chiefly to the Hellenic style of Ionian-Attic workshops, from where they had come to Trebenište, as chthonian offering to the Hellenic princes, fallen in battle, as warriors resp. as an importation by the autochthonous Illyrian population that buried them together with their dead princes into the tumuli, where they had again a chthonic function.³⁰

³⁰ Bronze figurine of the he-goat in lying position, filled with lead, which we are discussing in this place, originates from the gravitation area of Teranda — present day Prizren in Kosovo. It was discovered at the end of the XIXth or in the beginning of the XXth century, as a casual find. We do not know what else has been found on this occasion. The figurine was first in possession of a pro-

The same function, of course, was performed also by the amphorae and craters with zoomorphic and anthropomorphic figurines, such as the bronze figurine, filled with lead, representing the he-goat, which could have been dedicated to the cult of Hermes with the Hellenes and with the Illyrians to the god of springs and sources Bindos to whom were immolated he-goats (goats and kids). One of the prominent elements for determining the famous necropolis of Trebenište as belonging to the Illyrian ethnical group are also the figurines of he-or she-goats, found in its tumuli, which played an important part in the Illyrian mythology, magic and religion. At any rate, judging by the analogy of the bronze figurine of the he-goat from Trebenište for all of which can be said that they originate from the Hellenic cultural and artistic inheritance, but which are all surpassed in artistic value by this bronze figurine of the he-goat in lying position from Teranda, present-day Prizren, we decide for the assertion that the he-goat from Teranda — Prizren is of the same Hellenic origin, considering the analogy between the iconographic characteristics of this lying he-goat with those of similar objects whose Hellenic origin is beyond all questions. We could not adopt the hypothesis of the local Kosovo origin of this magnificent work of art, for no similar figurines have so far been found among the Illyrians and Dardanians of Kosovo. The ancient casual find speaks in favour of a lively connection between the Hellenic culture, undoubtedly of the archaic epoch, and the Illyrian tribes, perhaps also Dardanians, from Kosovo. We can state, without any hesitation, that this figurine played an exclusively mytho'ogic-cultural part to the glory of the god Bindos in the cult, magic and religion of the ancient Illyrian society from the territory of Teranda.

IV

On a bronze vessel, dating from the IInd-Ist centuries b.C, and originating from the Circassian region, which has the function of a jug and belongs, to all probability, to the Sarmatian ethnical group, the spout has the form of the he-goat's head with a long neck and curved horns. The handle of the vessel is fashioned in form of a stag. The lid is attached to the vessel by means of a ring which has the form of a bird. On the lid are represented two anthropomorphic figures in standing position.³¹ A striking feature of this vessel is the iconographic appearan-

minent Turkish feudal family (pashas) in Prizren. In 1913 it became property of the then head of the Post Office at Prizren and now it belongs to the author of the present paper.

After the World War II, there were found, in the village Gorance near Trebenište in Macedonia, two bronze figurines, representing a he-goat (she-goat) in lying position, filled with lead. Both have got, in the course of time, into the hands of Macedonian silversmiths and later into the hands of amateurs of antiques, unknown to us. As far as we could learn, one of the figurines was slightly damaged and both of them had the dimensions analogous to those published by the Bulgarian archaeologist B. Filov.

³¹ Археологія української РСР, vol. II, p. 202, dr. 57.

ce of the goat's head with twisted horns among the zoomorphic figures of the stag and the bird and anthropomorphic figures on the lid. In our opinion, as the bird and the stag in the mythology, religion, magic and cult, form the cultural circle of chthonic characteristics and features, the same function ought to be ascribed also to the goat's head with twisted horns. All this has, of course, also other practical functions of the vessel itself and the aesthetic charm, the main point being the importance of the primary sacral function of the whole vessel.

A statuette of the he-goat, cast in full bronze, originates from Sremska Mitrovica (Sirmium) and dating from the I-IIrd centuries of our era (now in the National Museum in Belgrade). This statuette has the following dimensions: height 3.9 cm, length 3.1 cm. The he-goat is represented in a standing position and has long horns and a long beard. The head of the he-goat, with a projecting snout, is raised high. We find also an analogous iconographic motif of the standing he-goat on another figurine representing the ibex, from the surroundings of Ohrid in Macedonia, cast in full bronze, whose dimensions are 4.6x4.6 cm, provincial work from the IIrd-IIIrd centuries of our era (also now in the National Museum in Belgrade).³²

On the Illyrian territory, inhabited by the tribe of Iapods, has been found at Privilica near Bihać in Bosnia a sanctuary of Bindos, situated at a source. It is obviously the question of Bindos, Illyrian deity of springs and sources. On the site of the sanctuary have been discovered arae and beside them many kids' bones, which shows that the kids were immolated to the divinity of sources Bindos.³³ The following inscription has been found on an ara:

Bindo Neptuno sacrum.
Proculus Parm
anic/us/ praepos/itus/
V/otum/ s/olvit/ l/ibens/ m/erito/.³⁴

As it may be seen, Neptune is here *interpretatio romana* of Bindos. This shows that Bindos was Illyrian god of sources³⁵ to whom the he-goats were immolated.³⁶ Finally, let us mention that on one of the above mentioned arae are represented three he-goats (she-goats), two of which above and one below the inscription.

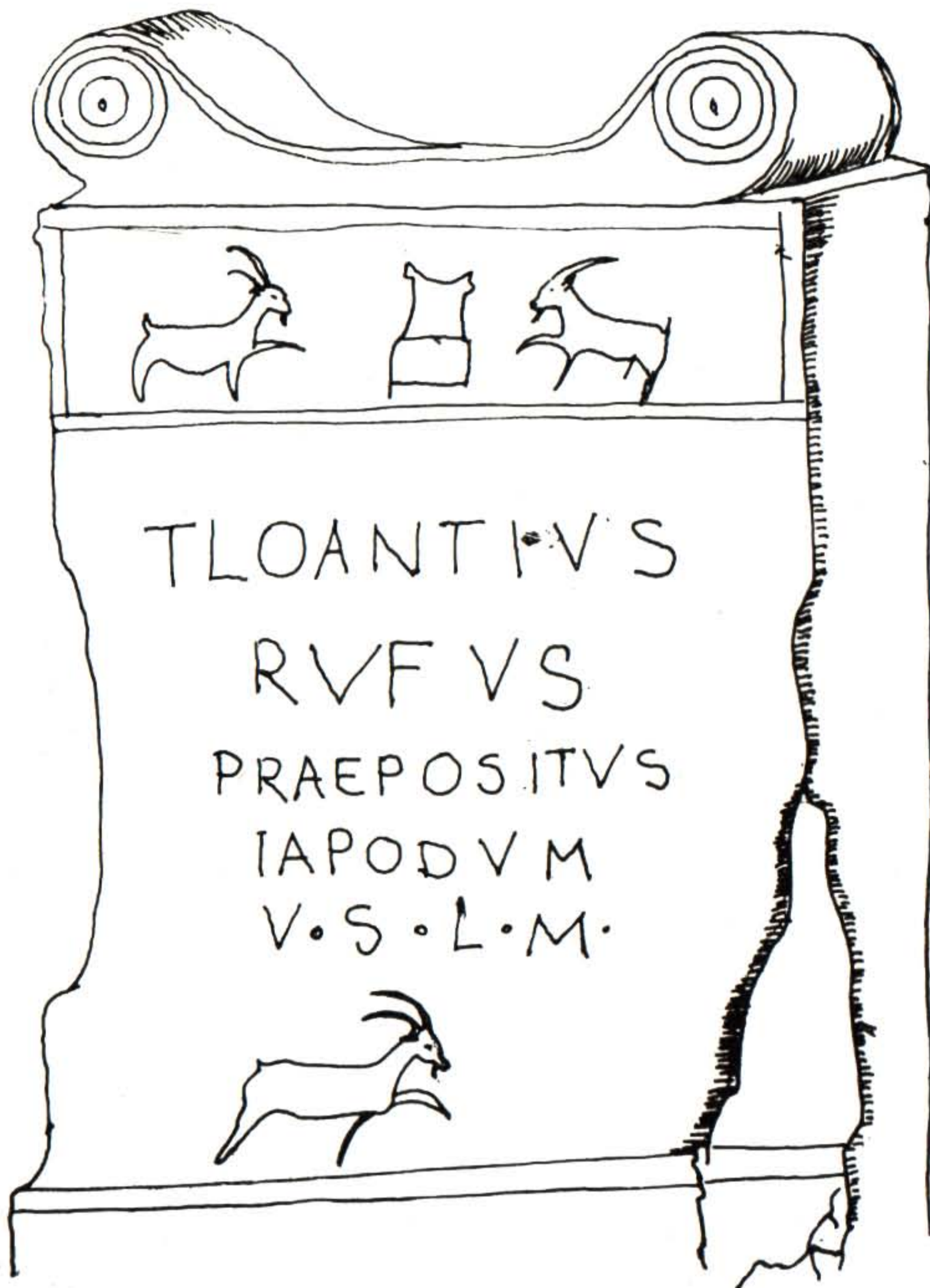
³² M. Veličković: Rimska sitna plastika u Narodnom muzeju. Beograd 1972, p. 74. t. № 106; cf. № 107, p. 74 (male chamois). On analogous figurines of the he-goat in sitting position from Sirmium, cf. H. Menzel: Die römischen Bronzen aus Deutschland II. (Trier), Mainz am Rhein 1966, № 99 and 102; R. Fleischer: Die römischen Bronzen aus Österreich. Mainz am Rhein 1967, № 264; S. Reinach: Répertoire de la statuaire grecque et romaine II, p. 750, № 56.

³³ C. Patsch: Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina VI. Wien 1899, pp. 33—35; cf. A. Mayer: Die Sprache der alten Illyrier I. Wien 1957, p. 87.

³⁴ C. Patsch: op. cit. Wiss. VI, p. 156, Fig. 2.

³⁵ Cf. R. Marić: Bind, ilirski bog izvora. GNC, vol XLVIII, Beograd 1939, pp. 146—147; same author: Antički kultovi u našoj zemlji. Beograd 1933, p. 9.

³⁶ Cf. R. Marić: Bind, ilirski bog izvora, p. 147.

Dr. 10. Ara with three he-goats of the Illyrian tribe of Iapods. Found at Privilica near Bihać in Bosnia in the sancturay of the Illyrian god Bidnos. (Wiss. Mitt. VI (1899), Fig. 2, p. 156

We ought to mention here, of course, that Horace, in one of his odes speaks of the sacrifice offered regularly on the 15th of October (celebration of Fontanalia) to the numen of the source.³⁷ Thus, a he-goat

³⁷ „O fons Bandusiae, splendidior vitro,
 dulci digne mero non sine floribus,
 eras donaberis haedo,
 cui fons turgida cornibus
 primis et Venerem et proelia destinat.

was sacrificed to the source, but it is not done in conformity with the general Roman rules which prescribed to offer on the occasion of Fontanalia bloodless sacrifices consisting in flowers, or to immolate a sow or a ewe, but, according to local prescriptions and to the local ritual, a he-goat.³⁸ Consequently, the cultural inheritance of the Romanian population reached the Illyrians, on one hand, as a survival of magic-religious and mythological ideas and on the other, there might have been also the direct ethnogenesis, resulting from the blending, fusion and symbiosis of different populations.

Dr. 11. Bronze figurine of the he-goat, representing the seal of the XIV legion Gemina in Brigetio, beginning of the IIIrd cent. of our era. Drawing after S. Soproni: Der Stempel der Legio XIV Gemina in Brigetion. *Folia archaeologica* XVII. Budapest 1965, Abb. 38

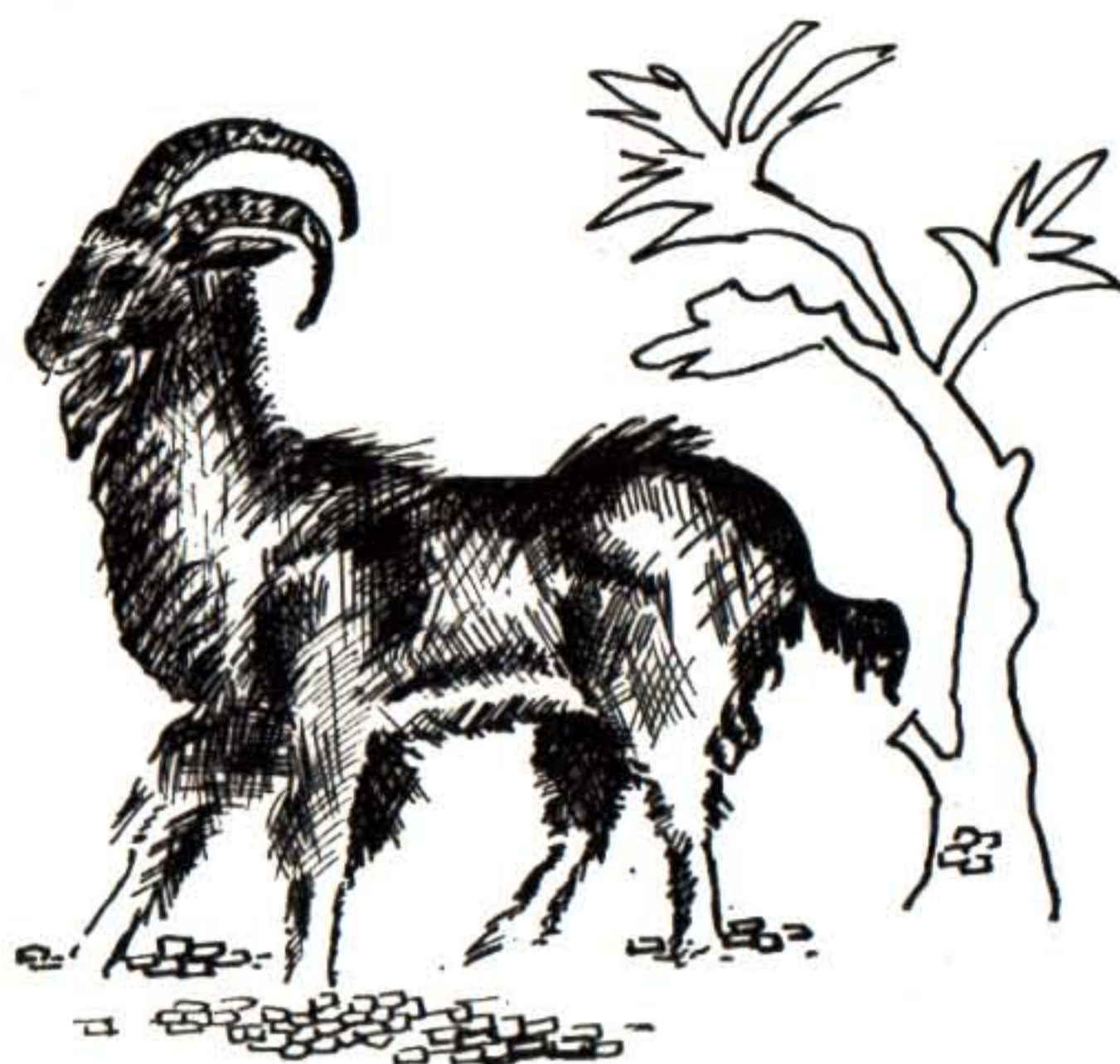
Very closely related iconographic motifs with those of the bronze figurine of the he-goat of the Hellenic-Illyrian epoch from Teranda, present-day Prizren, are shown by the bronze figurine of the he-goat in lying position, with the legs tucked under the body, of magnificent artistic modelling, which represent the seal of the XIVth legion Gemina in Brigetio. The dimensions of this figurine are as follows: length 9 cm, width 5.4 cm. The lying he-goat takes up the position of an observer of languid aspect, as if he were represented in the pose of leisure and rest, which is to be seen from the iconographic characteristics of the

Frustra: nam gelidos inficiet tibi

rubro sanguine rivos" (Carm. 3, 13, 1 sq.): cf. *Nauk-Hoppe:*

Des Q. Horatius Flaccus Oden u. Epoden. I, Leipzig 1926, p. 121.

³⁸ Cf. R. Marić: *Bind, ilirski bog izvora*, p. 148.

Dr. 12. Detail of the ancient mosaic from Tunisia: grey he-goat (Tisdrus — El Djem). Drawing after the colour reproduction 29a in „Antički mozaici i umetničko blago Tunisa“, katalog. Beograd 1973

figurine and the traits of his head. Here we see his strongly emphasized pupils and eyeballs, edged with thick protruding eyebrows. The he-goat's head is covered with hair bringing into relief the fine features of this tired animal. The head hardly sticks out over the thick-set neck, like a lion's head. Although the pricked-up ears and imposingly shaped beard, almost grown together with the thick he-goat's neck, have no special iconographic property, like it is the case with the bronze figurine of the Teranda he-goat of the Hellenic-Illyrian epoch from Kosovo, which we presented above. This figurine of the he-goat which represents the seal of the XIVth legion Gemina in Brigetio, dates from the beginning of the IIIrd century (about 212 a.D.), from the time of the emperor Caracalla.³⁹

³⁹ S. Soproni: Der Stempel der Legio XIV Gemina in Brigetio. — *Folia archaeologica* XVII. Ed. Muzeumi ismeletterjesz to Körpont Budapest 1965, pp. 119—126. Fig. 38—42. Seals with the figurine of the he-goat in the I and II centuries, particularly in the time of Caracalla, are of frequent occurrence in Roman legions in the Central European countries. Cf. J. Szilágyi: *Inscriptiones tegularum Pannonicarum*. Diss. Pann. I, Budapest 1934, 0.83 p. 0.76; T. XX, tip. 104; T. XXII, tip. 2—4; cf. *PWRE*. IX Suppl. Stuttgart 1962, p. 614. For the Danubina countries cf. T. Nagy: *Budapest műenlékei II* (1962), p. 53; F. Křížek: *Limes Romanus*. Konferenz Nitra. Bratislava 1959, p. 56. For the forms and analogies of this figurine cf. E. Espérandien: *Bronzes antiques de la Seine Maritim*, Gallia suppl. 13. Paris 1959, t. LI № 164; G. Faider-Feytmans: *Recueil des bronzes de Bavia*. Gallia suppl. 8. Paris 1957, pp. 110, 262; P. Lebel: *Catalogue de collections archéologiques de Besançon V. Les bronzes figurés*. Paris 1959, T. LVI, № 2; LVII, № 2; D. Iványi: *Die Pannonischen Lampen*. Text. Budapest 1935, Taf. XLIII, cr. 7.

Dr. 13. Coat of arms of the South Slav family of Nimičić from the XIVth century, with the heraldic sign of the she-goat, according to the Illyrian Book of Heraldry of the Ohmućević family. Drawing after A. Solovjev: *Postanak ilirske heraldike i porodica Ohmućevića*. Glasnik Sk. n. dr. vol. XII, Pl. XIII, № 150

Finally, in Tunisia, on an ancient mosaic from Tisdrus (El Djem) is drawn, in a standing position, the "grey he-goat" with long hair which has grown after the ritual clipping done at a previous time, on a white background. He looks to the left and his beard is pointed and the horns are twisted.⁴⁰

V

It is, of course, necessary to set forth briefly in this place also the heraldic iconographic motifs with the representation of the he-goat in the recent historical past of the Balkan peoples and in the illuminated manuscripts of the Western Slavs. On a Czech miniature from the middle of the XIVth century are represented the shepherds with their flocks.

⁴⁰ *Antički mozaici i umetničko blago Tunisa*, katalog. Beograd 1973, p. 31 and reproduction in colour 29a.

Particularly remarkable in this picture is the duel between a greyish-green he-goat and a ram at the foot of the hill and upon it is to be seen a mottled he-goat (brown with a white pattern across the middle of the body) browsing the leaves on a tree.⁴¹ In the coat of arms of the prince Vuk Nimičić, who is being mentioned among the Balkan Slavs, in a charter dating from 1395, in the Book of Heraldry by Ohmućević from the XVIth century, is represented a he-goat as a distinct heraldic characteristic trait.⁴² Finally, in the coat of arms of the famous Albanian medieval ruler Scanderbeg is shown a goat's head.

VI

In the scientific literature, A.J. Evans has already pointed out that at an earlier time on the island of Crete a goat was immolated to the god Zeus, to be replaced later by an ox.⁴³ In India, during the cholera epidemic, as a protection against this pernicious disease, they take, in some regions, a he-goat or a cow-buffalo and drive them away far into the forest and allow them never to return to the flock resp. herd. By this sacrifice they want to save their region from the cholera, believing that such an offering of the he-goat or of the cow-buffalo will preserve them from becoming ill of cholera.⁴⁴

On the island of Lesbos, as early as in the VIIth century b.C. Dionysos called himself "kamelios" (kid). Further, when the cult of Dionysos had spread throughout Hellas, the principal participants in his festivities wore the he-goat's masks. This pantomime exerted, by all means, an influence also on the origin and development of dramas resp. tragedies. Pan, the goat-footed god, was considered sometimes to be the protector of goats and sheep. He was named also "goat's companion" or, as Plato says, "goatdherd". In this context there ought to be mentioned also some sylvan demons of goatlike appearance.⁴⁵

In Scandinavia there is a well known ritual procession as a part of ritual ceremonies on the occasion of the celebration of Christmas, called Julbock. The ritual dancers are disguised as he-goats. In some regions and localities of Norway, the Julbock comes on Christmas Eve from the hill masqueraded as the he-goat. When he enters the house, he sits down behind the stove, a place pre-eminently attributed to the household spirit. Should he not find there the supper prepared for him, he gets angry and breaks everything in the house. If this ritual ceremony were not performed, it was believed that this household would suffer a loss of cattle. There exists also a description of the ritual ceremony of Julbock from 1724, as performed on Christmas Eve in Denmark.

⁴¹ V. Husa — J. Petran — A. Šubatova: Homo faber. Pracovní motivy ve starých vyobrazeních. Praha 1967, № 48.

⁴² A. Solovjev: Postanak ilirske heraldike i porodica Ohmućevića. Glasnik Skopskog n. dr. XII. Skoplje 1932, p. 99, Pl. XIII, № 150.

⁴³ A. J. Evans: J. H. St. vol. XXI, p. 182; cf. M. Vasić: Stojeće statuete. 6. Plastičke predstave vola i njihovo tumačenje. Starinar III, p. 97.

⁴⁴ J. G. Frazer: The Golden Bough. A Study in Comaparat. Religion, p. 180.

⁴⁵ W. Manhardt: op. cit.

Finally, in Lithuania, a boy dressed in fur played "the New Year's he-goat", dancing a ritual dance in front of the house.⁴⁶

The Russian lisun — polisun has also the goat's attributes, such as: legs, horns, ears.⁴⁷

According to popular beliefs, the forest spirits in Switzerland are dwarfs, in form of a chamois and they are considered to be protectors of herds and flocks in the forests. In an analogous way, Scottish forest spirits are imagined in semi-goat's shape and known under the name "ursikin".⁴⁸

Let us mention at the end that in Rumania, on the New Year's Eve, was performed a ritual dance, called, "tapara" (goat). The dance was performed by the dancers masqueraded as goats.⁴⁹

VII

The traces of the cult of domestic animals — goats and particularly he-goats — are to be met with also in the famous Albanian code of customary law, known under the name of "The Law of Lek Dukagjin". In an article of this law which states an absolute prohibition to steal resp. to rob three domestic animals, the he-goat is mentioned in the first place (ugič or he-goat for reproduction) the other two being the ram and the chained-up dog.⁵⁰

Finally, we find continuity, cultural inheritance and genesis of a certain ancient Illyrian-Roman religion, also among the Montenegrins and Albanians on the Balkan Peninsula. A Montenegrin folk tale about the origin of the river Crnojevića Rijeka says that the river came into being in the moment when the hunters of the ruler of Montenegro, Ivan Crnojević, had killed a wild goat which appeared before them soaking wet from a cave when they were on a hunt. Another folk tale speaks about the origin of the source Nova voda near the village Dobrsko selo, which gushed forth only after some people had caught a he-goat and cut him off an ear.⁵¹

As we already mentioned, from times immemorial to the folkloric concepts of the first decades of the XXth century, a he-goat has been

⁴⁶ W. Manhardt: op. cit., II, pp. 189, 192.

⁴⁷ W. Manhardt: op. cit. I, pp. 138—148; II, pp. 145—147. The ritual New Year's masks in the South of Serbia and in the region of Podlasie in Poland have also the attributes of the goat. Cf. S. Zečević: Lesnici — leskovački šumski duhovi. Leskovački zbornik, vol. V. Leskovac 1965, p. 16 sq.; K. Moszynski: Kultura ludowa slowian, tom II. Warszawa 1968, pp. 275—294; J. Lechowa: Plastyka obrzędowa Podlasia. — Prace i materialy Muzeum archeologicznego i etnograficznego w Lodzi. Seria etnograficzna №. 17, Lodz 1973, p. 167, Phot. 10—11. On beliefs and customs relating to the goat, in a general way, among the European peoples cf. Колендарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Зимние праздники. Ед. „Наука“, Москва 1973, s. v. „koza“ in the index.

⁴⁸ W. Manhardt: op. cit. II, pp. 149, 152.

⁴⁹ Miron and Garola Grindea: Dances of Rumania. London 1952, p. 16.

⁵⁰ A. Shtjefen Konst. Gječov, O.F.M.: Kanuni i Lekë Dukagjinit. Shkoder 1933, § 799.

⁵¹ П. А. Ровинский: Черногория въ ея прошломъ и настоящемъ. Слб. 1901, II, часть 1, p. 537.

immolated to the numen of the source in this Balkan region. Of course, it is not a pure chance, but modern practices as regards offering of a he-goat to the divinities of springs and sources are deeply rooted in the mentality of Balkan Slavs, especially Montenegrins, evidently as a survival of the ancient Illyrian religion and by this practice are corroborated, substantiated and illustrated the facts from the inscriptions on the arae found at Privilika in Bosnia.⁵²

In addition to the above, let us quote that there was a custom among the Montenegrins, up to the World War II, to immolate an animal when a well was being dug, or when water from a source was being piped or, finally, when a new spring was discovered. In all these cases they either immolated an animal, called kurban or let a few drops of blood from a man's thumb fall into water.⁵³ The letting of blood from the thumb when a well is being dug or a source discovered can be thought of as a substitute for the sacrifice of a human being.⁵⁴ From the same complex of problems let us quote also the following customs. Thus, in Montenegro, on the day of Unmercenary Physicians (St Cosmas and St Damian, November 14) there is a custom, particularly at Grahovo, not to do any domestic work with the wool. The shepherds kill on that day a goat as the sacrificial victim, roast it and make a meal of it in common with their guests. According to the popular belief, it is done "in order that the flock should increase".⁵⁵ In fact, this is a collective ritual meal sacrifice which has been undoubtedly inherited as a survival from hoary antiquity of the prehistoric and afterwards ancient Illyrian and Roman society, which has been preserved among the Montenegrins in the Old Montenegro.

Among the Albanians of Kosovo (regions Gornja Morava and Gnji-lanski Karadag) there was a custom "to sell half a flock of goats" to pay the blood money to liquidate a family blood feud.⁵⁶ Among the Serbian population of the village Lukovo, when a goat enters a harvested field and begins to browse "God's beard" (the best spikes of wheat, left unharvested in the field, as an offering to the agrarian divinities of fertility), the ears are taken from its mouth and preserved as a remedy for the diseases of the mouth (they are ground and used for curing "žavoljak" — herpes on the lips).⁵⁷

Among the Serbians of Montenegrin origin in the regions of Kosanica and Jablanica in South Serbia, when a man gets angry with someone, he sometimes uses the insult: "(I swear at) your god, the he-goat!". There exists also a similar curse: "Your idol is a bearded he-goat!" These oaths and insults are most frequently used by the popu-

⁵² Cf. R. Marić: op. cit., pp. 147—148.

⁵³ П. А. Ровинский: Черногория II, p. 536.

⁵⁴ Cf. R. Marić: op. cit., p. 147.

⁵⁵ П. А. Ровинский: op. cit. p. 689.

⁵⁶ Cf. T. P. Vukanović: Selo kao socijalna zajednica kod Srba. Priština, 1965, p. 95.

⁵⁷ S. Trojanović: Glavni srpski žrtveni običaji. SEZb, vol. XVII, Beograd 1911, p. 212.

lation belonging to the tribe of Bratonožići, to with among the members of the clan Bukumiri (Bogomils, Balkan aborigines, of non-Slav origin, later Slavicized).

It may be assumed that the he-goat, attribute of the Illyrian god Bindos, has replaced, in oaths and curses, his deity, with whom he was identified, *botj* in honours and in oaths and insults, for the taboo of deity must not be mentioned, but its attribute may, according to the very ancient popular concepts. Similarly, the cultural inheritance and continuity of the survivals of the pagan religion might have reached the Montenegrins through the Balkan Walachs who also assimilated to a considerable extent with the Montenegrin tribes and ethnical groups.⁵⁸

Among the Serbians in the region of Gruža there is a very ancient custom to bake on Christmas Eve a ritual bread "for the ram and the he-goat".⁵⁹ The Serbian population in the surroundings of Vranje (Poljanica, Pčinja, basin of Vranje, etc.) they used, until the World War II, to prepare on Christmas Eve a ritual bread for the ram or the he-goat, resp. for sheep or goats. On Christmas Eve the shepherd would bring the ritual bread to the gate of the pen enclosing sheep and goats and he "treated" to the ritual cake the goat or sheep that had first approached him.

From the abundant variety of problems concerning the names given to domestic animals by the modern South Slav populations we quote a hundred of characteristic names for the he-goat we met with in our investigations of these problems among the Serbian farmers and cattle-breeders, chiefly in South Serbia. At the same time, we mention casually that the names given to she-goats are more numerous. Here are the names of the he-goats: Arap, Arča, Acko, Baljko, Baljoš, Baroklija, Backo, Beki, Belaš, Belan, Belonja, Belča, Becko, Beljan, Bisjko, Bradile, Bradonja, Branko, Budiljko, Vranjac, Vranjko, Gavriilo, Garan, Gacko, Golub, Goluban, Daždo, Dzejan, Djarlile, Djoko, Djekoljan, Ždrile, Žukile, Žučko, Zejan, Zeka, Zekan, Zelenko, Zečko, Jablan. Janko, Jelenko, Klempile, Kriljan, Kulan, Labud, Labudko, Lasan, Ladomodile, Lasko — Lacko, Magare, Marko, Marjanko, Mejo, Mišče, Muaren, Musa, Ništarac, Njemac, Odža, Pas, Plavan, Perko, Perobokile, Poganac, Pop, Prč, Prčkonja. Puvać, Resko, Resnik, Ridjile, Sivile, Skadaran, Smailo, Sjerile — Sjerko, Srndać, Tračko, Tutolja, Četile, Čilivoje, Čiivile, Čivo, Filjo, Carić, Cvetan, Cvetko, Cigo, Crvenko, Čarapko, Čedo, Čudile, Džerile, Šaban, Šarac, Šariko, Šestorogile, Šutil, Šutko, Šučan.⁶⁰ As it can be seen, the names for the he-goat are plentiful with the Serbian population of farmers and stock-breeders. This also testifies the great variety of the he-goat's cult within the range of cults of domestic ani-

⁵⁸ Cf. T. P. Vukanović: Les Valaques, habitants autochtones des pays balkaniques. — L'Ethnographie, № 56, Paris 1962, pp. 11—41.

⁵⁹ P. Ž. Petrović: Život i običaji narodni u Gruži. SEZb vol. LVIII. Beograd 1948, p. 223.

⁶⁰ From our manuscript collection of personal names used for domestic animals.

mals as well as the important part played by the goats in the farming and stock-breeding economy of former historical epochs in the life of modern Balkan peoples and especially of Balkan Slavs.

Let us mention, at the end, that the he-goat's attributes of sexual lust and great fertility are reflected in a Serbian proverb which says: "He is crouching like a lustful he-goat on a snow-covered path". In his commentary to this proverb the renowned Serbian folklorist V. St. Karadžić states: "People say that the he-goat shouts in autumn:" all are mine, all!" And in winter he stands on the snow-covered path and cries: "Wait!".⁶¹

Finally, in order to illustrate this problem, there is the following Albanian belief which undoubtedly originates from the prehistoric past and antiquity of the Illyrian population on the Balkan Peninsula. It centers round a custom, called "shepherds' word of honour" which allows a person in trouble to apply for the protection of the he-goat which carries a bell round his neck. Here is an example of this practice. An Albanian who "owed blood" to another one, was travelling for his affairs. In his way he had to climb a mountain by himself. He felt very tired because of the hardships of his journey, on one hand, and on account of the fear he was in of being killed by the relatives and tribesmen of his victim, on the other. Wishing to get rid of that fear and to make sure that his death would not remain a secret, if he were killed on his journey, he looked round him and, when he saw a flock of goats grazing near by, he called twice or three times the unknown and invisible goatherd, but nobody answered. Then the traveller made up his mind to apply to the he-goat which wore a bell round his neck as the leader of the flock. He cried to the he-goat: "O, he-goat, you wearing the bell, tell your master that I was his guest, should somebody kill me before I have climbed over this bare mountain!" Having said this, he continued his journey. He made but a few steps, when several shots were fired at him and he fell mortally wounded to the ground and remained there lying dead. The shepherd, who was tending another flock, heard what the traveller had said to the he-goat and related his words to the owner of the goats. The latter, after having verified the circumstances, armed himself and went to avenge his guest and after some time, he met the murderer and killed him. After that, according to the Albanian common law, the jury of the elders brought in their verdict: "blood for blood" and the owner of the goats was declared not guilty, because the traveller has three times called the goatherd and when he did not answer the traveller sent a message to the owner of the flock through the he-goat which led the flock and wore a bell round his neck, to inform him of the danger he was exposed to and to ask for his protection.⁶² In the above custom of the "shepherds' word of honour", under the aegis of the he-goat which wears the bell, is also reflected the function of the

⁶¹ V. St. Karadžić: *Srpske narodne poslovice*. Biograd, 1900, № 6665.

⁶² A. Shtjefen Konst. Gjeçov O.F.M.: *op. cit.* §§ 83—84, *Besa e gjas e çobanit*. Cf. the same in the edition of „Zavod za izdavanje udžbenika“. Priština 1972, VII, p. 119 and p. 84 § 824.

latter as an attribute of the Illyrian god of sources Bindos, as well as his ancient role in the cult of fertility. He is here, in fact, the attribute of the above divinity and, to a certain extent, also the attribute of the landlord and owner of the flock and each message delivered through him binds the entire family to the respect of some social obligations toward the guest. He is in fact a link between the head of the family and the owner of the flock who offered, in prehistoric times and antiquity, to the Illyrian deity of sources and springs Bindos,⁶³ a he-goat as sacrifice. This chosen and selected sacrificial animal has also an anthropomorphic function, to inform its master, owner of the flock, that the guest, traveller who passed by chance, implored the former's protection. This is a nice example of the ancient function of the he-goat among the Illyrian population of the Balkan Peninsula, which survived in the modern Albanian society in the feudal and capitalist epochs.

*
* *
*

After all that has been set forth, there results the following conclusion. The bronze figurine, representing a he-goat in lying position, filled with lead, from Teranda, present-day Prizren in Kosovo, dating from the Hellenic-Illyrian epoch, belongs to the category of exceptionally valuable zoomorphic minute plastic from the prehistoric and ancient epoch of the Balkan aborigines. By its artistic form, it may be classed as belonging to the naturalistic style and it abounds in specific iconographical motifs. This gives it an advantage, so that it surpasses all the figurines of its kind, both those from the previous epochs and these from its own time and from later historical periods. This is based, on one hand, on its location on a vessel with sacral function (amphora, resp. crater) and on the other, on the survivals of art of the prehistoric neolithic society, all centred on the artistic concepts and the artistic level of the Hellenic art, whose product is the figurine in question.

The prehistoric neolithic terra-cotta figurines from Vinča, which represent the he-goat, as it has been already emphasized, in an iconographic motif, show this animal in lying position with its legs tucked under the body. The same iconographic motif appears on the bronze figurine, dating from the Hellenic-Illyrian epoch, found at Teranda — present-day Prizren in the province of Kosovo, which is being discussed in the present paper. Finally, the bronze figurine of the he-goat, that

⁶³ On this Illyrian divinity cf. C. Patsch: *op. cit.* *Wiss. Mitt.* VI, pp. 150—163; VII, pp. 33—35; R. Marić: *Antički kultovi u našoj zemlji*, p. 8 sq; *same author*: *Bind, ilirski bog izvora*. GNC, vol XLVII, pp. 146—149; A. Mayer: *Die Sprache der alten Illyrier I*. Wien 1957, s. v. Bindus; A. Stipčević: *Iliri*. Zagreb, 1974, p. 187.

was the seal of the XIV legion Gemina at Brigetio shows the same iconographic motif: lying position with the legs tucked under the animal's body. All these identical or analogous iconographic motifs are essentially based on the genesis or on the cultural inheritance, i.e. they represent the survivals of the Balkan antiquity of the neolithic society.

The iconographic motifs of he-goats from Iran, on the bronze fibulae, which accompany the god of fertility as his attributes, show a special religious-magic and artistic treatment, in the same way as they have a particular function as attributes of the divinity of fertility, furthered and incarnated by the he-goats.

The cult of the he-goat in the prehistoric society of Iran is connected with the celestial divinity Sun, where the latter appears as Sun — he-goat. This is in fact a very high reach of a zoomorphic individual in the mythology, magic and religion of ethnical groups, tribes and peoples of the world in general.

The she-goat from the bronze vessel of the Ukrainian prehistoric society from the metallic epoch has the function of receptacle for filtering of the liquid from the bronze vessel, whose handle is in the form of deer, with two anthropomorphic figurines on the lid. The head and the bust of the she-goat have, undoubtedly, in addition to the aesthetical function, also the mythologic and religious-magic function and perhaps even the sacral and chthonic one.

At the end, the she-goat and the he-goats which appear on the ara dedicated to the Neptune, *interpretatio romana* of Bindos, found on the territory inhabited by the Illyrian tribe of Iapods, in the prehistoric site at Privilica, near Bihać, in Bosnia, have a basic sacrificial-religious function in the cult of the Illyrian divinity Bindos.

The Roman bronze figurines, representing the he-goat from Sirmium (Ist—IIrd century) and the male chamois, from the surroundings of Ohrid in Macedonia (IIrd — IIIrd century) have particular iconographic assumptions and characteristics.

The bronze figurine of the he-goat, a casual discovery from Devđelija in Macedonia, as well as the others from bronze vessels of Trebenište (amphorae and craters) from the Hellenic-Illyrian epoch, have iconographic characteristics and distinctive traits related to those of the bronze figurine of the he-goat, found on the territory of the ancient Teranda — Prizren of today in the province of Kosovo, which we are presenting and discussing in this place and which we consider to have had also the mythologic and magic-religious function in the cult of the Hellenic divinity Hermes among the Hellenes in the Ionian-Attic re-

gions, respin the cult of the Illyrian god Bindos in the areas inhabited by the Illyrians in the prehistoric period and antiquity of the Balkan Peninsula, i.e. on the territory of Teranda in Kosovo.⁶⁴

Tradition, iconographic-artistic treatment and functions of the bronze figurine representing the he-goat in lying position, filled with lead, dating from the Hellenic-Illyrian epoch and discovered at Teranda (Prizren) in Kosovo, which is the object of the present study, are based on the concepts of the neolithic society on the Balkan Peninsula. Numerous mythological ideas, customs and beliefs, centred round the he-goat (she-goat, kids) have in fact a chthonian character of offering to the Hellenic deity Hermes resp. to the Illyrian deity of springs and sources Bidnos. There ought to be added to it also mythological concepts and pagan beliefs, centred round the he-goat, as personification of the great sexual lust and potency and in this sense the pictorial representation of the he-goat accompanies as their attribute some divinities at the time of ancient cultures of Asia and Europe. Certain neolithic concepts from the Balkan Peninsula served as the basis for the construction of a superstructure of ideas of societies based on social orders and classes, particularly in the patriarchal ethnical groups and tribes. The survivals of

⁶⁴ On the problem of the goat in mythology, magic and religion in the hoary past and in the folklore cf. O. Schrader: *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde*, Berlin und Leipzig 1923, pp. 692—693; W. Hirschberg: *Wörterbuch der Völkerkunde*. Stuttgart 1965, p. 504. On the Slav origin of the term *prč* (uncastrated he-goat, for breeding) cf. P. Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskoga jezika*. JAZU, t. III, Zagreb, 1973, pp. 28—29 s.v. *prč*. For the Balkan Slavs on this problem cf. Tih. R. Đorđević: *Priroda u verovanju i predanju našega naroda I*. SEZb. vol. LXXI. Beograd 1958, pp. 193—197, dealing with the following problems: 1. Generalities, 2. She-goat as a being, 3. Goats' diseases and 4. Various beliefs concerning the she-goat.

In folk arts and crafts of Rumanians the he-goats figure is applied to the textiles, together with anthropomorphic figures and the solar circle. This speaks of the great antiquity of the he-goats cult in folklore cosmographic concepts of Daco-Roms and their successors modern Rumanians. Among the Montenegrins and, sporadically, also among the Serbians (Herzegovinians, Bosnians and Serbians of Montenegrin origin in Serbia) the popular musical instrument called *gusle* is usually ornamented with the figures of the he-goat or the chamois. The head of the he-goat or of the chamois is sculpturally shaped at the top of the neck. These figures are most frequently carved on the *gusle* made of maple wood.

Finally, several Serbo-Croat folk proverbs deal with the he-or she-goat. Cf. V. St. Karadžić: *Srpske narodne poslovice*. Beograd 1900, Nos 2716, 4267, 5860, 5904; T. P. Vukanović: *Srpske narodne poslovice*. Vranje 1974, *passim*. In the same way the goats are frequently mentioned in the Serbian folk riddles. Cf. T. P. Vukanović: *Srpske narodne zagonetke*. Vranje 1970, pp. 54—55. As we have already mentioned, a ritual New Year's mask among the Serbian population in South Serbia, on the territory of Leskovac, has also goat's head. Its origin is certainly to be looked for in the superstructure of Slav customs on the cultural inheritance of the Dardanians who inhabited, in the hoary antiquity, this area. Cf. S. Zečević: *op. cit.* pp. 16—23.

Let us mention, to conclude, that among the Orthodox monks in the Balkan countries, there existed a very old custom which consisted in the punishment of the guilty monks by the bishop, according to which they were directed from their own monastery into another one and to „tend the he-goats“. The punishment was given that particular name regardless of the penalty the guilty monks were subject to.

these mythological concepts, customs and beliefs have been preserved up to the present day, more or less as pale reflections fresh fossils in the Balkan folklore, from immemorial times up to the middle of the XXth century or, more precisely, up to the World War II (1945). Mythological and magic-religious intensity of these concepts was undoubtedly the greatest in the Hellenic-Illyrian epoch, from which dates also the bronze figurine of the he-goat in lying position, filled with lead, originating from Teranda (Prizren) which is being discussed in the present paper. Finally, all this is a clear testimony of the marked continuity of the ancient Hellenic-Illyrian cultural inheritance, in the patriarchal culture and mentality of the modern Balkan peoples: Albanians, Montenegrins, Serbians and others whom it reached as cultural inheritance and to some extent it has been maintained also through the ethnogenesis of the Hellenes and the Illyrians in the ethnos of the above mentioned modern Balkan peoples.

Т. П. Вукановић

БРОНЗАНА ФИГУРИНА ЈАРЦА ИЗ ТЕРАНДЕ (ПРИЗРЕН)
ХЕЛЕНСКО—ИЛИРСКЕ ЕПОХЕ

У науци је већ позната бронзана фигурина „Призренске играчице“ (добила име по граду одакле потиче, чува се у British Museum —у у Лондону). Међутим, постоји још један вредан уметнички предмет, који потиче из хеленско-илирске епохе, исто из Призрена, античке Теранде, који ћемо на овом месту приказати и научно обрадити. Реч је о бронзаној фигурини јарца, у лежећем ставу, испуњеној оловом. Наш се прилог темељи на палеоетнолошком разматрању проблема, ослањајући се на старију праисторијску пластику од теракоте јарца на Балканском полуострву, његове млађе форме из времена металодобске културе и антике, и на концу на етнографска и фолклорна народна поимања уопште, а нарочито и балканских етничких скупина, племена и народа минуле историјске прошлости.

I

Међу најстарије фигурине козе и јарца на Балканском полуострву, свакако долазе теракоте из неолитског налазишта Винче. Наиме, фигурине јарца, односно козе од сиво-црне теракоте, представљене у лежећем ставу, с подвијеним ногама под тело, фрагментоване, нађене су у Винчи. Иконографске особине и одлике ове фигурине, поред подвијених ногу под њено тело, при свеколиком декоративном начину уметничког приказивања и обликовања

фигурине, јесу тачне, прекрасно уочене и натуралистички представљене одлике козјег тела и мировања у наведеном њеном ставу. Јарац лежи на својој десној страни. Његов дуги врат и положај главе необично су добро уочени и натуралистички обликовани и представљени.¹ Друга једна теракота козе — јарца, нађена је у једном винчанском гробу. Ту је јарчева глава представљена с отвореним устима. Рогови фигурине су оштећени. Иконографска одлика ове фигурине почива на натуралистичком приказу животиње.² Чини се да се ту ради о импортованој фигурини јарца у Винчу.³ Натуралистичка представа и иконографски дати сви делови јарчеве главе, те висока уметничка вештина у моделовању појединих делова јарчеве главе, изгледа да говоре за то, да је суд, коме је јарчева глава припала, био импортован у Винчу са стране. Материјал и израда фигурине, не говоре да она води порекло са ЈИ, као ни са Кипра. Али, садржина самог иконографског мотива упућује да се његово порекло потражи на Кипру, односно његово главно божанство Афродиту. Свакако, под тим је узором настао и овај винчански иконографски мотив јарчеве главе.⁴ Напокон, у неолитској иконографији јавља се у Винчи јарац и као мотив за израду косметичког посуђа.⁵ Аналогно томе, у позно микенско доба, исто тако су познате косметичке посуде у облику јарца, нађене у Палеокастру,⁶ а које потичу из времена позног микенског доба, као и другом из гроба везира Рекхмара, из времена XVIII династије у Египту.⁷

На најстаријим трпезама из Винче, које потичу из земуница, представљене су изнад ногу и пластичне животињске главе. Оне се могу објаснити на основу хеленских треножаца, који су носили плочу или таблу трпезе — *τραπέζοροσ*. Има их обликованих с ногама јарца, које се на горњем крају завршавају главом јарца.⁸ При томе нам ваља поменути, да је „јарац греха“ код Хелена фармакос клао и приносио ко жртве демонима, да би се умилоставили. У доба антике, као што је добро познато, јарац се јављао као атрибут бога Дионисоса и богиње Афродите. У оба случаја, он има функцију симбола љубавног нагона, с одликама секса ниже, анималне врсте и обилате плодности.⁹

У критској уметности, око 1600. године пре н. е. постоји на фајансу обликована дивља коза са јарићима.¹⁰

¹ М. Васић: Праисторијска Винча I. Београд, 1932, стр. 47, фиг. 99, а—б; књ. III, Београд, 1936, стр. 141—144, таб. СХХХ, сл. 604, а, б. Cf. G. Georgiev: *Über die Materielle und Geistige Kultur der ältesten Ackerbauer und Viezüchter in Bulgarien*, — *Balkanica* IV. Београд 1973, стр. 8.

² М. Васић: *op. cit.*, књ. I, стр. 68, фиг. 118; књ. III, стр. 141.

³ М. Васић: *op. cit.*, књ. II. Београд, 1936, стр. 179, фиг. 363.

⁴ М. Васић: *op. cit.*, књ. I, стр. 69; књ. III, стр. XV, стр. 135.

⁵ М. Васић: *op. cit.*, књ. I, стр. 60, 66, 68—69, фиг. 118, а—б.

⁶ A. Evans: *Palace of Minos*. vol. II, p. 537, Fig. 341.

⁷ A. Evans: *op. cit.*, p. 535, Fig. 339.

⁸ *Daremberg Ch. — Saglio E.: Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, p. 1274.

⁹ *Preller — Robert: Griechische Mythologie*. Aufl. IV (1894), p. 380.

¹⁰ Б. Гавела: *Историја уметности античке Грчке*. Београд, 1969. табла у прилогу (Музеј у Ираклиону).

На хеленистичким вазама, сатир се обично представља како прогони или отима нимфе. Он је представљен са фалусом испод крзна, што је узрочник да се и сатир назива „и трагои“ (јарац). У касније време хеленске епохе, сатири су остали најзначајније фигуре дионисијских свечаности, којом приликом су играли игру са „јарчијим скоковима“.¹¹

Интересантно је поменути и бронзани привесак из једног гроба из VIII столећа пре н. е. у Камиросу, на Родосу, на којем су представљене две јарчеве главе.¹²

У старој уметности Ирана, јарац се јавља као атрибут бога плодности Нин—Гизиде, што се види са приказа на једној бронзаној прибадачи.¹³ Из исте је епохе и вотивни дар једне друге припадаче од бронзе, исто из Ирана, где се јарац јавља као атрибут при приказу порођаја.¹⁴ Напокон, у иранској древноја уметности, богиња плодности је представљена са козорогом на глави.¹⁵

Половином првог миленијума пре н. е. у иранског праисторијског друштва које је обитовало на подручју језера Исик—Кула, и припадало етничкој скупини или племену Сакими, сродницима Скифа из црноморских степа, био је развијен култ јарца. Наиме, у праисторијској скупини овога древног друштва, које је обитовало у крајевима наведеног језера у Киргијској ССР, обичавало се посебно сликарско приказивање зоморфних мотива. И, ту је посебна пажња била поклоњена приказивању горских јарчева (козорога). Особито је био развијен у ове скупине култ Сунца, које се искључиво приказује као зооморфно, а потом и као антропоморфно Сунце. Између осталог, јавља се и Сунце — јарац. Дакако, ту се ради о религиозним схватањима и поимљима праисторијског киргијског друштва из предела Исик—Кула. Ту је, с једне стране, заступљен култ животиња, односно јарца, а потом његово везивање за небеско божанство Сунце. Као што се види, ту се истиче спој тотема и космографске појаве Сунца. Бива, овде се јавља спој култа тотемизма са култом Сунца, главног светила на Земљи.¹⁶

У стилу зооморфних фигура скифског периода, с краја VII—VI столећа пре н. е., са непознатог налазишта на балканском полуострву, у металу обликованих фигурина, налази се и натуралистички приказ јарца у стојећем ставу.¹⁷

¹¹ W. Manhardt: *Vald und Feldkult II*. Berlin 1905, pp. 118—141.

¹² Chr. Blinkberg: *Lindos I*. Berlin 1931, p. 103, № 223; cfr. p. 395, № 1571.

¹³ Oppeln — Bronikowski: *Archäolog. Entdeckungen*. Berlin 1931, Fig. II; cf. A. Годар: *Уметност Ирана*. Београд, 1965, цр. 36, cf. цр. 12: печати глинени, са урезаном змијом и са дивојарцем, цр. 32: бронзана пљосната глава прибадаче, са приказом јарчева како брсте свето дрво.

¹⁴ А. Годар: *op. cit.*, стр. 39, цр. 64.

¹⁵ Е. Д. Филлипс: *Народи свијета. Исчезле цивилизације*. Београд, 1965. таб.

¹⁶ Вести Совјетске агенције АПК, Москва. Чланак: „У области језера Исик—Кула пронађени праисторијски цртежи“. — „Политика експрес“, 27. јун 1973, стр. 4.

¹⁷ Археологія української РСР. том II. Скифо — сарматська та антична археологія, Київ 1971, стр. 15, рис. 47, кр. 20.

Епохи старијег гвозденог доба (период трако — кимерских утицаја), припада сумарно обрађена минијатурна бронзана фигурина јарца (с крњим рогом, Музеј града Београда).¹⁸ Како је налазиште ове фигурине непознато, није ни њена функција разјашњена.

Двобој животиња је чест мотив луристанске бронзане платсике. Представе из ове проблематике, приказују двобоје два јарца или козорога.¹⁹ На трбуху сребрне вазе лагашког владара Ентемене (почетак историјског периода), протеже се појас, са урезаним сликама. Ту је урезан орао са лављом главом, како држи у канџама, између осталог, два козорога.²⁰

Ордос, украсни врх од бронзе, има два козорога с тиркизним уметцима у ноздрвама.²¹

У ахеменској уметности Персије, заступљено је исто тако приказивање козорога. Наиме, једна сребрна дршка, израђена је у облику позорога.²²

У трипалској култури из времена VI—III столећа пре н. е. излази се фигурина јарца начињеног од тера коте.²³

На једној сребрној вазе микенско тројанске епохе, која потиче из тумуле у Мајкору (Maikop), у групи зооморфних ликова, налази се и приказ јарца.²⁴

Ја једном крчагу за вино са Родоса, из друге половине VII столећа пре н. е. који обилује фризовима, налазе се задивљујући цртежи животиња, свуда по крчагу посејани. Ту се налазе и представе два јарца у трку. Један јарац поседује орнаменте свастике (кукасти крст), на завршетку рогова, а други соларни круг.²⁵ Напокон, на једном атичком крчагу за воду са црним фигурама, из последње четвртине VI столећа пре н. е. приказана је млада жена, одевене у туници и двобојном огртачу. Она пружа жртвену купу и штап Хермесу, а лево од њих налази се јарац.²⁶ Исто тако, на једном коринтском кратеру из друге четвртине VI столећа пре н. е. приказана су два хероја наоружана као хаити, а који се боре изнад Хиполита. У доњој зони, централно место припада насликаном јарцу.²⁷

¹⁸ J. Тодоровић: Каталог праисторијских предмета. Ed. Музеј града Београда (1971), стр. 93, таб. XLI, 2.

¹⁹ R. Forrers: Reallexikon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer. Stuttgart 1907, p. 331, Taf. 85, fig. 4; J. Neustupni: Praistorija čovečanstva. Sarajevo, 1960, str. 179, kr. 77.

²⁰ J. Neustupni: op. cit., str. 157, kp. 68.

²¹ L. Pareti: Historija čovječanstva II. Zagreb, 1967, str. 48—49.

²² H. Hardner: Umetnost kroz vekove. Novi Sad, 1967, str. 107.

²³ Археологія української РСР., т. I. Київ. 1971, стр. 157, fig. 13.

²⁴ J. Strzygowski: Die altslavische Kunst. Ausburg 1929, p. 43, cr. 16; A. Mantzevitch: Sur quelques objets du tumulus de Maikop — Acta Musei Apylensis. Apylym IX. Alba gulia 1971, pp. 118—119; Fig. 16; cf. H. Schmidt: Sammlung trojanischer Altertümer. Berlin 1902, p. 231, № 5871, p. 237 № 5973; B. V. Farmakovsky: La période archaïque en Russie. Petrograd 1914, pp. 59—61, 73—76.

²⁵ F. Chamoux: Grčka civilizacija u arhaisko i klasično doba. Beograd, 1967, p. 76, cr. 31; cf. R. Forrers: Reallexikon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer, p. 930.

²⁶ F. Chamoux: op. cit., т. III.

²⁷ F. Chamoux: op. cit., pp. 154—155, cr. 70.

II

Из VI—V stoleћа пре нове ере потичу чувене хеленско-илирске требенишке некрополе у Македонији. Међу бројним предметима, како од злата, сребра, бронзе и других, нађене су и фигурине бронзаних јарчева, испуњене оловом. Наиме, у једној требенишкој некрополи, приликом археолошких истраживања 1918. год. за време првог светског рата, када је Македонија била под бугарском окупацијом, нашли су бугарски археолози, између остлог и одломке бронзаних посуда. На једној посуди, пречника отвора 0,21 см, а пречника трбуха 0,45 см, на плећатом делу, била су смештена три ваљкаста украса, која су потпуно одговарала облику и величини, једне друге посуде. Очувана су само два примерка. Између њих налазиле су се фигуре лежећих јарчева, од којих се сачувало само један. Ова фигурина јарца има следеће димензије: дужина 0,068 см, висина 0,053 см. Фигурирана јарца је шупље изливена, при чему је унутрашња страна остављена отворена, а потом испуњена оловом. Величина и облици трагова лемљења одговарају тачно унутрашњој страни ове фигурине. Приказани јарац је веома схематично и овлаш моделован, слично као што је моделована крава са друге једне требенишке посуде. Јарчево око је врло велико и јако испупчено напред. Козлина је преко јарчевог чела пругасто постављена. Рогови су врло широки и украшени попречним — ребрастим пругама; уши су мале и зарубљене; брада јарчева је необично велика и заобљена. Преко предњих ногу је укосо превучена једна орнаментисана пруга са паралелним зарезима. Ребра су назначена супарним удубљењима. Ноге су рђаво означене и сасвим површно моделиране. Невидљива задња лева нога није уопште представљена. Према речима бугарског археолога Б. Филова, ова фигурина бронзаног јарца, испуњена оловом, говори да су и неки други лежећи јарчеви, приближно исте величине, који су сачувани као појединачне фигуре, те доспели у разне збирке, а које припадају времену од пре 460 година пре н. е., морали имати сличну употребу „као украс на бронзаним посудама“. То што су ове фигурине одоздо сасвим равне, објашњава се обликом посуда, које су морале бити сасвим идентичне са сроднима из требенишких некропола. Слична бронзана фигурина лежећег јарца, испуњена оловом, нађена је у околини Ђевђелије у Македонији и сада се налази у Археолошком музеју у Софији. Величина ове бронзане фигурине јарца је: 0,075 x 0,065 см. Ова ђевђелијска фигурина бронзаног јарца веома је сродна поменутој требенишкој бронзаној фигурини лежећег јарца, а и ова фигурина има леву задњу ногу невидљиву.²⁸

²⁸ В. Filov: Die archaische Nekropole von Trebenishte am Ochrida — See. Berlin und Leipzig 1927, р. 53. О Требеништу cf. Н. Вулић: Један нов гроб код Требништа. Гласник Скопског науч. др. књ. XI, Скопље, 1932, стр. 1—41. О посудама, понајвише сакралне функције са наспрамним животињским главама по ивици (овнујска глава) cf. М. Picherová: Nové Košariská. Kniežacie mohyly zo staršej dobi železnej. Bratislava 1969, р. 288, т. LIV, fig. 2.

III

Напокон, на овом месту посебно приказујемо једну фигурину бронзаног јарца, у лежећем ставу, подавијених ногу под своје тело, која је испуњена словом, а случајан је налаз, свакако с краја XIX или почетка XX столећа, на гравитационом подручју античке Теранде — садашњег Призрена, а која је досада у науци била непозната.²⁹

Фигурина бронзаног јарца у лежећем ставу, из Теранде (Призрен), представља висок домет вајарске уметничке вештине хеленско — илирске епохе на Балканском полуострву и посебно на Косову (предели: Подрима, Призренски подгор), и свакако потиче из средине VI столећа пре н. е.

Ова бронзана фигурина јарца у лежећем ставу из Теранде — данашњег Призрена, дуга је 6 1/2 см, широка 3 см и висока 6 1/2 см. њена тежина је 0,380 гр.

Натуралистичко импресионистичко обликовање бронзаног јарца је особито наглашено и изражајно представљено. Иконографске карактеристике ове фигурине, својствене су старијој епохи праисторијске иконографске проблематике, откуда су у ствари и континуирано наслеђене. Ево главних иконографских одлика и карактеристика фигурине бронзаног јарца хеленско-илирске епохе из Теранде — данашњег Призрена на Косову. Наиме, пре свега истиче се лежећи став с подавијеним ногама испод тела, на десној страни, док је лева предња нога обликована спреда само до колена. Кук задње десне ноге је истурен изнад рбата. Реп је заковрчен, а задња лева нога је невидљива и није обликована. Глава јарчева је уздигнута с особито значајним погледом упућеним у даљну „лутајући поглед“, који бди над минулом прошлосту, а с друге стране и гледа у неизвесну будућност. Напокон, једна веома занимљива иконографска карактеристика ове фигурине, свакако да је акт одмора, после обилатог obroка јарац чије је тело представљено као наличено са затегнутим углађеним боковима, са особито наглашеном брадом и ушима, са паралелно спојеним витим роговима, од којих 1 1/2 см стоје изнад чела, а оба рога обликована су као да су прерубљена. Значајна иконографска карактеристика су и округло обликоване очи, с дугом удесно окренутом главом. Фигурина бронзаног јарца из Теранде коју приказујемо на овом месту, одликује се маслиасто тамно зеленом патином, која се претвара у црнкасту нијансу. Бронзана фигурина јарца је шупља, с доње лежеће стране зарубљена и испуњена је оловом, које повећава њену тежину и даје јој стабилност. Да је десна страна јарца имала одређену иконографску функцију, различиту од леве стране, то се може без двојбе рећи. Има се утисак, као да је фигурина овога јарца лежала као апликација на култној посуди, и да је имала посебну митолошко мађијско-религијску и култну функцију. Значи, ради се о ритуалној бронзаној амфори (или кратеру), која је служила у славу хеленског божанства Хермеса, односно илирског бога Бинда. Бива, амфора, с апликацијама бронзаних јарчева, имала је сакрлну функцију у митологији, магији, религији и култу, и судећи по истакнутој величини датог јарца, била је већих димензија. У ствари, бронзана амфора (кратер), имала је три фигурине јарца, на бочним странама, које су дакако имале симетричан

²⁹ В. Filov: *op. cit.*, p. 54; Н. Вулић: *op. cit.*, стр. 31—39.

распоред. Амфора је тако доспела у неку илирску тумулу, истакнуте личности, некога кнеза, на гравитационом подручју античке Теранде, као жртва хтонске функције, али свакако не као жртва сахрањеном истакнутом покојнику — кнезу, већ лоцирана поред њега и ради придобијања бога Бинда, да се нађе покојноме у тумули, на другом свету, у загробном животу, и помогне његовој хтоничној егзистенцији да се домогне бољег загробног живота.

Хермесу у Хелена и Бинду у Илира, је у ствари приношена крвна жртва јарца (козе, јарета), а сада је исти у Илира на Косову нашао замену у бронзаној фигурици аплицираној на амфори (кратеру). Према томе, не ради се о естетској функцији, која има секундарни значај, апликација бронзаних фигурина јарчета на посудама, већ је у питању примарна митолошко-мађијска и религијска-култна функција фигурина бронзаног јарца из Теранде — данашњег Призрена на Косову, каква је ова коју на овом месту приказујемо.

Напокон, бронзани предмети из Требеништа, из свих гробова, припадају углавном хеленском стилу, јонско-атичких радионица, одакле су доспели у Требениште, као хтонични дар изгинулим хеленским кнезовима — ратницима, односно као импорт код домородачке илирске популације, која их је заједно са својим изгинулим кнезовима покопала у тумула, те опет имају хтонску функцију.³⁰ Дакако, исту функцију имале су и амфоре и кратери, са зооморфним и антропоморфним фигуринама, каква је и фигурина бронзаног јарца испуњеног оловом, која је у Хелена могла бити посвећена култу Хермеса, а у Илира богу врела и извора Бинду, чије су крвне жртве били јарчеви (козе и јарад). Један од истакнутих елемената за опредељење етничке илирске припадности чувене требенишке некрополе, према нашем мишљењу, јесу и фигурине јарца (козе), нађене у требенишким тумулама, а који је у митологији, магији и религији Илира играо знатну улогу. Свакако, судећи према аналогiji требенишких бронзаних фигурина јарца, за које се може рећи да потичу из хеленске културно-уметничке баштине, али које све својом уметничком вредношћу надмашује ова бронзана фигурина јарца у лежећем ставу из Теранде, садашњег Призрена, опредељујемо се за тврдњу да је у питању исто хеленско порекло јарца из Теранде — Призрена, с обзиром на веома сродне иконографске одлике и карактеристике лежећег јарца. Не бисмо се определили за месно косовско порекло свог прекрасног уметничког предмета, јер се у Илира и Дарданаца на Косову, није нашло досада сродних

³⁰ Бронзана фигурина јарца у лежећем ставу, испуњена оловом, о којој расправљамо на овом месту, потиче из гравитационог подручја Теранде — садашњег Призрена на Косову. Она је нађена крајем XIX односно почетком XX столећа, као случајан налаз. Шта је све још пронађено том приликом, није нам познато. Фигурину је првобитно поседовала једна угледна феудална турска пашаларска породица у Призрену. Од ове је она прешла 1913. године у својину ондашњег управника поште у Призрену, а сада је поседује аутор овога рада.

Након другог светског рата, у с. Горенцу код Требеништа у Македонији, нађене су две бронзане фигурине јарца (козе), у лежећем ставу, испуњене оловом. Обадве су доспеле временом у руке македонских кујунџија, а потом су приспеле у руке непознатих нам љубитеља старина. Колико смо могли сазнати, једна од њих је незнатно била оштећена, а обе су биле сродних димензија онима које је публикувао бугарски археолог Б. Филов.

Pl. I Bronze figurine of the lying He-Goat, filled with lead, from Teranda (Prizren) in Kosovo, Hellenic-Illyrian epoch, from the middle of the VIth century of the old era. Casual find from the end of the XIXth or from the beginning of the XXth century. (Now in possession of the author of the present paper)

Plate II

Bronze Figurine Representing the He-Goat from Teranda

Pl. II Bronze figurine of the lying He—Goat, filled with lead, from Teranda (Prizren) in Kosovo, Hellenic — Illyrian epoch, form the middle of the VIth century of the old era

Pl. III Bronze figurine of the lying He—Goat filled with lead, from Teranda (Prizren) in Kosovo, Hellenic — Illyrian epoch, form the middle of the VIth century of the old era

фигурина. Давно случајно налазиште говори да је била жива веза између хеленске културе, свакако архејске епохе и илирских племена, можда и Дарданаца, са Косова. Без двојбе можемо установити, да је ова фигурина у култу, магији и религији старог илирског друштва на подручју Теранде, играла искључиво митолошко-култну улогу у славу бога Бинда.

IV

На једној бронзаној посуди, која датира из II—I столећа пре н. е. из Чаркаске области, а која има функцију ибрика, а припада свакако сарматској етничкој скупини, налази се на сиску посуде обликовна козја глава, с другим вратом и повијеним роговима обликована. Ручица посуде је дата у облику јелена. Поклопац се држи помоћу алке у облику птице. На поклопцу су приказане две антропоморфне фигуре у усправном ставу.³¹ Пада у очи иконографска појава витороге козје главе, дата на овој посуди у склопу зоморфних фигура: јелена и птице, те антропоморфних фигура на поклопцу. Сматрамо, пошто птица и јелен у митологији, религији, магији и култу, чине културдни круг хтонских карактеристика и одлика, да томе треба придодати и виторогу козју главу, с истим функцијама. Дакако, све то има и остале практичне функције саме посуде и естетску драж, с поентом значаја примарне сакралне функције читаве посуде.

Једна статуета јарца, од пуно ливене бронзе, потиче из Сремске Митровице (Сирмиум), а датира из I—II столећа н. е. (сада у Народном музеју у Београду). Ова статуета има следеће димензије: висина 3,9 дужина 3,1 см. Јарац је приказан у стојећем ставу, а поседује дуге рогове и браду. Глава јарца, с испупченом губицом, високо је подигнута. Исто тако, сродан иконографски мотив јарца у стојећем ставу, има једна друга фигурина дивојарца, из околине Охрида у Македонији, од пуно ливене бронзе, димензија 4,6 x 4,6 см, провинцијски рад из II—III столећа н. е. (Исто, сада у Народном музеју у Београду).³²

На илирској територији у области обитовања племена Јапода, нађено је у Привилици код извора покрај Бихаћа у Босни Биндово светилиште. Јасно је да је реч о Бинду, илирском божанству врела и извора. На светилишту су нађене аре, а поред њих много јарећих костију, што говори да су јарад била жртвована божанству извора Бинду.³³ На једној ари стоји записано:

³¹ Археологија украјинској РСР, том. II, стр. 202, рис. 57.

³² М. Величковић: Римска ситна пластика у Народном музеју. Београд, 1972, стр. 74, т. № 106; cf. № 107, стр. 74 (дивојарац). За сродне фигурине јарца у стојећем ставу из Сирмијума cf., Н. Menzel Die römischen Bronzen aus Deutschland II., (Trier), Mainz am Rhein 1966, № 99 и 102; R. Fleischer: Die römischen Bronzen aus Österreich. Mainz am Rhein 1967, № 264; S. Reinach: Répertoire de la statuaire grecque et romaine II, p. 750, № 56.

³³ С. Patsch: Archäologisch — epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina VI. Wien 1899, pp. 154—163; VII, pp. 33—35; cf. A. Mayer: Die Sprache der alten Illyrier I. Wien 1957, p. 87.

Bindo Neptuno sacrum.
 Proculus Parm
 anic (us) praepos (itus)
 v (otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).³⁴

Као што се види, Нептун је овде Биндов *interpretatio romana*. То показује да је Бинд био илирски бог извора,³⁵ коме су јарци приношени на жртву.³⁶ Напокон, помињемо, на једној од поменутих ара, представљена су три јарца (козе), од којих два изнад, а трећи испод натписа.

Дакако, овде нам ваља поменути, да Хорације у својој оди говори о жртви која се, о празнику фонтаналиа, 15. октобра, прописно приноси нумену извора.³⁷ Извору се жртвује јарац, али се то не чини по општим римским прописима, који су налагали да се о фонтаналијама жртвују бескрвне жртве у цвећу, или крвну жртву крмаче или овце, већ према локалним прописима и ритуалу, који траже да се извору жртвује јарац.³⁸ Значи, културно наслеђе илирске популације, доспело је у Романа, с једне стране као сирвивал мађијско религијских и митолошких поимања, а с друге стране, можда је ту и тамо било и директне етногенезе, настале популационим мешањима, претапањима и симбиозом.

Веома сродних иконографских мотива са бронзаном фигурином јарца хеленско-илирске епохе из Теранде, садашњег Призрена, јесте бронзана фигурина јарца у лежећем ставу, с подвијеним ногама под своје тело. прекрасно уметнички моделована, која представља жиг (печат) XIV легије Гемина у Бригецију. Та је фигурина следећих димензија: дужина 9 см, а ширина 5,4 см. Лежећи јарац има положај проматрача трмог изгледа, као да је приказан у пози пландовања и починка, што се види према иконографским одликама фигурине и цртама њене главе. Ту су снажно наглашене јарчеве зенице и очне јабучице, оивичене дебелим истакнутим обрвама. Јарчева глава је обрасла козлином, тако да представља fine црте ове заморене животиње. Глава једва прелази димензије крупно-дебелог врата, попут каквог лава. Иако наћуљене уши, и импозантно уобличена брада, која је скоро прирасла за дебели врат јарчев, немају неко посебно иконографско својство, као што је то случај код бронзане фигурне терандског јарца хеленско-илирске епохе са Косова, који смо напред приказали. Ова фигурина јарца који представља жиг XIV легије Гемина у Бригецију, потиче с почетка III столећа (око 212. године), из времена императора Caracalle.³⁹

³⁴ C. Patsch: op. cit., Wiss. VI, p. 156, Fig. 2.

³⁵ P. Марић: Бинд, илирски бог извора. ГНЧ, књ. XLVIII, Београд, 1939, стр. 146—147; исти: Антички култови у нашој земљи. Београд, 1933, стр. 9.

³⁶ Cf. P. Марић: Бинд, илирски бог извора, стр. 147.

³⁷ „O fons Bondusiae, splendidior vitro, / dulci digne mero non sine floribus, / eras donaberis haedo, / cui frons turgida cornibus / primis et Venerem et proelia destinad. / Frustra: nam geldos inficiet tibi / rubo canguine rivos“ / Carm. 3, 13, sq.; cf. Nauk — Hoppe: Des Q. Horatius Flaccus Oden u. Epoden. I, Leipzig 1926, p. 121.

³⁸ Cf. P. Марић: Бинд, илирски бог извора, п. 148.

³⁹ S. Soproni: Der Stempel der Legio XIV Gemina in Brigetio. — Folia archaeologica XVII. Ed Muzeumi ismeletterjesz to Körpont. Budapest 1965, pp. 119—126— fig. 38—42. Печати с фигурином јарца у I и II веку н. е. нарочито из доба Caracalle, честа су појави у римским легијама у земљама централне

Напокон, у Тунису, на једном античком мозаику из Тисдруса (Ел Џем), нацртан је у стојећем ставу „сиви јарац“, дуге длаке, која је нарасла након своједобног басамастог подстрига, на белој основи. Он гледа лево, брадица му је ушиљена а рогови повијени.⁴⁰

V

Дакако, на овом месту нужно је дати у кратким потезима и хералдичке иконографске мотиве с представом јарца у новијој историјској прошлости балканских народа и илуминираним рукописима Западних Словена. Наиме, на једној чешкој минијатури из средине XIV века, приказани су пастири са стадом стоке. Ту се нарочито запажа двобој сиво-зеленог јарца и овна у подножју брдашца, а на брдашцу је дат шарени јарац (мрки са белом шаром преко средине тела) како брсти лишће са једног дрвета.⁴¹ Напоредо с тим, у грбу кнеза Вука Нимичића, који се у балканских Словена помиње у једној повељи из 1395. године, у Охмућевића грбовнику из XVI столећа приказан је јарац као изразито хералдичко обележје.⁴² Напокон, наводимо, у грбу чувеног арбанашког средњовековног владара Скендер бега, налази се козја глава.

VI

У науци је истакао још А. Ј. Еванс, да је на Криту у ранијем добу, богу Зевусу жртвована коза, а да је касније као замена ове дошао во.⁴³ У Индији, за време епидемије колере, ради заштите од ове опаке болести, у неким крајевима, узму јарца или биволицу, па истерају далеко у шуму и недају јој ништо да се више врати у стадо. Овом жртвом желе да спасу свој крај од колере, јер сматрају да ће их овако жртвовање јарца или биволица, искупити од обољења од колере.⁴⁴

На Лезбосу, још у VIII столећу пре н. е. Дионизос се називао именом „камелиос“ (јаре). Надаље, када се Дионисов култ раширио на Хелади, главни учесници његових свечаности били су маскирани као јарчеви. Свакако, ова пантомима имала је утицаја и на постанак и развој драма, односно траге-

Европе. Cf. *J. Czilágyi: Inscriptiones tegularum Panonicarum, Diss. Pann. I. Budapest 1934, O. 83 p. O. 76, T. XX, tip. 104; T. XXII, tip 2—4, cf. PWRE. 1959, p. 56. За форме и аналогije ове фигурине cf. E. Espérandien: Bronzes müenlékei II (1962), p. 53; F. Križek: Limes Romanus konferenz Nitra. Bratislava 1959, p. 56. За форме и аналогije ове фигурине cf. E. Espérandien: Bronzes antiques de la Seine Maritime. Gallia suppl. 13. Paris 1959, t. LI № 164; G. Faider — Feytmans: Recueil des bronzes de Bavia. Gallia suppl. 8. Paris 1957, pp. 110, 262; P. Lebel: Catalogue des collections archéologiques de Besançon v. Les bronzes figurés. Paris 1959 T. LVI, № 2; XVII, № 2; D. Iványi: Die Panonischen Lampen. Text. Budapest 1935, taf. XLIII, cr. 7.*

⁴⁰ *Антички мозаици и уметничко благо Туниса*, каталог. Београд, 1973, стр. 31 и 29а репродукција у колору.

⁴¹ *V. Husa — J. Petran — A. Šubratova: Homo faber. Pracovní motivy ve starých vyobrazeních, Praha 1967, № 48.*

⁴² *А. Соловјев: Постанак илирске хералдике и породица Охмућевића. Гласник Скопског н. др. XII. Скопље, 1932, стр. 99, табла XIII, № 150.*

⁴³ *A. J. Evans: J. H. St. vol. XXI, p. 182; cf. M. Vasić: Stojeće statuete. 6. Plastičke predstave vola i njihovo tumačenje. Starinar III, p. 97.*

⁴⁴ *J. G. Frazer: The Golden Bough a Study in comparat. Religion, p. 180.*

дија. Пан козјег лика, каткад је сматран као заштитником стоке. Назива се и као „јарчев друг“, или како Платон каже „козји пастир“. Дакако, томе треба додати и извесне шумске демоне козјег лика.⁴⁵

У Скандинавији је позната обрадна поворка о ритуалним свечаностима приликом прослављања Божића: Julbock. Ритуални играчи маскирани су као јарчеви. У извесним крајевима и местима Норвешке, Julbock на Бадње вече долази са брда маскиран као јарац. Кад уђе у кућу, седа иза пећи, где је по превасходству иначе место кућном духу. Ако га тамо не чека спремљена вечера, љути се и крши све по кући. Ако се овој ритуални обред не би извео, веровало се да ће се томе домаћинству десити каква несрећа у стоци. Постоји и један опис ритуалног обреда Julboska из 1724. године на Бадње вече у Данској. На концу, у Литви, „новгодишњег јарца“, приказивао је неки дечак, одевен у крзно, којом приликом би играо ритуалну игру пред кућом.⁴⁶

Козје атрибуте поседује и руски лисун — полисун, као што су: ноге, рогови, уши.⁴⁷

Према народном поимању, шумски духови у Швајцарској су кепеци, који имају обличје дивокозе, и они се сматрају заштитницима стада у шуми. Аналогно томе, шкотски шумски духови замишљају се у полу козјем облику, а познати су под именом „урсикин“.⁴⁸

На концу, у Румунији се уочи Нове године изводила обредна игра, звана „цапара“ (коза). Извођење игре обављали су маскирани играчи као козе.⁴⁹

VII

У опсег култа домаћих животиња, коза, а посебно јарац, нашао је место и у познатом арбанашком обичајном праву, познатом под именом „Закон Леке Дукађина“. Наиме, код помена три домаће животиње, по превасходству ова се помиње као прва: угич или приплодни јарац, а затим се наводе ован и пас из верига (везаник пас). У поменутом законику о томе се каже следеће: „Угич, приплодни јарац и ован, као и пас из верига (везаник пас), не смеју се никако опљачкати“.⁵⁰

⁴⁵ W. Manhardt: op. cit.

⁴⁶ W. Manhardt: op. cit., II, pp. 189, 192.

⁴⁷ W. Manhardt: op. cit., I, pp. 138—148; II, pp. 145—147. Атрибуте козе имају и ритуелне новогодишње маске на југу Србије и у Подласију у Пољској. Cf. С. Зечевић: Лесници—лесковачки шумски духови. — Лесковачки зборник, књ. V. Лесковац, 1965, стр. 16 sq.; M. Moszynski: Kultura ludowa Slawian, tom II. Warszawa 1968, p. 275—294; J. Lechowa: Plastyka obrzedowa Podlasia. — Prace i materialy Muzeum archeologicznego i etnograficznego w Lodzi, Seria etnograficzna № 17. Lodz 1973, str. 167, fot. 10—11. О веровањима и обичајима о кози, уопштено, у европских народа cf. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Зимние проаздники. Ед. „Наука“, Москва 1973, s. v. коза у регистру.

⁴⁸ W. Manhardt: op. cit. II, pp. 149, 152.

⁴⁹ Miron and Garola Grindea: Dances of Rumania. London 1952, p. 16. у регистру.

⁵⁰ A. Shtjefen Konst Gjeçov, O. F. M.: Kanumi i Lekë Dukagjinit. Shkoder 1933, s. 799.

Напокон, континуитет, културно наслеђе и генезу извесне старе илирско-романске религије, налазимо у Црногораца и Арбанаса на Балканском полуострву. Наиме, једна црногорска скаска о постанку Црнојевића ријеке, говори да је ова река постала у тренутку кад су ловци господара Црне Горе Ивана Црнојевића, приликом неког лова, убили дивљег јарца, који је сав мокар, изашао пред њих из једне пећине. Једна друга скаска говори о постанку Нове воде код Добрског села, која се појавила тек пошто су неки људи ухватили једног јарца и отсекли му ухо.⁵¹

Као што смо поменули, од прастарих времена до фолклорних поимања првих деценија XX столећа, у истој балканској области, жртвује се јарац нумену извора. Свакако, то није случајност, већ у савремене навике или менталитет балканских Словена, односно Црногораца, у погледу жртвовања јарца боговима врела и извора, очевидно да се јавља као сирвивал старинске илирске религије, којим се чињенице из натписа на арама из Привилике у Босни потврђују, документују и илуструју.⁵²

Напоредо са изнетим, наводимо, код Црногораца се обичавало све до другог светског рата, када се копа бунар или изводи вода од неког извора, или када се нађе извор, да се приноси крвна жртва. У свим тим случајевима, или се коље за курбан која животиња, или се крвљу из људског палца окрвави вода.⁵³ Пуштање крви из палца приликом копања бунара или откривања извора, може се мислити да је у ствари замена људске жртве.⁵⁴ Из ове проблематике наводимо и ове обичаје. Тако, у Црној Гори, на Врачеве (Св. Кузман и Дамјан, 14. новембар), обичава се, а нарочито у Грахову, да се ништа не ради од кућне радиности с буном. Пастири тога дана као курбан кољу козу, испеку је и обедују у заједници с гостима. Према народном поимању, то се тако ради „да би се стадо множило“.⁵⁵ У ствари, овде се ради о колективној обедној жртви, свакако која је као сирвивал наслеђена из времена древне старине праисторијског, а потом античког илирског и римског друштва, која је нашла баштину у Црногораца у Старој Црној гори.

У Арбанаса на Косову (Горња Морава и Гњилански карадак), обичавало се приликом умира крвне освете, „да се прода пола буљука коза“, па да се намири крвнина.⁵⁶ У Срба се обичава (село Луково), кад коза наиђе у пожњевену њиву ради паше, и стане јести „божју браду“ (најбоље класје жита у струковима, на њиви непожњевено, жртвовано аграрним боговима плодности), отме јој се класје из уста и чува као лек за обољења уста (самеље се и лечи њиме „жавољак“ — жвале).⁵⁷

У Срба црногорског порекла у пределима Косаници и Јабланици у јужној Србији, у љутњи се каткад употребљава грдња „Бога ти јарца, твога!“ Исто тако постоји и слична псовка „Идола ти јарца, брадатог!“ Понајчешће

⁵¹ П. А. Ровинский: Черногория въ ея прошломъ и настоящемъ. Спб. 1901, II часть 1, стр. 537.

⁵² Cf. P. Марић: op. cit., стр. 147—148.

⁵³ П. А. Ровинский: Черногория II, 1, стр. 536.

⁵⁴ Cf. P. Марић: op. cit., стр. 147.

⁵⁵ П. А. Ровинский: op. cit., стр. 689.

⁵⁶ Cf. T. P. Vukanović: Selo kao socijalna zajednica kod Srba, Ptiština, 1965, p. 95.

⁵⁷ С. Тројановић: Главни српски жртвени обичаји. СЕЗб, књ. XVII, Београд, 1911, стр. 212.

се ове псовке и грдње употребљавају код становништва које припада племену Братоножићима, и то код братства Букумира (Богумили, балкански старинци несловенског порекла, који су потом пословењени).

Може се претпоставити да је јарац, атрибут илирског бога Бинда, заменио у псовкама своје божанство с којим је идентификован, како у почастима, тако и у псовкама и грдњама, јер се табу божанства не сме поменути, али његов атрибут може, према прастаром народном поимању. Напоредо с тим, путеви културног наслеђа и континуитета сирвивала паганске религије у романске популације на Балканском полуострву гајени према Нептуну, могли су доспети у Црногораца и преко балканских Влаха, који су се знатним делом и претопили у црногорска племена и етничке скупине.⁵⁸

Код Срба у пределу Грузи, обичава се од старине, да се на Бадњи дан меси култни хлеб „за овна и за јарца“.⁵⁹ У Срба у околини Врања (Пољаница, Пчиња, Врањска котлина и др.), обичавало се све до другог светског рата, да се на Бадњи дан спрема култни колач за овна или јарца, односно овце или козе. Пастир би, на Бадњи дан, принео култни колач вратима обора или кошаре где се налазила ситна стока овце и козе, и која би прво животиња коза или овца, дошла до пастира, он би је „частио“ култним колачом.

Из обилате проблематике имена домаћих животиња у савремених јужнословенских народа, наводимо стотину карактеристичних имена за јарца, на која смо наишли у својим истраживањима ове проблематике у Срба земљорадника и сточара, углавном у јужној Србији. Притом, помињемо, обилато су разноврснија имена коза, коју проблематику само помињемо. Ево имена јарчева: Арап, Арча, Ацко, Баљко, Баљош, Бароклија, Бацко, Беки, Белаш, Белан, Белоња, Белча, Бецко, Бељан, Бисјко, Брадиле, Брадоња, Бранко, Булиљко, Врањац, Врањко, Гаврило, Гаран, Гацко, Голуб, Голубан, Даждо, Дзејан, Ђарлиле, Ђоко, Ђекољан, Ждрале, Жукиле, Жућко, Зејан, Зека, Зекан, Зеленко, Зечко, Јаблан, Јанко, Јеленко, Клемпиле, Криљан, Кулан, Лабуд, Лабудко, Ласан, Ладомодиле, Ласко — Лацко, Магаре, Марко, Марјанко, Мејо, Мишче, Муарен, Муса, Нишатрац, Њемац, Оца, Пас, Плаван, Перко, Перобокиле, Поганац, Поп, Прч, Прчкоља, Пуваћ, Реско, Ресник, Риђиле, Сивиле, Скадаран, Смаило, Сјериле — Сјерко, Срндаћ, Траћко, Тутоља, Ћетиле, Ћививоје, Ћивиле, Ћиво, Фиљо, Царић, Цветан, Цветко, Циго, Црвенко, Чарапко, Чедо, Чудиле, Џефериле, Шабан, Шарац, Шарико, Шесторогиле, Шутил, Шутко, Шућан.⁶⁰ Као што се види, постоји обиље имена за јарчеве код земљорадничко-пастирског српског становништва, што сведочи о обилатој разноврсности култа јарца, у опсегу култова домаћих животиња, односно о великој улози и значају коза у земљорадничко-сточарској привреди минулих историјских епоха у савремених балканских народа, а посебно у балканских Словена.

⁵⁸ Cf. T. P. Vukanović: *Le Valaques habitants autochtones des pays balkaniques.* — *L'Ethnographie*, № 56. Paris 1962, pp. 11—41.

⁵⁹ П. Ж. Петровић: *Живот и обичаји народни у Грузи.* СЕЗБ. књ. LVIII. Београд, 1948, стр. 223.

⁶⁰ Из наше рукописне збирке оронима домаћих животиња.

На концу, помињемо, атрибутство сексуалне пожуде и велике плодности јарчеве, нашла је одраза и у једној српској народној пословици. Наиме, у Срба се каже: „Згрчио се као прчовит јарац на пртини!“ У објашњењу ове пословице познати српски фолклориста В. Ст. Караџић каже: „Приповиједа се, да јарац у јесен виче: „све моје, све!“ А у зиму стане на пртини па се криви: „Чекај!“⁶¹

Напокон, ради илустрације овог проблема, ево и следећег арбанашког веровања и помињања, које свакако води генезу из времена праисторијско-античког доба илирске прошлости на Балканском полуострву. Ево тога веровања, које је сконцентрисано код обичаја „пастирске бесе“, где се у невољи може узети заштита јарца, који носи звоно. Ево једног примера за тај проблем. Један Албанац који је другоме дуговао крв, имао је да прође сам преко голети једног брда, куда је путовао својим послом. На том путу осећао је велики замор, колико од тегобног пута, толико и због страха да га неко негде не убије на овом путовању, од родбине и племеника којима је дуговао крв. У жељи да се спасе страха, као и да се осигура, да не остане тајна, ако би га неко на овом путу убио. Тако, путник опази у близини да пасе стадо коза. Позва два—три пут непознатог чобанина, али се нико није одазвао. Тада, путник одлучи да се обрати јарцу, који као предводник стада носи о врату пастирско звоно, те позва јарца: „О, јарче, који носиш звоно, кажи твом домаћину, да зна, да сам његов гост био, укилоки ме неко убије пре него што пређем преко голети овог брда!“ Затим настави путовање. Учинио је пар корака, и није стигао да пређе преко брда, пушке су запуцале и он смртно погођен паде и мртав оста на земљи. Други чобанин је чуо шта је путник намерник рекао дозивајући јарца и то исприча власнику стада чијег је јарца путник дозивао и по њему упутио поруку сопственику стада. Власник стада је проверио појединости, а затим се наоружао и пошао да освети својег госта, па је после краћег времена и убио крвника. Након тога, према арбанашком обичајном праву, уследила је пресуда већа племенских старца: крв за крв, а пастир се ослобађа сваке кривице, јер је путник намерник три пут звао пастира стада, односно послао поруку по јарцу предводнику стада, који је носио пастирско звоно, да овај обавести сопственика стада о поруци путника намерника.⁶² Код овог обичаја пастирске бесе, под заштитом јарца који носи звоно, исто тако се очитује његова атрибутска функција илирског бога врела Бинда, као и прастара улога у култу плодности. Он је ту у ствари атрибут овог божанства и у извесној мери атрибут домаћина обитељи и стада, преко кога и свака порука обавезује обитељ на поштовање и обављање извесних друштвених обавеза према госту. Он је у ствари спона између домаћина старешине обитељи и власника стада, које божанству врела илирском богу Бинду⁶³ у древна илир-

⁶¹ В. Ст. Караџић: Српске народне пословице. Београд, 1900, № 6665.

⁶² А. *Chtjefen Konst. Gješov, J. F. M.*: op. cit., § 83—84, *Besa e gjas e çobanit*. Cf. то исто у издању „Завода за издавање уџбеника“. Priština, 1972, VII, стр. 119 и стр. 84, § 874.

⁶³ О овом илирском божанству cf. С. *Patsch*: op. cit. *Wiss, Mitt.* VI, pp. 150—163; VII, pp. 33—35; Р. *Марић*: Антички култови у нашој земљи, стр. 8 sq; *исти*: Бинд, илирски бог извора. ГНЧ. књ. XLVIII, стр. 146—149; А. *Mayer*: *Die Sprache der alten Illyrien I*, Wien 1957, s. v. Bindus; А. *Stipčević*: *Iliri*. Zagreb, 1974, str. 187.

ска времена у доба праисторије и антике, приноси на жртву јарца. Та изабрана и одабрана жртва, има и функцију антропоморфну, да обавести свога газду, власника стада, да је гост, намерник путник, затражио његову заштиту. То је леп пример древне функције јарца у Илира на Балканском полуострву, који се одржао као сирвивал а савременом арбанашком друштву у доба феудалне и капиталистичке епохе.

Након свега изнетог, следује овај закључак. Наиме, бронзана фигурина јарца у лежећем ставу, испуњена оловом, из Теранде, данашњег Призрена на Косолу, хеленско-илирске епохе, спада у ред изузетне зооморфне ситне пластике праисторијске и античке епохе балканских старинаца. По својем уметничком обликовању, она припада натуралистичком стилу, а обилује са специфичним иконографским мотивима. То јој даје преимућство, те надмашује све фигурине своје врсте, како старије епохе, тако и свога доба и каснијих историјских периода. То се темељи с једне стране на њеној локацији на посуди сакралне функције (амфора, односно кратер), а затим на сирвивалима уметности праисторијској неолитског друштва, а све сконцентрисано на уметничка схватања и уметнички ниво хеленске уметности, чији је производ ова фигурина.

Праисторијске неолитске теракоте из Винче, које приказују јарца, као што је наглашено, у једном иконографском мотиву представљају ову животињу у лежећем ставу, са подавијеним ногама под тело. Исти иконографски мотив има бронзана фигурина хеленско-илирске епохе из Теранде — данас Призрена на Косову, о којој расправљамо. Напокон, бронзана фигурина јарца који је био жиг XIV легије Гемина у Бригецију, исто тако поседује овај иконографски мотив: лежећи став са подавијеним ногама под своје тело. Сви ови истоветни или сродни иконографски мотиви у основи се темеље на генези или културном наслеђу, односно представљају сирвивале древне балканске старине неолитског друштва.

Иконографски мотиви јарчева из Ирана, са бронзаних прибадача, који прате као атрибути Бога плодности, свакако чине посебан религијско-мађијски и уметнички третман, као што им је и функција посебна уз дата божанства плодности, која се са јарчевима као атрибутима, наводе као поспешење и оваплоћење.

Култ јарца у иранског праисторијског друштва везан је за небеско божанство Сунце, где се овај јавља као Сунце — јарац. То је заиста висок домет једне зооморфне јединке у митологији, магији и религији етничких скупина, племена и народа на свету уопште.

Коза са бронзане посуде украјинског праисторијског друштва металодопске епохе, је с функцијом реципијента за пропуштање текућине из бронзане посуде, која има дршку у облику јелена, а на поклопцу две антропоморфне фигурине. Свакако, поред естетске функције, глава и попрсје козе имају и митолошко религијско-мађијску функцију, а можда и сакралну и хтонску.

На концу, коза и јарчеви на ари посвећеној Нептуну, Биндовом *interpretatio romana*, на територији обитовања илирског племена Јапода на налазишту у Привилици код Бихаћа у Босни, имају у основи жртвено-религијску функцију илирском богу Бинду.

Римске бронзане фигурине јарца из Сирмуима (I—II век) и диво-јарца из околине Охрида у Македонији (II—III век), имају посебне иконографске поставке и карактеристике.

Бронзана фигурина јарца, случајан налаз из Ђевђелије у Македонији, као и друге са бронзаних требенишких посуда (амфоре и кратери), хеленско-илирске епохе, имају сродне иконографске карактеристике и одлике, као и бронзана фигурина јарца која потиче са подручја Теранде — данашњег Призрена на Косову, коју на овом месту приказујемо и о њој расправљамо, а за коју сматрамо да је вршила и имала митолошко мађијско-религијску функцију у култу хеленског божанства Хермеса у Хелена у јонско атичким пределима, односно илирског бога Бинда у илирским пределима праисторијске и античке епохе на Балканском полуострву, односно на подручју Теранде на Косову.⁶⁴

⁶⁴ О проблему козе у митологији, култу, магији и религији у древној старини и у фолклору cf. O. Schrader: *Reallexikon der indogermanischen altertumskunde*. Berlin und Leipzig 1923, pp. 692—693; W. Hirsberg: *Wörterbuch der Völkerkunde*. Stuttgart 1965, p. 504. О словенском пореклу термина *prč* (неушкопљен јарац, праз, приплодни јарац) cf. P. Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. JAZU, knj. III, Zagreb, 1973, str. 28—29, s. v. *prč*.

За балканске Словене о томе проблему cf. Тих. Р. Ђорђевић: *Природа у веровању и предању нашега народа I* СЕЗБ књ. LXXI. Београд, 1958, стр. 193—197, са овом проблематиком: 1. Уопште, 2. Коза као биће, 3. Козје болести и 4. Разна веровања о кози.

У домаћој радиности код Румуна, обликовање фигурине јарца нашло је примену у текстилним тканинама, удружено с антропоморфним ликовима и соларним кругом. То говори о древној старини култа јарца и у фолклорним козмографским поимањима Дако Романа и њихових наследника савремених Румуна. У Црногораца, а ту и тамо и Срба (Херцеговци, Босанци и Срби црногорског порекла у Србији), народни музички инструменат гусле, обичава се да се украшавају ликом јарца или дивокозе. Наиме, скулптурално се обликује глава јарца или дивокозе на врху ручице гусала. Понајчешће се то ваја на гуслама начињеним од јаворовог дрвета.

Напокон, неколико српскохрватских народних пословица посвећено је кози и јарцу. Cf. В. Ст. Караџић: *Српске народне пословице*. Београд, 1900. № 2716, 4267, 5860, 5904; Т. П. Вукановић: *Српске народне пословице*. Врање, 1974, *passim*. Исто тако, коза је нашла примену и у српским народним загонеткама. Cf. Т. П. Вукановић: *Српске народне загонетке*. Врање, 1970, стр. 54—55. Као што смо поменули, козју главу има и једна ритуална новогодишња маска у Срба у јужној Србији у лесковачком подручју. Њено порекло, свакако, треба тражити у надградњи словенских обичаја на културном наслеђу Дарданаца, који су у древној старини обитовали у овом подручју. Cf. С. Зечевић: *op. cit.*, стр. 16—23.

На крају, помињемо, код православних калуђера у балканским земљама, постојао је древно обичај, да се монаси за неке своје кривице кажњавају од стране епископа, одласком из једног у други манастир, на одређени број дана, да за казну при манастиру „чувају јарчеве“. Казна се називала тим именом, без обзира какав су казнени режим грешни монаси издржавали.

Традиција, иконографско-уметничко обликовање и функције бронзане фигурине јарца у лежећем ставу испуњене оловом, хеленско-илирске епохе из Теранде (Призрен) на Косову, о којој у овој студији расправљамо, темеље се на поимањима неолитског друштва на Балканском полуострву. Бројна митолошка поимања, обичаји и веровања сконцентрисани око јарца (козе, јаради) имају у ствари хтонски карактер, жртвовање хеленском божанству Хермесу, односно илирском божанству врела и извора Бинду. Дакако, томе треба додати и митолошка схватања и паганска веровања сконцентрисана око јарца, као оличења велике сексуалне пожуде и полне потенције, у коме смислу прати као атрибут јарчева ликовна представа извесна божанства у доба древних култура Азије и Европе. Извесна неолитска поимања са Балкана, послужила су као база за надградњу поимања сталешког и класног друштва античке и феудалне епохе, нарочито у патријархалном етничким скупинама и племенима. Окаменотине (сирвивали) тих митолошких схватања, обичаја и веровања, очували су се у менталитету савремених балканских народа све до данашњих дана, мање или више, као бледи одсјаји, односно као свеже окаменотине у балканском фолклору, од прастарих времена па све до половина XX столећа, ближе речено до другог светског рата (1945. год.). Митолошки и мађијско-религијски интензитет тих поимања, свакако, био је у доба хеленско-илирске епохе, из којег је времена и бронзана фигурина јарца у лежећем ставу, испуњена оловом, из Теранде (Призрен), о којој у овом раду расправљамо. И, на концу, све то јасно сведочи о изразитом континуитету древне хеленско-илирске културне баштине, у патријархалној култури и менталитету савремених балканских народа: Арбанаса, Црноограца, Срба и других, у којих је доспела као културно наслеђе, а извесним делом се сачувала и преко етногенезе Хелена и Илира у етносу наведених савремених балканских народа.

И л у с т р а ц и ј е

Ск. 1 Неолитска фигурина јарца од тера коте из Винче. Јарац лежи на својој десној страни, подавијених ногу под тело. (Скица према слици М. Васић: Праисторијска Винча III. Београд, 1936, Табл. СХХХ, сл. 604, б.)

Ск. 2. Бронзана прибадача, на којој је представљен Бог плодности, са два козорога са стране. (Скица према цртежу А. Годар: Уметност Ирана. Београд, 1965, скица 36).

Ск. 3. Бронзана прибадача на којој је приказан порођај, који се обавља између два јарца. Јарчеви, атрибути ове породиље, у религији древних народа на Истоку имају на тај начин функцију плодности. Вотивни дар храму „у нади или из захвалности за срећан порођај“. (Скица према цртежу А. Годар: Уметност Ирана, ск. 64).

Ск. 4. Бронзана фигурина јарца у лежећем ставу, детаљ са посуде (кратер) из некрополе у Требеништу (Македонија), хеленско-илирске епохе VI—V в. ст. е. (Према фот. В. Filov: Die archaische Nekropole von Trebenische am Ochrid — See. Berlin—Leipzig, 1927, p. 53. Сада у Археолошком музеју, Софија).

Ск. 5. Бронзана фигурина јарца у лежећем ставу, испуњена оловом, из околине Ђевђелије у Македонији. Хеленско-илирска епоха VI—V в. ст. е. Археолошки музеј у Софији. (Према фот. В. Filov: op. cit., p. 54).

Ск. 6. Бронзана фигурина јарца у лежећем ставу, испуњена оловом, из Теранде (Призрен) на Косову, хеленско-илирске епохе, из половине VI века ст. е. Случајан налаз с краја XIX или почетка XX в. (Сада је поседује аутор овога рада).

Ск. 7. Бронзана посуда из Чаркаске области (Украјинска РСР), са сиском у облику козјег попрсја са главом, на којој су приказани витки рогови. (Цртеж према Археология української РСР. vol. II Київ, 1971, цртеж према рис. 57).

Ск. 8. Бронзана фигурина јарца из Сирмиума. Римски рад из I—II века н. е. (Скица према М. Величковић: Римска ситна бронзана пластика у Народном музеју, Београд, 1972. фиг. 106.)

Ск. 9. Бронзана фигурина дивојарца из околине Охрида у Македонији. Провинцијски римски рад из II—III в. н. е. (Скица према М. Величковић: Римска ситна бронзана пластика у Народном музеју, фиг. 107.)

Ск. 10. Ара са три јарца илирског племена Јапода. Налазиште у Привилици код Бихаћа у Босни у светлишту илирског бога Бинда. (Wiss. Mitt. VI (1899), Fig. 2, p. 156).

Ск. 11. Бронзана фигурина јарца, која представља жиг XIV легије Гемина у Бригецију, почетак III в. н. е. (Цртеж према S. Soproni: Der Stempel der Legio XIV Gemina in Brigetio. Folia archaeologica XVII. Budapest 1965, Abb. 38).

Ск. 12. Детаљ античког мозаика из Туниса: сиви јарац (Тисдрус — Ел Џем). (Цртеж према „Антички мозаици и уметничко благо Туниса, каталог Београд, 1973, колор репродукција 29а.)

Ск. 13. Грб јужнословенске породице Нимичића из XIV в, са хералдичким знаком козе, према илирској хералдици породице Охмућевића. (Скица према А. Соловјев: Постанак илирске хералдике и породица Охмућевића. Гласник Ск. н. др књ. XII, таб. XIII, бр. 150).

Таб. I—III. Бронзана фигурина јарца у лежећем ставу, испуњена оловом, из Теранде (Призрен) на Косову, хеленско-илирске епохе, из половине VI в. ст. е. Случајан налаз с краја XIX или почетка XX в. (Сада је поседује аутор овога рада).

T. P. VUKANOVIĆ

L'ANNEAU DU TCHELNIK* MILOŠ POVIĆ
CHÂTELAIN DE ZVEČAN EN 1370

Dans la zone du château fort de Zvečan¹ (Kosovo), fut découvert, accidentellement, dans les années trente de ce siècle, un anneau d'argent d'un travail artistique admirable et particulièrement bien conservé.² Sur l'anneau sont gravés le nom de Miloš, l'indication qu'il est le propriétaire de l'anneau et la prière adressée à Dieu d'assister celui qui porte cet anneau. Nous essayerons, dans la présente étude, d'éclairer de plus près la question à qui appartenait cet anneau au Moyen âge ainsi que les propriétés sphragistiques, héraldiques et autres caractéristiques artistiques de celui-ci. Ce sont, d'ailleurs, les questions les plus importantes dans l'ensemble de problèmes relatifs à cette matière.

I

Les éléments sphragistico-héraldiques et iconographiques de l'anneau d'argent de Miloš de Kosovo induisent à dater l'anneau exclusivement au XIVe siècle. Par conséquent, il nous incombe le devoir d'examiner tous les personnages de cette époque dont Miloš était le prénom et de décider ensuite auquel de ceux-ci appartenait cet anneau véritablement de grande importance.

* Dans l'Etat médiéval serbe la dignité de tchelnik appartenait à „un certain chef“, peut-être le trésorier d'Etat. Le grand tchelnik était en effet une espèce de „ministre des finances“. Chez les autres peuples sud-slaves le tchelnik était „le chef que se trouvait à la tête d'un bureau d'administration“, *praefectus* en latin, τξέλνίχος en grec. Cf. St. Novaković: *Vizantijski činovi i titule u srpskoj zemlji XI—XV veka*. Glas SAN, vol LXXVIII, Beograd 1908, p. 196; Vl. Mažuranić: *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, tome I, Zagreb 1908, p. 167; P. Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I*. JAZU, Zagreb 1971, p. 304, s. v. čelo.

¹ Sur le château fort de Zvečan cf. V. Jovanović: *Srednjovekovni grad Zvečan*. Starinar, vol. XIII—XIV. Beograd, 1965, pp. 13—150; T. P. Vukanović, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije*, vol. IX. Priština, 1965, pp. 639—641.

² L'anneau est actuellement en possession de l'auteur du présent travail et il l'avait acquis de feu son ami Rok Palić, fabricant de bagues de Janjevo.

Nous trouvons, tout d'abord, dans la première moitié du XIVe siècle (en 1333) la mention de Miloš, stavilatz du roi Etienne Dušan,³ et du joupan Radoslav qui était, en 1323, chez le roi Vladislav⁴ et que l'empereur Etienne Dušan nomme, dans une charte de donation au monastère des Saints Archanges Michel et Gabriel près de Prizren, d'autant de l'année 1347, „son vassal bien-aimé.“⁵

La fameuse famille médiévale serbe des Pović était attachée à l'empereur serbe Etienne Dušan, à l'impératrice Hélène et à leur fils, l'empereur Uroš. Les membres de cette famille de Povik, Ponich qui appartenaient à la société féodale de la Serbie du Moyen âge, étaient liés par les liens de consanguinité („rodniñь křvññь, parente e sangue“) aux grands commerçants ragusins d'origine plébéienne qui s'appelaient en serbe Dľžčikь, et en latin Longo. On mentionne, à cette même époque, à Dubrovnik une famille de commerçants nommés Pović, mais qui n'est pas en parenté avec la famille homonyme serbe.⁶ Les frères Pović: Djurdj (Georges), Radoslav et le tchelnik Miloš, sont mentionnés dans les sources médiévales comme occupant les fonctions suivantes. L'ainé Geogres résidait à Brusnica, en qualité de logothète de l'empereur Etienne Dušan.⁷ Le 1er avril 1368 „Milos celnich, homo domini imperatoris Sclauoniae et nuncius eiusdem, qui literas apportauit a dicto (imperatore) et a domina imperatrice, eius matre, pro tributo recipiendo istius anni proxime preteriti fuit contentus et (confessus) et recepit a domino Rectore Ser Petro de Čereua, dante et soluenta vice et nomine communis (Ragusii) yperpyros duo millia, in presentia Volcosloui Crudup et Priboe Ruye de Tribigna, Micaelis cyroici salariati communis Ragusii et Petri speciarij de Venetiis“.⁸ Comme on peut voir du texte ci-dessus, Miloš, tchelnik, était venu à Dubrovnik, en qualité d'envoyé de l'empereur (Uroš) et de sa mère (Hélène) pour percevoir le tribut de St Démétrios de 2000 yperpères pour l'année écoulée. Il a touché cet argenr le 1er avril 1368,⁹ ce qui veut dire qu'il s'était acquitté de son devoir avec succès.

Les sources historiques nous apprennent que Miloš Pović apparaît ensuite comme successeur de son frère, le logothète Djurdje (Georges), mort à Salonique le 27 février 1367 et s'adresse aux épitropes de Lebrović avec la demande de lui remettre toutes les possessions de feu son frère. Cependant, les épitropes, pour se garantir contre les erreurs éventuelles, exigeaient les preuves et les témoins qui confirmeraient le bien-fondé de cette revendication. Pour cette raison, Miloš appelait en témoignage dans la chancellerie ces Ragusains qui étaient présents à Sa-

³ F. Miklosich: Monumenta serbica, Viennae 1858, p. 104.

⁴ M. Pucić: Spomenici sьrbski, vol. II, Biograd, 1962, p. 4.

⁵ Glasnik SUD, vol. XV, p. 284: K. Jireček: Spomenici srpski. Spomenik SAN, vol. XI. Beograd, 1892, p. 9, note 3.

^{6—7} K. Jireček: op. cit., p. 8; cf. Časopis českého musea (1886), p. 245.

⁸ K. Jireček: Spomenici srpski, p. 9, note 2.

^{9—10} K. Jireček: op. cit., pp. 8—9. En cette occasion fut conclu l'arrangement entre les frères Pović et leur parent Živko de Dubrovnik.

lonique lorsque Djuradj avait fait son testament. Le Recteur avec le Conseil avait envoyé, à cette fin, les courriers au troisième frère Radoslav qui habitait à cette époque à Seres.¹⁰ Les courriers arrivèrent le 15 mai 1368 dans la maison de Radoslav et, le dernier jour de même mois déjà, rapportèrent la réponse de Radoslav, par laquelle celui-ci confirmait la légitimité des réclamations de son frère, en priant les Ragusains de lui remettre l'héritage entier. Après cela, le tribunal de Dubrovnik remit à Miloš tous ces trésors: le sachet qui renfermait les actes de notaire, les coupes, les ceintures et autres produits d'argent, 45 livres d'argent en tout, la maison de pierre du défunt Lavreta Razumenović dans le quartier de Saint Blaise entre les maisons des feus Palmerije Juda, Nikola Lukarić et Vid Sorkočević, la maison de bois ayant appartenu à Lavreta susmentionné, bâtie dans la place sur le terrain communal. Miloš fut ainsi inscrit dans les livres comme propriétaire de tous ces immeubles.¹¹ Après cela, on mentionne en passant Miloš percevant les loyers et vendant les effets cette même année, 1368.¹²

Pendant l'été de l'année 1370 Miloš séjournait à Prizren d'où il envoyait une lettre aux Ragusains à Dubrovnik.¹³ Cette année, le château fort de Zvečan, sans doute ensemble avec le canton de Zvečan, était au pouvoir de Miloš Pović, tchelnik.¹⁴ Pourtant, dans les guerres qu'on faisait en Serbie après la mort de l'empereur Uroš et du roi Vukašin, Miloš Pović, tchelnik et châtelain de Zvečan, tomba en captivité. Stjepoš Stepanović, de Dračevica, sujet du joupán Nikola Altomanović, tenait Miloš comme prisonnier à Obod, dans la région de Konavli près de Cavtat. Les Ragusains négociaient avec Stjepoš la libération de Miloš. En vue d'effectuer ces négociations, le recteur Ivan Bunić avec le Petit conseil avait remis, le 14 août 1372, 782 ducats et 15 gros, qui était la propriété de Miloš, au citoyen Vlahota Vodopić, pour les porter à Miloš qui avait souvent écrit à la commune de Dubrovnik au sujet de cet argent qui lui appartenait, car il désirait certainement utiliser cet argent comme rançon pour se racheter de la prison. Miloš a reçu l'argent susmentionné.¹⁵ Après cela, le 18 août 1372, le tchelnik Miloš était à Dubrovnik et à cette occasion il donnait pleins pouvoirs à Miladin

^{11—13} K. Jireček: op. cit., p. 9.

¹⁴ K. Jireček: op. cit., pp. 8—10, 35—36. Après la mort des empereurs Dušan et Uroš, le patriarche Sava a confirmé en 1361 la donation que Miloš Pović avait faite au monastère de Chilandar. Le fervent chrétien „mouž čelnik Miloš“ avait fait donation à Chilendar de „selo Sopinikъ съ Mramoromъ i z' Bisazin'ci i Stroužinъmъ Dolomъ i съ v' s'ьmi zasel'kini i съ megiomъ i съ pravinami sela togo, iako da iestъ tozi selo domou prъsvetliъ Bogorodice hilan'dar'ckôe Cvillage de Sopiniće avec Mramor et avec Bisazinici et Stružin Dol et avec tous les hameaux et avec les bornes et les privilèges de ce village-ci, que ce village appartenait à la maison de la Sainte Vierge de Chilandar). St. Novaković: Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka. Beograd, 1912, pp. 440—441. A cette époque Bogoslav Hranojević que M. Pović nomme „čovъkъ moi“ (mon homme) possédait également à Zvečan un patrimoine. Ce B. Hranojević est inscrit dans une audition des témoins à Dubrovnik comme „Bogoslauus Cranoevich, de Suečano“. M. Pucić: Spomenici srъbski II, p. 26.

¹⁵ K. Jireček: op. cit. p. 10.

Hranislavić pour percevoir 100 ducats qu'il réclamait de Milac, frère de ce même Miladin.¹⁶ Tout cela porte à croire que Nikola Altomanović était, en ce temps-là, aussi maître de Zvečan.¹⁷

Un certain tchelnik Miloš mourut et fut enterré en 1389—1390 dans l'église de Saint Pierre près de Novi Pazar.¹⁸ Dans l'archéologie contemporaine (actuelle) il existe l'hypothèse qu'il y avait, dans la seconde moitié du XIVe siècle deux tchelniks de ce nom.¹⁹ L'un d'eux serait Miloš Pović „qui a fait une donation au monastère de Chilandar“ et l'autre dont le fils Jean était mort jeune et enterré dans l'église de Saint Pierre près de Novi Pazar.²⁰

Aux XIVe et XVe siècle, autant que nous sachions, outre les deux personnages susmentionnés, il n'y avait que quelques personnes qui portaient le nom de Miloš. Mentionnons, à titre d'exemple, quelques uns de ces hommes. Ainsi, Miloš Dragušeljić, Ragusain, orfèvre de profession, pratiquait le métier d'orfèvre en 1341 en Serbie.²¹ Citons ensuite Miloš Radoslavić que le prince Lazar avait engagé, le 13 septembre 1386 à Dubrovnik pour fabriquer pour lui, pendant un an les bombardes et les balistes, contre une rémunération de 200 yperpères ragusains.²² L'important personnage historique du XIVe siècle en Serbie, dont le prénom était Miloš, est le héros légendaire de Kosovo, Miloš Kobilić — Obilić.²³ Dans les sources historiques de cette époque on n'en fait mention que rarement, mais en revanche son nom apparaît souvent dans la

¹⁶ K. Jireček: loc. cit. Chez M. Orbini on trouve qu'au groupe de conseillers de l'empereur Dušan appartenait aussi Miloš Ledenić avec son frère Radoslav. — M. Orbini: *Kraljevstvo Slovena*. Ed. SKZ. Beograd, 1968, p. 42. Dans les commentaires de l'oeuvre d'Orbini par S. Ćirković, celui-ci affirme que „Miloš et Radoslav, frères Ledenić, ne sont pas, d'ailleurs connus“. — M. Orbini: op. cit., p. 309. Orbini pense, de toute façon, aux Pović: Miloš, Radoslav (Đorđe) qui, comme K. Jireček a mis en relief, „nē sont nulle part appelés Ledenić“. — Spomenik SAN, vol. XI, pp. 10—11. Finalement, d'une période historique antérieure, Orbini mentionne Miloš Šestokrilić qui avait commandé un détachement des habitants de Perast qui combattaient du côté des Ragusains. — M. Orbini: op. cit., pp. 38-39.

¹⁷ J. Tadić: *Pisma i uputstva I*, p. 251; Mih. J. Dinić: *Oblast Brankovića*. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, vol. XXVI, fasc. 1—2. Beograd, 1960, p. 10.

¹⁸ M. Ljubinković: *Nekropola Crkve Sv. Petra kod Novog Pazara*. — Zbornik Narodnog muzeja, vol. VI. Beograd, 1970, p. 169.

¹⁹ M. Ćorović-Ljubinković: *Čelnik Miloš iz okoline Novog Pazara i grbovnik Ohmućevića*. — Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, vol. XXXV, fasc. 3—4. Beograd, 1969, p. 231..

²⁰ M. Ćorović-Ljubinković: op. cit., pp. 228—236.

²¹ C. Fisković: *Dubrovačko zlatarstvo od XIII do XVII stoljeća*. Starohrvatska prosvjeta, vol. I. Split, 1949, p. 169; cf. J. Kovačević: *Srednjovekovna nošnja balkanskih slovena*. Beograd, 1953, p. 131.

²² M. Dinić: *Prilozi za istoriju vatrenog oružja u Dubrovniku i susednim zemljama*. Glas SAN, vol. CLXI. Beograd, 1934, pp. 83—85; cf. G. Škrivanić: *Oružje u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku*. Beograd, 1957, pp. 113—114, 120, 161—163; *même auteur*: *Topovi na Kosovu 1389. godine*. — *Vesnik Vojnog muzeja*, vol. 18. Beograd, 1972, pp. 235—236.

²³ D. Kostić: *Miloš-Kobilić-Obilić*. *Revue internationale des études balkaniques*, tome I. Beograd, 1934, pp. 232—254.

poésie épique des Slaves des Balkans.²⁴ Finalement, un certain Miloš était, en 1452, commandant de la forteresse de Medun au Monténégro. C'était, sans doute, Miloš Biomužević que l'on mentionne en 1458 et 1464 comme un des voïvodes du despote Djuradj Branković.²⁵

De la suite de nos expositions dans le présent travail on verra si l'anneau d'argent portant graté le nom de Miloš, découvert à Zvečan (Kosovo) avait pu appartenir à un des personnages de ce nom que nous avons énumérés ou à quelque autre que nous n'avons pas mentionné. Compte tenu des normes de la société féodale du Moyen âge nous considérons que cet anneau était la propriété du tchelnik Miloš Pović, châtelain de Zvečan, personnage important et aisé du XIVe siècle dans la Péninsule Balkanique qu'on mentionne, pour ne citer que les localités les plus connues, à Dubrovnik, Zvečan, Prizren et Seres. Tous les autres personnages, à l'exception de Miloš Obilić, n'occupaient pas, dans le cadre de la société féodale, un rang social qui leur permît de porter un anneau orné de signes de noblesse. Cet anneau, d'ailleurs, bien qu'une trouvaille fortuite, fut découvert dans l'enceinte du château fort de Zvečan, patrimoine médiéval du tchelnik Miloš Pović, maître du château et du canton médiéval de Zvečan.

II

Soulignons, tout d'abord que l'héraldique illyrienne ne contient pas les emblèmes de Miloš Pović, tchelnik et châtelain du château fort de Zvečan. Elle ne renferme, d'ailleurs, que la mention de Miloš Kobilić (Obilić), c.à d. les Ohmućević „donnent dans l'écusson d'Obilić trois têtes de chevaux et sur le panache un cheval cabré“.²⁶ Mentionnons, analoguement, que le cheval se trouve comme signe héraldique sur un anneau d'argent, datant du commencement du XVe siècle.²⁷ Tout ceci rend plus difficile l'identification de l'anneau de Kosovo que nous présentons ici comme anneau du tchelnik Miloš Pović, châtelain de Zvečan de la fin du XIVe siècle.

Les principaux traits caractéristiques de l'anneau d'argent du tchelnik Miloš Pović, châtelain de Zvečan sont les suivants:

Les caractéristiques sphragistiques, héraldiques et iconographiques de l'anneau de Miloš sont basées sur les éléments suivants. Soulignons, tout d'abord qu'à l'extérieur de l'anneau il n'y a aucune partie qui ne

²⁴ Cf. T. Maretić: *Kosovski junaci i događaji u narodnoj epici*. Rad JAZU, vol. 97. Zagreb, 1889; N. Banašević: *Le cycle de Kosovo et les chansons de geste*. Revue des Etudes Slaves, t. VI. Paris, 1926; Sv. Matić: *Poreklo kosovskih pesama kratkoga stiha*. Zbornik Matice srpske za književnost i jezik, t. I. Novi Sad, 1954, pp. 12—13.

²⁵ K. Jireček: *Istorija Srba*, t. III, p. 159.

²⁶ Ѐ. Ivanovъ: *Sv. Ivanъ Rilski i negoviatъ monastirъ*. Sofija, 1917, p. 145; A. Solovjev: *Postanak ilirske heraldike i porodica Ohmućevića*. Glasnik Skopskog naučnog društva, vol. XII. Skoplje, 1933. pp. 86, 115; cf. M. Dinić: *Relja Ohmućević*. *Istorija i predanje*. — Zbornik radova Vizantološkog instituta, vol. IX. Beograd, 1966, pp. 111.

²⁷ Cf. B. Radojković: *Nakit kod Srba*. Beograd, 1969, p. 200, Pl. 137.

Pl. I. Anneau du tchelnik Miloš Pović, châtelain de Zvečan, datant du XIVe siècle. 1. Aspect général de l'anneau; 2. Plaque octogonale sphragistico-héraldique avec le motif iconographique du loup en station verticale et avec ses attributs: palmette stylisée sur la tête, écrevisse attachée à la queue et partie du bucrane (cornes et partie du front et de l'occiput) au-dessus du loup; 3. Extérieur du cercle avec la ligne ondulée et les fleurs de lis; 4—5. Côtés latéraux du cercle de l'anneau avec le texte: nom du propriétaire Miloš et la prière „que Dieu soit en aide à celui qui porte l'anneau“.

fût artistiquement façonnée, pour la plupart par la technique de gravure, ornée de dorure en bas-relief. Une exception sont deux incisions latérales, vers la tête et la queue de la figure sphragistico-héraldique et iconographique du loup.

Massivement coulé et richement ornementé, l'anneau de Miloš pèse 20 gr, et son ouverture circulaire est de 1,6 x 1,5 cm. La hauteur globale de l'anneau est de 3 cm et la largeur de 2 cm (c.à d. les dimensions de l'anneau sont 3 x 2 cm).

Le façonnement artistique de l'anneau de Miloš de Kosovo est exécuté par la technique de fonte et il fut ensuite ciselé, gravé et doré en bas-relief.

Pl. II. 1. Ligne ondulée et lis. Ornement de la peinture murale d'Arilje, environ l'an 1300; 2. Palmette stylisée en éventail, façonnée aux fleurettes. Ornement de la peinture murale du monastère de Dečani, Milieu du XIVe siècle.

La tête de l'anneau a la forme de plaque sphragistique octogonale, sur laquelle, en bas-relief doré, est gravé le loup avec une palmette ornementale sur la tête et une écrevisse pinçant sa queue. Au-dessus du loup sont gravées superficiellement les parties de la palmette et la partie supérieure du bucrane (les cornes avec les parties du front et de l'occiput entre celles-ci). Comme signe sphragistico-héraldique et iconographique le loup est caractérisé par les oreilles dressées et la gueule entrouverte. La tête du loup est tournée en arrière vers la queue à laquelle est accrochée, par ses pinces, l'écrevisse. Les deux palmettes sont courbées parallèlement vers les jambes du loup ou plutôt vers la cannelure antérieure creusée sur le cou de l'anneau.

Des deux côtés de la lisière de l'anneau se trouvent des palmettes, stylisées en éventail. De même, en deux endroits sont données les boucles de la palmette stylisée en éventail. Le cercle d'anneau est abondamment orné. Des deux côtés les palmettes se terminent au-dessous de la couronne de cachet sur le cou de l'anneau, de toute sa longueur, en passant aussi sur le cercle. Une palmette est en partie stylisée et l'autre est représentée en forme d'épis de blé. L'une et l'autre sont dans un cadre oval. Par le milieu du cercle s'étend un rameau avec la palmette, de l'un et de l'autre côté. C'est en effet une guirlande stylisée de feuilles du laurier. Le cercle s'élargit de façon insignifiante vers la tête de l'anneau — champ sphragistico-héraldique. Sur le cercle de l'anneau est gravée une fleur de lis. Sans doute, à l'exemple de l'orfèvrerie médiévale de haute Byzance, des deux côtés des palmettes stylisées sont données les rameaux de laurier.

L'anneau de Kosovo que nous attribuons au tchelnik Miloš Pović, en 1370 châtelain de Zvečan et maître du canton homonyme, est très bien conservé. Ceci témoigne qu'il n'était en usage que pendant un bref temps ou bien que son propriétaire le gardait bien soigneusement comme un objet de grande valeur sphragistique et héraldique.

Pl. III. 1. Anneau d'or médiéval de Janjevo (Kosovo) avec inscription en latin. Détail: blason avec le casque sur lequel se trouve un panache en forme de loup et l'écusson avec la lettre „R“; 2. Anneau d'argent de Mara, datant du XVe siècle, de la région de Haute Jablanica dans la Serbie du Sud. Détail de la plaque à cachet avec le signe héraldique du loup en marche.

III

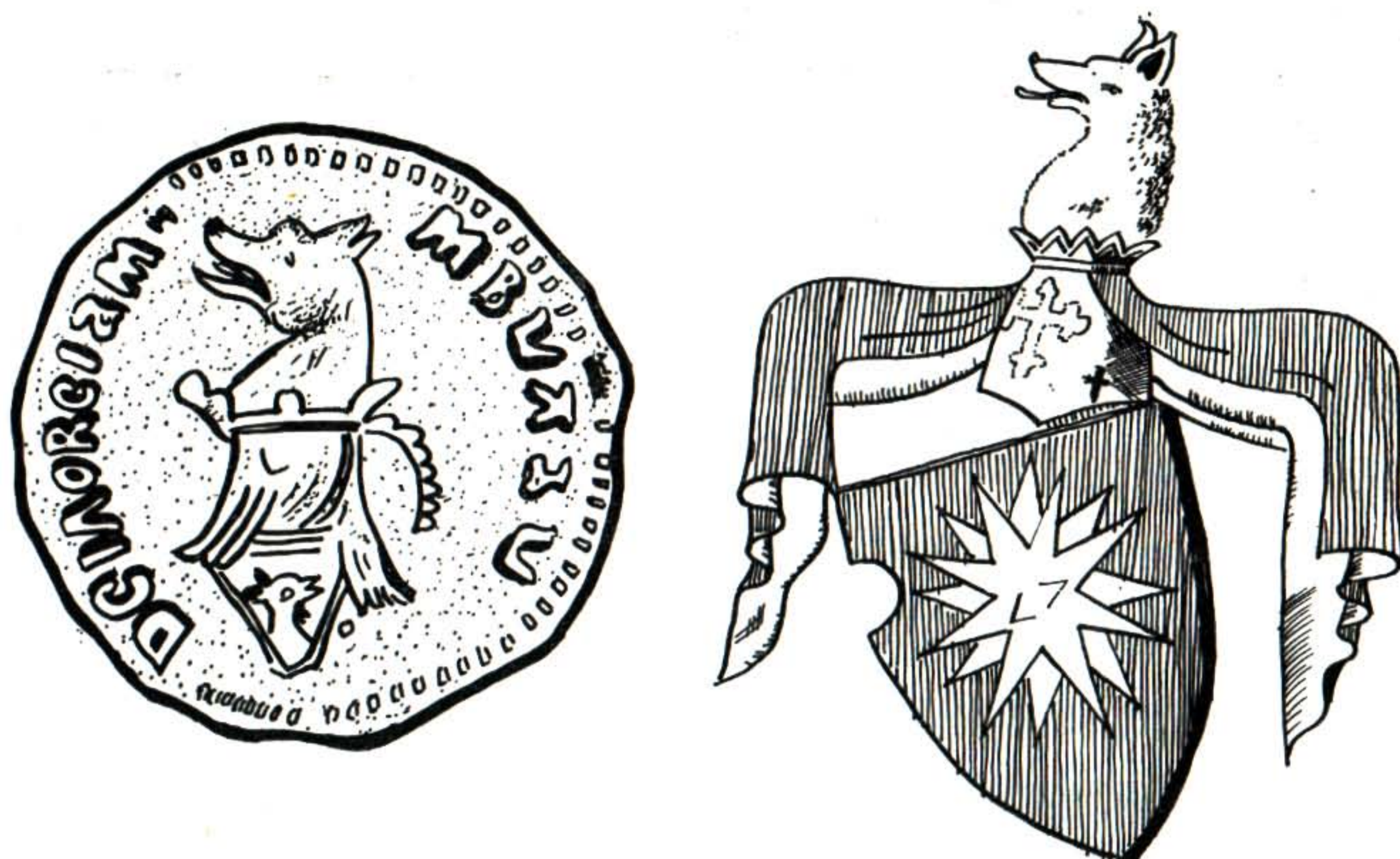
Le façonnement artistique de l'anneau de Miloš, provenant de Kosovo, est basé sur l'art antérieur du début du XIIIe siècle. Ceci est évident de la forme du cercle qui n'est séparé par aucune incision de la partie formant le cachet. La plaque de cachet ou plaque sphragistique est formée, comme nous avons déjà mentionné, en un octogone aux lignes longitudinales parallèles. Ces lignes parallèles opposées ont une longueur double par rapport aux autres lignes angulaires. C'est à cela que la bague à cachet doit sa forme octogonale.

Au fond, l'ornementation et le parement de l'anneau de Miloš de Kosovo appartiennent au style gothique. Cependant, la spirale et les palmettes stylisées en éventail ornent les surfaces principales du cercle de cet anneau.²⁸ Mais les palmettes comme un élément de l'art appliqué apparaissent aussi dans la création artistique de l'ancien Egypte et elles étaient particulièrement en usage dans l'art de la Renaissance.²⁹

Un motif analogue au point de vue iconographique et sphragistico-héraldique à celui de la plaque à cachet de l'anneau de Miloš, avec la figure du loup gravée, est le blason de la famille des Balšić. Sur le revers de la monnaie frappée par Djuradj Ier Balšić est représenté le heaume au-dessus duquel est façonnée la tête du loup tournée à gauche

²⁸ Cf. B. Radojković: *Srpsko zlatarstvo XVI i XVII veka*. Novi Sad, 1966, p. 31.

²⁹ M. Meurer: *Vergleichende Formenlehre des Ornamentes und der Pflanze*. Dresden, 1909, pp. 379—396.

Pl. IV. 1. Denier médiéval, frappé par Balša II (avers), avec la tête et le buste du loup, comme signe héraldique de la famille régnante de ce dynaste médiéval; 2. Armoiries des Balšić de l'héraldique illyrienne de la famille des Ohmućević du XVIe siècle, également avec la tête et le buste du loup.

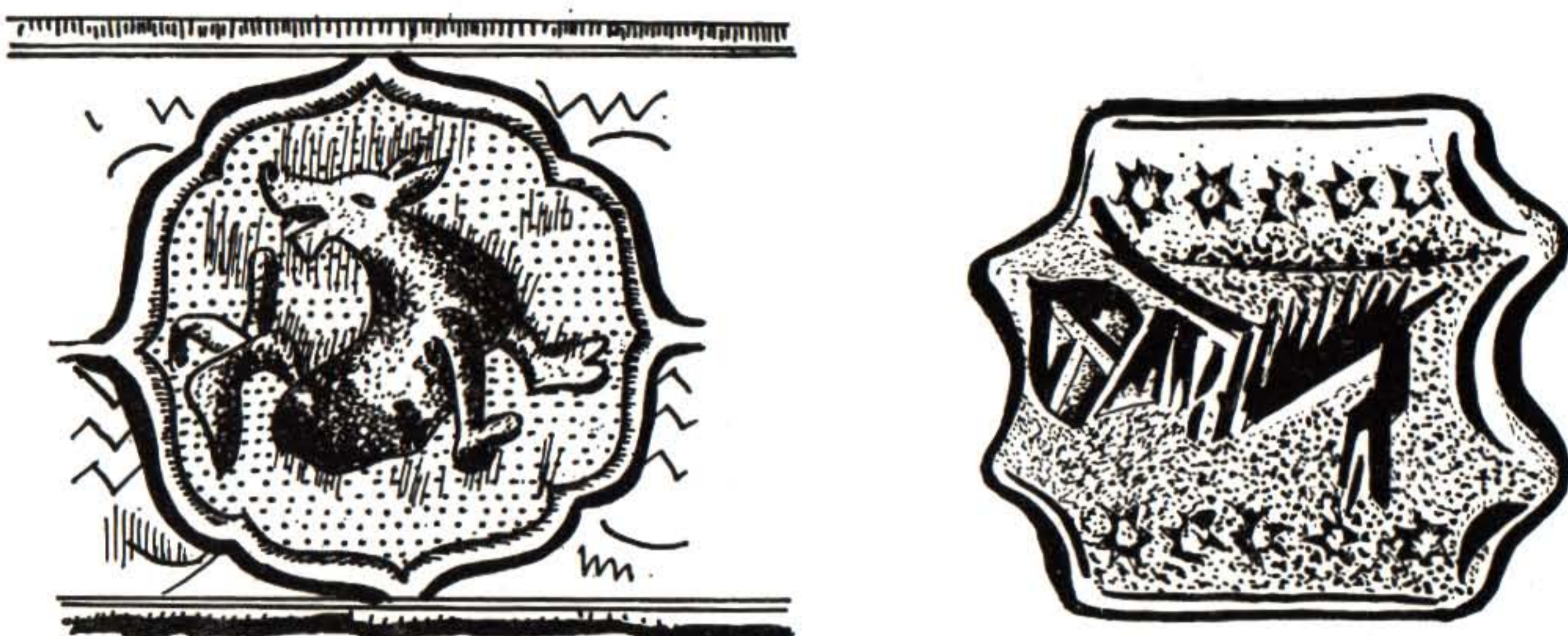
resp. à droite.³⁰ Sur l'avvers de la monnaie de Djuradj II Stracimirović est représenté l'écusson avec le buste du loup tourné à droite; il est surmonté d'un heaume avec la couronne au-dessus de laquelle s'élève le buste du loup, tourné à gauche.³¹ Sur l'avvers de la monnaie de Balša II est représenté l'écusson avec le buste du loup, tourné à droite; au-dessus de celui-ci est le heaume avec la couronne surmontée du buste du loup, tourné à gauche.³²

Le loup comme motif sphragistico-héraldique et iconographique apparaît également sur une bague, provenant aussi de Kosovo (découverte à Janjevo). Le blason sur cette bague a un casque dont le panache a la forme de loup et un écusson avec la lettre „R“. Parallèlement à cela, sur une bague de femme provenant de la région de Haute Jablanica, dans la Serbie du Sud, apparaît de nouveau, comme signe sphragistico-héraldique un animal qui est, comme on a mis en relief dans la muséologie, „selon toute probabilité un loup dressé sur ses pieds de

³⁰ R. Marić: *Studije iz srpske numizmatike*. Beograd, 1956, pp. 99—100; cfr. A. Solovjev: *op. cit.* p. 115. Pl. V, № 26.

³¹ R. Marić: *op. cit.*, p. 101.

³² R. Marić: *loc. cit.*

Pl. V. 1. Ceinture médiévale du sébastocrator Branko, détail avec la figure du loup (Musée de Leningrad); 2. Anneau d'or de Kosovo, milieu du XVe siècle. Détail: casque avec visière et panache en forme de tête de cheval.

derrière.³³ Cependant, il est clair qu'il s'agit du motif sphragistico-héraldique du loup,³⁴ lequel représente au point de vue iconographique l'animal en marche à quatre pattes, dont la patte gauche de devant est en mouvement. Sur une bague d'or médiévale, qui se trouve actuellement dans une collection du Musée ethnographique de Sarajevo et provient de Janjevo, dans la couronne hexagonale de la surface sphragistico-héraldique est gravée, comme signe iconographico-héraldique, la tête du loup, avec le casque à la visière.³⁵ Finalement, sur la ceinture brodée médiévale que l'on garde à présent au Musée de Leningrad et que l'on attribue à Branko Mladenović (XIVe siècle), père de Vuk Branković, se trouve le signe héraldique: le loup et le casque à la visière, avec l'inscription: „Branko“.³⁶

Le motif héraldico-sphragistique et iconographique: le loup sur l'anneau, la fonction de la bague à cachet, les marques de la noblesse, a également la fonction religieuse-magique. Ce motif iconographique a trouvé sa pleine expression précisément sur l'anneau d'argent du tchel-nik Miloš Pović, châtelain de Zvečan. De toute façon, l'apparition iconographique de l'écrevisse attachée à la queue du loup, représente l'héritage de l'art roman dans le façonnement artistique des bijoux, avec toutes les fonctions qui accompagnent ce motif resp. ce phénomène iconographique.

³³ B. Radojković: *Nakit kod Srba*, p. 119.

³⁴ B. Radojković: *op. cit.*, p. 199.

³⁵ N. Miletić: *Nakit u Bosni i Hercegovini. Katalog izložbe, № 386*; cf. B. Radojković: *Srpsko zlatarstvo XVI i XVII veka*, p. 34; *même auteur*: *Nakit kod Srba*, pp. 197—198. Un anneau semblable de l'ancienne collection de Trajanović, se trouve dans la collection du Musée archéologique à Zagreb.

³⁶ L. Pavlović: *Prilog izučavanju srpskog dvorskog veza. — Neki spomenici kulture II. Smederevo, 1963, Fig. 5*. Cf. R. Marić: *op. cit.*, Pl. XXII, Fig. 1; B. Radojković: *op. cit.*, p. 34.

Le motif héraldico-iconographique de la partie du bucrane (les cornes avec la partie de l'os frontal avec l'occiput) que nous remarquons au-dessus du motif iconographique du loup sur l'anneau de Miloš, provenant de Kosovo, représente également un phénomène héraldico-iconographique chez les Serbes au XIVe siècle. Sur le revers de monnaies frappées par le prince Lazar se trouve le heaume tourné à gauche avec deux cornes de boeuf.³⁷ De même, sur un bouton orné de blason, qui se trouve sur la robe du prince Lazar, il apparaît une tête de boeuf avec les cornes, ce qui représente, en réalité, le signe héraldique de la famille des Lazarević.³⁸

La palmette stylisée en éventail, qui apparaît comme élément décoratif sur le cercle de l'anneau de Miloš, trouve son analogie également dans l'art médiéval chez les Slaves du Sud. C'est que les palmettes stylisées sont un motif fréquent d'ornementation sur les anneaux serbes.³⁹ Ce motif apparaît de même dans les miniatures sud-slaves du Moyen âge. Ainsi, dans un manuscrit de la Vie du Saint Grégoire le Grand, datant de la fin du XIVe siècle et appartenant à la rédaction bulgare, est donné le fanion composé d'une vignette ondulée de palmettes stylisées qui est d'ailleurs fréquentes dans les manuscrits du XIVe siècle.⁴⁰ Le type identique de fanion se trouve aussi dans le Prologue de Stig, datant de la fin du XIVe siècle.⁴¹ Finalement dans le Praxapostolos d'Irig est également donné un fanion composé de vignettes à demi-palmettes stylisées et un type analogue d'ornementation se trouve dans le manuscrit de Šafarik de la fin du XVe siècle ainsi que dans le Chronographe de Vrhobreznik datant du milieu du XVIIe siècle.⁴² Mentionnons que dans la peinture murale ce motif apparaît également, comme par exemple aux monastères de Ravanica et de Nova Pavlica. Pourtant, comme un façonnement pareil de la palmette contient aussi des caractéristiques de l'ornement en forme d'éventail, son origine parmi les Slaves du Sud est de date très ancienne. Ainsi, dans la peinture de fresques au monastère de Sopoćani (1265) apparaît l'ornement en éventail de la palmette stylisée⁴³ et nous le retrouvons aussi sur les fresques du monastère de Dečani (1348—1350),⁴⁴ et il offre une ressemblance totale avec la palmette stylisée en éventail sur l'anneau de Miloš, provenant de Kosovo. Ce motif est également connu dans

³⁷ Cf. R. Marić: op. cit., p. 96.

³⁸ Cf. R. Marić: op. cit., p. 270, note 195.

³⁹ Cf. B. Radojković: op. cit., pp. 169, 175, 179, Fig. 63—64, 89, 91, 93, 94, Pl. 100, 102.

⁴⁰ Z. Janc: Iluminirani staroslovenski rukopisi iz zbirke Pavla Josifa Šafarika. Zbornik Muzeja primenjene umetnosti, vol. 12. Beograd, 1968, pp. 11—12, Fig. 5a.

⁴¹ Z. Janc: op. cit. p. 12.

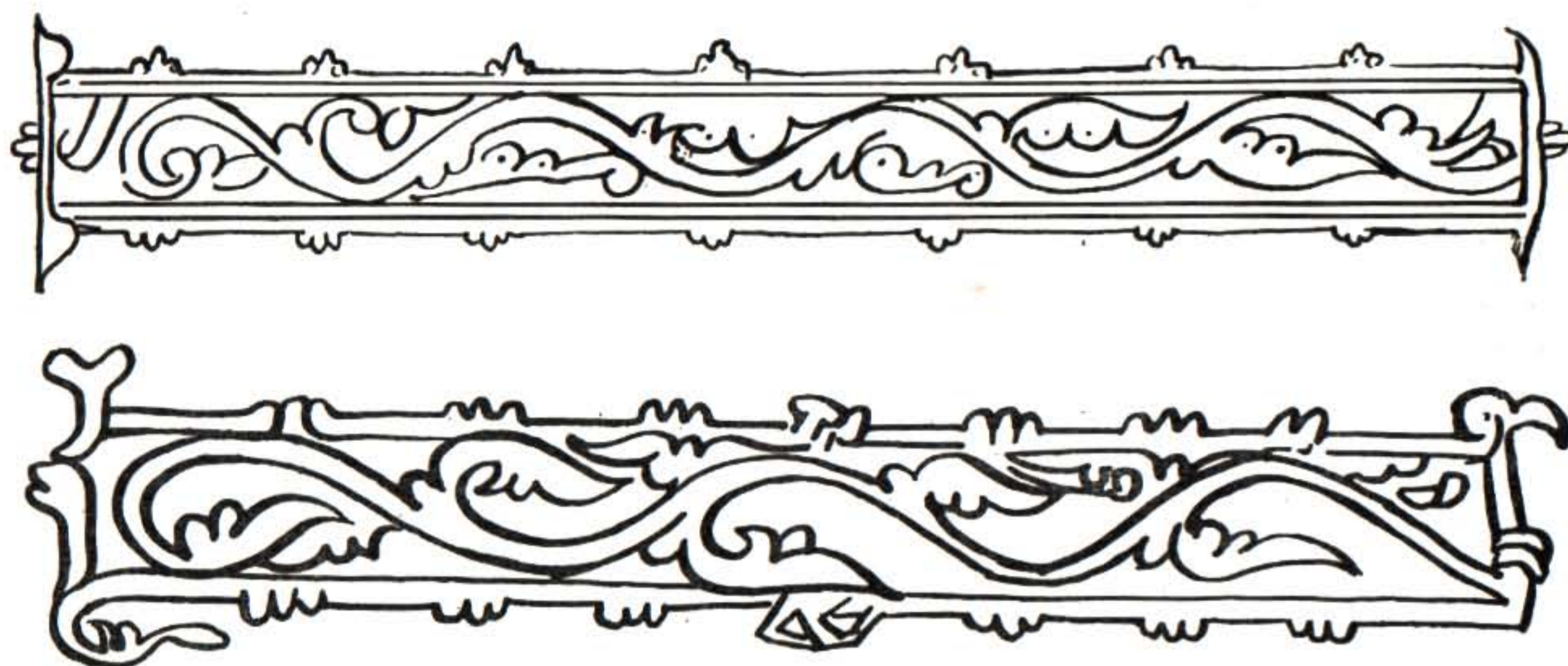
⁴² Z. Janc: op. cit., p. 14, Fig. 9a, 10a, p. 20, Fig. 27a.

⁴³ Z. Janc: Ornamenti fresaka. Beograd, 1961, pp. 26—27, Pl. XLIV, L.

⁴⁴ Cf. Z. Janc: op. cit., pp. 26—27, Pl. VIII, № 381.

⁴⁵ Cf. J. Baltrušaitis: Etudes sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie. Paris 1929. Pl. XXIX—XXXI, XXXIV, XLIV.

⁴⁶ Cf. B. Radojković: op. cit., p. 175.

Pl. VI. 1. Vignette ondulée des palmettes stylisée, d'un fanion dans le manuscrit de la Vie de Grégoire le Grand, datant de la fin du XIVe siècle, recension bulgare; 2. Vignette de demi-palmettes stylisées, provenant d'un fanion du manuscrit du Praxapostolos d'Irig, fin du XVe ou début du XVIe siècle.

l'art de l'Arménie et de la Géorgie.⁴⁵ De côté de la palmette sur l'anneau de Miloš sont façonnés les rameaux de lauriers. C'est, sans doute, l'héritage culturel ou la survivance de l'orfèvrerie médiévale byzantine.⁴⁶ Pour embrasser cette question sous tous ses divers aspects, mentionnons aussi les phénomènes suivants appartenant à cet ensemble de problèmes. C'est que les palmettes occupent une place en vue et sont souvent appliquées comme ornement dans l'orfèvrerie artistique française du XIe jusqu'au XIIe siècle.⁴⁷

La vignette ondulée et la fleur de lis qui apparaissent comme décoration de l'anneau de Miloš, se rencontrent aussi dans l'iconographie et l'ornementation des fresques médiévales chez les Slaves du Sud.⁴⁸ La ressemblance est, au fond, évidente avec les ornements du monastère d'Adrilje (vers l'an 1300).⁴⁹ De même, sur le cercle de l'anneau de Miloš a été utilisé le motif de méandres, que nous rencontrons dans l'iconographie et la peinture murale en divers endroits, comme, par exemple, aux monastères de Treskavac (XIVe siècle) et de Lesnovo (de la même époque).⁵⁰ Au fond, la ligne ondulée est, chez les Slaves du Sud, un ornement des XIIIe et XIVe siècles,⁵¹ et elle tire son origine de l'art néolithique de la préhistoire des pays balkaniques.⁵²

⁴⁷ M. Gauthier: Les décors vermiculés dans les émaux champlevés limousins et méridionaux. Cahiers de civilisation médiévale des X—XII siècles. Paris 1958, p. 354, № 3; cf. B. Radojković: op. cit., p. 174.

⁴⁸ Cf. Z. Janc: op. cit., pp. 31—32.

⁴⁹ Cf. Z. Janc: op. cit., Pl. LXIII, № 412.

⁵⁰ Z. Janc: op. cit., Pl. LXVIII, № 450; Pl. LXIX, Nos 434—444.

⁵¹ Z. Janc: op. cit., p. 21.

⁵² Cf. M. Vasić: Praistorijska Vinča, t. I, Beograd, 1932, p. 93; t. II, Beograd, 1936, pp. 173—175.

IV

L'anneau d'argent de Miloš Pović, tchelnik et châtelain de Zvečan à la fin du XIVe siècle, est caractérisé, comme nous avons déjà mentionné, par les traits distinctifs des oeuvres de l'orfèvrerie artistique du XIVe siècle. Nous n'avons l'audace de chercher l'atelier et le maître artiste ni dans la corporation locale des orfèvres de Trepča, Priština, Vučitrn, Novo Brdo, Prizren ou Dubrovnik, ni dans celles de Salonique ou de Seres. Si l'on tenait à déterminer l'atelier où cet anneau avait été fabriqué, ce serait, en tout premier lieu, un des ateliers des orfèvres-artistes peut-être à Trepča, Priština ou Vučitrn.

Ce qui est particulièrement intéressant de mentionner, c'est qu'on n'a pas trouvé, autant que nous sachions, dans l'art médiéval ou dans celui du commencement des temps modernes, d'anneaux ressemblant à celui de Miloš de Kosovo. C'est tout d'abord dû au travail délicat et fin de l'artiste qui a, sans doute, coûté beaucoup et, ensuite, aux caractéristiques sphragico-héraldiques et iconographiques de l'anneau qui appartaient à une famille aristocratique déterminée dont la descendance masculine s'était, à ce qu'il semble, éteinte très tôt. Nous nous contenterons, pour le moment de constater que le maître, qui avait fabriqué l'anneau du tchelnik Miloš Pović, châtelain de Zvečan, était un orfèvre-artiste à goût raffiné et d'un grand talent dans l'art d'orfèvrerie, et cette oeuvre de ses mains — exemplaire unique d'une grande valeur, appartient à la catégorie des réalisations suprêmes de l'orfèvrerie médiévale balkanique, dont les racines doivent être cherchées dans l'art byzantin aussi bien que dans l'art roman et les survivances continues de l'art de la société balkanique préhistorique avec les insertions sporadiques de l'art slave ou plutôt de l'art des Slaves des Balkans. Ces entrelacements et croisements sont revêtus de robe artistique de l'orfèvrerie médiévale serbe et, tout particulièrement, ragusaine et ils ont produit une oeuvre précieuse de l'art médiéval qui est sans pareille dans la fabrication médiévale des anneaux, particulièrement des caractéristiques sphragistico-héraldique de la société aristocratique médiévale.

Mentionnons à la fin l'inscription serbo-slave, gravée sur un des côtés latéraux du cercle de l'anneau de Miloš: + въ име бже си пръс-тенъ Милош (Au nom de Dieu cet anneau de Miloš) et sur l'autre: ев кьто га носи помози мж бгъ (Que Dieu soit en aide à celui qui le porte) ce qui parle également en faveur de notre affirmation que cet anneau est le travail artistique d'un maître consommé dans son art, d'un atelier local. On peut, en outre, affirmer qu'il s'agit d'une commission, car le style et la composition de l'anneau avec les caractères héraldiques uniques et l'inscription qui renferme le nom du propriétaire confirment ce fait.⁵³

L'anneau d'argent de Miloš, provenant de Kosovo ou, plus précisément, l'anneau d'argent du tchelnik Miloš Pović, châtelain de Zvečan en 1370, avec le signe sphragistico-héraldique et le motif iconographique

⁵³ Cf. B. Radojković: op. cit., pp. 120, 129.

du loup qui a une palmette sur sa tête et une écrevisse attachée à sa queue, a, outre sa fonction principale héraldique, comme nous avons déjà mentionné, aussi une fonction magique-religieuse. La figure sphragistico-héraldique et iconographique du loup, façonnée en relief au moyen des incisions profondes dans la plaque d'argent formant le cachet, à la dorure incrustée qui donne un attrait spécial à l'anneau n'avait pas uniquement la fonction pratique, celle de désigner l'appartenance de son propriétaire à l'ordre féodal de noblesse et de servir comme ornement, mais elle avait aussi la fonction magique-religieuse. Il s'agit de la fonction magique-religieuse du loup et de l'écrevisse qui apparaissent sur l'anneau comme caractéristiques iconographiques de la fonction sphragistico-héraldique, accompagnées de l'inscription qui, dans l'esprit de la dévotion médiévale de la classe féodale, implorait la grâce divine pour celui qui porte l'anneau, c. à d. pour Miloš. Nous rencontrons, en effet, ces mêmes phénomènes, ça et là, sur les autres anneaux serbes du XIIIe et du XIVe siècle. L'un et l'autre de ces motifs iconographiques qui apparaissent sur l'anneau à cachet de Miloš sont, de toute façon, aussi le reflet de la littérature médiévale, particulièrement du Physiologiste. La fonction magique-religieuse des motifs iconographique de l'anneau de Miloš l'emporte, en effet, sur la fonction symbolique et son importance.⁵⁴ Tout d'abord, il s'agit du loup, en tant que bête hardie et courageuse, dont on désire s'assurer les attributs par voie magique-religieuse. Dans la science sud-slave il y a une hypothèse selon laquelle le loup était le totem des Slaves, et particulièrement des Serbes et des Croates dans leur ancien pays d'origine.⁵⁵ Pourtant, pour chaque totem il existe le tabou, c.à d. il ne doit pas être tué.⁵⁶ Lorsqu'on a cela en vue, l'hypothèse susmentionnée est intenable, nonobstant l'opinion que l'immolation de l'animal-totem est en réalité la fête dédiée à cet animal. I se pose, ensuite, la question de l'origine et de la genèse ainsi que de la continuité de ces motifs d'une grande ancienneté dans l'art des Slaves de Balkans, particulièrement dans l'orfèvrerie et la fabrication des bijoux artistiques chez les Serbes. Mentionnons, en passant, qu'on ren-

⁵⁴ Cf. B. Radojković: op. cit., pp. 124—127.

⁵⁵ Cf. M. P. Nilsson: Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluß der attischen. Leipzig, 1906, pp. 9, 142, 30 sqq; Schwenn: Die Menschenopfer bei den Griechen und den Römern. Giessen, 1915, pp. 20 sqq.; cf. V. Čajkanović: Nekolike primedbe uz srpski Radnji dan i Božić. GNC, vol. XXIV, Beograd, 1921, pp. 273—276; même auteur: Sveti Sava i vuci. Studije iz religije i folkloru. SEZb. vol. XXXI. Beograd, 1924, pp. 157—165; même auteur: Dva praznika iz životinjskog kulta. Glas SAN, vol. CLIII. Beograd, 1933, pp. 13, 19; même auteur: O srpskom vrhovnom bogu, Beograd, 1941, pp. 132 sqq. cf. Dj. Sp. Radojičić: Vuk — totem starih Srba. — Delo. Beograd, 1959, knj. V — VI (maj), str. 763—707. Sur le pouvoir démoniaque du loup lors de l'extermination des vampires chez les Tziganes dans la Péninsule Balkanique cf. T. Vukanović: Vampir u verovanjima i običajima kod Cigana u Kosovsko-Metohijskoj Oblasti. Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, vol II. Priština, 1957, pp. 172—173. Cf. A. Bertholet: Wörterbuch der Religionen. Stuttgart, 1962, pp. 167, 599. Cf. aussi les expositions naïves et superficielles sur les croyances populaires relatives au loup V. M. Živančević: Vuk. Beograd, 1951, pp. 9—21.

⁵⁶ Cf. A. Bertholet: op. cit., pp. 562—563, s.v. Totemismus; W. Hirschberg: Wörterbuch der Völkerkunde. Stuttgart, 1965, pp. 446—448.

contre ce motif dans l'art égyptien et ensuite dans l'art médiéval de Byzance. Les voies de continuité de l'art byzantin dans l'art serbe, ne sont pas, bien entendu, impénétrables, mais plutôt claires et compréhensibles,⁵⁷ nonobstant le fait que le loup est la représentation de l'être occulte et surnaturel, de „l'esprit malin“.⁵⁸ L'écrevisse, comme l'attribut du motif sphragistico-héraldique et iconographique du loup, placée sur la queue de celui-ci, tire également son origine de l'art antique romain, où elle apparaît comme élément ornemental sur les gemmes d'où il est venu aussi sur les bijoux médiévaux serbes, comme ornement sur les bagues.⁵⁹

On présume, et non sans raison, dans la science que les anneaux étaient fabriqués au Moyen âge sur commande pour les personnages importants,⁶⁰ ce qui s'applique aussi à l'anneau de Miloš que nous présentons dans cette étude. De même, les caractéristiques sphragistico-héraldique de l'anneau, avec la composition iconographique et l'inscription en caractères cyrilliques parlent aussi en faveur de cette conjecture.⁶¹

Dans la science sud-slave on prend que tous les anneaux du Moyen âge, provenant des localités dans la région de Novo Brdo, se distinguent par certaines caractéristiques du style, basées sur la composition des motifs décoratifs se rattachant à l'art autochtone des orfèvres et à l'orfèvrerie artistique byzantine. Il faut ajouter à cela les motifs décoratifs de l'orfèvrerie artistique, d'origine occidentale, qui sont venus par l'intermédiaire des artistes-orfèvres de Dubrovnik et de Kotor, ainsi que des „gentilshommes normands de l'Albanie“ qui avaient apporté une certaine influence de leur pays d'origine sur le sol de Kosovo et de Novo Brdo.⁶² Il s'y faisait sentir, bien entendu, aussi l'influence des orfèvres de Skadar (Scutari en Albanie).

Le façonnement artistique et les problèmes de l'orfèvrerie artistique des caractéristiques sphragistico-héraldiques et iconographiques de l'anneau d'argent de Miloš, provenant de Kosovo, portent l'empreinte des créations artistiques des orfèvres de la deuxième moitié du XIVe siècle, par leur somptuosité, à quoi il faut ajouter aussi l'incrustation et la dorure.

⁵⁷ Cf. M.P. Kondakov: *Očerki i zamětki po istorii srednevěkovago iskusstva*. Prague, 1929, pp. 144 sqq.; *même auteur*: *Istoriya vizantiskago iskusstva ikonografiy po miniatyuram grečeskih rukopisej*, p. 153; cf. B. Radojković: *op. cit.* pp. 125—127.

⁵⁸ Cf. B. Radojković: *op. cit.* p. 173.

⁵⁹ Cf. B. Radojković: *op. cit.*, p. 174.

⁶⁰ Cf. B. Radojković: *op. cit.* p. 120.

⁶¹ Cf. B. Radojković: *op. cit.*, p. 11.; Pl. 47—52.

⁶² Cf. B. Radojković: *op. cit.*, p. 162.

Des faits mêmes exposés dans le présent travail il résulte la conclusion suivante. L'anneau d'or d'origine médiévale du tchelnik Miloš Pović, châtelain de Zvečan en 1370, par son travail artistique et les motifs sphragistico-héraldiques et iconographiques, représente, en effet, un chef-d'oeuvre de l'orfèvrerie médiévale serbe. Ses caractéristiques sphragistico-héraldiques et iconographiques sont basés sur la mythologie slave et la religion païenne, revêtus de robe littéraire de la littérature féodale du Moyen âge (Physiologiste) et pénétrés d'éléments et de motifs de l'art médiéval, de l'orfèvrerie aussi bien que de l'art des miniatures et de la peinture murale, c.à d. de leurs ornements. Tout cela est composé en un ensemble, sur les bases de l'orfèvrerie artistique byzantino-serbe et romano-croate à travers lesquelles s'entrelacent les éléments de l'art gothique.

Т. П. Вукановић

ПРСТЕН ЧЕЛНИКА* МИЛОША ПОВИЋА ГОСПОДАРА
ГРАДА ЗВЕЧАНА 1370. ГОД.

На подручју града Звечана¹ (Косово), тридесетих година овога столећа, случајно је нађен један сребрни прстен, прекрасно уметнички обликован и особито добро очуван.² На прстену је изгравирано име Милош, ознака да је он власник прстена и молба упућена богу, да помогне ономе, ко носи овај прстен. На овом месту покушаћемо да изближе осветлимо средњовековну

* У средњовековној српској држави, звање челника имао је „неки старешина“, можда руковалац државним новцем. Велики челник, био је у ствари врста „министра финансија“. У осталих јужнословенских народа, челник је био „главар н челу којему звању“, лат. praefectus, стрг. τξέλιχος. Cf. Ст. Новаковић: Византијски чиновни и титуле у српској земљи XI—XV века. Глас САН, књ. LXXVIII, Београд, 1908, стр. 196; VI. Mažuranić: Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, sv. I. Zagreb, 1908, str. 167; P. Škok: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I. JAZU Zagreb, 1971, str. 304, s. v. čelo.

¹ О средњовековном граду Звечану cf. В. Јовановић: Средњовековни град Звечан. Старице, књ. XIII—XIV. Београд, 1965, стр. 137—150; Т. П. Вукановић, Гласник Музеја Косова и Метохије, књ. IX. Приштина, 1965, стр. 639—641.

² Прстен сада поседује аутор овога рада, а набавио га је од својег бившег пријатеља Рока Палића (сада покојног), јањевског прстенције.

припадност овога прстена и његове сфрагистичко-хералдичке и остале уметничке одлике и карактеристике. Уосталом, то су и најважнија питања из ове проблематике.

I

Сфрагистичко-хералдички и иконографски елементи Милошевог сребрног прстена са Косова, говоре да се прстен може датирати искључиво у XIV столеће. Према томе, обавезни смо да размотримо све личности са личним именом Милош из те епохе, и потом сагледамо којој од њих припада овај заиста вредни прстен.

Пре свега, помињемо, у првој половини XIV столећа (1333. година), помиње се Милош Ставилац краља Стефана Душана³ и жупан Радослав, који је 1323. год. био код краља Владислава,⁴ а којег цар Стефан Душан помиње 1347. год. у повељи датој храму Св. Михаила и Гаврила код Призрена, као „својега љубимаго властелина“.⁵

Позната средњовековна српска породица Повић, била је привржена српском цару Стефану Душану, царици Јелени и сину им цару Урошу. Припадници ове породице, као властеоско друштво средњовековне Србије Повика, Pouicha, били су у сродству „роднинь крвьнь, parente e sangue“ великих дубровачких пучких трговаца, који су се звали српски Дљжчикъ, латински Longo. У исто се време помиње у Дубровнику једна трговачка породица Повића, која не стоји у сродству са српском породицом која има ово презиме.⁶ Браћа Повићи: Ђурађ (Ђорђе), Радослав и челник Милош, у средњовековним изворима и литератури помињу се у следећим функцијама. Наиме, Ђорђе је обитовао у Брусници и био је логотет цара Стефана Душана.⁷ Године 1368. 1. априла: „Milos celnich, homo domini imperatoris Sclauonie et nuncius eiusdem, qui literas apportavit a dicto (imperatore) et a domina imperatrice eius matre pro tributo recipiendo istius anni proxime preteriti fuit contentus et (confessus) et recepit a domino Rectore Ser Petro de Çereua, dante et solvente vice et nomine communis (Ragusii) uперугос duo millia, in presentia Volcoslauri Crudup et Priboe Ruye de Tribigna, Micaelis cyroici salariati communis Ragussi et Petri speciarij de Venetiis.“⁸ Као што се види из наведенога текста, Милош, челник, дошао је у Дубровник као посланик цара (Уроша) и његове мајке (Јелене), да добије светодмитровски доходак 2000 перпера за протеклу годину, и примио је те новце 1. априла 1368. године,⁹ што значи да је успешно извршио своју дужност.

Из историјских извора сазнајемо, да се је Милош Повић затим јавио као наследник својег брата логотета Ђурђа, који је умро у Солуну 27. фебруара 1367. год. и молио је да му епитропи Лебровића предаду све имање

³ F. Miklosich: Monumenta serbica. Viennae, 1858, str. 104.

⁴ М. Пуцић: Споменици србски, књ. II, Биоград, 1862, стр. 4.

⁵ Гласник СУД. књ. XV, стр. 284; К. Јуречек: Споменици српски. Споменик САН, књ. XI. Београд, 1892, стр. 9, нап. 3.

^{6—7} К. Јуречек: op. cit., стр. 8; cf. Časopis českého musea. (1886) str. 245.

⁸ К. Јуречек: Споменици српски, стр. 9, нап. 2.

^{9—10} К. Јуречек: op. cit., стр. 8—9. Том приликом је склопљена нагодба између браће Повића и њихова рођака Живка из Дубровника.

Ђурђево. Међутим, ради своје безбедности, епитропи су захтевали доказе и сведоке, ко ји би посведочили овај захтев о пуноважности наслеђа. Милош је ради тога захтевао да у канцеларији посведоче и они Дубровчани, који су били у Солуну присутни, када је Ђурађ своју опоруку чинио. Кнез је са већем међутим од своје стране послао за то књигоноше к трећему брату Радосаву, који је живео у Серу.¹⁰ Књигоноше су стигли 15. маја 1368. године у кућу Радославову и донеле већ последњег маја његов одговор, којим је Радослав потврдио законитост захтева Милошева и молио да му се све изручи. После тога, дубровачки суд, предаје Милошу цело то благо: врећицу са нотарским записима, чаше, појасеве и друге сребрне израђевине, свега 45 либара сребра, камену кућу покојнога Лаврете Разуменовића у махали Св. Влаха између кућа негда Палмерије Јуде, покојнога Николе Лукарића и покојнога Вида Соркочевећа, дрвену кућу истога Лаврете на пијаци на општинском земљишту. Милош је тако уведен у књиге као власник свега тога непокретног имања.¹¹ За овим, узгредно се помиње, како Милош сабира најме и продаје ствари исте 1368. године.¹²

Године 1370. у току лета, Милош се бавио у Призрену, одакле је послао једно писмо Дубровчанима у Дубровник.¹³ Те године град Звечан, свакако заједно са Звечанском жупом, био је у власти Милоша Повића, челника.¹⁴ Међутим, у ратовима који су се водили у Србији после смрти цара Уроша и краља Вукашина, милош Повић, челник и господар града Звечана, пао је у сужањство. Наиме, Стјепош Степановић, из Драчевице, поданик жупана Николе Алтомановића, држао је Милоша као сужња на Ободу у Конавлима близу Цавтата. Дубровчани су преговарали са Стјепошем, да пусти Милоша на слободу. Да би се ти преговори реализовали, кнез Иван Бунић је са Малим већем, предао 14. августа 1372. године 782 дуката и 15 гроша, који су били Милошева својина, грађанину Влахоти Водопићу, да их однесе Милошу, који је за те своје новце често дубровачкој општини писао, јер се свакако помоћу тога новца хтео искупити из тамнице. Милош је примио поменуте новце.¹⁵ Након тога, 18. августа 1372. год. челник Милош је био у Дубровнику, којом приликом је дао пуномоћ Миладину Храниславићу, да прими 100 дуката, које је Милош потраживао од Милца, брата

^{11—13} К. Јуречек: *op. cit.*, стр. 9.

¹⁴ К. Јуречек: *op. cit.*, стр. 8—10, 35—36. После смрти цара Душана и цара Уроша, патријарх Сава потврдио је 1361. године даривање Хиландара, од стране Милоша Повића. Христољубиви „моуж челник Милош“, даровао је Хиландару „село Сопиникѡ съ Мраморомъ и э' Б'исажин'ци и Стоужин'ѡмъ Доломъ и съ в' сѡми засел'кини и съ мегюми и съ правинами села того, како да ѡстъ този село домоу прѡсветиѡ Богородице хилан'дарскиѡ. Ст. Новаковић: Законски споменици српских држава средњег века. Београд, 1912, стр. 440—441. У Звечану је имао баштину у то време и Богослав Хранојевић, којег М. Повић назива „чловѡкъ мои“. Овај Б. Хранојевић је записан у испиту сведока у Дубровнику као „Bogoslauus Cranoevich, de Sueçano“. М. Пуцић: Споменици срѡбски II, стр. 26.

¹⁵ К. Јуречек: *op. cit.* str. 10.

истога Миладина.¹⁶ Све ово наводи на помисао, да је Н. Алтомановић овом приликом био и господар града Звечана.¹⁷

Извесни челник Милош умро је и покопан 1389—1390. године у Петровој цркви код Новог Пазара.¹⁸ У савременој (садашњој) археологији постоји хипотеза да су постојала у другој половини XIV столећа, два челника Милоша.¹⁹ Један од њих би био Милош Повић, који је једном даровником обдарио манастир Хиландар²⁰, и други, чији је син био Јован, који је као младић умро и сахрањен у Петровој цркви код Новог Пазара.²⁰

У XIV и XV столећу, колико нам је познато, поред наведеног, има свега неколико личности, које имају лично име Милош. Илустрације ради, помињемо само нека од тих имена. Тако, Дубровничин Милош Драгушељић, по занимању златар, обављао је златарски занат 1341. год. у Србији.²¹ За овим, наводимо Милоша Радославића, којег је 13. IX 1386. год. унајмио кнез Лазар у Дубровнику, на годину дана, за израду самострела — бомбарди и балиста, уз награду 200 перпера дубровачких.²² Значајна историјска личност XIV столећа у Србији, с личним именом Милош, јесте легендарни косовски јунак Милош Кобилић — Обилић.²³ Иначе, Милош Обилић се у историјским савременим изворима мало помиње, али као накнада за то, осветљен је обилато у епосу балканских Словена.²⁴ Напокон, 1452. год., заповедник града

¹⁶ К. Јиречек: loc. cit. Код М. Орбинија стоји да је у групи саветодаваца цара Душана био и Милош Леденић, са братом Радославом. — М. Орбини: Краљевство Словена. Ed. СКЗ. Београд, 1968, стр. 42. У коментару Орбинијевог дела С. Ђурковић наводи да „Милош и Радослав Леденићи нису иначе познати“. — М. Орбини: op. cit., стр. 309. Дакако, Орбини мисли на Повиће: Милоша, Радослава (Ђорђа), који се, као што је К. Јиречек нагласио, „нигде не зову Леденићи“ — Споменик САН. књ. XI, стр. 10—11. Напокон, из ранијег историјског периода у Перасту, Орбини помиње Милоша Шестокрилића, који је управљао одредом Пераштана, који се борио на страни Дубровчана. — М. Орбини: op. cit., стр. 38—39.

¹⁷ Ј. Тадић: Писма и упутства I, стр. 251; Мих. Ј. Динић: Област Бранковића. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXVI, св. 1—2. Београд, 1960, стр. 10.

¹⁸ М. Љубинковић: Некропола Цркве Св. Петра код Новог Пазара. — Зборник Народног музеја, књ. VI. Београд, 1970, стр. 169.

¹⁹ М. Ђуровић — Љубинковић: Челник Милош из околине Новог Пазара и грбовник Охмућевића. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор књ. XXXV, св. 3—4. Београд, 1969, стр. 231.

²⁰ М. Ђуровић — Љубинковић: op. cit., стр. 228—236.

²¹ С. Fisković: Dubrovačko zlatarstvo od XIII do XVII stoljeća. Starohrvatska prosvjeta knj. I. Split, 1949, str. 169; cf. Ј. Ковачевић: Средњовековна ношња балканских Словена. Београд, 1953, стр. 131.

²² М. Динић: Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама. Глас САН, књ. CLXI. Београд, 1934, стр. 83—85; cf. Г. Шкриванић: Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику. Београд, 1957, стр. 113—114, 120, 162—163; исти: Топови на Косову 1389., године. — Весник Војног музеја, књ. 18. Београд, 1972, стр. 235—236.

²³ D. Kostić: Miloš Kopilić — Kobilić — Obilić, Revue internationale des etudes balkaniques, tom I. Beograd, 1934, str. 232—254.

²⁴ Cf. Т. Maretić: Kosovski junaci i događaji u narodnoj epici. Rad JAZU. knj. 97. Zagreb, 1889; N. Banašević: Le cycle de Kosovo et les chansons de geste. Revue des Etudes slaves, t. VI. Paris 1926; Св. Матић: Порекло косовских песама кратког стиха. Зборник Матице српске за књиж., и језик, т. I. Нови Сад, 1954, стр. 12—13.

Медуна у Црној Гори, био је Милош. Свакако, то је био Милош Биомужевић, који се помиње 1458. и 1464. год. (један)као војвода деспота Ђурђа Бранковића.²⁵

Да ли је некој од наведених личности с именом Милош, или неком чије име нисмо поменули, припадао сребрни прстен с изгравираним именом Милош, нађен на Звечану (Косово), видеће се из наших даљих расправљања у овом раду. Наиме, на основу средњовековних феудалних друштвених норми сталешкога друштва, сматрамо да је овај прстен припадао челнику Милошу Повићу, господару града Звечана, имућној личности на Балканском полуострву у XIV столећу, који се помиње, наводимо само најзначајнија места, у Дубровнику, Звечану, Призрену и Серу. Све остале личности, изузев Милоша Обилића, тешко да су могле имати феудални друштвени положај, који би им омогућивао племићко звање, односно грађанска права да могу носити прстен са хералдичким племићким знаком. Уосталом, иако случајан налаз, прстен је нађен на тлу града Звечана, средњовековној баштини челника Милоша Повића, господара града Звечана и средњовековне Звечанске жупе.

II

Пре свега истичемо, у илирској хералдици нема хералдичких амблема Милоша Повића, челника и господара града Звечана с краја XIV столећа. Ту, уосталом постоји помен само Милоша Кобилића (Обилића), односно Охмућевићи „дају у штиту Кобилића три коњске главе и на челенци пропетог коња“.²⁶ Аналогно томе, помињемо, коњ се налази као хералдички знак на једном сребрном прстену с почетка XV столећа.²⁷ Све то отежава идентификацију сребрног прстена са Косова, који на овом месту приказујемо као прстен челника Милоша Повића, господара града Звечана, при крају XIV столећа.

Главне одлике и карактеристике сребрног прстена челника Милоша Повића, господара града Звечана, јесу ове:

Сфрагистичко хералдичке иконографске одлике Милошевог прстена темеље се на следећим елементима. Пре свега, наглашавамо, скоро да нема на целом прстену са спољашње стране, ни најмањег делића, који није уметнички обликован, понајвише техником гравирања, које у дубоком рељефу краси позлата. Само изузетак чине две јазе са бочних страна, према сфрагистичко-хералдичком иконографском лику вука, према глави и репу.

Масовно ливен и богато украшен, Милошев прстен је тежак 20 gr, а кружни отвор карике износи: 1,6 x 1,5 см. Укупна висина прстена је 3 см, а ширина 2 см. (димензија прстена износи 3 x 2 см).

²⁵ К. Јуречек: Историја Срба, књ. III, стр. 159.

²⁶ Ђ. Ивановџ: Св. Иванџ Рилски и неговияџ манастирџ. Софија 1917, стр. 145; А. Соловјев: Постанак илирске хералдике и породица Охмућевића Гласник Скопског научног друштва, књ. XII. Скопље, 1933, стр. 86, 115; cf. М. Динић: Реља Охмућевић. Историја и предање. — Зборник радова Византолошког института књ. IX. Београд, 1966, стр. 111.

²⁷ Cf. Б. Радојковић: Накит код Срба. Београд, 1969, стр. 200, Табла 137.

Tableau I L'anneau du tchelnik Miloš Pavić
châtelain de Zvečan en 1370

Сродан иконографски сфрагистичко-хералдички мотив печатне плоче Милошевог прстена са Косова, где је изгравиран вук, јесте грб породице Балшића. Наиме, на реверсу новца Ђурђа I Балшића, дат је шлем над којим је обликована курјакова глава налево, односно надесно.³⁰ На аверсу новца Ђурђа II Стратимировића, дат је штит с представом курјаковог по-прсја надесно; над њим је шлем с круном изнад које се диже курјаково попрсје налево.³¹ На аверсу новца Балше III, приказан је штит с представом курјаковог попрсја надесно: над њим је шлем с круном, изнад које се диже курјаково попрсје налево.³²

Курјак као хералдичко-сфрагистички иконографски мотив јавља се и на једном прстену, исто са Косова (нађен у Јањевићу). Грб на овом прстену има кацигу, на којој је челенка у облику вука и штит на коме је слово „P“. Напоредо с тим, и на једном женском прстену из Горње Јабланице у јужној Србији, као сфрагистичко-хералдички знак приказана је животиња, која је како је у музеологији истакнуто „вероватно вук, који се пропео на задње ноге“.³³ Међутим, јасно је да је у питању хералдичко-сфрагистички мотив вука,³⁴ који иконографски приказује животињу у ходу на четири ноге, чија је лева предња нога у покрету.

На једном средњовековном златном прстену који се сада налази у збирци Етнографског музеја у Сарајеву, а потиче из Јањевића, у шестоугаоној круни сфрагистичко-хералдичке површине, урезан је иконографски хералдички знак глава курјака, на кациги са визиром.³⁵ Напокон, на средњовековном везеном појасу, који се сада чува у Лењинградском музеју, који се приписује Бранку Младеновићу (XIV столеће), оцу Вука Бранковића, налази се хералдички знак: курјак и кацига са визиром, са натписом: „Бранко“.³⁶

Хералдичко-сфрагистички иконографски мотив: курјак на прстену, функције печатног прстена, ознаке племићког сталежа, има и религијско мађијску функцију. Тај иконографски мотив, дошао је до пуног својег обликовања и израза, баш на сребрном прстену челника Милоша Повића, господара града Звечана. Свакако, иконографска појава рака на курјаковом репу, дата на Милошевом прстену са Косова, представља Романско наслеђе у уметничком обликовању накита, са свима функцијама које прате тај иконографски мотив, односно појав.

³⁰ Р. Марић: Студије из српске нумизматике. Београд, 1965, стр. 99—100; cf. А. Соловјев: op. cit., стр. 115, Т. V, бр. 26.

³¹ Р. Марић: op. cit., стр. 101.

³² Р. Марић: loc. cit.

³³ Б. Радојковић: Накит код Срба, стр. 119.

³⁴ Б. Радојковић: op. cit., стр. 199.

³⁵ Н. Милетић: Накит у Босни и Херцеговини. Каталог изложбе, бр. 386; cf. Б. Радојковић: Српско златарство XVI и XVII века, стр. 34; иста: Накит код Срба, стр. 197—198. Сличан златан прстен из бивше колекције Трајановића, налази се у збирци Арх. музеја у Загребу.

³⁶ Л. Павловић: Прилог изучавању српског дворског веза. — Неки споменици културе II. Смедерево, 1963, сл. 5. Cf. Р. Марић: op. cit., Т. XXII, сл. 1; Б. Радојковић: op. cit., стр. 34.

Хералдичко-иконографски мотив воловског ларожја (рогови и део чеоне кости са затиљком, који уочавамо изнад иконографског мотива вука на Милошевом прстену са Косова, исто тако представља хералдичко-иконографску појаву у Срба у XIV столећу. Наиме, на новцима кнеза Лазара (реверс), налази се шлем налево с два говеђа рога.³⁷ Исто тако, на једном дугмету са грбом, које се налази на хаљини кнеза Лазара, налази се воловска глава са роговима, што означава у ствари хералдички знак грба породице Лазаревића.³⁸

Стализована лепезаста палмета, која се јавља као декоративни елемент на карики Милошевог прстена са Косова, исто тако налази аналогје у средњовековној уметности у Јужних Словена. Наиме, стилизоване палмете су чест мотив украшавања на српском прстењу.³⁹ Исто тако, тај се мотив јавља и у јужнословенским минијатурама средњег века. Тако, у једном рукопису Житија Григорија Великог, који потиче из краја XIV столећа, а припада бугарској редакцији, на једном месту дата је заставица, компонована од таласасте лозице стилизованих палмета, која је уосталом честа у рукописима XIV столећа.⁴⁰ Исти тип заставица налази се и у Стишком прологу, с краја XIV столећа.⁴¹ Напокон, у Праксапостолу иришком дата је исто тако једна заставица компонована од лозице стилизованих полупалмета, а сличан тип орнаментике налази се и у Шафриковом рукопису с краја XV столећа, и у Хронографу врхобрезничком из половине XVII столећа.⁴² У фрескосликарству, помињемо, тај се мотив исто тако јавља, као нпр. у манастиру Раваници и Новој Павлици. Но, како овакво обликовање палмете има у себи и обележја лепезастог орнамента, то је његово порекло у Јужних Словена старога датума. Тако, у фрескосликарству манастира Сопоћана (1265. год.), јавља се лепезасти орнамент стилизоване палмете,⁴³ а са њим се сусрећемо и на фрескама манастира Дечана (1348—1350. год.)⁴⁴ који посве личи на стилизовану лепезасту палмету Милошевог прстена са Косова. Овај је мотив познат и јерменској и ђурђијанској уметности.⁴⁵ Са стране палмета Милошевог прстена, обликоване су лаворове гранчице. То, свакако, долази као културно наслеђе или сирвивал византијске златарксе средњовековне уметности.⁴⁶ Ради свеобухватног сагледавања овог проблема, помињемо и следеће појаве из ове проблематике. Наиме, од XI до XII столеће, палмете имају видно место и примену украшавања у француском уметничком златарству.⁴⁷

³⁷ Cf. P. Марић: *op. cit.*, стр. 96.

³⁸ Cf. Б. Радојковић: Накит код Срба, стр. 270, нап. 195.

³⁹ Cf. Б. Радојковић: *op. cit.*, стр. 169, 175, 179, сл. 63—64, 89, 91, 93, 94, Т. 100, 102.

⁴⁰ З. Јанц: Илуминирани старословенски рукописи из збирке Павла Јосифа Шафарика, Зборник Музеја примењене уметности, св. 12. Београд, 1968. стр. 11—12, сл. 5а.

⁴¹ З. Јанц: *op. cit.*, стр. 12.

⁴² З. Јанц: *op. cit.*, стр. 14, сл. 9а, 10а, стр. 20, сл. 28а.

⁴³ З. Јанц: Орнаменти фресака, Београд, 1961, стр. 26—27, Т. XLIV, L.

⁴⁴ Cf. З. Јанц: *op. cit.*, стр. 26—27, Т. VIII, бр. 381.

⁴⁵ Cf. J. Vultrušaitis: Etudes sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie. Paris 1929, Pl. XXIX—XXXI, XXXIV, XLIV.

⁴⁶ Cf. Б. Радојковић: *op. cit.*, стр. 175.

⁴⁷ M. Gauthier: Les décors vermiculés dans les émaux champlevé, limousines et méridianaux. Cahiers de civilisation médiévale X—XII siècles, Paris 1958, str. 354, № 3; cfr. Б. Радојковић: *op. cit.*, стр. 174.

Таласаста лозица и љиљанов цвет, који се јављају као декорација Милошевог прстена са Косова, јављају се и у иконографији и фреско орнаментацији средњег века у Јужних Словена.⁴⁸ У основи, сличност је очита с орнаментима манастира Ариља (око 1300. године).⁴⁹ Исто тако, на карики Милошевог прстена са Косова, употребљен је и мотив меандра, с којим се мотивом сусрећемо у иконографији и фрескосликарству, где се ту и тамо употребљава овај орнаментални мотив, као у манастиру Трескавцу (XIV столеће) и Леснову (исто, XIV столеће)⁵⁰ У основи, у Јужних Словена, таласаста линија је орнамент XIII и IV столећа,⁵¹ а њено порекло води из праисторијске неолитске уметности балканских земаља.⁵²

IV

Сребрни прстен Милоша Повића, челника и господара града Звечана, с краја XIV столећа, као што смо поменули, карактерише се и одликује уметничким златарским творбама XIV столећа. Радионицу и мајстора уметника, не усуђујемо се тражити ни у месном златарском еснафу Трепче, Приштине, Вучитрна, Новог Брда, Призрена или Дубровника, као ни Солуна или Сера. Ако би се одређивала радионица, онда би то била понајпре уметничка златарска радионица, можда у Трепчи, Приштини или Вучитрну. Што је нарочито интересатно, поменути, у средњовековној и уметности раног новог века, није се нашло, колико нам је познато, сродних протенова овоме Милошевом са Косова. Понајпре, томе је узрок деликатан фини уметнички рад, који је морао много коштати и сфрагистичко-хералдичке иконографске одлике прстена, које су припадале одређеној властелинској кући (клану, племићком реду), чије се мушко потомство, изгледа рано угасило. Понајпре, задовољићемо се констатацијом, да је мајстор прстена челника Милоша Повића, господара града Звечана био уметник златар префињеног уметничког укуса и велике обдарености у златарској уметничкој вештини, из чијих је руку изашао овај особито вредан прстен, који као уникат спада у врхунска уметничка достигнућа средњовековног балканског накита, чије корене треба тражити како у византијској уметности, тако и у романској уметности и континуираним сирвивалима уметности старог балканског праисторијског друштва, са ту и тамо уметцима словенске уметности, односно уметности балканских Словена. Та преплитања и укрштања оденута су у уметничко рухо српске и посебно дубровачке средњовековне златарске уметности, дала су једно дело овако знатне средњовековне уметничке вредности, којем се ретко налази паралела у средњовековној златарској изради прстења, нарочито сфрагистичко-хералдичких карактеристика племићког друштва.

На концу, помињемо, српскословенски натпис изгравирани на карици Милошевог прстена с Косова, с једне бочне стране: + вѣ име бже си прѣстењ Милош — а с друге: эв кѣто га носи помози мѣ бгѣ — исто тако говори у

⁴⁸ Cf. З. Јанц: *op. cit.*, стр. 31—32.

⁴⁹ Cf. З. Јанц: *op. cit.*, Т. LXIII, № 412.

⁵⁰ З. Јанц: *op. cit.*, Т. LXIII, № 450; Т. LXIX, № 434—444.

⁵¹ З. Јанц: *op. cit.*, 21.

⁵² Cf. М. Васић: *Праисторијска Винча*, књ. I. Београд, 1932, стр. 93; књ. II. Београд, 1936, стр. 173—175.

прилог нашој тврдњи, да је прстен уметнички рад искусног српског мајстора, из неке домаће радионице. Свакако, уз то, може се устврдити да се ради о челника Милоша Повића, господара града Звечана 1370. год., са сфрагис-наруцбини, јер стил и композиција прстена, с јединственом хералдичком проблематиком и натписом имена власника, то потврђују.⁵³

Милошев сребрни прстен са Косова, или ближе речене сребрни прстен тичко-хералдичким знаком и иконографским мотивом курјака, који има на глави палмету, а на репу рака, поред своје главне хералдичке функције, као што смо поменули, има и мађијско-религијску функцију. Наиме. сфрагистичко-хералдички иконографски лик вука, обликован рељефно: дубоким урезима у печатну сребрну плочу, са инкрустираном позлатом, која даје посебну драж прстену, није служио само као практична функција, ознака феудалног сталежа и украс, већ има и мађијско-религијску функцију. Ради се о мађијско-религијској функцији вука и рака, који су доспели као иконографске одлике сфрагистичко-хералдичке функције прстена, што прати и натпис, који у смислу средњовековне феудалне побжности, тражи и жели помоћ божју за Милоша, односно оном ко прстен носи. У основи, с овим се појавама сусрећемо ту и тамо и код другог српског прстења XIII и XIV столећа. Оба иконографска мотива са Милошевог печатњака, дакако, одраз су и средњовековне књижевности, нарочито Физиолога. Ту је у ствари превага мађијско-религијске функције иконографских мотива Милошевог прстена, над симболичном функцијом и њеним значајем.⁵⁴ Пре свега, ради се о вуку као срчаној и храброј зверки, чији се атрибути желе задобити мађијско-религијским путем. У јужнословенској науци постоји хипотеза, да је вук у старој постојбини Словена, а нарочито Срба и Хрвата, био њихов тотем.⁵⁵ Међутим, за сваког тотема постоји табу, да се не сме убити.⁵⁶ Када се то има у виду, неодржива је поменута хипотеза, без обзира на мишљење да жртвовање животиње тотема, у ствари је празник намењен тој животињи. Недаље, поставља се питање порекла и постанка, те континуитета ових древних мотива у уметности балканских Словена, посебно златарству и уметничком накиту код Срба. Да поменемо, овај мотив сусрећемо и у египатској, а потом византијској средњовековној уметности. Дакако, путеви континуитета из византијске у српску уметност, нису несагледиви, већ су јасни

⁵³ Cf. Б. Радојковић: *op. cit.*, стр. 120, 129.

⁵⁴ Cf. Б. Радојковић: *op. cit.*, стр. 124—127.

⁵⁵ Cf. М. Р. Nilsson: *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluß der attischen*. Leipzig 1906, 9, 142, 307 sq. Cf. В. Чајкановић: Неколике bei den griechen und Römern. Giessen 1915, 20 sq. Cf. В. Чајкановић: Неколике примедбе уз српски Бадњи дан и Божић. ГНЧ. књ. XXIV. Београд, 1921, стр. 273—276; *исти*: Свети Сава и вуци. Студије из религије и фолклора СЕЗб. књ. XXXI. Београд, 1924, стр. 157—165; *исти*: Два празника из животињског култа. Глас САН. књ. CLIII Београд, 1923, стр. 13, 19, *исти*: О српском врховном богу. Београд, 1941, стр. 132 sq. О демонској снази вука при уништавању вампира код Цигана на Балканском полуострву cf. Т. Vukanović: *Vampir u verovanjima i običajima kod Cigana u Kosovsko Metohijskoj Oblasti*. Glasnik Muzeja Kosova i Metohije, knj. II. Priština, 1957, str. 172—173. Cf. А. Vertholer: *Werterbuch der Religionen*. Stuttgart 1962, str. 167, 599. Cf. и наивно-површна излагања о народним веровањима о вуку В. М. Живанчевић: Вук. Београд, 1951, стр. 9—21.

⁵⁶ Cf. А. Bertholet: *op. cit.*, str. 562—563, s. v. Totemismus; W. Hirschberg: *Wörterbuch der Völkerkunde*, Stuttgart 1956, str. 446—448.

и појмљиви,⁵⁷ без обзира што је вук представа окултног натприродног бића „нечистог духа“.⁵⁸ Рак, као атрибут сфрагистичко-хералдичког иконографског мотива курјака, лоциран овоме на репу, исто тако води порекло из античке римске уметности, где се рак јавља као украсни елемент на гемама, одакле је доспео и у српски средњовековни накит, односно као украс на прстењу.⁵⁹

С разлогом се узима у науци, да је у срењме веку прстење рађено по поруџбини за значајне личности,⁶⁰ што такође важи и за прстен Милошев, који на овом месту приказујемо. Исто тако, у прилог томе иде и чињеница са одликама сфрагистичко-хералдичким прстена, с иконографском композицијом и ћирилски натпис.⁶¹

У јужнословенској науци се узима да све средњовековно прстење, које потиче са локалитета у новобрдској регији, одликује се једним одређеним стилским карактеристикама, које почивају на компоновању декоративних мотива везаних за домаћу златарску уметност и византијско уметничко златарство. Томе треба додати декоративне уметничко-златарске мотиве западњачког порекла, приспеле путем дубровачких и которских златарских уметника, као и „норманских племића из Арбаније“, који су донели извесни уметнички утицај своје земље на новобрдско косовско тле.⁶² Дакако, било је ту и утицаја скадарских златара.

Уметничко обликовање и уметничка златарска проблематика сфрагистичко-хералдичких иконографских карактеристика Милошевог сребрног прстена са Косова, носи печат уметничких златарских творби друге половине XIV столећа, по својој скупоченој раскоши, чему треба додати и златарску инкрустацију.

V

Из самих чињеница датих у овом раду, следује овај закључак. Средњовековни сребрни прстен челника Милоша Повића, господара града Звечана, 1370. год., по својој уметничкој златарској изради и сфрагистичко-хералдичким иконографским мотивима, представља доиста ремек дело средњовековног српског златарства. Његове сфрагистичко-хералдичке иконографске карактеристике, темење се на словенској митологији и паганској религији, заоденуте у књижевно рухо средњовековне феудалне књижевности (физиолог), а прожете елементима и мотивима средњовековне уметности, како златарства, тако и минијатура и фрескосликарства, односно њихове орнаментике. Све је то укомпоновано на темељима византијско-српске и романско-хрватске златарске уметности, кроз коју се преплићу елементи готике.

⁵⁷ Cf. Н. П. Кондаков: Очерки и замѣтки по исторіи средневековаго искусства. Прага 1929, стр. 144 sq.; исти: Историја византскаго искусства иконографіи по минијатурамъ греческихъ рукописей, стр. 153; cf. Б. Радојковић: op. cit., стр. 125—127.

⁵⁸ Cf. Б. Радојковић: op. cit., стр. 173.

⁵⁹ Cf. Б. Радојковић: op. cit., стр. 174.

⁶⁰ Cf. Б. Радојковић: op. cit., стр. 120.

⁶¹ Cf. Б. Радојковић: op. cit., стр. 119, Т. 47—52.

⁶² Cf. Б. Радојковић: op. cit., стр. 162.

Илустрације

Табл. I. Прстен челника Милоша Повића, господара града Звечана, из XIV века. 1. Општи изглед прстена; 2. Сфрагистичко-хералдичка осмоугаона плоча с иконографским мотивом вука у стојећем ставу и њеаовим атрибутима: стилизована палмета на глави, рак на репу и воловским порожјем (рогови и део воловског чела и затиљка) изнад вука; 3. Спољна страна карике са таласастом линијом и љиљановим цвећем; 4—5. Бочне стране карике прстена с текстом имена власника Милоша и молитвом, ко прстен носи, да му помогне бог.

Табл. II. 1. Таласаста линија и љиљани. Орнамент фрескосликарства из Ариља, око 1300. године; 2. Лепезаста стилизована палмета уобличена са цветићима. Орнамент фрескосликарства из манастира Дечана, половина XIV столећа.

Табл. III. 1. Средњовековни златан прстен из Јањева (Косово), са латинским натписом. Детаљ: грб са кацигом на којој је челенка у облику вука и штит на коме је слово „P“; 2. Сребрни прстен Марин из XV столећа, из Горње Јабланице у јужној Србији. Детаљ печатене плоче с хералдичким знаком вука у ходу.

Табл. IV. 1. Средњовековни динар Балше III (аверс), са главом и попрсјем вука, као хералдичким знаком владајуће куће овог средњовековног династе; 2. Грб Балшића из илирске хералдике породице Охмућевића из XVI столећа, исто са главом и попрсјем вука.

Табл. V. 1. Средњовековни појас севастократора Бранка, детаљ са ликом вука (Лењинградски музеј); 2. Златан прстен са Косова, половина XV века. Детаљ: кацига са визиром и челенком у облику коњске главе.

Табл. VI. 1. Таласаста лозица стилизованих палмета, са једне заставице рукописа Житија Григорија Великог, с краја XIV века, бугарске рецензије; 2. Лозица стилизованих полупалмета са једне заставице рукописа Праксапостола иришког, с краја XV или почетка XVI века.

Табла I—II Прстен челника Милоша Повића, господара града Звечана, из XIV века. (У прилогу).

ДР ГОЈКО Ђ. ДЕСНИЦА

БОРБА КАРАЂОРЂА ЗА СИСТЕМ ДРЖАВНОГ УРЕЂЕЊА У ОБНОВЉЕНОЈ СРБИЈИ 1808—1812. ГОД.

Према архивским документима из руских архива из Богишићевог архива у Цавтату.*

Непосредно после свог доласка у Србију, Родофиникин¹ је саопштио Ивану Ивановићу, како изгледа „Совјет српски“. У свом „Примечанију“ које се чува у Богишићевом архиву у Цавтату, Родофиникин подробно описује прилике и управно стање у устаничкој Србији. О томе се каже:

„Као једна пуста сенка који се састојао из четири неписмена човека радећи то што њима нареде, сада по мојем упутству свака

* Овај рад је написан искључиво на основу архивских докумената из руских архива, коришћених из богате заоставштине В. Богишића, из архива Богишићевог у Цавтату. Први пут аутор ове расправе износи да је Родофиникин још 1808. године предложио да се у Србији уведе попечитељство слично оном које је увео Карађорђе 1811. године, а интересантни су и планови Родофиникина, Прозоровског, Салтикова, Каменског и Кутузова о признању српске државе са стране Русије и Турске као и других европских држава, као и о систему државног уређења у обновљеној Србији. Значајно је у овом раду и то да су Карађорђе и велике војводе крили и од Русије све до 1810. године циљеве своје револуције, све док Југовић није изнео Кутузову план да је основни циљ револуције обнова српског Душанова царства. Пошто су руски чиновници тежили да проведу промене државног уређења, када би се у попечитељство совјета увео и један руски чиновник, а Родофиникин је предложио да се чак та промена државног уређења изврши без Карађорђа, када би његово место заузео Стеван Живковић, у таквој ситуацији Карађорђу ништа није остало него када је био болестан руски чиновник у Србији, Надоба, и налазио се на лечењу у Смедереву Карађорђе је извршио, како се може назвати, државни удар 1811, а своје противнике Миленка Стојковића и Петра Добрњца удаљио из Србије, успевши да угуши побуњени народ пожеравачке нахије, који је подржавао истеране војводе, ултиматумом руској влади тражено је да се са границе Србије удаљи и Миленко Стојковић и Петар Добрњац. Види и Г. Десница, Систем државног уређења обновљене Србије, Београд, 1970, стр. 81—106.

¹ Упореди С. Новаковић, К. К. Родофиникин. Годишњица НЧ. књ. XXVII. Београд, 1908, 259—280.

нахија има по једног члана, сада их је седемнаест“. У својој примедби примещания, које се чува у Богишићевом архиву у Цавтату а која до сада није позната, а из које су само биле познате судске установе које су се налазиле у Србији. Та примедба почиње овим речима:²

„Сада установити други род државних органа власти веома је тешко, зато што има мало људи који умеју да читају и пишу, потребно је мислим, како било успоставити и утврдити те запрети да нико нема право да долази прво у Совјет или врховном команданту како се сада овде ради“.

У Београду се налази Правитељствујушчи совјет, потребно је да се он преименује у Народни суд и да се подели на два департамента: 1. кривични (угаловни) и 2. суд за грађанске послове. Затим установити Правитељствујушчи совјет или Сенат у чијем саставу треба да се налазе глани поглавари како: Јаков Ненадовић, кнез Сима, Миленко Стојковић, Милан, Младен, Петар Тодоровић и Лука Лазаревић, под условом да упражњена места у Сенату Совјет сам попуњава и то три кандидата и представља их кнезу да он одабере између њих, кога он жели“.

Како се види из друге тачке Родофиникиновог „примещения“ (примедбе), он предлаже да се у Србији уведу два државна органа власти — суд и влада; до тога времена обе ове функције је обављао Совјет. Даље Родофиникин говори „како у равноправну улогу у Совјету, треба обезбедити руском чиновнику, чију функцију треба уставом одредити“.

„1. Објавити да се ова прошлост заборави, и то мора да се одреди актом и да се размотри све оно што је урадио Совјет на дан увођења новог начина управе и да се у то нико не меша“.

„2. Наградити једнога неким високим чином (монаршим даром), који се издиже изнад других, који је миран и обдарен природним особинама добродетелности.“

„3. Било би корисно успоставити правичније дужности као 1. назначити назиратеља правосуђа коме би могао да прибегне непосредно сваки који је угњетен нижим судовима по нахији; 2. Шеф народне касе (казанчем), који би управљао и с масом прихода и расхода; 3. Главног попечитеља војне струке, који би управљао војском, тврђавама и интендантском службом (продавольствие); 4. Чувар печата; 5. Попечитељ трговине и иностраних послова.“

„Смртну казну која се овде хладнокрвно примењује, корисно би било укинути и увести руске законе који се употребљавају за преступнике“.

² Архив Богишића у Цавтату (АБЦ), 101. Овај документ чува се у одвојеном коверту без сигнатуре. Упореди Драг. Јанковић, Правитељствујући совјет. Историјски гласник, 1—2, Београд 1954, 50—53; Гојко Десница, Вук Карацић и Скупштина у Смедереву 1805, Ковчежић, 1971, 18—29; Гојко Десница, О почецима рада Правитељствујушегo совјета, Матица српска, 4, 1971, 101—112; Гојко Десница, Војна реформа у устаничкој Србији 1808, године, Војноисторијски гласник, 1, 1970, 273—287.

У ствари, Родофиникин тежи да не дозволи долазак народа у канцеларију Совјета и врховног војводе и да замени одлуку Совјета од 12. октобра 1805. године у којој, између осталог, стоји да сваки Србин има право да подноси предлоге и примедбе о погледу рада Совјета и да ће их овој орган власти узети у разматрање и спровести у живот³. Совјет чак захтева од својих суграђана да шаљу што више предлога за решавање унутрашњих питања и на томе како ће им бити захвалан, а комуницирање народа са Совјетом називало се „српском слободом“. Да је ова одлука Совјета била спроведена у живот и да се налазила на снази до 1808. године, тврди и Вук Стефановић Караџић⁴.

До Родофиникиновог доласка у Србију Совјет се декларисао као народни орган, као носилац слободе и заштитник општенородних интереса. У другој тачки свога „примечанија“ Родофиникин је указао:

Како се види из друге тачке Родофиникиновог „примечанија“, (примедба) он предлаже да се у Србији уведу два државна органа власти — суд и влада; до тога времена обе ове функције је обављао Совјет.⁵

Према Грујевићевом нацрту устројства Совјета, који је касније објављен у Мемоарима проте Матије Ненадовића, Совјет између својих чланова бира шесторицу за вођење послова и то; 1. војног попечитеља који се мора да брине о стању и снабдевању у њој. 2. Попечитеља касе или казне. 3. Попечитељ великог суда који ће вршити надзор над судовима и сам учествовати у судским расправама. 4. Попечитељ просвештенија и свештенства из редова свештеника. 5. Попечитељ иностраних дела у исто време је секретар Совјета. 6. Попечитељ полиције⁶. Види се да је Божо Грујевић још 1805. године предложио попечитељство у Совјету, али спровођење те одлуке у живот је ометала свакодневна борба против Турака — велике војводе и Карађорђе низале су победу за победом над турским регуларним трупама.

Тачка 4. Родофиникиновог „примечанија“ чини се да стоји у непосредној вези с тачком 2. којом се Србији даје право да uvede руске казнене прописе.⁷

Миленко Стојковић, у писму Родофиникину везује победу над Турцима у Крајини са доласком Карађорђа а овај је то вероватно саопштио Михаљсону који је 6. маја 1807. упутио писмо вођи храброга српског народа, Карађорђу, а које нашој историографији није познато. То писмо се чува у Божишићевом архиву у Цавтату.

³ Централни Државни војно историјски архив, фонд 9190, дело 170, свеска 20, опис 605, 1—4.

⁴ Исто.

⁵ АБЦ, фуснота 2.

⁶ Вук Стеф. Караџић, Историјски списи. Београд, 1969, 43—46; упореди А. Ивић, Списи бечких архива о првом српском устанку, књ. 5, година 1808, Суботица, 1939, 225—246.

⁷ АБЦ, фуснота 2.

Михаљсон у њему наводи како руски цар није помоћи могао јер је цара везивало пријатељство с Турском. Русија је поштовала уговор с Турском и због тога је оставила српски народ без икакве помоћи. Михаљсон даље истиче да је Турска објавила рат Русији и да непосредно после тога Русија жели да пружи сваку помоћ Карађорђу и његовом народу. Он је окарактерисао Карађорђа као вођу српског народа који брани веру и домовину и који је на тај начин скренуо на себе пажњу читаве Европе, тако да су се дивили чврстини његова духа, таленту ума и његовој одличној храбрости, а да не увиде праву намеру и блиставе успехе српског народа и да су Карађорђе и његова држава добили право на признање од других држава.⁸ И ако је Карађорђе добио ласкаву карактеристику од Михаљсона, Карађорђе је наредио српској депутацији да се лично обрати Михаљсону и да га обавесте о стварном стању у војсци генерала Исајева.

Тако су Чердаклија, Лукић и Вучковић 29. маја 1807. године писмом обавестили Михаљсона да ће Срби, ако се буду ослањали на ову слабу Исајевљеву војску, потпуно пропасти.⁹ Али Руси нису повећавали своје трупе и Исајев се налазио у тешком положају поготову када су га Турци били опколили и зато је Карађорђе био принуђен да 9. јуна 1807, напише писмо Петру Добрњцу које такође није познато у нашој историјографији а чува се у Богишићевом архиву у Цавтату писано је српским језиком али је преведено на руски вероватно када га је Петар Добрњац понео у Русију напуштајући с Родофјнјоном Србију, 1809. године. У том писму се говори да Петар Добрњац са својом војском пође у помоћ Исајевљовој војсци и помогне јој да изађе на Дунав. Осим тога, Карађорђе је саопштио Петру да је он приморан да напусти Босну и да се пребаци са Петром Добрњцем на челу, извела руску војску на Дунав и да је тиме Русија омела Карађорђа да ослободи Босну јер је своју војску морао пребацивати у Крајину, да би успоставио комуникације са турском војском. Тако је Србија Михаљсоновим манифестом била не само преварена што је напустила повољан Ичков мир,¹⁰ него и што је Русија рачунала само на српску војску у рату против Турске. То се потврђује и писмом Совјета Михаљсона, од 16. јуна 1807. године. Тако су се сјединиле српска и руска војска, после чега је Русија решила да пошаље у Србију свога саветника Константи-на Константиновића Родофиникина. Михаљсон је, ако се изразимо савременим језиком, послао по Родофиникину акредитовано писмо вожду храброг српског народа, Карађорђу а друго је писмо било упућено Правитељствујушчем Совјету. У писму Карађорђу се наводи: „Ви храбри вођа који сте већ даровани знам наградом цара Александра првог, златном сабљом, и овим се показује пред очима војника и народа славено-српског као једнога од истакнутог њиховог војско-

⁸ АБЦ, 80.

⁹ АБЦ, 79.

¹⁰ АБЦ, 77.

вође“.¹¹ Даље се истичу Родофиникинове функције у Србији а читав текст тог писма ствара утисак како је Правитељствујући Совјет, не без знања Карађорђевог, позвао руског чиновника у Србију па је Михаљсон морао извести Карађорђа да се таква особа сад шаље у Србију. Дошавши у Србију Родофинкин је одмах како се види из писма које је Михаљсон упутио Совјету 16. јуна 1807. године желео је да се састане с Карађорђем али врховни вожд није био у Београду.¹² И тако смо оскудни у изводној грађи која би потврдила када су се Родофинкин и Карађорђе први пут састали. Познато је да се 22. јуна 1807, вожд налазио на самом бојном пољу у Штубику, током битке између турске и српске војске која је идући, у помоћ Русима на Дунаву тукла Турке и пробила се војсци ген. Исајова. О томе је Михаљсон писмом од 28. јуна 1807. известио Карађорђа саопштавајући му да су Срби сасвим разбили војску видинског паше и 1500 Турака побили као и у тој бици неописиву храброст показао и господин генерал Исајев.¹³ У једном из својих извештаја Михаљсону Родофинкин извештава да се Карађорђе налази тренутно у Београду, да је сакупио све вође на Скупштину која је трајала два дана, да Срби показују велико интересовање за образовање своје владе и да се он (Родофинкин) уздржао од било каквих сугестија о том питању.¹⁴ Из овога се може закључити да Родофинкин још није био упознао државно уређење Србије, јер је у Србији влада била образована 1805. године, њу је представљао Правитељствујући Совјет, створен по одлуци Скупштине која је врховни законодавни орган власти у устаничкој Србији, а Карађорђе био је врховни вођа. Карађорђе, је уживао права каква је у то време имао краљ, Карађорђеву власт су поштовали и Совјет и велике војводе, а то се потврђује и писмом које је генералу Исајеву 16. августа 1807. упутио Петар Добрњац. У том писму Петар Добрњац наводи како је од генерала позван да дође у помоћ руској војсци, па му је одговорио да има толико топова и војске да би морао да се по цео дан пребацује преко Дунава.¹⁵ Ово пребацавање он може да обави само ако од Карађорђа добије такву наредбу и да се и Добрњац ни на никакав начин не сме дићи са свога места, па чак и да би умро од глади и жеђи без Карађорђевог наређења.¹⁶ Када је Петар Добрњац отказао да учини услугу Исајеву без Карађорђеве дозволе, овај се наљутио и хтео да напусти терен ратовања и да се повуче у Русију. О том случају и оштром реаговању Срба на такав потез ген. Исајева Родофинкин извештава Михаљсона у писму од 7. августа 1807. А највише је, како се види из другог Родофиникиновог писма Михаљсон, био разочарао Миленко Стојковић док не закљу-

¹¹ АБЦ, 65—66.

¹² АБЦ, 65—66.

¹³ АБЦ, 99. Упореди *Миленко Вукићевић*, Карађорђе, Београд, 1912, 567—591.

¹⁴ АБЦ, 94—95.

¹⁵ АБЦ, 97.

¹⁶ АБЦ, 34.

Родофиникина и Михаљсона да не остављају Србију док не закључе мир с Турском Империјом.¹⁷ Вероватно по наређењу Карађорђа, Совјет је 24. августа 1807. упутио писмо Михаљсону извесатвајући га да су тешку грешку допустили себи Карађорђе, Совјет и велике војводе када су одбациле права стечена по Ичковом миру, занесени Карађорђевом војном славом, поверовали руским чиновницима не изучивши политику великих сила ступили у рат против Турске Империје без обилне помоћи Русије, сав терет пребачен је на плећа српског народа и зато устаничка војска криви свога вођу, Правитељствујушчи Совјет и војводе да су они томе свему криви,¹⁸ „Иначе да би народ до сада могао бити спокојан, да смо оно доиста прилично предложеније које нам је лане султан чинио примили“¹⁹. У писму се осуђује Родофиникин и други „нарочито људи“ који су преварили српски народ говорећи му како ће руска војска, која је ступила у Моладавију, помоћи устаницима. У писму се указује да је устаничка војска морала да ратује на више фронтава против Турске — на босанску и албанску страну а главнину је морала да сконцентрише како би извукла Исајевљевој војску на Дунав. Може се дакле закључити да су се вође устанка већ у пуној години ратовања, увериле како су учинили веома озбиљну грешку, а у томе је највише крив Карађорђе као шеф устаничке државе. Он није успео или чак, није био дозрео да схвати тежњу Русије која се нашла у рату против две имерије — Француске и Турске. Руски цар да би успешно завршио рат против Турске позвао је у помоћ Карађорђа и његову војску, обећавајући му за то помоћ. Али та помоћ је била веома слаба, а Карађорђе је створио војску од 80.000 бораца коју је наоружао оружјем набављеним у Аустрији. Русија је послала устаничкој војсци помоћ у одреду од само хиљаду-две војника под командом генерала Исајева, а турска обавештајна служба сазнавши како је малоборјна руска помоћ зауставила је одред ген. Исајева без већег труда, а све снаге бацила против устаничке Србије. Тако да је само војска Миленка Стојковића, по његовом казивању сваког дана избацивала из строја око 70 турских војника. Карађорђевој војска, и одред војвода Петра Добрњца, Луке Лазаревића, Јакова Ненадовића, Хајдук Вељка, Милоша Обреновића, Стевана Синђелића и других, сваког дана наносиле су осетне губитеке турској војсци. Ако је Карађорђе погрешно што је ступио у рат с Русијом против Турске Империје, руски цар Алексаидар I је допуштио себи још већу грешку што није дао Карађорђу оружје да наоружа Босанце и Херцеговце и да се сједини с Црном Гором која је ратовала против Наполеона. Да се је то остварило Наполеон се не би усудио да 1812. године нападне Русију. Црногорска и српска војска би биле од велике користи за саму Русију, а Русија, Црна Гора и Србија заједно могле су тада, без већих жртава, да сломају и Турску и Француску Империју.

¹⁷ АБЦ, Исто.

¹⁸ АБЦ, 13.

¹⁹ АБЦ, Исто.

Када је Карађорђе увидио да није руска војска хтела да са њим дође до Цариграда, зато је од под наводним условима изјавио да је спреман да са аустријском војском иде до самога Цариграда.²⁰ У исто време митрополит Леонтије свакако по Родофиникиновом налогу упозорио је српске старешине да Француска неће дозволити да се Србија припоји Аустрији.²¹ Али и осим тога Карађорђе тражи од Аустрије узајамну трговину²², и поред руске затражио је француску заштиту.²³ Тих дана је приредио вечеру српским старешинама, а сутрадан је изненада умро Петар Ичко па је на Родофиникина пала сумња да га је отровао.²⁴ „Сумња је изгледа толико оправдана што је Ичко био вешт човек кога су устаници увек употребљавали као преговарача и посредника у односима са Портом.“²⁵ Лазар Арсенијевић Баталка исто тако тврди да је Петар Ичко „отрован 1808 са знањем Родофиникина“,²⁶ док Стојан Новаковић тврди да је Родофиникин мислио „да што год и против Карађорђа скује“.²⁷ Вук Стеф. Караџић помиње како Родофиникин тврди да је из Србије побегао што га је Карађорђе хтео да убије и да га није Каменски окривио а да је био окривљен Карађорђе. Михаило Гавриловић тврди да је после бегства Родофиникин, из Влашке, увек „управљао српским делима“.²⁸

У свом рапорту Прозоровском, од 15. јануара 1808. године, Родофиникин описује свој састанак с Карађорђем којем је присуствовао и Чардаклија; Карађорђе је на том састанку био нерасположен, Родофиникину је рекао како жели да напусти Србију „јер не зна да управља земљом и да је његов занат да ратује са Турцима“. Извесне старешине неће да га слушају, гледају само своје интересе, а мало раде за добро народа, тако да неке од тих старешина траже од Карађорђа 90.000 пјастера, а друге 80.000 како би им Карађорђе дозволио да продају дућане и куће, да би исплатили дугове.²⁹ Но они су новац потрошили, дугове нису исплатили па народ тиме није задовољан. Родофиникин, затим, каже да је Карађорђе истакао: „Ја нам да се ви на нас љутите, али ти ниси у праву и што тражиш од људи који су до јуче пасли свиње, или су били хајдуци. Ти нам мораш опростити и учити нас, а не љутити се на наше глупости, ти нас одмах можеш извићи из ове беде.“³⁰

²⁰ АБЦ, 103.

²¹ А. Ивић, Списи бечких архива о првом српском устанку, (даље СБА), књ. V. година 1808, Суботица 1939, бр. 33.

²² СБА, V, 327, 330, 313.

²³ СБА, V, бр. 328.

²⁴ СБА, V, бр. 443.

²⁵ Мирослав Ђорђевић, Политичка историја Србије, (1804—1813) Београд, 1956.

²⁶ Лазар Арсенијевић Баталка, Историја српског устанка, Београд, 1898 година, 1809.

²⁷ Вук Стеф. Караџић, Историјски списи, 1969. година, 74—75.

²⁸ Михајло Гавриловић, Спољна политика Србије у XIX веку. Из нове српске историје, Београд, 1926, 16.

²⁹ Исто.

³⁰ АБЦ, 60.

На ове Карађорђево речи Родофиникин је одговорио како је он, као вођа српског народа, прихватио савете руског чиновника само један дан а већ другог дана је био против њих, а све то штети и Русији и Србији. Напоменуо му је да су Карађорђеви опуномоћеници молили да руски чиновник дође у Србију, као и да је Карађорђе по молби Родофиникина уклонио из Совјета команданта Младена, који је у канцеларију Совјета увек долазио у пратњи наоружаних слугу. Њима је Младен плашио чалонве Совјета који нису смели рећи ни речи против њега, а то удаљавање Младена из Совјета Карађорђе је требало да продужи.³¹ Но, Карађорђе убрзо врати Младена, који је са још већом влашћу почео управљати Совјетом. Родофиникин је онда упитао Карађорђа шта је њега привукло? Не очекујући од Карађорђа одговор, Родофиникин му је рекао да је Младен убедио Карађорђа како Русија, мало помало узима власт у Србији и зато Карађорђа нико не признаје за вођу. Замера се Родофиникину да је као руски агент продао српске вође, али Родофиникин истиче да Карађорђе није схватио да устаницима у помоћ поже притећи само Русија, која жели свестран напредак. Карађорђе је подигао устанак против Турске „по молби рускога цара“, али српски устаници нису указали помоћ цару Александру I када је овај ратовао против Француске и Турске, а у исто време, руска војска је дошла да помогне устаницима. Што се тиче „продаје“ Србије, Родофиникин је уверавао Карађорђа да „за Србију нико неће дати ни пребијене паре, чак ни суседне државе је неће купити“; а када оне буду хтеле да Србију предаду једној или другој држави — „неће вас питати ни за савет ни за сагласност“.³² Србија пред великим државама не значи ништа више до кап воде у море, па Карађорђу не остаје ништа друго него верност руском императору и добро „унутрашње управљање земљом“.³³

Како се види из овога разговора Карађорђа и Родофиникина, који је Родофиникин описао у писму Прозоровском 15. јануара 1808. и које се чува у Богишићевом архиву у Цавтату, тешко је поверовати да је Карађорђе хтео да напусти Србију. И сам Родофиникин себе побија другим писмом главном команданту моладавске армије, којим га извештава да Карађорђе није хтео напустити Србију ни за велик новац који му је нудила Турска.³⁴ Нетачно је и тврђење Родофиникина да су устаници подигли устанак по молби самога руског цара, тиме се умањује улога устаничког народа у историји, а сам Родофиникин, на једном другом месту, пише да је против Турске Империје ратовало око 80.000 српских устаника.

Чињеница је да је Родофиникин, од самог свог доласка у Србију, тежио да све устаничке институције учини зависним од Русије, а у првом реду Правитељствујушчи совет, војску, законе које прописује врховни вожд, па чак је и српску православну цркву хтео

³¹ АБЦ, 19.

³² АБЦ, Исто.

³³ АБЦ, Исто.

³⁴ Исто.

да подреди руском синоду. Његова делатност у Београду остала је веома схематична, он није задовољио ни основне устаничке интересе, а његове намере Карађорђе и народна скупштина су брзо открили. У почетку је Родофиникин хтео да приграби власт али се касније уверио да је највишу власт представљала народна скупштина. Мислећи да ће придобити скупштину за своје циљеве, Родофиникин је већ почетком 1808. године покушао да је сам сазива, али му то није пошло за руком. Тада је молио Доситеја Обрадовића да утиче на Карађорђа и велике војводе да дођу код њега на саста-
нак.³⁵ Но, мудри Доситеј, који своју земљу није волео мање него војводе и Карађорђе, није потпао под Родофиникинов утицај.

Када је Родофиникин увидео да не може остварити своје жеље, покушао је да Скупштину сазове под видом приватног ручка. Тако је он известио Прозоровског, 7. маја 1808. године, да је позвао на ручак војводе, команданте и чланове Совјета — с циљем да их настроји против Аустрије.³⁶ Но и на том Родофиникиновом приватном скупу вође устанка су биле јединствене у свим питањима државне изградње, о чему је сам Родофиникин известио Прозоровског 5. маја 1808. године „да га Карађорђе и велике војводе не слушају и да је он мислио да непосредно после прелаза генерала Исајева на ову страну Дунава, да ће постати и српски командант, али устаничке војводе неће то ни да чују“.³⁷ У другом писму (без датума), које се такође чува у Богишићевом архиву, Родофиникин предлаже да се све Карађорђеве војне установе потичине руском генералу Исајеву.³⁸

Овај сукоб између Карађорђа и Родофиникина присилио је Карађорђа да оствари ближи контакт са Аустријом. У једном другом писму, без датума, али се може закључити да је то било почетком 1808. године, Родофиникин извештава Прозоровског да је и Младен Миловановић противан покровитељству Руса над Србима, и да је Младен Миловановић више наклоњен Французима.³⁹ У писму од 3. маја 1808. године, Родофиникин јавља Прозоровском да је Карађорђе послао на преговоре са Симбешеном Младена Миловановића и секретара Стевана Јефтића, и да су Аустријанци концентрисали доста своје војске на граници према Србији, а о томе је Карађорђе обавестио Совјет.⁴⁰

Родофиникин је послао Прозоровском и „пројект писма од Карађорђа Симбишену“ у којем се наводи да су се устаници подигли против својих угњетача. У устанку су се на страни Срба борили и странци, а када је устанк победио — устаници су, заједно са Русима, ступили у рат против Турске Империје, под руским покровитељством. Затим Карађорђе истиче да га је Симбишен био позвао на

³⁵ АБЦ, Исто.

³⁶ АБЦ, 33.

³⁷ Исто.

³⁸ АБЦ, 8.

³⁹ АБЦ, 19.

⁴⁰ АБЦ, II, 211—214.

преговоре, а да он није придавао значај том позиву с обзиром да је био заузет борбом против Турака, који су продрли преко српских граница, и зато је на разговор послао свога секретара Стевана Јефтића и саветника Младена Миловановића. Када се ова српска депутација вратила, саопштила је Карађорђу да Аустрија жели да Србију узме под своје покривитељство и да у већим градовима створи своје гарнизоне. Карађорђе је одбио аустријску понуду, истичући да запоседање српских градова аустријском војском неће дозволити ни Русија ни Француска.⁴¹ Непосредно после овога, Министарство иностраних послова Русије саставило је свој пројект од 12 тачака, али сачувано је свега 8 тачака. Прва тачка није сачувана, а у другој се говори како су Срби склони Аустрији и зато је Прозоровски добио директиву од Министарства спољних послова да одврати Србе од Аустрије. У трећој тачки говори се како је Родофиникин већ обавио део тог посла, те је написао писмо Симбешену и ставио печат Правитељствујућег совјета. Ово писмо имало је за циљ да прикаже како Срби не желе аустријско покривитељство, то ни сам Совјет српски не жели, а у тој се тачки изражава велика бојазан што у Србији нема руских гарнизона. У шестој тачки се одобрава текст Родофиникиновог писма Симбешену, у седмој тачки се говори како Аустрија жели да завади Русију са Турском и чак са Француском. Последња тачка говори о примени свих мера, како би се Аустрија одбила од покривитељства над устаницима.⁴²

О гужви која је избила услед тежње Аустрије да узме покривитељство над устаницима, Карађорђе је известио Прозоровског 31. марта 1808. Он говори о састанку са генералом Симбешеном и истиче да се није одрекао руског покривитељства.⁴³ Али 14. маја 1808. Карађорђе пише Прозоровском како му је аустријски представник Симбешен изјавио да ће увести аустријску војску у устаничке гарнизоне и да ће Аустријанци владати устаничком земљом.⁴⁴

Сачуван је и Карађорђев разговор с Симбешеном, који је написао Карађорђев секретар Стеван Јефтић а који се чува у Богишићевом архиву у Цавттау. Наводимо тај разговор у целини.

„Господин генерал пита господина Ђорђа Петровића хоћеш топова или пара, или олова или тобџија или праве учене војнике? Што год желиш тражи од нас, добићеш. Карађорђе је одговорио: да одаје захвалност свој немачкој господи, са њима сам увек задовољан, али за сада не треба ништа, а када за штогод потреба буде, јавићу и искати, хоћу готови новац. Генерал одговори не треба вам новаца давати. Ђесар ће вам дати што год вам затреба не само ствари но и новаца ако вам устреба. Иштите колико хоћете само будите наш пријатељ и друг и не препознаји никог другог после нас. А ми смо вам најближи тако да вам увек за свашта помоћи можемо, а Москову није веровати зато што је његова земља врло

⁴¹ АБЦ, II, 261.

⁴² АБЦ, 13.

⁴³ Исто, II, 18.

⁴⁴ АБЦ, 123.

далека но он може утећи натраг а ви остасте сами, хоћете пропасти. Зато је Турско Царство големо па ће све на вас навалити а Московна више нема освајали али вас незадржано остављају“. У Београду, 23. марта 1808. године Стево Јефтић секретар.⁴⁵

Руски чиновник Родофиникин је оптуживао Карађорђа да нагиње Аустрији, Младену Миловановићу је замерено што граби од народа и што жели да се Србија стави под француско покровитељство, а устанике је кривио (највише Хајдук Вељка) што нарушавају примирје с Турском. Зато је Карађорђе обавестио Родофиникина, 15. маја 1808. године, да нико у Србији без његове дозволе неће нарушавати примирје с Турском.⁴⁶

У досадашњој научној литератури деловање врховног војводе приказано је у светлости односа између њега и великих војвода, а однос Совјета према Карађорђу неки су приказали тако као да је Совјет у целини тражио да се Карађорђе удаљи из земље.⁴⁷ Овакви закључци су произвољни и њима се не може утврдити да су унутрашње несугласице између Карађорђа и старешина биле тако јаке да би они тражили да Русија лиши Карађорђа врховне власти. Писмо с молбом Правитељствујушћег совјета да се Карађорђе удаљи из земље, упућено Прозоровском 25. априла 1808, а које се чува у Божишићевом архиву у Цавтату, оверено је печатом Совјета који је Родофиникин узео од секретара Живковића.⁴⁸ Писмо је написано руком Родофиникина, као и писмо које је Совјет упутио Аустрији. Када је од Живковића узео печат Правитељствујушћег Совјета, Родофиникин је, вероватно по оригиналу, израдио копију тог печата за своју употребу. Но Родофиникин, уплашен гњевом Карађорђевим, замолио је Прозоровског да не говори Карађорђу како је он (Родофиникин) написао то писмо — да вожд не помисли како је он против Карађорђеве власти, а Живковића предлаже да замени Карађорђа на дужности врховног војводе. Ово писмо Родофиникин и Живковић су послали Прозоровском 25. априла 1808. године, а већ 3. маја Карађорђе је изјавио у Скупштини (како се види из Родофиникиновог писма Прозоровском од 3. маја 1808.) „како ће доћи време да се он с Родофиникином разрачуна“.⁴⁹

Да је Родофиникин радио на томе да се Карађорђу одузме врховна власт у устаничкој Србији, потврђује и писмо Прозоровском од маја 1808. у којем Родофиникин предлаже да се Карађорђе погуби, а као најпогодније место за то наводи румунски град Јаси.⁵⁰ И у једном каснијем писму Прозоровском, од 30. децембра 1808. године, Родофиникин поново предлаже да се Карађорђе одведе у

⁴⁵ АБЦ, 20.

⁴⁶ АБЦ, 77.

⁴⁷ АБЦ, *Љубица Кандић*, Скупштина у систему власти државе првог устанка 1804—1813, Београд, 1963, 68.

⁴⁸ АБЦ, 88.

⁴⁹ АБЦ, 88.

⁵⁰ АБЦ, 68.

Јошију.⁵¹ Чини нам се, међутим, да је аутор писма које је Совјет упутио Прозоровском претерао у својим захтевима; на почетку овога писма одмах се истиче Родофиникинова улога у устаничкој Србији, а после тога се окривљује Карађорђе „да је у првим данима устанка својом суровошћу свуда у Србији унео страх, да је присвојио себи суд и законе, и да је принудио друге вође да га признају за врховног, али да су они увидели његову савршену неспособност за овакав важан посао“. Но аутор сам и себе побија, наводећи потребу да се све тековине устанка сједине у једну целину. Зато су устаничке вође својевремено донели одлуку и утврдили ту могућност избором Карађорђа за врховног вођу, мислећи да ће његова слава исправили низ суровости које је починио.⁵²

Аутор (или аутори) тога писма истиче да је Карађорђе својом руком (или руком својих приврженика) погубио многе одличне људе устаничке средине, па чак и оне који су својом храброшћу придобили љубав народа. Због таквог Карађорђевог понашања, нико у Србији не може бити спокојан у својој коћи, а највећу улогу у изградњи устаничког поретка има Родофиникин; затим се наводи како је Карађорђе 3.000 устаника принудио да му секу дрва, косе сено и ору његове њиве, а да је очевидац свега тога био Родофиникин. Одмах затим се опет истиче углед Родофиникинов у устаничком народу, али устаници ништа не могу урадити против Карађорђа који је убио свога оца и брата, који је од раног детињства навикао да живи у шуми као хајдук Карађорђе ништа не мисли о својој слави и слави народа, већ је принуђен да се опет бави својим ранијим занимањима, а онда се истиче улога Родофиникина који је устаницима пружио многа своја корисна искуства с жељом за благостање српског народа. И да он (Родофиникин) није аутор овога писма, али о свему овоме он је већ известио руску команду. Аутори овога писма све то признају у целини, и на крају се наводи молба да се Карађорђе удаљи из Србије.⁵³

Непосредно после упућивања тога писма Прозоровском, Родофиникин је већ 3. маја 1808. године, после осам дана, упутио писмо Прозоровском. Писмо се чува у Богишићевом архиву и није познато у нашој историографији. Тим писмом Родофиникин извештава да је писма и молбе да се одстрани Карађорђе с положаја врховног вође устаника слао Совјет. То није тешко спровести у живот, јер би Карађорђе лако пристао да отпутује у Крајову на разговоре с господином генералом Исајевим и одатле га није тешко позвати у Јашти. То је потребно урадити зато што Карађорђе није способан да управља земљом, али полсе Карађорђевог одстрањивања, Родофиникин се плаши да неби избио неред у народу. Јер Карађорђе, иако је прост, уњива углед у народу. Народ верује Карађорђу па зато

⁵¹ АБЦ, 12.

⁵² Исто.

⁵³ Исто.

Родофиникин предлаже да једновремено са одстрањивањем Карађорђа из Србије — неопходно је у Београд увести руску војску, ако то дозволе политички односи у Европи.⁵⁴

Карађорђе као да је знао што се све догађа у том тренутку па у писму Доситеју Обрадовићу и капетану Чардаклији, од 5. маја 1808. године, опомиње их да не смеју имати никакво поверење према руском чиновнику Родофиникину и да га редовно извештавају о стању у Београду, као и какви су односи између великих вођа.⁵⁵ У исто време Родофиникин је пратио сваки корак Карађорђев и о томе извештавао Прозоровског. Тако је у мају 1808. известио како највећи Карађорђев присталица архимандрит Филиповић, иначе школован човек, убеђује устанике и Карађорђа да их Руси мите једино због своје сопствене користи и да Русија не жели политичко уздицање устаничке државе.⁵⁶

Седмог маја 1808. Родофиникин је саопштио Прозоровском да су све велике војводе, војни команданти и Карађорђе потпуно сагласни у политичком питању, а највише у погледу рата с Турском.⁵⁷ У истом писму је известио да у устаничкој Србији предстоји отварање веће радионице за производњу барута, као и да је из Далмације, по молби Карађорђевој; стигао стручњак за подизање млинова.⁵⁸ Родофиникин описује како Совјет извештава Карађорђа о своме раду, у то време је Совјет купио брашна од земунских трговаца за 7.000 гроша.⁵⁹ А 15. априла Совјет извештава Карађорђа да је шабачки командант Лука Лазаревић примио свега 77 376 ока брашна.⁶⁰ А 13. маја извештава вожда да је купљено 89 569 ока брашна.⁶¹ Из овога се може закључити да је Правитељствујушчи совјет као и пре подносио вожду извештаје о својем раду, успркос томе што је Родофиникин придобио секретара Совјета Живковића. Тада је, 13. маја, стигло и писмо Родофиникину којим му Прозоровски јавља да је он његово писмо и писмо којим Совјет тражи да се Карађорђе уклони од врховне власти — послао руском цару Александру I, али да он не саветује да се Карађорђе уклони са власти јер да „врховни вођа устаничког народа, који је лично њим изабран за све време“ и да буде његов врховни вођа, и да је он својом храброшћу и паметним умом заштитио земљу и народ од рушења и тиме је самим извојевао себи право на признање и да Родофиникин саопшти народном Совјету да је Карађорђе потребан војсци и народу. Али Прозоровски упозорава Родофиникина да он мора присилити Карађорђа да се потчињава руском чиновнику.⁶²

⁵⁴ АБЦ, 18.

⁵⁵ АБЦ, 67.

⁵⁶ АБЦ, 88.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ АБЦ, 25.

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ АБЦ, II, 200.

⁶¹ Исто.

⁶² АБЦ, 180. Писмо Прокоровског Родофиникину 20. октобра.

Како се види, мишљења Родофиникина и Прозоровског су слична. Обојица су сматрали да се устаничка Србија мора потчинити руским чиновницима, само што је Родофиникин мислио да се потчињавање може извршити удаљењем Карађорђа с положаја врховног војда, а Прозоровски је мислио да се све то може постићи и док се Карађорђе налази на том положају.

Тако ће Родофиникин с нестрпљењем чекати какву ће одлуку донети руски цар Александар I, па ће поново интервенисати код Прозоровског. Та писмена интервенција, коју је Прозоровски добио 30. децембра 1808, чува се у Богишићевом архиву у Цавтату; карактеристично је да писмо почиње како је „Карађорђе сазнао да су против њега послани „бумаги к вашему сијатељству“, зато Родофиникин чека одлуку руске владе на писмо не само Совјета него и на његово писмо чији је садржај Прозоровском познат. Родофиникин каже како је чуо да је руска влада одлучила да се Карађорђе уништи „катороје как слишу јему назначено“,⁶³ и да на његов положај могу да дођу Младен или Живковић, али први по Родофиникину не долази у обзир.

Већ смо рекли да је Родофиникин известио Прозоровског да је он за било какво потчињавање Србије Русији, али овде се Родофиникин изговара да Младен Миловановић има навику да отима од народа, па зато предлаже на место Карађорђа секретара Совјета Живковића, који је — тајећи то од свих чланова Совјета — у име Совјета написао писмо Прозоровском да се Карађорђе уклони са врховне власти, али да Прозоровски мора да то чува у великој тајности док се Карађорђе не скине с власти. Иначе Живковића Карађорђе може да уништи.⁶⁴

Видимо да се Родофиникин уплашио не само за живот Живковића него и за свој живот, а то се потврђује тим што он моли Прозоровског да се дозволи да се његово седиште пренесе из Београда у Крајову — указавши на три основна разлога: 1. да би из Крајове више плашио Србе, 2. да из Крајове он слободније може да се објашњава и с Карађорђем и са Совјетом, 3. из Крајове он боље може да извештава Прозоровског о свему што се у Србији дешава и да ће сваки старешина слободније моћи имати с њим (Родофиникином) контакте, јер они у Београду то морају да чине само тајним начином, а тај контакт је још више отежан после опомене коју су добили митрополит Леонтије и секретар Совјета Живковић зато што су често долазили Родофиникину у кућу.

На крају овога писма Родофиникин поново моли Прозоровскога да се Карађорђе на неки начин доведе у Јаси, али да он о томе не мора да зна — јер може да помисли да га воде због кажњавања.⁶⁵

⁶³ АБЦ, 66.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Исто.

Из наведеног се види да је Родофиникин настајао да се Карађорђу власт потпуно одузме, али је врховни вожд одлучно иступио против Родофиникина износећи нов уставни план који прецизира унутрашње уређење Србије с Карађорђем на челу. Тако је дошло до састанка и договора старешина окупљених у Тополи, код Карађорђа, крајем новембра 1808. године. На том састанку старешине су једногласно признале Карађорђа са наследном врховном влашћу устаничке Србије, што је већ било познато нашој историографији, али није било познато да је са тог скупа у Тополи упућена молба, преко Родофиникина 18. децембра 1808. да Русија прима Карађорђа за владоца Србије.⁶⁶

Када је систем државног уређења устаничке Србије већ био изграђен, настао је и тренутак да се састану велике силе и да признају Србију као независну државу. Први корак у том правцу био је преузео Прозоровски, крајем октобра 1808. године, када је врховни турски везир прихватио предлог Прозоровског да се одрже преговори о миру и, уједно, да се призна независност српске државе. У исто време је Прозоровски предложио Родофиникину да састави српску конституцију (устав), истакавши да би најбоље било ако би на челу државе дошао кнез изабран од народа и да његово законито потомство наслеђује књаза на престолу. Предложио је и да се народу даду закони по којима ће живети и радити, као и да се уреде односи Србије са другим државама.⁶⁷ Види се да Прозоровски није био довољно упућен у систем државног уређења устаника, који су већ у то време, не чекајући дозволу Турске ни Русије за стварање државног уређења, већ имали изграђен државни систем. Већ крајем новембра Карађорђа ће Народна скупштина изгласати за врховног вођу устаничке државе, а у то време Србија је већ имала своје законе који су били познати као Карађорђеви закони. Због тога му је Родофиникин, већ почетком новембра, предложио услов под којим се може увести државно уређење по руским жељама, а то је: да се део српских старешина силом удаљи из Србије, други део устаничких великих војвода, с Карађорђем, пошаљу на васпитање у Русију, и као да један руски чиновник буде у српској влади. Осим тога он је саопштио да су српске војводе, као и сам Карађорђе, веома лукави, да говоре да имају већ силе руске против себе,⁶⁸ да се од српског оружја плаши и Аустрија, да Срби који се налазе у Аустрији само чекају команду Карађорђа како би и тамо подигли устанак. Бегунци из Босне исто тако тврде да је Босна спремна на устанак само ако им Србија да оружје, а они сада имају фабрику барута и калаја. Велике војводе стварање устаничке државе и ослобођење нације приписују само своме јунаштву па веле да ће они ставити под своје оружје целу Турску

⁶⁶ АБЦ, 69.

⁶⁷ Писмо Прозоровског Родофиникину 20. октобра 1808. године, АБЦ, 4, 1—2.

⁶⁸ Писмо Родофиникина Прозоровском 2. новембра 1808. године АБЦ.

Империју. А када се сједине са два милиона⁶⁹ Срба који живе у Аустрији, да ће ставити под оружје и целу Аустрију. Као прилог наведеном писму Прозоровском, Родофиникин је послао забелешку о Србији, што у нашој историографији није познато. Прозоровски је са коментаром послао ову Родофиникинову забелешку Рубјанцеву.

Та забелешка почиње наводом да границе нове Србије морају да буду исто као и старе српске границе и да се српска држава одавно простирала до саме Софије па тако треба и сада да буде. Са стране Видина тај град са целом Бугарском, да српска држава своје владање завршава на граници реке Тимок. Осим тога он је мишљења да се хитно ослободи тврђава Соко, град Ниш и његова околина све до Софије, јер су то природне старе српске границе.⁷⁰

Међутим, Прозоровски је друкчијег мишљења о границама српске државе. Он сматра да се у то време не могу обновити старе српске границе и да не би то шло у корист Русије, пошто она тражи да протегне своје границе дуж реке Дунава. Зато руски генерал предлаже да се Србији даду пристојне границе, сматра да то буде до реке Тимок, али Видин мора да остане под турском управом.⁷¹

Наредни део ове Родофиникинове забелешке и коментар Прозоровског се односи на, а то је да Турци не могу дуго времена бити безбедни у Србији, па зато Родофиникин предлаже да Турци не могу да прелазе српску границу. Требало би да Срби добију право да слободно тргују у Турској Империји, српску трговину мора да штити руска влада и руски конзули, трговинску царину Срби треба да плаћају колико и руски држављани.⁷²

Прозоровски сматра да Срби имају право да тргују у Турској Империји, а Турци да немају то право у српској држави, истакавши да се покровитељство Русије може обављати на рангу амбасаде.⁷³

Српски устаници су, вероватно, тражили да се у хињовој држави уведе национална валута, зато је Родофиникин у својој забелешци ставио тачку на увођењу националне српске валуте,⁷⁴ док Прозоровски сматра да увођење националне валуте у Србији не би донело никакве користи Србији.

Следећи Родофиникинов пасус односи се на признање Србије као независне државе и на политичке односе Србије с другим државама. У томе и Родофиникин и Прозоровски имају једнака мишљења: слажу се да се Србија не призна као независна држава и да се Србима не дозволе дипломатски односи са другим државама. Јер, ако би Србија успоставила дипломатске односе са другим др-

⁶⁹ Исто.

⁷⁰ Записи Родофиникина о Србији 2. новембра 1808. године, АБЦ, 4, 31—34.

⁷¹ Записка Прозоровског о Србији без датума АБЦ, 4, 26—30.

⁷² Родофиникинова записка о Србији 2. новембра 1808. године АБЦ, 4, 31—34.

⁷³ Записка Прозоровског АБЦ, 426.

⁷⁴ Записка Родофиникина АБЦ, 4, 31—34.

жавама, она би могла да се осамостали и одбаци руско покровитељство. Зато они сматрају да Србији треба онемогућити успостављање дипломатских односа с другим државама, све док не учврсти руско покровитељство над српском државом.⁷⁵

Покровитељство Русије над Србијом се особито истиче и подвлачи да би оно имало велики значај за саму Русију, јер је Србија стратешки веома значајна за Русију у сваком погледу нарочито ако ускоро избије рат између Русије и Аустрије.⁷⁶

Овакви ставови руских дипломата нису познати у нашој историографији, они су веома важни и интересантни за особеност само српске државе и њено међународно признање које би она добила од европских држава да је то дозволила Русија. Ово веома осетљиво питање карактерише, на известан начин, однос Русије према јачању српске државе у првом устанку; да је Русија дозволила, Србија би већ 1808. године признале иностране државе као самосталну независну државу, а у Београду би се налазила посланства многих држава. Србија не би ни пала, 1813, године, у поновно турско ропство, јер то не би дозволиле друге европске силе.

Иако се Русија тако односила, Србија је изјавила солидарност и жељу да успостави добре односе са Црном Гором, Француском и Аустријом. У том тренутку, никада као тада, Карађорђе је осетио какву је грешку начинио напустивши Ичков мир, односно турско признање српске државе и њене аутономије, (1806—1807). После тога би и друге европске силе признале српску државу и испоставили би с њом дипломатске односе. Зато у овом питању окривљује историја Карађорђа, мада истиче остале његове заслуге које су неоспорне. Како је у Србији до 1808. године био потпуно изграђен државни систем, Србију би признале све државе света да је то дозволила Русија.

Следећи пасус, који је формулисао Родофиникин, говори о односу између Аустрије и Срба који живе у Аустрији. Родофиникин сматра да између Срба у Аустрији и аустријских власти треба да се обнове непријатељства.⁷⁷ Ово Родофиникиново мишљење Прозоровски никако не одобрава, јер ако би аустријски Срби устали против Аустријске Империје — онда би, заједно са Србијанцима, иступили против Руске Империје. У том случају Руси би изгубили не само покровитељство над Србијом, него и границе до Дунава. Срби би се тада сјединили с другим југословенским народима — Хрватима, Словенцима, Македонцима, Бугарима и другим балканским народима — и створили велику јужнословенску државу, а таква држава творевина није у интересу Русије. Зато Прозоровски предлаже да се ни случајно не дозволи подизање аустријских Срба против ау-

⁷⁵ Записка Прозоровског АБЦ, 426.

⁷⁶ Белешке Родофиникина АБЦ, 4, 41—34, белешке Прозоровског, АБЦ, 4, 26—27.

⁷⁷ Белешке Родофиникина, АБЦ, 4, 31—34.

стријске власти, јер док су Срби разједињени, као и други југо-словенски народи, њих је лакше држати под руским рукама.⁷⁸

У пасусу о врховној власти у устаничкој Србији, Родофиникин сматра да у Србији не може да се уведе демократска управа, а такво мишљење прихвата и Прозоровски. Врховни књаз мора да и даље остане Карађорђе, јер је то најприкладнија личност, а стим се и Прозоровски слаже додајући да Карађорђа треба да наследи његов син Александар који се тада налазио на школовању у Петрограду што ће повољно утицати на његову приврженост Русији. Александар може да буде добар владар Србије, Прозоровски сматра да овако одређена наследна власт у Србији најбоље одговара јер је такав владарски систем лишем унутрашњих политичких трзавица и не дозвољава веће мешање иностраних држава у унутрашње ствари државе. Осим тога, Родофиникин предлаже да се скупштина претвори у врховни орган власти,⁷⁹ у којој би се налазио и један руски агент (или конзул) који би, када је то потребно, ограничавао врховну власт Карађорђа. Но, Прозоровски истиче да ће се овоме противити Аустрија и зато је потребно да Француска Србији гарантује конституцију (устав).

Прелазећи на излагање законодавства устаничке Србије Родофиникин саопштана Прозоровском да се у целој Србији суди по обичајном праву, па предлаже да се у Србији уведу руски закони.⁸⁰ Прозоровски је саопштио Румјенцеву да се потпуно слаже с тим предлогом Родофиникина.⁸¹

Што се тиче данка Турској Империји, Родофиникин сматра да он не би требало да буде виши од 100.000. Прозоровски је у свом предлогу Румјенцеву истакао да Срби никако не желе да буду под аустријском државом, а сјединити Србију са Русијом не дозвољава међународни положај. Зато једино преостаје створити самосталну владу Србије, али та влада не би желела да буде под покровитељством Турске. Једини је излаз, како он истиче, да Срби имају своју државу и плаћају данак Турцима; Прозоровски се сагласио с Родофиникином о висин данка с тим што данак може бити и у белом житу или кукурузу.⁸²

Последњи пасус, како Родофиникина тако и Прозоровског, говори о порезу. Родофиник описује како је до устанка свака породица плаћала годишње до 40 пјастера, а таквих породица — рачунало се — има у Србији око 20 хиљада. У току устанка порези су нарасли, сакупљала се и десетина од сваког рода са земље, по једном грлу крупне стоке плаћало се 2 паре, али у устанку старешине су узимали и по 80 хиљада пјастера. Народ је тада сваке године давао десетину од жита, једном је — како истиче Родофини-

⁷⁸ Исто.

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ Белешке Родофиникина, АБЦ, 4, 31—34.

⁸¹ Белешке Прозоровског о Србији, АБЦ, 429.

⁸² Исто.

кин — за време устанка од народа сакупљено, за друштвене и војне потребе око пола милиона пјастера. Сакупљено је много оваца и коза за устаничку војску, а када би порез устанички народ плаћао и Русији — то би изазвало незадовољство народа. Зато Родофиникин предлаже Прозоровском да би он лично од књаза замолио тај порез, када се утврди руско покровитељство над Србијом. Русија би имала велике користи од српског данка. Србија је плодна земља, богата стоком; тако би Срби уместо Турској Империји плаћали данак Руској Империји, а угњетавање једних заменило би се угњетавањем других.

Родофиникин такође сматра да би Русија требало да користи руднике у Србији, особито рудник под Београдом који је почео да производи довољне количине олова и калаја, као и руднике сребра. На крају Родофиникин истиче да су Турци потајно продавали велике количине сребра другим државама.

Прозоровски у свом писму Румјенецеву о овоме ништа не предлаже већ истиче да је у Србији потребно имати једино власт. И војна и цивилна власт мора да буде концентрисана у једној личности, што ће помоћи устаницима да одстране унутарње раздоре. У погледу данка Турској, Прозоровски каже да Срби данак више не треба да плаћају Турској већ да с њом успоставе равноправне трговинске односе.⁸³

У свом другом писму Прозоровски извештава грофа Александра Николајевића Салтикова како је, заједно са Родофиникином, припремио план о миру с Турском у који је укључено и српско питање, границе устаничке државе, право Срба на трговину и политичке односе с другим државама, затим начин плаћања данка Турској, унутрашње уређење и управа. Ослањајући се на Родофиникинов извештај Прозоровски је истакао да Аустрија не може равнодушно да гледа стварање нове државе српске а ни покровитељство Русије над устаницима.⁸⁴

На крају је Родофиникин изложио Прозоровском, 9. новембра 1808. године, систем државног уређења у устаничкој Србији и нагласио да увођење неког другог државног уређења у устаничкој Србији није потребно. Родофиникин се једино залаже за укидање извесних демократских облика у систему државног уређења па предлаже да се народу забрани да се директно обраћа Карађорђу и Правитељствујушчем совјету, већ народ треба да се обраћа суду свога села, суду своје кнежине и даље нахије, а да се Правитељствујушчи совјет, који заседа у Београду, реорганизује на канцеларије судску и грађанску, а да би чланови Совјета (или Сената) морали да буду све велике војводе, па наводи поименице Јакова Ненадовића, кнеза Симу Марковића, Миленка Стојковића, Петра Добрњца, Младена Миловановића и Луку Лазаревића. На чело Сената ваља поставити Карађорђа Петровића.⁸⁵

⁸³ Белешке Родофиникина, 4, 33—34.

⁸⁴ Исто.

⁸⁵ Писмо Прозоровског А. Н. Салтикову 15. новембра 1808. године,

Родофиникин је, дакле, предложио да се реорганизује, чак и потпуно измени систем државног уређења. Ово ће Карађорђе спровести тек 1811. године, када ће створити централизовану устаничку владу, све велике војводе увести у Совјет и дати им титуле попечитељства у Србији први је предложио Родофиникин, разматрајући систем државног уређења у Србији, па је предложио да се уведу: попечитељ војске, попечитељ финансија, попечитељ судства, попечитељ, чувар печата.⁸⁶

Карађорђе ће 1811. године, када се упореди Родофиникинова белешка о систему државног уређења и закон усвојен у Београду, на Скупштини одржаној 11. јануара 1808. године, учинити слично за чланове Совјета је наименовао Младена Миловановића, Миленка Стојковића, Доситеја Обрадовића, Јакова Ненадовића, Петра Добрњца и Симу Марковића, али је остварио по страни Луку Лазаревића. Уместо четири попечитеља (толико Родофиникин предлаже), Карађорђе је наименовао шест. Доситеја Обрадовића је одредио за попечитеља просвешћенија, Младена Миловановића за попечитеља војних дјела, Миленка Стојковића за попечитеља иностраних дела, за попечитеља унутрашњих дела Јакова Ненадовића а за попечитеља Великог вилајетског суда Петра Добрњца. Постављајући велике војводе за чланове Совјета, Карађорђе је желео да сваки од њих ради свој посао у Совјету — како то тражи закон. Председник Совјета је остао Карађорђе, према одлуци коју је Совјет донео још 1805. године.

Из реченог могло би се закључити да је Родофиникин био иницијатор и идејни покретач стварања сената и попечитељства у Србији и одлуке да велике војводе постану чланови Совјета. Но, прота Матеја Ненадовић је још 1805. године, стварајући Правитељствујући совјет, саопштио Карађорђу и другим вођама устанка да велике војводе, после завршетка ратних операција, треба да постану чланови Совјета а да он њих само привремено замењује.⁸⁷

Такви су били Родофиникинови предлози Прозоровском о државном уређењу Србије у целини, на турско-руским преговорима, а с тим предлозима је био упознат Карађорђе, велике војводе и Правитељствујушчи совјет.

Српске вође нису биле сагласне с овим предлозима и Родофиникин у писму од 30. новембра 1808. године обавештава Прозоровског да Срби спремају депутацију која би посетила цара Александра I — да би руском цару саопштила своје ставове о примирју с Турском. Саопштивши да устаници нимало не верују Русији, а истакавши да је велики противник Русије секретар Југовић који, заједно са осталим вођама, види пропаст Србије ако она следи руску политику. Родофиникин јавља да се у Тополи велике војводе непрекидно саветују с Карађорђем. Ванредна скупштина је поставила

⁸⁶ АБЦ, 4, 41—42.

⁸⁷ Писмо Родофиникина Прозоровском 9. новембра 1808. године, АБЦ, 4, 65—68.

основно питање: шта српске војводе могу да очекују од Русије и од мировних преговора с Турском? Даље, он јавља да ће српска депутација извести цара Александра I како је руски чиновник Родофиникин непријатељ устаничке државе, те Правитељствујушћи совјет и Карађорђе траже потпуну самосталност српске државе и да се Србији признају границе старог српског царства у које су некад биле укључене Босна, Албанија и Бугарска.⁸⁸

На основу овог Родофиникиновог извештаја, Прозоровски је обавестио Румјенцова да су Карађорђе и његове војводе веома узбуђени и забринути због политике Русије према Србији.⁸⁹

Родофиникин је затим известио Прозоровског да се врховни везир отоманске Порте сагласио с њим да ступи у преговоре, али га је замолио да предузме све мере како би спречио нападе српске војске на турске положаје. У исто време Родофиникин саветује Карађорђу и Совјету да повећавају борбену снагу своје војске, молећи Прозоровског да састави и упути њему своје мишљење о Србији које му је потребно за преговоре с Турском. У мировном уговору који се предвиђа, Србија би добила потпуно признање — као слободна држава под покровитељством Русије.⁹⁰

Добивши наредбу од Прозоровског, Родофиникин је одмах саопштио Карађорђу и другим старешинама да ће се Србија укључити у мировне преговоре с Турском и да ће Турска и Русија признати Србију као самосталну независну државу, а истовремено је изнео и све друге наредбе које је добио од Прозоровског.⁹¹

Родофиникин је потом саопштио Прозоровском своје мишљење о начину како се у Србији може увести унутрашње уређење слично руском, указавши да у Србији владају велике војводе које назива „разбојницима и свињарима“. Затим излаже карактеристике Карађорђеве признајући да Карађорђе има природни дар али и доста грехова. Каже да је Карађорђе деспотски настројен и да је већину старешина потчинио својој власти. Но, остале старешине не поштују Карађорђа већ теже да добију пуну власт. Родофиникин сматра да ће Карађорђе бити против увођења какво Руси предлажу и због тога предлаже да се „Црни Карађорђе пошаље на васпитање у Русију“.⁹²

Родофиникин је предложио Прозоровском да Карађорђа, с депутатима Совјета, позове у Молдавију и да би било најбоље кад би и Родофиникин допутовао са њиме, јер добро познаје Карађорђев карактер, што ће Прозоровском користити да брже убеди Карађорђа да оде у Русију, а тада би се Родофиникин вратио у Србију.⁹³

⁸⁸ ЦДВИА, 9190, опис 170 свеска 20 дело 605, 1—2.

⁸⁹ Писмо Родофиникина Прозоровском 30. новембра 1808, АБЦ IV, 75—76.

⁹⁰ Исто.

⁹¹ Исто.

⁹² АБЦ, 34.

⁹³ АБЦ, 38.

Но, како је Родофиникин добио хитну депешу од Прозоровског, да пошаље своје мишљење о будућем уређењу Србије после мира с Турском, Родофиникин шаље тражено мишљење и истиче да једини кандидат за књаза Србије треба и даље да остане Карађорђе. У својој белешци Прозоровски пише Румјанцеву да подржава мишљење Родофиникиново и додаје да Карађорђева власт мора да постане наследна пошто је то најприхватљивије за систем државног уређења. Прозоровски истиче да је Карађорђе ближи Русима него ли Турци који предлажу Грка за књаза Србије што Срби никада неће прихватити. Аустрија, пак, предлаже свога човека који ће одговорати њиховим интересима па — имајући све то у виду — за Русе је наследна власт Карађорђа тим прихватљива јер се и и Карађорђев син Александар школује у Русији где ће, по мишљењу Прозоровског, постати русофил. У исто време Прозоровски предлаже да се уместо Совјета стоври Сенат, чији би председник био Карађорђе.⁹⁴

Видели смо да је Прозоровски тежио да руску границу прошири Дунавом, тј. на српске земље, а други руски чиновници (Родофиникин на пример) су тежили да органе државне власти у Србији потчине Русији и да не дозволе успостављање дипломатских односа Србије с другим европским државама. Карађорђе је имао јаку обавештајну службу која га је о свему томе обавештавала па је саопштио Родофиникину да је Србија на граници пропасти и зато је за крај новембра и почетак децембра сазвао Народну скупштину.

Тако да Прозоровски саопшти својој влади о својим и Родофиникиновим предлозима, он је наводно чекао одговор руске владе о српском питању. Осмог децембра 1808. Александар Салтиков је саопштио Прозоровском одлуку руског цара о српским устаницима, која је била изражена у шест тачака.

Прва тачка: цар потпуно одобрава предлоге Родофиникина и Прозоровског о српској граници и трговини.

Друга тачка: цар је мишљења да у Србији не треба да бораве агнеит других држава које намеравају да успоставе дипломатске односе с устаничком Србијом.

Трећа тачка: цар сматра да би било пожељно да Србија закључи уговор са Аустријом којим ће се прецизирати односи између две земље. У исто време, из овога се може закључити да је Русија дозвољавала Србији закључење уговора с другим државама, али се Русија бојала да не изгуби покровитељство над Србијом. Зато се цар противи да се у Србији настане стални дипломатски представници који би, на известан начин, могли утицати на мишљење устаника и владе. То није било у интересу Русије па је и другом тачком било предвиђено да се онемогући долазак у Србију дипломатских представника других држава.

⁹⁴ АБЦ, 4, 429.

Четврта тачка: Родофиникин је неколико пута предлагао Прозоровском да се у српски Совјет уведе и руски чиновник, али руски цар је био другог мишљења. Цар сматра да је потребно да се и даље изграђује српска врховна власт, као Совјет или Сенат без мешања и увођења руског чиновника у тај форум. Ако би се у Совјету налазио руски чиновник, цар је мишљења да би његово присуство у Совјету изазвало не само незадовољство у устаничком народу него и подигли тај народ против Русије. Цар сматра да односи морају бити на узајамном поверењу, без унутрашњег руског мешања у српске ствари. Зато цар није одобрио да се у српски Совјет постави руски агент, већ је одредио да се устаничка врховна власт изграђује самостално и без мешања руског агента.

Родофиникин је у писму Прозоровском предлагао да се Карађорђе ликвидира и на његово место постави Стефан Живковић, односно Карађорђе одведе у главни штаб Прозоровског док се у Србији не уведу нови методи државне управе. Сматрао је да Карађорђе може да смета том процесу а нова управа је, у ствари, Совјет који чине велике војводе — што ће Карађорђе извршити 1811. године добровољно и без мешања Руса.

Пета тачка: цар не усваја мишљење Родофиникина ад се Карађорђе позове у главни штаб Прозоровског, нити одобрава да се поступи по Родофиникиновом плану — јер би таквим руским поступком српски народ изгубио поверење у Русију и устаници би рекли да је нова власт у Србији уведена против воље народа и Карађорђа, а под притиском Русије.

Родофиникин је у својој преписци са Прозоровским, предложио да се међу устаницима уведе руски закон, а да се у Србији суди по обичајима. Цар је прихватио Родофиникинов предлог и наредио да се у Србији уведе руски закон, зато чак није потребно тражити од Совјета одобрење већ, на основу договора, увести руске законе по којима ће се судити.

Шеста тачка: Прозоровски и Родофиникин су у својим белешкама предложили да Срби плаћају Турској данак, а то значи да Србија не би добила потпуну државну самосталност. Цар је, међутим, наредио ад Срби никакав данак Турској не плаћају, јер су Срби, стварајући своју државну управу већ стекли извесну самосталност. Потребно је само, на прикладан начин, наговорити Карађорђа да прихвати увођење централне управе у Србији, а после тога било би решено питање стварања устаничке државе.⁹⁵

Карађорђева обавештајна служба је вероватно сазнала да се у Петрограду нешто ради о судбини Србије па је Скупштина донела одлуку да се у Русију пошаље српска депутација коју су чинили Иван Југовић, Павле Поповић, Јанићије Димитријевић.⁹⁶ Већ 18. јануара 1810. Прозоровски је саопштио Балкунову да српска депутација тражи од руског цара „да би српска влада били у

⁹⁵ АБЦ, 4, 429.

⁹⁶ АБЦ, 4, 58.

рукама само Срба“.⁹⁷ У свом другом писму Прозоровски је известио Румјенцева да је примио српску депутацију и да је опширно разговара са Југовићем обавестивши га да руски цар не може имати своје поданике за Дунавом. То цару не дозвољавају ни Француска ни друге европске државе, али је Прозоровски тада истакао да Русија не може тренутно почети рат против Турске само због једне привилгије Србији. Ако се одржи конгрес о миру с Турском, Русија ће тражити за Србију самосталност, а ако се тај конгрес не састане — вероватно ће почети рат па ће Србија тако добити независност, јер се Турско Царство веома брзо руши. Тако је Прозоровски саопштио депутатима да би било боље да се врате у Србију и да не траже састанк с руским царем, додавши још да би им исто то саопштио и сам цар Александар I.

Салитков је затим саопштио да је веома задовољан Родофиникиновим предлогом о признавању политичке независности српском народу, као и о успостављању руског утицаја узајамним поверењем.

Да би се спровео тај Родофиникинов предлог, били су потребни и ови услови — истиче Салитков:

1. Заједнички договор с Турском у време преговора о миру.
2. Добровољна сагласност српског народа да ће примити те Родофиникинове предлоге.
3. Савршено познавање потреба, жеља и интереса српског народа у двоструком смислу, као српског благосастојања и верности Руској Империји.

Русија мора да закључи савез са Србијом који би се заснивао на два основна начела: на руском покровитељству и на признавању узајамних услуга. Русија ће, по његовом мишљењу, помоћи Србији да добије политичку независност. У исто време он говори о повећању државне власти у Србији али то се може постићи верношћу према цару Александру I и земљи Русији, да се одржи благостање српског народа. То би било чврсто утемељено, на моралној основи. Српски народ мора да има свој устав који ће му помоћи у систему његове државе, будући да је са свих страна окружен неразвијеним државама.

Полазећи од стварности — да је војни устав једна од особина српског народа, по природи војничког народа — све то треба радити веома опрезно. Руске границе проширити Дунавом је један задатак а други је стварање српске независно државе под покровитељством Русије. Јер Аустрија и Турска могу помислити да Русија тежи да створи српску независну државу само зато да би је потом покорила.⁹⁸

Анализирајући у целини гледишта руских чиновника и самог цара поводом стварања српске државе, што се не може односити на унутрашњу изградњу државе, јер је она изграђивана снагом на-

⁹⁷ АБЦ, 4, 63.

⁹⁸ АБЦ, 4, 63; писмо Прозоровског Балкунову 8. јануара 1809. године, АБЦ, 4—28.

рода и његових вођа без руских утицаја, а имајући у виду да је руски агент Родофиникин био на изузетан начин изолован кад су Срби решавали о свом државном систему — јасно је да се српски државни систем развијао ван предлога Родофиникинових и утицаја Русије у целини. Због тога је Родофиникин у својим писмима заступао мишљење да је неопходно да он као руски чиновник и претставник Русије, уђе у државни систем Србије тј. у њену владу (Совјет или Сенат). Ако би он постао члан тих тела то би му омогућило да са руским начином управља цео државни систем Србије. Зато је он и предложио да се створи нови сенат и да он постане члан тога форума.

У погледу српских граница Родофиникинова схватања су била националистичка: тежио је да распространи српске границе и ван српских земаља, захватајући делове Бугарске и Албније. У исто време он није довољно прецизан у погледу стварања српске државе: како да се она практично изгради. То питање је могла да реши Русија, да помогне међународном признању већ изграђене српске државе до 1808. године, а државни систем Србије би се усавршавао према потребама и личним гледиштима Карађорђа.

Руским плановима супроставио се Наполеон и није дао већег утицаја Русије на десној обали Дунава.⁹⁹ У том тренутку Карађорђевић изасланик Вучинић по Наполеоновом налогу остао и даље у Паризу, исто тако Наполеон је набацио идеју о подели Турске.¹⁰⁰ У исто време током 1810. године показало се да Карађорђе не може рачунати на помоћ Француске или Аустрије, па је то био основни разлог његовог поновог приближавања Русима.

Мишљења Карађорђа, Скупштине и Совјета су се потпуно разликала у погледу међународног признања Србије. Родофиникин и Прозоровски су сматрали да Србија треба да остане под руском покровитељством, и да и даље плаћа данак Турској, док је Карађорђе био потпуно другог мишљења. Карађорђе је желео да обнови Српско Царство и то је карактеристично гледиште Карађорђево. Руски цар, ценећи хероизам српског народа, а нарочито храброст Срба у првом устанку, када су, на начин изузетан светској историји, задивили не само Русију него и целу Европу — сматрао је да су Срби својим жртвама и јунаштвом, својом херојском борбом и својом пожртвованошћу већ створили себи место у светској историји. Срби имају право да стварају своју државу, сматрао је руски цар и зато се није сложио са предлогом Родофиникина и Прозоровског да Србија плаћа данак Турској. Србија је заслужила да буде потпуно самостална држава, јасно, под покровитељством Русије, а само царско гледиште је потицало од његових великоруских погледа на развој Балкана у целини.

⁹⁹ Гавриловић Михајило, Исписи из париских архива, Београд, 1904 бр. 511, 516.

¹⁰⁰ ИПА, бр. 526, 530.

Српски државни систем се развијао а његови представници нису знали ни једно ни друго мишљење. Једино су из извештаја обавештајне службе нешто сазнали, да се нешто спрема у Петрограду а шта је заправо посреди то нису тачно знали. Зато је Скупштина одлучила да се лично руском цару упути српска депутација.

На ово је Прозоровски одговорио српским депутатима, вероватно нашавши се увређеним као руски генерал који је директно одговоран за проширење руске империје на Балкану, што би била његова заслуга, да руски цар не може имати поданика за Дунавом, јер то не дозвољава Аустрија. У исто време Прозоровски је истакао да Русија не може ући у рат против Турске жртвујући свој народ због Србије и њене самосталности.

Задатак српских депутата и њихов политички разговор са Прозоровским вероватно нису били лак и главна размимоилажења између Прозоровског и Југовића била су око стварања Српског Царства. Прозоровски је био против стварања српске државе и против обнове Српског Царства па је у првим разговорима схватио Југовића да Срби не теже да обнове своје царство (чиме је вероватно био веома задовољан). Но када је, другог дана, Југовић изложио да је циљ устаника обнављање Српског Царства и њене државе, Прозоровски је веома огорчен и одмах то саопштио Балкунову подвукавши да је Југовић једно говорио јуче а друго данас, и да је тек у последњем тренутку саопштио да српски устаници желе да обнове своје царство и да помогну и другим балканским народима да се ослободе од турског јарма.¹⁰¹

Југовић је могао да закључи, на оригиналан начин, да устаничка Србија више нема што да тражи од руских чиновника и од Русије која не стоји за жељама српског народа и пиљевима његове борбе. Можда је тога тренутка Југовић био више наклоњен Аустрији, мислећи да је она једина која може да помогне Србима у изградњи своје држава. А прозоровски је схватио да је коначан циљ српског народа „успостављање Српског Царства“. Југовић је тада тражио од Прозоровског да испуни обећање Михаљсона које је овај, у свом познатом манифесту, упутио српском народу — да ће помоћи да се успостави Српско Царство.

Прозоровски је истакао да ако је то Михаљсон обећао, то је свакако грешка; осим тога, Прозоровски је саопштио Балкунову да је ово заблуда вођа српског народа и да Совјет треба обавестити о томе како би српски народ и његове вође изашли из тих заблуда. Подвукавши да је Србија окружена великим државама, да би било тешко успостављати ново Српско Царство које није у интересу саме Русије, Прозоровски је саопштио да вођа српског народа Карађорђе упорно одбија да се с њим састане иако Прозоровски жели да се реши питање признања српске државе од стране великих сила. Прозоровски каже да је Карађорђе њега преварио

¹⁰¹ Писмо Прозоровскога Балкунову 8. јануара 1809. године АБЦ, 4—23.

својом заузеташћу, јер жели да избегне било какве разговоре који би могли довести до неког писменог уговора између Прозоровског и Карађорђа. Прозоровски сматра да је боље да Русија нема никакав званичан уговор са Србима, него нека Срби живе само по руским обећањима. Прозоровском је било веома тешко признавати иједан Југовићев аргуменат у корист подизања ширења устаничке државе, а када га је Југовић упозорио: ако Русија не буде савезник Срба, Србија има своје савезнике на другој страни и већ је склопила тајни савез са Црном Гором, Херцеговином, Босном и Албанијом. Као основни циљ тога Савеза Југовић је унео заједничку тежњу да се збаци турска власт на Балкану. На то је Прозоровски одговорио Југовићу да му не верује, пошто Југовић о томе нема никакав писмени уговор, али је у исто време признао да је постојање таквог савеза могућно пошто Срби теже да се избеаве турског ропства.

Прозоровски је саопштио српским депутатима да ако Русија подржи признавање Србије за независну државу, на светском мировном конгресу, онда ће по примеру Срба и други мали народи тражити признање своје самосталности. За то је навео два примера: како ће Далматинци, одмах по примеру Срба подићи устанак против Наполеона и тражити да се обнови њихова држава, као и да ће Босна исто тако поступити.

Југовић је одговорио Прозоровском да је најбоље да Русија остави српски народ на миру и да српски народ сам среди своје државне ствари с Турском. На то је Прозоровски приметио: ако ми вас оставимо на миру, ви ћете онда повући на своју страну и аустријске Србе, па би Србија на себе тиме навукла још једну велику силу, Аустријску Империју.

Истакавши да је потпуно сигуран да Русија неће заштити Србију у рату с Аустријом, као ни да српска војска не би издржала напад регуларне аустријске војске, Прозоровски је као пример навео да би он, са 20.000 војника, савладао сву српску војску.

Дајући своје коментаре када је ово навео, руски генерал није помисли, или му је нешто сметало да би то дубље размислио, или није познавао довољно историју српске војске и њено ратовање, нарочито битку на Мишару где је Карађорђева војска разбила много већу турску регуларну војску него што је она коју је имао тај руски генерал. Та иста Карађорђева војска је извлачила руску регуларну јединицу на Дунаву која је била под командом генерала Исајева, да је Турци не би потпуно уништили. Прозоровски не наводи шта му је одговорио на то Југовић, али каже да је саопштио српским депутатима да се Русија неће мешати у државно уређење Србије, ако Србија плаћа Турској данак. Прозоровски је истакао да депутати не могу тражити од руског цара да обрати већу пажњу на ту малу српску државу, коју он назива „малом земљом, али са јуначким народом“.

На ово је Југовић приметити да он предвиђа да ће Русија предати српски народ Турској и да ће они, када се врате у Србију, одмах подигнути рат против Турске, не чекајући мир. После тога Прозоровски је самом себи поставио питања које је назвао „вопроси мои“: у њима је навео да Русија не може повести рат против Турске због српске државе и због обнове Српског Царства. Не сагласивши се ни са мишљењем руског цара о српском питању, навео је „и да руски цар мора да рачуна на интересе руског народа“.¹⁰²

Непосредно после Прозоровског српску депутацију је примио Кутузов, коме је Југовић, исто као и Прозоровском саопштио да се српски народ сматра преварен у погледу испуњења Михаљсоновог манифеста. Тај манифест Русија мора поштовати а особито Прозоровски и руски цар Александар I. У манифесту је обећано да ће се признати Српско Царство коме ће се присјединити браћа Албанци, Црногорци, Босанци и други. Југовић је рекао да није задовољан разговорима с Прозоровским, који је унижавао српски народ и његову војску, да није тачно да је српска војска слаба „и да српска држава има 164 конкриптов к војски записани“.¹⁰³ Значи, Ако је веровати Југовићу српска држава је почетком 1810. године имала 164.000 војника за ратовање, те да она може сама, без помоћи Русије, да ратује против Турске Империје.

Југовић је одмах у Србију вратио два депутата, да обавесте српски народ о великом нерасположењу Русије према Србима и да, заједно с Албанцима, Босанцима, Херцеговцима и Црногорцима отпочну рат против Турске.

После тога, Прозоровски није дозволио Југовићу да отпутује у Петроград руском цару и да му однесе два пакета писама Карађорђева; иако та писма нису сачувана, ипак садржину њихову је Прозоровски навео у писму Балкунову.

Карађорђе је тражио да се српско-руски односи јасније формулишу, и то писменим уговором. Осим тога, Карађорђе је тражио да се међународним уговором призна независна српска држава, да Русија помогне Србију оружјем и војском, да се и остали Јужни Словени ослободе турског јарма.

После Кутузова још једном је Прозоровски примио Југовића и саопштио му конвенцију коју ће он поднети у Јашију, у преговорима с Турском. Та конвенција има ових пет тачака.

1. Потпуна амнестија и потпуно заборављање свега прошлог, тако да нико од Срба не може бити одговоран за прошла дела, против Турске, своја расположења и мисли.

2. Да се у Србији уведе унутрашње уређење. Нема дељења српског народа а без икаквог мешања Турске, њеног утицаја или учешћа. Србима дати право да потпуно сами, самостално владају својом земљом, градовима и тврђавама.

3. Оставити друге српске народе и српске области под влашћу Турака.

¹⁰² Исто.

¹⁰³ Исто.

4. Плаћати Порти умерен годишњи данак.

5. Покровитељство руског цара над Србијом, а зато ће Русија ставити своје границе Дунавом.

Овај предлог Прозоровског изазвао је веома велико огорчење Југовића и остале депутације. Југовић је енергично изјавио да одбацује те предлоге и да ће Србија сама водити рат против Турске, до потпуног ослобођења свих српских земаља и других балканских народа.¹⁰⁴

Али Карађорђе и Народна скупштина Правитељствујушћи совет нису чекали да им неко укаже да уведу систем државног уређења, већ су сами предвидели да им је то крајње нужно. Они су имали у виду да Русија никако не признаје систем државног уређења у устаничкој Србији, који је важио до 1811. године, а Карађорђе и Народна скупштина тешко су се извукли да им Русија ненаметне свој систем државног уређења. Карађорђе, спрема нови систем државног уређења. Основу тога система је представљала централизација државне власти, а да ли ће та промена повољно или неповољно утицати на међународну и унутрашњу ситуацију у земљи тек су догађаји имали да покажу. Руси су корили Карађорђа да Србија нема своју владу и тражили су да Карађорђе проведе измене у систему државног уређења, а руски чиновници су у исто време организовали једну групу у систему државног уређења која је била управљена против Карађорђа и скупштине. У таквој ситуацији Карађорђу ништа друго није остајало него да чврсто узме власт у своје руке и изврши својеврстан удар у систему државног уређења који ће он у ствари и поставити. Расцеп у односу на државни систем и иступ неких великих војвода биле су негативне пропретне појаве, оне су утицале на ток првог српског устанка и систем државног уређења. Отпашће Миленко Стојковић и Петар Добрњац, који су још у време скупштинског дебата по промени система државног уређења обавестили скупштину да они не подржавају те промене. Они су окривили Карађорђа да он силом извршава уставне промене, говорили су како Карађорђа не подржавају ни српски народ, ни велике војводе, ни руски чиновници. Али Карађорђе је био одлучан: сазвао је скупштину и 8, 10, 11. и 17. јануара 1811. године и поднео јој већ раније спремљени уставни акт.¹⁰⁵ Карађорђе је извршио овај државни удар баш када је руски представник Надоба био болестан и налазио се на излечењу у Смедереву.

Карађорђе је на скупштини истакао да неке војводе нису испуниле уставне обавезе и законске прописе које су прихватили у току скупштине 1808. године, и да су неки од њих чак ишли против система државног уређења који је био до тога момента. Карађорђе у темеље новог система државног уређења уводи попечитељство и министарске ресоре какве има савремена држава. Он је у попечитељство чак увео и своје противнике Миленка Стојковића и Петра

¹⁰⁴ Исто.

¹⁰⁵ Стојан Новаковић, Уставно питање и закони карађорђевог времена, Београд, 1907, 72—73. АБЦ. XI, 68—69. Љ. Кандић: Нав. дело, 93—99.

Добрњаца, желећи да тиме истакне да када је у питању државно уређење и судбина Србије падају неслагања и сукоби између вођа револуције и иницијатора стварања тога система. Карађорђе је постао председник ново створене владе, а све велике војводе су постали попечитеља или министра свак задужен да ради на свом ресору и испуњава директиве Карађорђеве. Када се упореди овај систем са оним пређашњим, он је стварно концентрисао оне револуционарне снаге које су дигле устанак и које су још биле потребне у борби против Турака. Но због заосталости и менталитета извесних устаничких вођа провођење новог система државног уређења није ишло лако. Самоуправни живот устаника текао је стихијно, без државног реда, а извесне велике војводе (Петар Добрњац и Миленко Стојковић), секретар Совјета Стефан Живковић и митрополит Леонтије су вукли свак на своју страну. Све то објединити у једну целину, у оно доба, није било довољно револуционарне снаге и идеала. У исто време у Совјету су се нашле личности које су биле у стању да удахну напредне идеје француске револуције у самоуправни живот устаничког народа који је Божо Грујевић положио у темеље Совјета. У Србији су се тако створиле самосталне институције власти — Правитељствујући совјет, установа великих војвода на свом подручју, и највиша власт у Србији — Карађорђева власт коју често нису признавали Миленко Стојковић, Петар Добрњац и Стефан Живковић.

Народна скупштина, као законодавни орган власти окупљала се једном годишње да би изнела своје мишљење, свој суд о стању државног уређења у целини. Од доласка руског чиновника у Србију, почеле су унутрашње трзавице, а једини излаз је био у промени система државног уређења. То је поготово убрзало присуство руских трупа у Србији, када је Миленко Стојковић њима претио сваком родољубу устаничке Србије.

Да би обезбедио већ успостављени систем државног уређења, Карађорђе је 17. јануара 1811. године сазвао скупштину која је његов предлог потврдила да се Миленко Стојковић и Петар Добрњац изгнају из Србије, а у исто време је донела одлуку да се ухапси и Стефан Живковић најопаснија личност по систем државног уређења устаничке Србије, који је, оставши у Србији, тежио да подигне устанке против новог система државног уређења. У пожаревачкој нахији су избили народни нереди, сам Карађорђе је морао да оде тамо а у то време Петар Добрњац и Миленко Стојковић још су ес налазили на граници Србије и Молдавије.

Карађорђе је морао интервенисати код саветника Надобе, да би се Стојковић и Добрњац удаљили са границе. Пре тога је Карађорђе обавестио Каменског да је 8. јануара 1811. године, у народној скупштини, извршена промена у систему државног уређења, која је за основу прихватила осам тачака уставних промена и да су све вође прихватиле своје дужности — осим М. Стојковића и П. Добрњаца. Народна скупштина која се састала 17. јануара 1811. године осим одлуке да се казне Стојковић и Добрњац одредила је

нове попечитеље на њихова места па је уместо Стојковића за попечитеља иностраних дела изабран Михаило Радонић, а на Добрњчево место је попечитељ — Великог вилаетског суда постао Илија Марковић.¹⁰⁶ Осим тога, Карађорђе је обавестио Каменског да Стојковић и Добрњац немају права да решавају било које питање у име српског народа, јер обојица су искључени из државног апарата Србије.¹⁰⁷

Тако је Карађорђе, заједно са Народном скупштином, Правитељствујућим совјетом и великим војводама, извршио промену система државног уређења — без знања Русије и против воље руских чиновника. Он је на изузетан начин поставио савремени систем државног уређења.

Résumé

LA LUTTE DE KARAGEORGES POUR LE SYSTÈME DE L'ORGANISATION D'ÉTAT DANS LA SERBIE RESTAURÉE DE 1808 A 1812

(D'après les documents des archives russes aux Archives de Bogišić à Cavtat)

Le présent travail a été rédigé sur la base des documents des archives russes, utilisés de la riche succession de V. Bagišić, conservée aux Archives de Bogišić à Cavtat. Dans le travail on met en relief que Rodofinikin avait proposé, en 1808 déjà, qu'on introduisît en Serbie un gouvernement semblable à celui que Karageorges a introduit en 1811. Un certain intérêt présentent aussi les projets de Rodofinikin, de Protorovski, de Saltikov, de Kamenski et de Kutuzov sur la reconnaissance de l'Etat serbe de la part de la Russie et de la Turquie, ainsi que la part des autres Etats européens et sur le système de l'organisation d'Etat dans la Serbie restaurée. Karageorges et les chefs militaires de l'Insurrection ont dissimulé à la Russie, jusqu'en 1810, les buts de leur révolution, jusqu'au moment où Jugović a informé Kutuzov, que le but fondamental de la révolution était la restauration de l'empire serbe de Dušan. Les fonctionnaires russes aspirant à effectuer une modification de l'organisation d'Etat en Serbie par laquelle on introduirait un fonctionnaire russe dans le gouvernement de Soviet — Rodofinikin avait même proposé que ce changement de l'organisation d'Etat fût accompli sans Karageorges, à qui il voulait substituer Stevan Živković, Karageorges fut obligé, dans une telle situation, de profiter de la maladie du fonctionnaire russe en Serbie, Nedoba, qui suivait un traitement à Smederevo, d'effectuer le „coup d'Etat“ en 1811 et d'éloigner de Serbie ses principaux adversaires M. Stojković et P. Dobrnjac.

Rodofinikin et Prozorovski étaient d'avis qu'il ne fallait pas reconnaître à la Serbie la qualité d'un Etat indépendant et ne pas lui permettre d'établir les relations diplomatiques avec les autres Etats. Ceci pour la raison qu'en un cas pareil la Serbie aurait pu s'émanciper entièrement et rejeter la protection russe. Ces relations ne devaient être établies que lorsque le protectorat russe sur la

¹⁰⁶ Писмо Карађорђа Недоби од 4. марта 1811. године, 11, 87.

¹⁰⁷ Писмо Карађорђа Каменском од 8. фебруара 1811. године, АБЦ, 11, 17.

Serbie serait consolidé. Parallèlement à ce qu'on vient d'exposer, l'auteur examine également les autres problèmes auxquels la diplomatie russe s'intéressait de 1804 à 1813 (tels que le rapport entre l'Autriche et les Serbes vivant sous la domination autrichienne, l'administration de la justice selon le droit coutumier dans la Serbie insurrectionnelle, le tribut que les Serbes payaient dans l'Empire Ottoman et les impôts). Il y a également des exposés sur l'exploitation des mines en Serbie etc. Tout cela, c'étaient des propositions avec lesquelles Karageorges et le pouvoir insurrectionnel n'étaient pas d'accord, car ils visaient l'indépendance et la liberté et non pas la protection russe et l'obligation de payer le tribut à l'Empire Ottoman, comme le voulaient les généraux et les diplomates russes. Les efforts ultérieurs de Karageorges sont visibles de la correspondance diplomatique par laquelle il exigeait une formulation plus nette des rapports serbo-russes, par un traité conclu par écrit. Le député serbe Jugović a informé Karageorges de l'indisposition de la Russie envers la Serbie insurrectionnelle. La Russie exigeait que Karageorges avec ses insurgés, en commun avec les Albanais, Bosniaques, Herzégoviniens et Monténégrins fit la guerre contre la Turquie. A la fin, Karageorges a demandé aux Russes que les autres Slaves du Sud fussent également libérés du joug turc.

Dr. G. Dj. Desnica

БОГУМИЛ ХРАБАК

БОРБЕ ПРИ ОДСТУПАЊУ СРПСКЕ ВОЈСКЕ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ (ОБЛАСТ ВРАЊА), СИ КОСОВУ И СИ МАКЕДОНИЈИ ОКТОБРА 1915. ГОД.

Дејства српске војске 1915. године најмање су позната у нашој историографији првог светског рата. То није случајно. Док су победе српског оружја 1914. године и солунски фронт радо обрађивани, јер су представљали светле странице српског војевања, 1915. очигледно није била славна. Српски војник, после исцрпљујућих напора прве године светског рата, и нарочито после тешке и врло смртоносне епидемије колере првих месеци 1915. године, показивао је знаке деморализације. То се јавно показало тек за време повлачења у јесен 1915, али то су запазили не само многи команданти него и неки странци који су током 1915. боравили у Србији. Изричите напомене о томе налазимо у мемоарским и историјским делима генерала Петра Бојовића и Живка Павловића. Сељаку у војничкој блузи који се већ неколико година није честито загрејао у својој кући као да је пукло пред очима да шут с рогатим не може изаћи на крај. Деморализација на фронту против Бугара, отвореном 14. октобра, исказивала се на разне начине: извиђачке јединице су веома претеривале у процени непријатељских снага, те су у водовима виделе чете, а у четама батаљоне а некад и пукове; лако су напуштани борбени положаји у великој бризи о одступању уместо да се непријатељ упорно задржава; официри нису били у стању да задрже војнике на положајима; многи команданти батаљона и пукова налазили су се далеко од својих јединица; у фази пуног повлачења војници су се просто разбежали, па су се неки пукови свели на чете. Прави изузетак у погледу борбеног морала представљали су добровољци из редова заробљених аустроугарских војника, који су управо на неким секторима бугарског фронта показали задивљујућу борбену упорност.

Основне податке за овај рад дале су књиге познате многотомне збирке *Велики рат Србије*, која представља хронолошки систематизовану колекцију војних докумената у аутентичном или скраћеном облику. Штета је само што је избором докумената, у условима

слављења српског оружја између два светска рата, прећутано стање морала српске војске 1915. године. Изворну вредност имају и забелешке генерала Петра Бојовића, команданта Трупа нове области. Податке бугарске Врховне команде о офанзиви у Србији у јесен 1915. године сумарно је саопштио Војин Максимовић. Од онога што би се могло убројати у праву литературу, могао је бити употребљен рад М. Ј. Николајевића *Инвазија Србије и одступање према Арбанији*.

I. САСТАВ И КОНЦЕНТРАЦИЈА СРПСКИХ И БУГАРСКИХ ТРУПА НА ПОДРУЧЈУ ВРАЊА, СИ МАКЕДОНИЈЕ, СИ КОСОВА И ЗАПАДНЕ БУГАРСKE У ВРЕМЕ УЛАСКА БУГАРСKE У РАТ

На широј територији врањског краја у првој половини октобра 1915. године био је сконцентрисан Власински одред у рејону Сурдулице (пре свега на Чемернику) и Кривоपालаначки одред у изворишном делу реке Пчиње. Власински одред био је самостална јединица источног фронта са штабом у Власини; његова је обавеза била да држи гранични фронт од изворног дела Градске реке до Патарице и да одржава везе између II армије и Трупа нове области. Кривоपालаначки одред улазио је у склоп нове области са штабом у Скопљу; држао је гранични фронт од Рујна (искључиво) до Патарице, коју су поселе снаге Власиначког одреда¹.

Тринаесетог октобра део границе према поменутиим одредима држале су 3. и 7. дивизија II бугарске армије чије се седиште налазило у Ђустендилу. У оквиру 3. (Балканске) дивизије са штабом у Ђумаји 26. пешадијски пук (II бригаде) сачињавао је самостални одред пуковника Стојкова и био је додељен I армији за везе са десним крилом II армије; он се налазио код Трна, тј. североисточно од српског Власиначког одреда. Тринаести пук (I бригаде), формиран као самостални одред пуковника Сантурџијева на Мусулу одржавао је везе са левим крилом I армије; он се налазио југоисточно од средишта Власиначког одреда. Према Кривоपालаначком одреду и југоисточно од њега била је смештена 7. (Рилска) дивизија са штабом у Доњем Селу. Њен 29. пук (I бригаде) образован је као самостални одред пуковника Бошњакова на планини Дукату (према изворишту Пчиње)².

¹ Велики рат Србије за ослобођење и уједињене Срба, Хрвата и Словенаца (у даљем тексту: ВРС), књ. X, Београд 1926, стр. 5. Скраћеног цитирања ради, тамо где то буде могуће, овај ће се том поменуте збирке означавати бројем страница у заградама у основном тексту. Види и рад М. Николајевића, *Инвазија Србије и одступање према Арбанији (октобар 1915 — јануара 1916.)*. Ратник XII, Београд, 1922, 27. Сви датуми у тексту су по новом календару.

² ВРС X, 2 (заменења су места 3. и 7. бугарске дивизије).

II. ОПЕРАЦИЈЕ СРПСКИХ ОДРЕДА И БУГАРСКИХ СНАГА ОД ИЗБИЈАЊА
НЕПРИЈАТЕЉСТВА ДО БУГАРСКОГ ЗАУЗЕЋА ВРАЊА И ОКОЛИНЕ
(14—16. ОКТОБРА)

Бугарска војска ушла је у рат 14. октобра. Према директиви од 13. октобра, II армија је добила задатак да продре линијом Бујановци — Куманово — планина Градиште, у циљу прекидања везе између Македоније и Србије; поред тога, требало је да буде спремна да спречи слање појачања Србији с југа. У том смислу, њена дивизија је требало да наступа у општем правцу ка Куманову, упућујући кроз село Стајовце ка Врању један јачи бочни одред за потпомагање 13. пешадиског пука. Седма дивизија, остављајући једну бригаду у циљу заштите операцијског правца Горња Ђумаја — Петрич, требало је да са осталим бригадама наступа у долини Брегалнице³. У складу са задатком II армије да пред свануће 14. октобра нападне српске пограничне делове и да 14. октобра све колоне армије пређу у одлучан наступ, командант II армије издао је још 11. октобра заповест да 13. пук пуковника Сантурџијева крене ка Врању те да 14. октобра заузме Криву Феју; да 29. пук пуковника Бошњакова такођер пође ка Врању, а да 14. октобра заузме Стајовце и Голочевце; да 3. дивизија нападне српске трупе на линији: планина Китка—Чупино брдо—Крива Паланка, обилазећи Султан тепе. Прва дивизија (у склопу I армије) требало је да 14. октобра упути једну јаку колону у правцу Букова глава—Стрешер, са задатком да продре у долину Мораве и да прекине саобраћај.⁴

На деоници Власинског одреда бугарске трупе почеле су напад 14. октобра ујутру. Борба се најжешће водила на правцу ка Кривој Феји, преко које је ишао најкраћи пут ка железничкој прузи Ниш — Скопље. У 9 часова заповедник Власинског одреда послао је са Стрешера једну чету и вод артиљерије у Криву Феју. На правцу Крива Феја бугарске трупе су успеле да снагом од једног пешадијског пука и једне батерије потисну српске заштитничке делове на Дубоки прослоп (кота 1464). На простору између Патариче и Просеника била су два српска батаљона III позива и 500 обвезника последње одбране. Истога дана увече командант Трупа нове области експедовао је возом из Скопља две чете добровољаца (350 пушака) у Владични Хан, да се појача Власински одред. Те чете су искрцане на станици Врањска Бања. У току следећих ноћи заповедник Власинског одреда је наредио да батаљон 17. пука I позива, који је био у Владичном Хану, пође преко Сурдулице и Бјелашнице у Врањску Бању, са задатком да појача трупе код Криве Феје и спречи нападачу наступање ка железничкој прузи у

³ ВРС X, 9; М Николајевић, н. н. 29—30 (бугарске дивизије имале су по шест пукова).

⁴ ВРС X, 10—11.

долини Мораве. Једна чета добровољаца из Скопља искрцана је у Врањској Бањи и добила је задатак да пође у сусрет агресору.⁵

Снаге одреда током 14. октобра биле су разуђене. У одсеку потпуковника Стојшића на правцу Криве Феје налазила су се и два батаљона III позива, 500 обвезника последње одбране, једна чета 17. пука I позива и два брдска брзометна топа; између Патарице и Просеника биле су распоређене три чете 17. пука и два дебанжова топа; са Стрешева деловале су три чете са два пољска брзометна топа и два митраљеза; на Планишту и Пајчином гробу налазиле су се три чете и два митраљеза; Букову главу покривале су две чете са два пољска топа. На централном одредског простора, код Владичког Хана, била је прикупљена резерва одреда. Одсек потпуковника Марјановића заузимао је Добровољачки одред са две чете на Малом врху, две чете на Гаџиној пољани, са четири чете и два митраљеза као и два брдска топа на Громади, са две чете и пољском батеријом на Клинчарници; резерва одсека налазила се на Делу. Бугарске снаге заноћиле су: једна чета пред Дугом Пољаном, а слабији пешадијски делови на 7—800 метара испред Пралице. Предвече је запажено да оне подижу амбрасмане за топове једне батерије према Буковој глави и за једну батерију на северној падини Плоче.⁶

У току ноћи долазило је до пушкарања мањих размера. Између Букове главе и Динчине чуке један бугарски вод настојао је да продре под плаштом мрака, али је био одбијен од предстражара. Јутро је освануло снегом висине од 10 см, а врло велике магле су онемогућавале било какву оријентацију (55).

Кривоаланачки одред био је састављен од Осоговачког граничног одсека, од Градачког граничног одсека и од резерве (18. кадровски пук у Кривој Паланци и 3. хаубичка батерија у Хану Конопници). На првом поменутом граничном одсеку налазили су се: 12. пука II позива, 4. пољска Дебанжова батерија (6 топава), четири француска брдска топа и један брдски брзометни топ. Градачки одсек бранили су: 12. пук III позива (од два батаљона), 3 батаљона и две чете. 2. батаљона 2. пука III позива, (од два батаљона), 3 батаљона и две чете 2. батаљона 2. пука III позива, једна пољска Дебанжова батерија (четири топа), два француска брдска топа и два брдска брзометна топа. На одсеку Кривоаланачког одреда бугарске снаге отвориле су ватру: на сектору Равне њиве 13. октобра у 23.15 ч, а на сектору Рујен, Божидарица—Деве бајир 14. октобра око 2 часа. Српски погранични делови одступали су са поменутих терена између 9 и 10 часова. Због начина на који се повукла

⁵ Исто, 26, 55. Са одсека на Стрешеру видело се уподне 14. октобра распрскавање шрапнела између Бесне кобиле и Патарице као и паљење сена. Веза тога одсека са Кривом Фејом била је врло тешка, јер ту није постојао телефон. Са Стрешера је упућено појачање од једне чете 17. пука и два брдска топа, али у Криву Феју су могли стићи тек касно увече. У нападу бугарске пешадије на Криву Феју учествовала је и једна батерија. (Исто, 33).

⁶ ВРС X, 55.

посада Власинског одреда са Патарице, везе између ова два одреда је изгубљена. На правцу Чупиног брда, Дубровнице и Беговог хана развила се јака борба око 11 часова. На Чупином брду и даље до Патарице од српских трупа налазили су се: један батаљон 12. пука III позива, Прешевска обвезничка чета, два француска и три брдска брзометна топа. Бугарске трупе су наступале са три пука (29, 32. и 46.). Нападачу је пружен жесток отпор те је ватрени додир трајао све до 18 часова. Српске трупе су биле појачане батаљоном и по 18. кадровског пука и једним митраљезом; преостали батаљон и по 18. пука морао се држати у резерви одреда, за крајну нужду. Пред мрак 14. октобра бугарска колона је продужила напад у правцу Чупиног брда и Дубровнице. Српске јединице потиснуте су на главном одбранбеном положају. У току ноћи 14—15. октобра одбијена су два напада бугарских група на Чупино брдо.⁷

Од акција на одсеку одреда треба издвојити борбе на Чупином брду. После стишавања ватре на целом фронту одреда у поподневним часовима око 19 часова развила се јака борба према Чупином брду и Дубровници. У мрак су се повукли делови српских трупа са коте 1199 ка главном положају. Према одреду налазили су се 46, 29. и 32. бугарски пешадијски пук. Ноћу 14—15. октобра прекинута је телефонска веза са Чупиним брдом. На Црном врху вејао је снег а на осталим секторима јаке кише и измаглица ометали су прегледност (57).

Петнаесетог октобра око 5,30 часова настало је привремено затишје на целом одсеку Кривопаланачког одреда. Карауле поред Равне њиве и на Бајиру, у Узен Мали, Великој Божидарици и Сакару су изгореле. Граничарске страже су се одржале на Рујну, Големом вису и у осталим караулама. Иако је терен прекрила јутарња магла, примећено је да се ка Рујну креће један батаљон пешадије, да се према караули „Виле коло“ налазе два батаљона, а на Големом вису виђене су ватре неке веће групе — до два пука (33).

У току 15. октобра одред пуковника Стојкова (26. пешадијски пук и I коњичка бригада) из састава I армије упутио се ка Власини. Дивизије II армије наступале су тога дана полако, те су стигле одред пуковника Сантурџева на линију: село Крива Феја — кота Српска чука (1443), одред пуковника Бошњакова избио је на вис Глог код села Стајовца, 3. дивизија је посела појас код села Прелесје (у изворишту Пчиње) ка селу Дубровница па на Криву Паланку (42). У ствари, чим су бугарске трупе одстраниле српске граничне делове са Патарице, Црног врха и Бесне кобиле, обезбе-

⁷ Исто, 27—29 и 33. Трупе на правцу главног бугарског напада биле су квалитетно слабе, попуњене обвезницима са територије ослобођене у јесен 1912. године. Због тога је заповедник Кривопаланачког одреда молио за помоћ. Командант Трупа нове области није, међутим, располагао никаквом резервом. Тога дана је један пук убрзано маршовао из Албаније, али је тек 15. октобра у вече приспео у Љум Кулу, на албанско-македонску међу. (Исто, 297 и 33).

диле су слободан маневарски простор од Патарице до Пчиње према Козјаку, те су предузеле надирање на Кривој Феји, шаљући у исто време снаге на јужне прилазе Врању (50).

У току 15. октобра српске јединице су се одржале код Криве Феје. Скопски добровољачки одред, састављен од бивших заробљеника из састава аустро-угарске војске, који је из Врањске Бање био упућен на Сливничку чуку, нападнут је надмоћнијом снагом, али су се добровољци упорно држали на вису. Већ тога дана стратегијски значајно подручје Власинског одреда постало је предмет пажње српске Врховне команде. Ова је, наиме, наредила да се 4. кадровски пук, који се био прикупио у Ужицу без одлагања транспортује железницом за Прибој у долини Јужне Мораве да би се употребио за протеривање Бугара који су угрожавали железничку магистралу код Врањске Бање (50).

Занимљив је дневни распоред акција по секторима. Око 8 часова почело је незнатно пушкарање на целој линији одреда. На караули Гаџина пољана избачено је неколико артиљеријских граната. Око 12 часова један бугарски батаљон, потпомогнут са четири митраљеза, напао је гранични простор од Царинарнице до Грамаде. Српске трупе су одбиле напад, те су чак заузеле бугарску царинарницу. Сву драматичку борбу одреда тога дана показује један извештај заповедника српских снага са Криве Феје. „Борба се са малим прекидима, и то често врло јака, води непрестано од јуче. О погинулим, рањеним и несталим не могу поднети извештај, јер се води борба још а баш овог часа (13 час) врло јака и упорна. Тешко да ћу положај који браним моћи одржати, пошто помоћ ниоткуда не добијам, а противник је врло јак; изгледа 2 пука са 4 брдска топа. Положаје које браним држим још стога, што су јаки и добро утврђени.“ Штаб одреда изгубио је везу са Кривом Фејом, те су извештаји са тог кључног сектора били врло ретки и непотпуни. Према телефонском извештају од официра из Владичког Хана могло се закључити да су стигла појачања за Криву Феју и да је нападач задржан око положаја Сливнице. Увечер 15. октобра заповедник Власинског одреда упутио је на сектор Криве Феје још три батаљона.⁸

У 22 часа два бугарска вода напала су српске предстраже на Гаџиној пољани; били су одбијени. На осталим секторима одреда ноћ је прошла на миру, изузев мањих чарки. Надирање бугарских трупа према Кривој Феји је задржано. Српске трупе су 16. октобра изјутра држале позиције: Каменитице (к. 1464) и терен између Корбевске реке и Сливнице. Тежину борбе примили су на себе добровољци, тако да је њих 12 рањено тога дана. Ка селу Сливници био је упућен цео 4. кадровски пук са задатком да најенергичније пресретне бугарске снаге код села Сливнице и да их протера преко границе. Под команду пука стављене су све јединице, раније послате у том правцу (78).

⁸ ВРС X, 55—56.

На одсеку Кривопаланачког одреда целог је дана вођена борба, у којој су се јединице одреда одржале на положајима, и поред безнадежности ситуације. У току ноћи 15—16. октобра трупе одреда су одступиле са Чупиног брда на позиције Ретке букве (51). Ту су се налазили: командир 4. брдске брзометске батерије и до две чете из 16. и 18. пешадијског пука ;за. заповедника одбране на Чупином брду ништа се није знало још ни 17. октобра изјутра (81, 104—5). Немајући никаквог извештаја са Чупиног брда, заповедник одреда је претпоставио да су бугарске снаге заробиле један батаљон III позива. У рано јутро 16. октобра он је молио за хитно наређење, јер сем топова и хаубица на десној обали Криве реке није било српских снага, те се плашио да ова артиљерија може пасти у руке непријатељу (79).

Врховна команда је наредила да се непријатељске снаге што дуже задржавају на фронту, обавестивши заповедника Трупа нове области да је затражено од команданта француских трупа у Солуну да упути појачања (51).

У току 16. октобра бугарске снаге наставиле су напредовање и поред врло лоших климатских прилика и упркос упорног отпора српске војске. Одред пуковника Сантурџијева продро је до села Себе Врање. Одред пуковника Бошњакова избио је у долину Јужне Мораве и прекинуо је железнички саобраћај; коњица одреда ушла је у Врање. Трећа дивизија допрла је на линију Горња Трница—Башево—Борово (63). Одред пуковника Стојкова посео је Букову главу на Власини (62). На подручју Власинског одреда дејствовали су 13., 29. и 46. бугарски пешадијски пук (73).

У заузећу Врања учествовала је колона састављена од два ескадрона коњице, три батаљона пешадије и два топа који су били постављени на Требеношком риду; колона је прешла границу код карауле Лепчице и преко Преображења и Златокопа спустила се у Врање (56).

На српској страни хитно су предузимани кораци да се бугарска команда спречи у експлоатацији продора својих снага у долину Јужне Мораве. Командант 4. кадровског пука са првим ешелоном стигао је 16. октобра у 7 часова у Прибој. Батаљон 17. пука I позива налазио се у Корбевцу; заповеђено му је да успостави контакт с предњим деловима. Из 4. кадровског пука упућен је 1. батаљон ка селу Сливници, да би се појачале тамошње трупе. Током 16. октобра нападач је надирао са простора Српска чука—Коњски рид—Човеча глава долином Бањске реке и у правцу Криве Феје. Батаљони 4. кадровског пука уведени су у борбу. Јачи напад био је на левом крилу (72). После 14 часова бугарске снаге продрле су између Ристовца и Врања у долину Мораве. Заповедник Одред наредио је команданту 4. кадровског пука у селу Липовцу да обезбеди поменути правац (78). До 16,40 часова бугарска нападна колона избила је на линију: Голи кичер—Уши (1396) — Прештит (1279) — Чука (1353). У то доба српске трупе држале су положаје:

Пунчаста њива—Липовац—Јалови прослоп—Попове кошаре—Радоњи рид. Командант 4. кадровског пука захтевао је појачање које му одред није могао послати, јер слободних јединица није било (72).

Око 18 часова командант 4. кадровског пука послао је извештај да бугарске трупе јаком снагом надиру: а) левом обалом Бањске реке и да су заузеле позицију: Коњски рид—Китка—десна обала Сливничке реке; б) ка Кривој Феји. Пре тога, око 14 часова батаљон и по бугарске пешадије упућен је од Св. Илије ка Врању. Командант 4. пука је поново тражио појачања, известивши да се без њега неће моћи одржати. Пошто је Букова глава пала, борба се пренела и на сектор штаба Власинског одреда, те се никаква одељења нису могла слати на Криву Феју (78).

У то време (18,30 ч.) Врховна команда је обавестила заповедника Власинског одреда да је 4. коњички пук управо у току транспортовања из Ниша за Прибој и да се ставља на расположење одреду за заштиту пруге Владички Хан—Ристовац и ради осматрања правца од Криве Феје који води Јелашничком, Корбевачком и Бањском реком, као и од правца који са изворишта Пчиње воде у долину Мораве. У то доба стигао је извештај и од заповедника трупа нове области да је Кривопаланечки одред одступио на позиције око Страцина и да је нужно да одељења Власинског одреда садејствују преко Мотине у том правцу (72).

Увече је један бугарски пук прешао Мораву код села Тибужда и упутио се ка Врању, правцем на коме није било српских трупа. Око поноћи 16—17. октобра одред је обавештен од стране Врховне команде да је један бугарски коњички вод успео, идући Моравом од Врања, да поруши железнички мост код Ристовца и телеграфску линију Ниш — Скопље; одред је обавештен и о томе да је заповедник Трупа нове области упутио један обвезнички пук са једном позицијском батеријом из Прешева за затварање Кончулског теснаца. Врховна команда дала је на знање да сматра да Власински одред треба да садејствује својим трупама у правцу Мотине. Задатак је требало извршити на тај начин што би командант 4. кадровског пука предузео напад 1. пука III позива од Криве Феје у бок и позадину непријатеља (72—73).

Једна бугарска колона од два батаљона продрла је од Криве Феје ка Врању, у позадину Одред (73).

На правцу ка Власини бугарске трупе су у току дана извршиле напад на подручје: Димина чука—Букова глава—Царинарница—Грамада. Због појачаног притиска на крилне позиције, трупе одреда су одступиле са Букове главе, те су поселе линију: Пајчин гроб—Планиште—Ханови. Делови на левом одсеку одредског простора задржали су своје положаје (73).

Иницијатива са ударом од Криве Феје у бок непријатеља није остварен. Трупе под заповедништвом команданта 4. кадровског пука биле су, наиме, током ноћи 16—17. октобра приморане да се повуку на десну обалу Корбевачке реке, како би се припремиле да пруже

ефикаснији отпор нападачу; тиме је омогућено да се боље бране правци који су од границе ишли у долину Мораве, и да се успостави веза са браниоцима на Стрешеру (73).

После пада Чупиног брда, заповедник трупа нове области одлучио је да јединице Кривоаланачког одреда, преморене сталним ватреним дејством и покретима, потпуно повуче на територију Македоније, и то на положаје Црни врх (југозападно од Кратова) — Страцин — Деловачки вис, одржавајући ипак контакт са Власинским одредом. Делови трупа на левом крилу Кривоаланачког одреда су прикупљени на положају Ретке букве, те је због непријатељског надирања на целом фронту наређено да Кривоаланачки одред постепено одступи на положаје: Црни врх—Страцин—Побијен камен (74).

Заповедник трупа нове области сазнао је 16. октобра поподне да је станична веза у Ристовцу прекинута и да телефонске и телеграфске везе са Нишом нема. Због тога је наредио да се од обвезника Косовске дивизијске области у Гљилану најхитније образује одред са 5. позицијском батеријом из Приштине, који би затворио Кончулски теснац. У исто време заповеднику Кривоаланачког одреда који се повлачио ка Страцину, наложио је да преко Мотине садејствује у бок бугарских одељења чије су патроле стигле пред Ристовац. Преко Врховне команде затражено је да Власински одред пружи подршку у правцу Мотине (80, 74). Заповедник Трупа нове области послао је на затварање Кончулског теснаца једну чету из Прешева и Куманова (74, 81).

Ноћу 16—17. октобра један ескадрон 4. коњичког пука искрцао се у Прибоју а 3. ескадрон у Владичном Хану. До 8 часова 17. октобра патролама је установљено да на линији Јелашница—Рђавица—Богошеоце—Себе Врање—Бујановац—Бања село—Кумарево нема бугарских војника; утврђено је само да се северно од железничке станице у Врању налази пола пешадијске чете, која је ватром дочекала српске коњичке патроле; код врањског села Суви Дол идентификована је једна чета. Како ни на десној обали Јелашничке реке нису запажене непријатељске снаге, заповедник Власинског одреда издао је наређење команданту 4. коњичког пука да организује патролно извиђање ка Кривој Феји и Врању. Ово насилно рекогносцирање помогао је 4. кадровски пук пешадијом и топовима. Тим опипавањем нападачевих положаја установљено је да се Бугари утврђују на Присади (к. 950), источно од Себе Врања, на Завртној кобили (десна обала Корбавачке реке) и на Кумаревој чуки, североисточно од Врања. Јачина снага у Кривој Феји није могла бити процењена. Јужно од железничке станице Врања, позади порушеног железничког моста на Морави налазила су се

два ескадрона коњице и пола чете пешадије. На предње делове српског 2. ескадрона у правцу села Суви Дол (код Врања) напала је једна бугарска чета.⁹

Седамнаести октобар послужио је бугарским нападним јединицама за предах и одмор, јер су биле заморене тродневним борбама и маршевима на расквашеном терену и по лошем времену. Због тога су трупе бугарске II армије у току дана углавном остале на положајима освојеним претходног дана. Одред пуковника Стојкова (из I армије) наишао је на јак отпор српских одељења у наступању ка Сурдулици. Да би се олакшало пребацивање тога одреда у долину Јужне Мораве, штаб II армије заповедао је да одреди Сантурџијева и Бошњакова промене западни правац наступања северним (89). У току дана железничка станица у Бујановцу већ је била у рукама Бугара (97).

У току прва три дана своје офанзиве бугарска II армија успела је да раздвоји Власински и Кривоаланачки одред и да са слободног простора од Патарице до Пчиње према Козјаку предузме напад на Врање и Власину. На линију Српска чука—Коњски рид—Говђа глава наступала су три бугарска пука (13, 29, 46). Успешан је био и бугарски наступ код Криве Феје, где су два до три батаљона, нарочито левим крилом напада, одбацили на линију Корбевачке и Јелашничке реке много јаче српске снаге под заповедништвом команданта 4. кадровског пука (шест батаљона и два брдска топа) (104). Код Криве Феје, штавише, разбијен је један српски батаљон. Бугарске патроле су 17. октобра ноћиле јужно од Ристовца (106).

У току 17. октобра Бугари су предузели само један значајнији напад на одсеку Власинског одреда — напад на простор између Пајчиног гроба и Грамаде, који је почео у 12 а завршио се у 4,30 часова. Поподне је владало затишје на свим секторима одреда (104).

Мајор Никола Илић, који је био на Чукином брду са 200 војника, налазио се 17. октобра у Прешеву. На Страцину је Кривоаланачком одреду остало само две чете и батерија хаубица (105). Из Прешева и из Куманова упућене су по једна обвезничка чета у место Богдановку да протерају бугарска одељења. Одред који се на брзину формирао у Гњилану имао је 200 обвезника и једну Дебачову батерију. Он је добио задатак да 10. октобра крене ка селу Лучане и затвори Кончулски теснац. На положајима Богдановац—Лукарце—Рујен биле су смештене три чете Кумановског батаљона (97).

Поред свих тих мера обезбеђења заповедник Трупа нове области закључио је да Скопљу прети непосредна опасност, те је од Врховне команде затражио директиве о евакуацији и правцима базирања своје команде (105).

⁹ Исто, 96, 104.

Српска врховна команда је још рачунала са долином Јужне Мораве, те је 17. октобра наредила команданту Великоморавске дивизије II позива да један пешадијски пук и две пољске батерије експедује у Владичин Хан, на расположење заповеднику Власинског одреда. Делови под заповедништвом команданта 4. кадровског пука у току дана посели су позиције на десној обали Јелашничке реке: Грамада—Мртвица—Кукуљица—Витина глава—Тумба—Градиште—Уши. На свом левом крилу они су се повезали са јединицама Власинског одреда које су биле на Стрешеву (96).

III. БОРБЕ У НАСТАВКУ БУГАРСКЕ ОФАНЗИВЕ ДО ОПШТЕГ ОДСТУПАЊА ГЛАВНИХ СНАГА СРПСКЕ ВОЈСКЕ (ОД 18. ДО 28. ОКТОБРА 1915. ГОД.)

После малог предаха 17. октобра, бугарска војска је 18. октобра наставила дејства у последњем периоду удружене аустро-немачко-булгарске офанзиве против Србије.

После заузећа Врања штаб бугарске II армије усмерио је своју пажњу напад у североисточном делу вардарске Македоније, тј. избијању на Вардар код Велеса, после заузећа Кочана и заобилажења страцинских положаја. Њени одреди под командом пуковника Сантурџијева и Бошкова дејствовали су 18. октобра на свом северном правцу, рашишћавајући долину Јужне Мораве од делова српских трупа на сектору Врање—Себе Врање (112). Оред пуковника Стојкова остао је на ранијим положајима према Сурдулици. Према бугарским изворима, 18. октобра је I дивизија, тј. одред пуковника Стојкова допро до линије: село Гњилане, село Расница; армијска лева бригада била је упућена ка селу Мезграји, у Власинском кланцу. Трећа дивизија добила је задатак да једном бригадом обиђе страцински положај са северне стране; остатак дивизије требало је да нападне с фронта. Да се српским трупама не би дала могућност да се у брзом одступању са Китке и Киселице зауставе и организују упорну одбрану, 3. дивизија је, несачекавши резултат дејства обилазне колоне, напала положај са остатком својих снага. После боја, који је непрекидно трајао четири сата, високи страцински положај заузет је, те су на тим положајима јединице дивизије и заноћиле.

На ширем подручју Врања 18. октобра изјугра постојале су следеће бугарске снаге: три батаљона, два ескадрона и два топа у српског Врањског одреда Бугари су држали положај Мркша—Остро на Кумаревој чуки, где су се те чете утврђивале. Једна чета која је наступала долином Мораве ка сграници Врањске Бање одбијена је од стране једног српског ескадрона. У току 17. и ноћу 17—18. октобра Бугари су утврђивали положаје: Прештип (1184) — Мркша (1398) — Просјак — Заврта кобила. Они су држали Криву Феју, али у правцу Масуричке реке нису имали снага (12—23). На фронту српског Врањског одреда Бугари су држали положај Мркша—Остро-

¹⁰ Исто, 123.

вац — село Клисуринна—Кумарева чука. Њихова одељења доспела су и на десну обалу Бањске реке. Извесни њихови делови посели су линију североистоко од Вртња, на десној обали Бресничке реке. Слабија одељења пробила су се од Врања преко Девотина у изворишет Ветернице. На фронгу српског Власинског одреда Бугари су се налазиле код Врања, са задатком да се бугарске трупе које границе ка Дешчаном кладенцу, на Пајчином гробу, Диминој чуки, на Буковој глави и на десној обали Вуче реке (123).

Почев од 18. октобра јавља се нова групација јужноморавских трупа. Ову групацију, поред Власинског одреда сачињавао је и новообразовани Врањски одред. Српска Врховна команда наредила је да генералштабни пуковник Милан Туцаковић одмах отпутује у Владичин Хан и привремено прими команду над јединицама које су се налазиле код Врања, са задатком да се бугарске трупе које су надирале од Криве Феје и Пчиње одбаце и да се успостави и обезбеди железничка веза између Ниша и Скопља. Под заповедништвом пуковника Туцаковића привремено је дошао и Власински одред пуковника Милована Плазине (познатог пријатеља клике официра из удружења „Уједињење или смрт“). Туцаковићев штаб налазио се у седишту Власинског одреда, тј. у Владичином Хану (122).

Трупе под заповедништом пуковника Туцаковића биле су следеће: три батаљона 4. кадровског пука, 1. батаљон 17. пука I позива, два батаљона 1. пук III позива, три батаљона 1. пука II позива, четири ескадрона 4. коњичког пука, две батерије Моравске дивизије II позива, један вод брдске артилерије, један дебанжов вод, један вод последње одбране и две чете добровољаца (122, 135).

Тек увече 1. октобра пуковник Туцаковић примио је заповедништво над одредима Врањским и Власинским. У току дана он је заповедао 4. коњичким пуком који је главном снагом деловао у долини Мораве. Десни одсек преузетих снага на сектору Грамађа—Мртвица сачињавали су 2. и 3. батаљон 4. кадровском пука; центар на сектору Кукуљица—Витина глава држао је 1. батаљон 17. пука; леви одсек на секотру Тумба—Градиште—Уши обезбеђивали су два батаљона 1. пука III позива, 500 „чича“ последње одбране и два брдска топа. У резерви су се налазили: један батаљон 4. кадровског пука, две чете добровољаца, једна чета 2. пука III позива и два митраљесца. Батаљон 4. кадровског пука из резерве сменио је 1. батаљон 17. пука I позива на позицији Кукуљица—Итина глава, јер је поменути батаљон ушао у састав Власинског одреда. Власински одред држао је: десну обалу Јелашничке рече—Просеник—Стрешер—Пландиште—Ханови—Власинско блато—Мали врх—Грамаду, Преслоп па до изворишта Грамадске реке.

У току јутарњих часова 18. октобра коњичка одељења Власинског одреда посела су железничку пругу и све важније објекте од Владичиног Хана. Бугарске снаге су се утврђивале на линији Прозрак—Заврти—Бесна кобила—Мркша, на Кумаревој чуки, а код самог Врања поправљали су стара српска утврђења. Коњичке

патроле долином Бјелашнице и Масуричке реке дошле су до границе, не нашавши бугарска одељења (132). Касније у току дана на фронту одреда Бугари су четири пута у краћим размацама предузимали напад и јуриш на Пландиште и Гаћину пољану. Око 16 часова, користећи се јаком маглом, они су се примакли на врло кратко одстојање, и у снажном налету освојили су поменути голожај. Оба батаљона 17. пука I позива која су држала Пландиште одбачена су. Иако је општа резерва била у близини, није се могао предузети противнапад, јер су батаљони нагло одступили а магла је онемогућивала противнапад и прегледност терена. Заповедник Власинског одреда наредио је да се општа резерва одреда постави код Ханова и заштити повлачење потиснутих батаљона. Трупe левог одсека одреда сачувале су дотадашњи положај (124).

Пуковник Туцаковић одлучио је да Врањски одред што пре предузме напад ради сузбијања бугарских делова и ослобођења железничке пруге. Да би се то постигло било је потребно да Власински одред поврати Пландиште и да што упорније држи Стрешер и Пландиште, јер од тога је зависио не само положај тога одреда него посебно позиције Врањског одреда (124). Врањски одред добио је задатак да утврди положај на десној обали Бјелашничке реке линијом Широко поље—Мртвице—Кукуљица—Тумба—Врле стране и да ухвати везу са деловима Власинског одреда. Да би се, пак, држао правац левом обалом Мораве 4. коњички пук (три ескадрона) и батаљон 1. пука II позива са два топа требало је да поседну терен североисточно од села Моштанице, извиђајући што енергичније према Врању, а осталим деловима спречавајући прелаз преко Девотина и уопште у долину Ветернице (123).

Јужније, на ранијем сектору Кривоपालаначког одреда 18. октобра почео је да дејствује Гњилански одред. У зору тога дана пошла је из Гњилана колона од 200 обвезника са 5. дебанжовом батеријом. У вече је колона дошла у Кончулски теснац, те је успела да га затвори. У то вече бугарске снаге су већ поселе Бујановац. Тога дана у 7 часова изјутра приспео је у Куманово 1. батаљон 11. пука са митраљеским одељењем где се, преморен маршем, до подне одмарао, а поподне је преко Прешева пошао ка Кончулском теснацу (126, 133). Заповедник Трупа нове области сматрао је да се Гњилански одред не може поуздати и да он неће успети да задржи озбиљније надирање Бугара, с обзиром да је формиран од обвезника из нових крајева. Он је био мишлења да ће бугарске трупе наступати ка Куманову и вероватно према Гњилану и даље ка Приштини тако да је најхитније потребно да се дејствује у правцу Врања. С обзиром да је његова расположива резерва износила свега 650 пушака и четири митраљеза, он је тражио да се савезничке трупе одмах пошаљу у правцу Куманово и да се из старих области снажним ударцем непријатељ истера из долине Јужне Мораве (133).

Кривопаланачки одред добио је 18. октобра наређење да штити правце ка Куманову и Скопљу; он је требало да одступи на десну обалу Градске реке и на десну обалу Пчиње, чим примети да трупе не могу издржати удар (126). Бугарске јединице су заузеле Криву Паланку 17. октобра, али сем патролирања ништа озбиљније нису предузеле. До раних јутарњих часова 18. октобра више од половине одреда сакупило се на линији Црни врх—Видим—Страцин—Побијен камен. На северној страни одредског одсека, пошто су бугарске нападне јединице 17. октобра заузеле железничку станицу у Бујановцу, из Скопља је упућена једна чета а из Куманова једна обвезничка чета у правцу Бујановца; задатак ове колоне био је да извиђа и протера евентуално бугарско одељење из Гњилана (132—33). У току ноћи 17—18. октобра значајнији је био само препад једне бугарске јединице на предстраже код Раковца на друму, због чега је предстража напустила положај и одступила на главне позиције. Током 18. октобра на одсеку одреда најжешће борбе вођене су на Страцину, и то већ од 8 часова (133). Бугари су део страцинских положаја заузели тога дана поподне (139).

Поподне 18. октобра заповедник Трупа нове области послао је један батаљон и митраљеско одељење 11. пешадијског пука преко Прешева ка Кончулском теснацу. Прешевска пуковска окружна команда известила је да се једно бугарско коњичко одељење креће ка Прешеву. Била је опљачкана Табановачка железничка станица. Заповедник трупа нове области наредио је Кривопаланачком одреду да штити правац Куманово—Скопље (154).

У току 19. октобра бугарски одреди под командом пуковника Сантурџијева и Бошњакова наставили су чишћење долине Јужне Мораве између Врања и Себе Врања од делова српске војске. Одред пуковника Стојкова водио је код Сурдулице упорне борбе; таква ситуација је на том сектору све до 22. октобра (139).

Сходно наређењу заповедника Јужноморавских трупа, командант Власинског одреда преузео је напад на Пландиште. Пошто се одељења нису могла благовремено сакупити, Бугари су напад предухитрили својим наступањем правцем Пландиште—Шољин рид. Борба је била упорна већ у 8 часова изјутра. Нападач је тежиште акције поподне усмерио на Шољин рид. Српске трупе су почеле да попуштају, те је заповедник одреда (око 16 ч.) покушао са противнападом, но овај није успео због јаких бугарских снага. Око 17 часова предњи српски делови су се повукли на Шољин рид а главнина одреда на Соколов дел, ослањајући се левим крилом на ушће Соколовске реке а десним на Градску реку. Стрешер је остао у српским рукама (153, 145).

Заповедник Јужноморавских трупа послао је Власинском одреду са одсека Врањског одреда један батаљон I пука II позива и 4. коњички пук као помоћ сектору у Сурдулици; тим снагама требало је затворити правац долином Врле реке. Заповедник је доставио Врховној команди своје мишљење да одмах треба упутити један

пешадијски пук правцем Цеп—Данино Село. Заповедник Власинског одреда наложио је да се у случају одступања свакако задржи на Кушљином гробу (145, 153).

На одсеку Врањског одреда јављало се у току дана само пушкараре. Ту је, иначе, била смештена цела 3. (балканска) дивизија (153).

На одсеку Гњиланског одреда примећене су бугарске коњичке извиднице у Бујановцу и Лучану. Одреду је заповеђено да заузме позиције ради затварања Кончулског теснаца на простору између села Лучана и Кончула, да успостави везу са деловима код Прешева и да осматра пут Доморовце—Оданов—Врање. Командант 11. пука, који се са два батаљона налазио у Прешеву обавестио је и штаб Трупа нове области да су око Биљаче и Букоровца протерани омањи бугарски коњички делови. Један батаљон 11. пука са митраљеским одељењем налазио се на Рујенском вису (147, 170).

На левом фронту Кривопаланачког одреда 18. кадровски пук (са свега 700 људи и два францукса брдска топа) посео је у току ноћи 18—19. октобра коту 900 на линији од 600 километара. Због слабог поседања, заморености и опалог морала код војника, командант пука је изразио бојазан да може наступити пробој на сваком делу фронта на коме би нападач извео груписане снаге. Како штаб Трупа нове области није могао упутити тражена појачања, пуку је наређено да се повуче на следећу одбрамбену линију на десну обалу Градске реке и на десну обалу Пчиње, чим буде видео да пук није у стању да издржи ударац (154—55).

На десном фронту Кривопаланачког одреда, на сектору Страцина, у 2 часа одбијен је један бугарски напад. У току следећих часова нападач је довукао бројну артиљерију и нове пешадијске снаге, те је у 6 часова поновио много јачи напад. Развила се јака борба. Под притиском надмоћнијих трупа, десно крило на Страцинском вису је попустило и почело је да се повлачи. Да не би био одсечен, морао је да одступи у центар. Заповедник одреда је наредио да се трупе са линије Црни врх — Побијен камен повуку на десну обалу Пчиње. Око 17,30 часова само су одељења са Страцина била стигла на десну обалу Пчиње код Младог Нагоричана. Оне се још нису потпуно ни распоредиле на предстражарским позицијама, а већ је почела јака артиљеријска и пешадијска ватра. Борба на предстражама трајала је до 18 часова. Бугарске јединице одржале су се на левој обали Пчиња на друму Страцин—Куманово. За то време на Црном врху један батаљон 12. пука II позива пружао је јак отпор непријатељској колони од наводно два пука; исход те борбе био је трагичан: батаљон је разбијен, а оба топа пала су у руке нападачу. Батаљон се при повлачењу прикључио 16. кадровском пуку (из Брегалничке дивизије). Тиме је стање Кривопаланачког одреда постало веома критично. Обвезници из нових области разбегли су се, а што се задржало у јединицама било је деморалисано и неспособно за борбу. У дотадашњим окршајима одред је изгубио седам дебанцових

топова, а један француски топ је онеспособљен. Због повлачења одреда и командант Брегалничке дивизије повукао је главнину својих снага на леву обалу Пчиње.¹¹

Двадесетог октобра одред пуковника Сантурџијева допро је до Врањске Бање и Себе Врања а одред пуковника Бошњакова захватио је висове северно од Врања. Тога дана оба одреда (снага бригаде) обједињена су под заповедништвом пуковника Бошњакова са задатком да продре на север и помогну пребацивање одреда пуковника Стојкова преко Сурдулице у долину Јужне Мораве. Трећа дивизија тога дана по подне заузела је Куманово (161). У то време у Врању су се налазили 29. пешадијски и 4. коњички пук са нешто артилерије а на сектору Врањске Бање били су распоређени 13. и 26 пук са 24 топа (169, 179—80).

Према пропозицијама заповедника Јужноморавских трупа, Стрешер је требало што дуже одржати а Пландиште повратити, Власински одред је 20. октобра у 8 часова са 17. пуком I позива извео напад у правцу Пландишта; да би се олакшао тај напад и задржао непријатељ око карауле Власина, Добровољачки одред је наступио преко Гацине Пољане. Борба је вођена до 18 часова. Седамнаести пук доспео је до раскрснице путева Шољни рид—Ханови и Шољина Махала—Ханови, где се задржао у току ноћи. Добровољачки одред, на левом крилу, двапут је заузимао и губио караулу Власину. Према Врању вршено је извиђање са пушкарањима (169, 179). На осталим секторима ојачалог Власинског и Врањског одреда током дана забележена су слаба пушкарања (179). У току дана стигле су у Владичин Хан три чете 16. пука, три чете 3. пука I позива и два брдска топа из Моравске дивизије I позива, које је командант II армије послао у помоћ Јужноморавским трупима (169, 179).

Заповедник Трупа нове области настојао је да бугарске снаге што дуже задржи на правцима ка Феризовићу (Урошевцу) и Гњилану. Одбрану правца Скопље—Феризовић добила је Брегалничка дивизија, којој су стављени на располагање 3. кадровски пук и 3. брдска батерија. Од Кривопаланачког одреда затражено је да тој дивизији, по могућности, упути цео 12. пук II позива, хаубичку батерију и пољску дебанцову батерију. Поменуте јединице требало је да заштите правце који су преко Куманова водили ка Скопљу (170—71).

Кривопаланачки одред својим осталим деловима требало је да затвори правце који су преко Скопске Црне горе ишли ка Гњилану и Феризовићу, тј. да бране позиције Било—Црни врх—Дуплица—Карпина—Козарник. Да би у томе успео одреду су придружени Гњилански одред (11. кадровски пук), чији се штаб ноћу 19—20. октобра налазио у Прешеву; чете обвезника које је узео под своју команду командант 11. кадровског пука (171).

¹¹ Исто, 146—7, 180—81, 204; П. Бојовић, *Одбрана Косова поља 1915. г. и заштита одступања српске војске према Албанији и Црној Гори*, Београд, 1922. 12—4, 17.

Двадесет првог октобра бугарска II армија предузела је из Куманова нападе према Прешеву и Скопљу. Колона састављена од 32. пешадијског и 1. артилеријског пука која је пошла ка Прешеву послала је један батаљон са два митраљеза и једним ескадроном ка Феризовићу, са задатком да пресече телеграфску и телефонску везу и разруши железнички мост северно од варошице. Те колоне наступале су целог дана, без икаквог отпора (187). Двадесетдевети пешадијски пук наступао је ка Мазараћу и Моштаници.

Стање је било сасвим друкчије северно од Врања. Ноћу 20—21. октобра бугарске снаге нападе су добровољце код карауле Гаџина пољана, али су биле одбијене. Пошто је довукао појачања, нападач је поновио налет на добровољце код Власинске карауле, али је опет био одлучно одбијен (195, 203, 223). Око 8 часова српске јединице продужиле су напад на Пландиште. Бугарски ровови прелазили су неколико пута из руке у руку и тек предвече Бугари су успели да одрже своје положаје (195, 223).

На сектору Врањског одреда бугарска војска је почела са снажним притиском. Њени јачи делови постепено су наступали од села Несфрте ка Боровику, потискујући српска извиђачка одељења. До јаче борбе дошло је једино око моста на Мроави код села Превалца. На крајњем десном крилу од Пљачковице преко Обличке Стене ка селу Белановцу кретала се бугарска колона у јачини пешадијског пука. Колона је помогла бугарски напад на положај Голема чука, северно од Моштанице. Српска посада која је бранила Голему чуку морала је да се повуче на леву обалу Јовачке реке, где је ојачана. Колона у јачини једног пешадијског пука са једном батеријом задржала се на линији Островска чука—Градиште—Облик. Слабија бугарска одељења виђена су око села Грбанице. Долином Ветернице прошло је доста бугарских војника, који су се распитивали какав је пут за Лебане. Обавештен о томе, заповедник Јужноморавских трупа послао је у долину Ветернице 4. коњички пук из групације око Сурдулице.¹²

На сектору око Врања у току ноћи 20—21. октобра бугарске колоне су извиђале и било је стално пушкарања на целом сектору. Акције су ометале киша и јака магла. На српској страни обављено је прикупљање за покрет (202).

Пошто је ранији Кривоаланачки одред 20. октобра потиснут са десне обале Пчиње на позиције Колник, за одбрану правца који је из долине Вардара, Пчиње и Моравице водио ка Гњилану и Приштини односно преко Урошевца ка Призрену Вардарска дивизија I позива требало је да обезбеди одбрану Качаничког кланца док га не поседне Брегалничка дивизија I позива, а да потом организује одбрану на положајима Стари Качаник—Белграце—Гњилане; дивизија је требало да у свој састав прихвати Гњилански одред (196, 204).

¹² ВРС X, 195, 223—4.

Двадесетпрвог октобра Кончулски кланац држао је одред од 250 бораца са четири дебанжова топа. На правцу Прешево—Гњилане налазио се слаби 11. кадровски пук без артилерије. На Колнику се од дотадашњег Кривопаланачког одреда, после одступања преко Куманова, сакупило свега 2000 бораца са десет топова разног калибра и система. Штаб Трупа нове области који је пошао у Приштину није имао никакве везе са снагама у Кончулском теснацу и снагама између Прешева и Гњилана (197). Врховна команда, међутим, посебно је инсистирала да се довољном снагом обезбеди Кончулски теснац и прелаз преко Скопске Црне горе на правцу Прешево—Гњилане (197—98). У резерву код Гњилана смештен је тога дана 12. пук II позива (199).

Двадесетдругог октобра бугарски 32. пук без борбе заузео је Прешево а 24. пук, коме је упућен и 11. пук, после трочасовне борбе заузео је Скопље. После ових успеха 3. дивизија је својим 32. пуком добила задатак да помогне Оред пуковника Бошњакова, који је дејствовао северно од Врања. Тога дана у вече стигла је у Куманово и 7. дивизија (212).

На одсеку Власинског одреда бугарске јединице нападале су у току дана на Мали стрешер, Ханове и Гаџину пољану, но свуда су биле одбијене. Одред је могао одустати од даљег напада на Планиште због лошег стања код 17. пука I позива, који је, због непрестаних борби по тешком планинском терену и кретања по рђавим путевима, био изнурен и скоро растурен. Пук је за неколико дана повучен у позадину да би се знабдео и уредио. Као прву замену, одред је привремено добио 4. батаљон 1. пука II позива, да би с њим могао заузети предстраже (218, 245).

Трупе левог крила одсека Врањског одреда држале су позиције на левој обали Бјелашничке реке. У току дана водила се артилеријска и пешадијска борба. Бугари су се истакнутим деловима задржали на левој обали Бјелашничке реке. Трупе на десном крилу одреда водиле су јаку борбу на линији: Раскрс—Трпезица —кота 640. Нападач је успео да поседне позиције Гран—Раскрсје —кота 840. Борба је продужена, те су српске јединице повратиле изгубљени положај. У ноћи 22—23. октобра због сувише великог фронта сектора, Бугари су успели да поменути појас земљишта поново заузму и одрже у својим рукама (218, 224). У долини Ветернице слабија бугарска одељења долазила су до села Ушевца (219, 224, 245).

Вардарска дивизија I позива све се више усредсређивала у области Гњилана, где је у 16 часова приспео и Штаб дивизије. У покрету преко села Бродца, карауле Студене низ реку Бинчу и Биначку Мораву ка Гњилану налазили су се: 12. пук II позива (два батаљона) са 4. брдском батеријом, 18. пак и 2. француска брдска батерија. Једанаести кадровски пук затворио је Кончулски теснац. Исто пук је у 16 часова добио наређење да једним батаљоном затвори Сеферски прелаз, где су се јавила нека бугарска извиђачка

одељења.¹³ Борци (њих 364) који су дотад код Турје бранили прилаз Кончулском теснацу, појачали су чету обвезника Косовске дивизијске области, која је са четири дебанжова топа имала да затвори Качанички кланац (224—25).

Тога дана у 13 часова један бугарски пешадијски пук са две батерије напао је Биљачу и Дуплицу, те се водила упорна борба. Чврст отпор пружио је нападачу малобројни Гњилански одред, који је тражио појачања (238).

Стање те дивизије је тешко. Јединице у покрету ка Гњилану биле су сасвим слабе, тако да је пук сведен на батаљон а батаљони на чете. Дивизија није располагала ниједним пољским топом, није имала муницијску ни профијантску колону, а интендантура још није била организована. Командант дивизије тражио је хитну попуњу људства и бар две пољске батерије (219—20).

Двадесеттрећег октобра бугарска 2. дивизија наставила је офанзивна дејства како према Сурдулици тако и према Качанику. Трећа дивизија под командом генерала Рибарова добила је задатак да заузме Влајину планину и да продре позади српског бастијона на Сурдулици. Пукови те дивизије стигли су 29. у Прибој, 13. у Јелацницу, а 33. је пошао из Прешева ка Врању. Линију Врање—Куманово—Скопље осигуравали су 45. и 46. пук са три батерије и једним ескадроном а под командом пуковника Петрова (230).

На одсеку Власинског одреда, сем слабијег пушкарања било је мирно током 23. октобра (236, 245).

На одсеку Врањског одреда бугарске јединице целог дана су нападале јачим снагама на десној обали Мораве. Српске трупе су углавном одржале своје позиције на десној обали Бјелашничке реке. На левој обали Мораве груписане су јаке бугарске снаге, које су нападе на крају, десно крило српских положаја на левој обали Јовашке реке и успеле да то крило нешто потисну назад. Нападач је показивао жељу да обиђе Грделички теснац и да Ветерничком долином избије ка Лесковцу (236, 245).

Да би се спречио продор Ветерничком долином, Врховна команда је наредила команданту III армије да одмах упуту један пешадијски пук из Моравске дивизије II позива да се форсираним маршем па железницом пребаци до Владичиног Хана. Како то није било могуће због велике ангажованости јединица III армије, иста наредба пренесена је I армији (236). На операцијском простору Трупа нове области 23. октобра два су задатка била основна: што дужа одбрана Качаничког и Кончулског теснаца. Прелазе на Скопској Црној гори и Кончулском теснацу штитила је Вардарска дивизија I позива. Занимљиво је да је генерал Бојовић рачунао и на непослушност месног становништва, те је дао налог да се у таквим случајевима узимају таоци од највиђенијих људи, а да се у случају

¹³ Исто, 218—9. Командант Трупа нове области изнео је (П. Бојовић, в, д, 21) уверљиве податке о слабом држању неких виших официра и њихових јединица у 12 пуку II позива, а потом и у XI пуку.

нереди и побуне са таоцима и мештанима најстрожије и примерно поступи.¹⁴ Ово последње односило се пре свега на Арбанасе, јер су наоружани Арбанаси уз бугарске коњичке патроле примећени око Пасјана и Лаштице, па су око Пасјана пушкарали са месним становништвом (238, 272). Генерал Бојовић је известио Врховну команду да је наредио да се Кончулски теснац чисти од комита (246).

Два батаљона 12. пука II позива (око 750 пушака) и 4. брдска батерија стигли су у Гњилане тек око 16 часова, а остале јединице очекивале су се у току ноћи 23—24. октобра. Гњилански одред (са око 300 бораца) био је скоро препуштен сам себи, трпећи у току дана артилеријску ватру у Кончулском теснацу. Командант Вардарске дивизије тога дана није знао да ли је батаљон 11. пука заузео Сеферски прелаз на Гребенима Скопске Црне горе, али је знао да јужно од тог прелаза нема српских трупа. Дивизија је тражила од Штаба Трупа нове области да се што хитније експедују у Гњилане два батаљона 12. пука II позива, хаубичка батерија и један пољски дебанжов топ, који су привремено били додељени Брегалничкој дивизији у Качаничком теснацу. Стање дивизије отежавала је чињеница да у Приштини није било муниције (238).

Ситуација на источној и југоисточној деоници дивизије знатно је отежана. Постојала је опасност да бугарске труке пресеку комуникацију Гњилане—Феризовић, јер није било српских јединица којима би се бранио правац река Бинча—Жеговац (к. 1190). У току дана 12. пук II позива (са свега 350 војника) посео је положаје јужно од Гњилана на левој обали Биначке Мораве; слао је извиднице у правцу Мучибеве и Шеферског прелаза. Осамнаестом пуку (са свега 250 људи и једним митраљезом) наређено је да се два брдска француска топа 24. октобра изјутра крене у Доморовце и да, споразумно са заповедником Гњиланског одреда, допринесе да се положаји одрже. У случају да би Гњилански одред био присиљен да се повуче, овоме је пренесена заповест да поново прими борбу код ушћа Криве реке у Биначку Мораву, и то на десној обали Криве реке. На том положају 18. пук са два брдска топа штитио би леви бок долином Криве реке (238—39). Бугарска колона јачине једног пешадијског пука, две батерије и две чете вероватно добровољаца напала је око 13 часова Гњилански одред.

Крајем дана стање дивизије се нагло погоршало и на њеном јужном одсеку, тако да је командант Трупа нове области скренуо пажњу штабу дивизије да су се бугарска одељеља појавила код прелаза Сефера, те да се за одбрану прелаза хитно упути један батаљон (245—46). Командант Вардарске дивизије је (у 20,30 ч.) одговорио да није у могућности да изврши наређење, јер Бугари вероватно већ држе прелазе преко Скопске Црне горе. Трупе дивизије, због дотадашњих дугих маршева, често и по планинском терену, и лошег снабдевања биле су толико изнурене, да нису биле у могућности да предузму марш ка прелазима Скопске Црне горе.

¹⁴ ВРС X, 237; П. Бојовић, н. д., 24—25.

Снага пукова била је незнатна и у бројном (на пример, 2. пук III позива — око 300 војника 12. пук III позива — око 350 војника) и у моралном погледу. Командант дивизије тражио је да буде ослобођен дужности да узалудно покреће изнурене чете ка гребенима Карадага, те је тражио да организује одбрану Гњилана и да се обезбеди могућност повлачења према Приштини (239, 272).

Двадесетчетвртог октобра бугарски 32. пешадијски пук маршовао је од Прешева ка Врању; тај пук са 13. и 29. пуком био је подређен команданту 3. дивизије. Ка Гњилану наступао је 46. пук. Тринаесети пук потиснут је у току дана од Бјелашнице на положај Себе Врање—Преполац.

На одсеку Власинског одреда ноћ је прошла на миру. После слабог пушкарања у току преподнева, бугарске снаге су енергично напале Мали стрешер. Након упорне борбе оне су га и заузеле. Браниоци, међутим, су противнападом повратили положај.

На одсеку Врањског одреда српске трупе су ноћу 23—24. октобра повратиле изгубљени положај Мали јеловик. На сектору према Врању Бугари су целог дана нападали јачим снагама на десној обали Мораве. Српске јединице очувале су позиције на десној обали Бјелашничке реке. На левој обали Мораве јаче груписане бугарске снаге напале су крајње десно крило српских положаја на левој обали Јовачке реке, те су нешто потисле српск позиције (271). Да би се бугарске јединице спречиле да заобиђу Грделичку клисуру и овладају Ветерничком долином, извршен је напад српских трупа на обема обалама Мораве. Тим нападом Бугари су задржани на левој обали. На десној обали српске јединице су напредовале и заузеле позицију: Богошевце—Доровик—Крстасте букве. Стање на левој обали Мораве било је несигурно, те је одред хитно тражио појачања (271, 264—5). У току ноћи 24—25. октобра бугарске трупе су извршиле противнапад на десној обали Мораве, те су поново заузеле Боровик. На левој обали жестока борба је вођена на линији: Деја—Дренова глава—Раскрс. Српска одељења задржала су позиције (265).

Гњилански одред повукао се ка Макрешу, јер је добио неистинити извештај да једна бугарска дивизија наступа преко Мучибабе ка Гњилану. Пославши 18. пук са два брдска топа у село Доморовце, командант Вардарске дивизије наредио је одреду да прикупи снаге око села Лопотова на путу за Гњилане, те да одабере положаје за одбрану Гњилана. Предузете су мере да се код Ропотова по сваку цену задрже делови 11. пука који су се повукли без заповести, те да се зором 25. октобра пошаљу да поврате положај Дуплицу. Одступање батаљона 11. пука, који је имао да заповедне Мучибабу и Сеферски прелаз, због неистините вести да нека бугарска дивизија надире ка селима Пасјану и Глоговици, повукло је остале батаљоне 11. пука са Кончула и Дуплице на леву обалу Биначке Мораве и ка Гњилану. Осамнаести пук са два француска топа, који је требало да стигне у село Доморовце, такође се повукао Кривом реком. Због тога команданту Вардарске дивизије

није друго остало, него да пред вече (18,30 ч.) нареди да се Гњилански одред прикупи на положају Чука (к. 940) — Ропотово—Ранилуг, а да 18. пук на коси северно од Дреновца заштити правац Кривом реком. За осигурање комуникација Гњилане—Урошевац 12. пук II позива био је дужан да једну јачу чету смести на позицију јужно од села Деваје, која би истурила страже на левој обали Биначке Мораве, на простору од к. 483 до села Пожаране; чета је требало да одржава везу и са трупима код Новоселског потока, односно лево и са 12. пуком II позива на коти 525.¹⁵

Двадесетпетог октобра од јединица бугарске 3. дивизије 13. пук заузео је позиције код села Несврта, 29. пук посео је линију Китица—Дренова глава—Кален деја, 32. пук пристигао је код Прешева и заузео село Врбицу и Рађевицу, 46. пук који је наступао ка Гњилану испео се на висове југоисточно од места, те је одбио нападе српских делова са правца Гњилана.¹⁶

Због тога што је српској I армији наређено да предузме напад у правцу Јужне Мораев, обустављено је слање једног пешадијског пука из састава те армије Јужноморавским трупима (287).

Код Власинског одреда, где је целе ноћи трајало слабо пушкарање на претстражама, дан је прошао на миру (294, 295, 287).

На одсеку Врањског одреда српске трупе на десној обали Мораве наступале су, те су заузеле положаје на левој обали Корбевачке реке и приспеле до појаса Паневље—Себе Врање—Руда чука—Боровик—Крстасте букве. Бугари су у одступању разрушили гвоздени железнички мост код Прибоја на Морави (295, 288). На левој обали Мораве бугарске снаге су стално показивале жељу да се докопају позиције Лисац (1337). Њихове трупе су, међутим, задржане на положају Древнова глава—Раскрс. Одељења српске војске држала су линију: Пресвета—Китица—Дренова чука—Кусовица—Камин деја—Трпезица—Јасен—Цер (295, 287).

На фронту Вардарске дивизије 25. октобра рано изјутра враћена су два батаљона 11. пука и два дебанжова топа на положај Дуплицу, који су ноћу 24—25. октобра оставили и дошли до села Ропотова. Штаб 11. пука и један његов батаљон, који су се у току ноћи повукли долином Криве реке у Каменицу, враћени су 25. октобра рано поподне у Ранилуг. Осамнаести кадровски пук са два француска брдска топа упућен је у 8 часова да заузме Биљачу (к. 720); њему је додељен и Кончулски одред који се налазио код села Доморовца, а који је напустио, после слабије борбе 24. октобра поподне Биљачу, по наређењу заповедника Гњиланског одреда. Остале трупе Вардарске дивизије биле су распоређене: два батаљона 2. пука II позива на позицији јужно од Гњилана. Командант дивизије огишао је у 5 часова на положај Гњиланског одреда. Тога дана стигла су из Качаника преко Феризовића (Урошевца) у Гњилане

¹⁵ ВРС X, 265—7, 272; П. Бојовић, н. д., 32—33 и 35—37.

¹⁶ ВРС X, 276; В. Максимовић, Бугарска офанзива у Србији 1915. по подацима Бугарске врховне команде Ратник X 1925. 55 и 61.

два батаљона 12. пука II позива и два топа 5. дебенжове батерије. Извиђањем преко поверљивих цивила сазнало се да бугарских делова непознате јачине има око Мучибабе, Царевика и Сефери прелаза; поред пешадије примећена су и одељења коњице и артиљерије. Командант 18. пука је са два брдска француска топа заузео положај Биљачу, у висини положаја Дуплице на јужној страни Кончулског теснаца; при заузимању терена није наишао на Бугаре, него су само наоружани Арбанаси пружали отпор; тај командант имао је намеру да 26. октобра продужи наступање ка источном излазу Кончулског теснаца, заједно са 11. пуком, који је био на Дуплици.¹⁷

Једна чета 12. пука III позива у 3 часа изјутра упућена је на положај јужно од села Деваја са задатком да обезбеди пут Гњилане—Ново Село и да патролама извиђа у правцу села Бинча—Љубиште—Здравце—Лешница, где су се показали качаци и бугарске комите. Одељење српских комита и жандарма експедовано је ка прелазу Мучибабе, те је оно протерало из села Пасјана бугарске комите, качаке и слабије бугарске делове.¹⁸

Заповедник Трупа нове области, на основу представке команданта Вардарске дивизије 24. октобра, одобрио је да се организује одбрана Гњилана с тим да се у правцима прелаза преко Скопске Црне горе упуте довољно јака извиђачка одељења која би наступала према појединим прелазима и која би испитала које су прелазе на Карадагу посели Бугари, односно колико бугарских снага има на прелазима (288—9).

Тога дана пре подне заповедник Трупа нове области налазио се на положајима Гњилане—Кончулски теснац, где је издао врло строгу наредбу поводом самовласног повлачења 1. батаљона 11. кадровског пука и поводом притвора и истраге команданта тога батаљона, мајора Милосава Павловића, који је после повлачења батаљона напустио јединице.¹⁹ Генерал Петар Бојовић оценио је да је поменуто одступање могло имати „веома кобних последица не само по Трупе нове области него и по целу осталу српску војску да су Бугари осетили ово повлачење и да су се кренули напред, пре но што су трупе Вардарске дивизије заустављене у свом наступању и враћене назад на њихове положаје“. У то време Бојовић се свом снагом трудио да поврати дисциплину и моралну снагу код трупа, тако да се Бугарима не дозволи да продру на Косово поље.²⁰

Поред тешкоћа на фронту, постојале су тешкоће због лоших путева и отежаног промета на њима. Генерал Бојовић био је приморан да предузме нарочите мере за поправку саобраћајница: Фе-

¹⁷ ВРС X, 299, 295-6, 320.

¹⁸ П. Бојовић, н. д., 33; ВРС X, 296 (погрешно је означен 24. уместо 25. октобра); П. Бојовић помиње село Збровце док ВРС Здравце. (Sic = Зборце).

¹⁹ П. Бојовић, н. д., 35—40; ВРС X, 319—20.

²⁰ П. Бојовић, н. д., 38 и 40.

ризовић—Гњилане—Приштина—Приштина—Феризовић, Приштина—Вучитрн—Митровица. Како није било телеграфских и телефонских одељења за одржавање везе на тако широком фронту, генерал је тражио од Врховне конамде да му упути три ескадрона који би се употребили и за извиђање.²¹

Двадесетшестог октобра трупе бугарске II армије наставиле су операцију — 32. пук стигао је до села Врбова, на средокраћу између Врања и Сурдулице, а неколико чета 46. пука гонило је српска одељења према селу Бресници, северозападно од Бујановца. Тога дана, на основу заповести команданта II армије, генерал Рибаров је са три пука (13, 29, 32.) добио задатак да продре у позадину Сурдулице и да помогне I армију при њеном спуштању у долину Мораве; на гребену Влајина—Кукавица требало је да организује одбрану. Од 27. октобра под његову команду стављен је и Одред пуковника Стојкова (26. пешадијски пук и коњичка бригада). Пуковник Петров (46. пук) требало је да прегради све путеве од Гњилана ка Врању, Бујановцу, Прешеву и Куманову.²²

Српска Врховна команда је 26. октобра рано изјутра наредила II армији да брани правац Лесковац—Лебане и Големо Село—Лесковац, да одржава везу на југу са Трупама нове области које затварају Кончулски теснац, да приликом повлачења реквизира по могућности храну и стоку и да уништава објекте на комуникацијама. У оквиру задатка армије говорено је и о Власинском и Врањском одреду, који су имали постепено да се повлаче на леву обалу Јужне Мораве и да бране правац од Врања долином Ветернице за Лесковац (309). Јужноморавске трупе су тога дана стављене под команду II армије (310).

После мирне ноћи, на сектору Власинског одреда целог дана било је само слабог пушкарања (319, 310).

На десној обали Мораве на одсеку Врањског одреда, после мирне ноћи, Бугари су напали на истакнуте тачке на левој обали Јелашничке реке; напад је помогнут јаком артилеријском ватром, чега дотад није било. На левој обали Мораве српске трупе су напале фронт: Деја—Дренова глава—Раскрс у циљу да бугарске трупе које су, ојачане, смело надирале што дуже задрже а потом одбаце. Напад на положај Дренова глава—Деја није успео, јер је био упућен добро утврђеном и доминирајућем положају, брањеном јаком снагом; поред тога, српски војници су, због непрестаних борби, били веома заморени, тако да нису били у стању да развију јачу нападну енергију. На том делу фронта су и у току дана стизале бугарска појачања, тако да су трупе према Врању стално увећаване (310, 319, 339).

Двадесетшестог октобра изјутра Бугари су снагом једног пука, вода митраљеза и брзометне батерије напали на десно крило 11. пука (Дуплица—Добросин). Ту је 2. батаљон пука наишао на Бу-

²¹ Исто, 43—44.

²² ВРС X, 301—2; В. Максимовић, н. н., 55 и 61.

гаре приликом извиђања претходне вечери. Да би се 11. пук помогао, наређено је 12. пук II позива да, остављајући на положају 25. чету граничара, крене одмах друмом ка Кончулу, те да се задржи југозападно од села Ропотова, с тим да преко Ранилуга ступи у везу с командантом 11. пука који се налазио код Дуплице. Томе пуку су упућена и два брдска брзометна топа. Испред 12. пука III позива на Биљачи 18. пешадијски пук са Кончулским одредом није био нападнут. Изјутра у 5 часова 12. пук II позива почео је насилно извиђање водовима и четама у правцу планинских прелаза преко Скопске Црне горе (Сефери, Мучибабе, ката 1011). У топа; занимљиво је да Бугари нису хтели да приме борбу, те су се одржао на својим положајима. Борба се од 9 часова водила и на прелазу Мучибабе, који је био утврђен једним батаљоном и са два топа; занимљиво је да Бугари ниус хтели да приме борбу, те су се повукли, оставивши топовима да са две стране засипљу шрапнелима српске пешаке. И према прелазу Сефери истурене су чете тога пука те се сазнало да је и тај прелаз поседнут снагом једног батаљона и са два брдска топа. На том одсеку фронта било је најважније одржати положај Дуплицу по сваку цену. Пошто је бугарски напад одбијен, настао је артилеријски двобој (311—12, 340).

Због крајње лошег држања трупа Брегалничке дивизије, које нису реаговале на бугарски препад на Качаник, генерал Бојовић је одмах наредио команданту Вардарске дивизије да му за 28. октобар од својих трупа код Гњилана хитно издвоји и привремено упути у село Сојево један пук пешадије са два брдска топа.²³

Двадесетседмог октобра све бугарске јединице које су оперисале око Врања, укључивши и 2. бригаду 5. (Дунавске) дивизије стављене су под заповедништво генерала Рибарова, примивши назив 3. (Балканска) дивизија; у исто време све јединице око Гњилана, Качаника и Скопља обједињење су под командом генерала Брнева као 5. (Дунавска) дивизија. Тога дана 13. пук заузео је вис Боровик, 32. пук посео је јужну обалу Бјелашнице, а 29. пук био је на линији Китица—Дренова глава—Кален деја. Пуковник Петров (46. пук) бранио је правце од Гњилана на исток и југоисток.²⁴

У време укључивања Јужноморавских трупа у II армију Власински одред је показивао следећи распоред снага; десни одсек (17. пука I позива, једна брзометна батерија, 5. брдска брзометна батерија) простирао се линијом од Стрешера до Соколовске реке; леви одсек (Добровољачки одред од четири батаљона, 1. батаљон 1. пука III позива, једна брдска батерија и два дебанжова топа) представљао је фронт од Соколовске реке до изворишта Градске реке са одбранбени положајем: Гаџина пољана—Мали врх—Грамада—Клинчарница—Преслоп (1122). Леви одсек Врањског одреда (4. кадровски пук од три батаљона, 1. пук III позива од две батаљона, 4. ба-

²³ П. Бојовић, н. д., 41; ВРС X, 363.

²⁴ ВРС X, 326; В. Максимовић, н. н., 55 и 62. О бугарским препадима ноћу и по лошем времену види: П. Бојовић, н. д., 44—45.

таљона 10. пука I позива, две чете 3. пука III позива, две чете добровољаца, један батаљон последње одбране, четири брзометна аустријска заплењена топа, два брдска и два пољска брзометна топа) простирао се од Масуричке реке до Мораве, држећи положаје на десној обали Бјелашничке реке; десни одсек (1. пука III позива од три батаљона, 1. батаљон 16. пука II позива од три чете, један батаљон 3. пука I позива, 4. коњички пук од три ескадрона и 4. пољска пука од три ескадрона и 4. пољска брзометна заплењена топа) покривао је простор од Мораве до Ветернице, са положајем на левој обали Стубалске и Јовачке реке, на појасу Капицик—Цер—Јасен—Трпељица—Камен деја—Кучевица—Дренова чука—Китице—Липова глава—Пресвета—Китица. У долини Мораве, за њену одбрану и за заштиту дрвеног моста на Морави код села Вретенице, налазила се једна кадровска чета, један ескадрон и један митраљез.²⁵

Јужноморавске трупе које су добиле задатак да бране одсек између Ветернице и Градске реке бројале су свега 21 1/2 батаљона са 12 митраљеза, 5 1/2 брзометних батерија (24 цеви) са једним водом дебанжових топова (2 грла), четири ескадрона и четири митраљеза (357).

Угрожено је било десно крило Врањског одреда, јер су Бугари желели да заобиђу кланце у долини Мораве, те да овладају долином Ветернице. Појачање бугарској 3. дивизији састојало се од четири пука 7. (Рилске) дивизије. Према наредби команданта II армије, добијене 27. октобра увече, трупе на левој обали Јужне Мораве имале су да пруже одсудну одбрану, нарочито на правцу Голмо Село—Лесковац. Трупе на десној обали имале су да заштитним дејством омогуће прелаз на леву обалу реке и тада да обезбеде одсудну одбрану. Заповедник Јужноморавских трупа није могао да прими такав распоред, јер су трупе биле распоређене за напад (ради одбијања бугарских трупа које су од Криве Фоје и Пчиње надирале ка Врању) него је предложио да изведе ново груписање повијањем снага како би се реализовао добијен задатак. Предлог је прихваћен, с напоменом да по директиви Врховне команде II армије треба постепено да пређе на леву обалу Мораве (333).

Ноћ 26—27. октобар прошла је на Власини на миру. На десној обали Мораве бугарске снаге су нападале српска предња одељења са леве на десну обалу Бјелашничке реке (339).

На позицију код Дуплице бугарске снаге отпочеле су напад у 6 часова; борба се водила целога дана, али је напад одбијен. Извиђачке чете према прелазима Мучибаба и Сефери изазвале су артилеријску и пушчану ватру. Према извештајима повереника команданта Вардарске дивизије је закључио да Бугара на карадашком делу фронта има око 2 пука пешадије, са две брдске и две пољске батерије и са доста Арбанаса качака. Срески начелник из

²⁵ ВРС X, 327—33, 357.

Витине јавио је да су се Арбанаси у сливу Бинче побунили и да их има око 600, да су помешани са бугарским комитима и наоружани пушкама и бомбама (364).

Двадесет осмог октобра пукови бугарске дивизије проширили су позиције на затеченим положајима: 29. пук остао је на месту, а 32. и 13. пук допрли су под борбом до линије Сувојница—Грамађа. Три батаљона 46. пука, нападнута од шест до седам ослабљених српских батаљона из правца од Гњилана нису издржали притисак, те су се повукли на десну обалу Јужне Мораве, оставивши отворен пут за Бујановац. Убрзо затим послате су три чете од Куманова, две чете из Врања, две батерије од Скопља и један батаљон чак из Качаника да запуже тај продор.²⁶

Власински одред је извршио напад, те су његова одељења пошла бугарским положајима местимично и до 150 метара, али су задржана јаком артиљеријском и пешадијском ватром, па су се вратила на своја ранија исходишта, под заклоном мрака. Командант батаљона са Стрешера потпуно је потчинио својој власти лево крило Врањског одреда на Варденику. Бугари су са Крстасте букве тукли једном батеријом десно крило Стрешера и лево крило Врањског одреда, које су успели да потисну. Врањски одред у долини Јужне Мораве целога дана водио је непрекидне борбе. Запажено је да су бугарске трупе нарочито ојачале у пољској артиљерији (362, 354).

Сходно наређењу команданта II армије, заповедник Јужноморавских трупа је у току дана извршио ново груписање трупа за одбрану, да би донекле скратио фронт и сигурније заштитио поверене му правце. Линија нових позиција била је: село Власе—Пресевета—Крушева глава—Црни врх—Суво дрво—десна обала Врле реке—Запис—Балтијанска чука—Кушљин гроб—Дел. Власинском одреду је заповеђено да ухвати везу са Свођским одредом на Баванској глави (354).

Командант II армије тога дана упутио је Врховној команди предлог да формира нарочиту групу од јединица Јужноморавских трупа и Свођског одреда за одбрану одсека Пуста река до Врања, односно за одбрану правца: Лесковац—Лебане—Медвеђа и долином Ветернице за Лесковац. Заповедник те колоне под именом „Лесковачка колона“ постао би генерал Милош Божановић, а начелник штаба дотадашњи командант Јужноморавских трупа пуковник Милан Туцаковић: групација Јужноморавских трупа би се ликвидирала, тако да би одредима самостално заповедали њихови команданти. Предлог је прихваћен (355).

Командант Вардарске дивизије преформирао је неке јединице, створио чврсте пукове за одбрану односно уредио релејне станице. Двадесет пета чета граничара (98 људи) добила је задатак да заузме коту 1190 на Жеговцу (југоисточно од села Слаковца), да утврди и маскира вис, који је представљао врло важну везу између Вар-

²⁶ ВРС X, 348; В. Максимовић, н. н., 55 и 62.

дарске и Брегалничке дивизије; положај је требало да се, уз накнадне снаге у случају потребе, брани до последњег човека; веза је требало да се одржава снагама из Гњилана, код Кончулског теснаца. Кончулски одред је преформиран у Кончулски батаљон (мајор Сима Радулввић) и стављен под команду 18. пешадијског пука. Код села Ропотова установљена је телеграфска и релејна станица, а од Брегалничке дивизије тражено је да постави релејну станицу у селу Пожарене (358—9).

Ноћ 27—28. октобар прошла је на миру.

Једанаесети пук потиснуо је у току преподнева 28. октобра бугарске снаге из Кончулског теснаца ка Бујановцу, наневши им осетније губитке. Бугарске снаге су се повукле чим су се развиле српске трупе. Начелник прешевског среза јавио је да су се групе наоружаних Арбанаса сакупиле код села Витине и Врбовца и да су иста села запаљена. Да би се очистила долина реке Бинче и тако обезбедила саобраћајница Гњилане—Урошевац, командант дивизије је наредио да једна чета са једним брдским топом, заједно с четом код села Деваје рано изјутра крене у поменутом правцу, пошто се становницима суседних насеља скрене пажња преко првака или повереника (359, 364, 419).

IV. БОРБА У ДОЛИНИ ЈУЖНЕ МОРАВЕ У УСЛОВИМА ПОВЛАЧЕЊА ГЛАВНИХ СРПСКИХ ТРУПА

Двадесет деветог октобра у склопу операције групе генерала Рибарова 29. пук са једном батеријом дејствовао је левом обалом Јужне Мораве, али је задржан на позицији Јасена. У Ветерници ка селу Добријанци груписале су се још неке снаге. Десном обалом Мораве наступао је ка Владичком Хану 32. пук. Тринаесети пук (са једном брдском и три пољске батерије), који се налазио десно од 32. пука, развио је акцију ка селу Доњи Романовци, да садејствује 26. пуку, који је са источне стране наступао ка Сурдулици. С њим су сарађивали један грађански коњички пук и две брзометне батерије. Бугарске снаге од Бујановца дочекале су јаком ватром и зауставиле српску колону која је од Кончулског теснаца са три батаљона и са четири топа наступала ка Бујановцу; добивши појачање од три ескадрона, ове су снаге добиле наређење да пређу у напад.²⁷

Главнина српских трупа српске II армије требало је да се повлични правцем Ниш—Лесковац—Лебане—Приштина. Раније Јужноморавске трупе преформирани су у три одреда: Ветернички, Моравски и Власински. Ветернички одред (4. коњички пук, два батаљона 1. пука II позива, један батаљон 10. пука I позива и два брдска топа), на положајима код Големог Села, имао је задатак да пожртвовано брани правце низ Ветерницу ка Лесковцу и Лебану, одржавајући везу са снагама у Кончулском кланцу. Моравски одред

²⁷ ВРС XI, 5; В. Максимовић, н. н., 55 и 63. Надаље ће бројке у загради основног текста указивати на странице XI књиге серије ВРС.

(један батаљон 1. пука II позива, један батаљон 16. пука I позива, једна батерија 3. пука I позива, два и по батаљона 1. пука III позива, један батаљон последње одбране и једна брдска брзометна батерија) на положајима код Владичког Хана, имала је задатак да упорно брани правац низ Мораву ка Лесковцу. Власински одред са десним одсеком (4. кадровски пешадијски пук, једна заплењена батерија и два дебанжова топа) на положају Голема глава (1173), са средњим одсеком (17. пешадијски пук I позива, једна пољска брзометна батерија) на позицији Кушљин гроб (1625) и са левим одсеком (Добровољачки одред, један батаљон 1. пука III позива, једна пољска брзометна батерија) са положајем код села Црна Трава имао је наређење да упорно брани правац низ Власинску реку ка Власотинцу.²⁸

У току 29. октобра на фронту Јужноморавских трупа није било ничег значајнијег. Правцем карауле Трстеза—караула Копиљак (на старој српско-турској граници) кретао се један бугарски батаљон са два митраљеза (11). На одсеку према Власинском одреду Бугари су заузели позиције на десној обали Врле реке, док су Срби држали положаје Гавраничке реке. Бугарске снаге су се све више груписале на фронту Данино Село—Балтијска чука, где су нападале сутрадан (41—42). Пред саму ноћ бугарско одељење заузело је Тумбу и коту 873, а у току ноћи приближили су се Дреновој чуки. Целе ноћи на фронту одсека владало је пушкарање (43). Код Моравског одреда ноћ је прошла на миру (43). Код Ветерничког одреда Бугари су заузели Копиљак и утврдили се. Да би спречио даље напредовање ка Лебану и Лесковцу, одред је посео положај Оруглица (900)—Дупљево—Оштра глава—Ветакловац—Мија—Ковачка чука; упутио је и ескадрон коњице ка селу Горњој Оруглици да обезбеди правац од стране српске границе (42).

На фронту Вардарске дивизије у току дана 18. и 11. кадровски пук потпуно су овладали источним излазима из Кончулског кланца. Од артиљерије ту су се налазила четири француска брдска топа и два пољска дебанжова топа. Извиђачка чета 12. пука II позива код Жегре водила је у току дана борбу са бугарским снагама (од два батаљона и брдске батерије) које су се са карадашког превоја Сефера спустиле ка селима Жегри и Стубли, те се повукла на коту 525, на левој обали Мораве; села Жегру и Стублу нападач је запалио. Група раније упућена у село Сојева укључена је у армијску резерву, за случај крајње нужде Брегалничке дивизије (12, 11).

Тридесетог октобра наређено је генералу Рибареву да својим десним крилом (26. пешадијски пук), које је наступало ка Сурдулици, ухвати везу с левим крилом I армије које је дејствовало ка Свођу. Десном обалом Јужне Мораве и долином Ветернице наступао је 29. пешадијски пук и I коњичка бригада (пуковник Стојков); те јединице пребачене су на лево крило генерала Рибарева, те су се кретале путем Врање—Бујановац, са задатком да дејствују

²⁸ ВРС XI, 11.

кроз Кончулски теснац ка Приштини; колона је требало да штити лево крило 29. пука који је наступао долином Ветернице. После борбе од 25. до 30. октобра на линији Велики Стрешер—Јелашница—Крушева глава српске трупе биле су дефинитивно потиснуте са њихових утврђених позиција, тако да је 30. октобра група генерала Рибарова могла кренути на запад својим десним крилом преко Сурдулице. Код Кончулског теснаца бугарске снаге, добивши појачање од три ескадрона код Бујановца, прешле су у напад и заузеле раније положаје западно од Бујановца. Друга бригада исте дивизије стајала је код Бујановца.²⁹

У току 30. октобра на десном крилу Власинског одреда наступила је бугарска војска, те је успела да заузме Стрешер—Мали сад—Кознички рид—Краковицу. Напад на Дренову чуку и Криви забел је одбијен. Предвече српска одељења повратила су Мали сад (35, 43, 63). На одсеку Моравског одреда владало је у току дана затишје (35, 43, 63). Код Ветерничког одреда Бугари су под притиском српских трупа напустили Копиљак и повукли се ка караули Црни камен. Српски делови су заузели позиције Копиљак—Прокопје, а Бугари се повукли ка Трстени (35, 43, 63). Предвођене Арбанасима, бугарске снаге су наступале старом српско-турском границом, с намером да избију на правац ка Лебану (35—6).

На фронту Вардарске дивизије у току ноћи 28—30. октобра бугарске трупе су свом силом отпочеле напад на Кончулски теснац. Због надмоћних нападачких снага нестабилан 11 кадровски пук је одступио у току 30. октобра ближе западном изласку кланца, на раније утврђен положај. Осамнаести пук се повукао на Биљачу.³⁰ За појачање 11. пука послате су у току поподнева две чете 12. пука II позива са два брдска топа; њихови извиђачки делови дошли су у ватрени додир са бугарским јединицама код села Врбена. Ту су их тукли бугарски топови из истоименог села. Два батаљона 12. пука II позива налазила су се јужно од Гњилана, са две чете на десној обали Мораве. Чете су протерале бугарска одељена из села Орашице и Жегре и задржале косу; једна од ових чета налазила се, са два пољска топа на коти 525, северозападно од села Владова. Због снажног напада на 11. пук и појаве бугарских војника на Копиљаку заповедник трупа нове области послао је дивизији из армијске резерве један пук III позива са три пољска дебанжова топа. Тога дана појавило се више бугарских одељења са комитама и арбанашким качацима на целој северозападној падини Скопске Црне горе, угрожавајући саобраћајницу Феризовић—Гњилани.³¹ Да се спречи надирање нападача од карадашких прелаза у долину Биначке Мораве а преко планине Жеговца и на Косову пољу, дивизији је и стављен на располагање нови пук. Тај пук се зауставио у селу Ропотову. Истом, 12. пуку, који је са једним брдским топом

²⁹ Исто, 26; В. Максимовић, н. н., 55 и 63.

³⁰ П. Бојовић, н. д., 50.

³¹ ВРС XI, 36, 56 и 92; П. Бојовић, н. д., 49.

послат да гони качаке, наређено је да се врати у састав резерве, а за гоњење качака ка селу Могили упућена је једна српска комитска чета (37).

Тридесет првог октобра група генерала Рибарова добила је наређење да низ Јужну Мораву и Ветерницу наступи ка Лесковцу. Десно крило одреда дошло је на линију Величава Мала—Градска Мала. На гњиланском сектору српске трупе су нападнуте северно и западно од Бујановца и потиснуте у правцу Гњилана, тако да су делови бугарске II бригаде 5. дивизије посели позиције кота 720—село Добросело—село Жегра.³²

У току ноћи предњи делови Власинског одреда повратили су целу линију Стрешер—Мали сад и Кознички рид. На то су Бугари утврдили Краковицу. У току ноћи и следећег дана бугарске снаге су стално настојале да овладају Столовима и Кривим забелом, али су увек били одбијени. Код Моравског одреда ноћ је опет прошла скоро у миру, тако да је слаби патролни додир остварен на линији село Брестово и Хумово. Штаб бугарског 41. пука налази се у селу Кални са 16 топова; том пуку је одређено да иде у Лесковац. Лево од тога пука налазио се 26. пук (65). На левом одсеку Власинског одреда, на фронту Мали мост—караула—Гацина пољана—Мали врх—Грамада Бугари су у осам часова предузели напад са два батаљона; у 9. часова српски предњи делови су се повукли са карауле Гацине пољане; поподне српске чете су продужиле противнапад и уз садејство артиљерије заузеле су две карауле. Напад на Мали врх и Грамаду је одбијен. На средњем сектору бугарска колона која је продирала на фронту Голема глава—Гувниште, а чија јачина због магле није могла да се установи, потпомагана артиљеријом са положаја око Љуте крушке, око 17. часова заузела је Голему главу, али је одмах противнападом отерана (91).

Ноћ 30—31. октобар на фронту Вардарске дивизије прошла је на миру. Према 11. пуку (на Дупници) и 18. кадровском пуку (на коти 720. северно од Мечије главе) бугарске трупе нису показивале већу активност од пушкарања. Око 18 часова Бугари су почели да туку артиљеријом десно крило 11. пука. Извиђачке чете 12. пука II позива дошле су близу Сефер прелаза, где их је пресрела артиљеријска ватра. Ради спречавања бугарских снага на прелазу Мучибаба, у том правцу упућена је једна чета са једним брдским топом преко села Угара у Липовачко кече (93—94).

Тога дана заповедник Трупа нове области наредио је да коњички пук I позива Моравске дивизије 1. новембра крене правцем Феризовић—Пожаране—Гњилане и да се смести између села Пожарана и Деваје, одакле би најбоље могао потпомоћи нападе делова Вардарске дивизије у протеривању бугарских одељења из села Биначке Мораве у којима су се ова појавила; тиме би се онемогу-

³² В. Максимовић, н. н., 56 и 63.

ћило да се веће бугарске јединице на прелазима Сефери и Мучибаба пребаце у Биначку Мораву и преко Жеглиговца на Косово поље (56, 92).

Борбе у долини Јужне Мораве у условима повлачења главнине српских трупа на Западну и Јужну Мораву трајале су до 6. новембра. Бугарске снаге су и даље тежиле да из области Бујановца продру кроз Кончулски кланац те да са источне стране продру на Косово. У исто време слични покушаји чињени су на падинама Скопске Црне горе у правцу Жеглигова. Ипак, све док Лесковац и Гњилане нису пали у руке бугарских трупа, ни Врање се није могло сматрати као сигурни бугарски посед. Групација генерала Рибарова почела је да се пребацује у Лесковачко поље 6. новембра а два дана касније заузет је Лесковац. Потом је дошло наређење да се крене ка Гњилану, с тим да I коњичка бригада крене ка Сливову и дејствује у позадини српских трупа око Гњилана. Кончулски кланац је и даље одолевао, тако да су га Бугари заузели тек 15. новембра, тачно месец дана после заузимања Врања.

У овим једномесечним операцијама бугарске трупе, као свежје и одморне, показале су знатно већу ударност него српске јединице исцрпљене у рату против Аустро-Унгарске, и то нарочито у налету првих дана рата. Тај офанзиван дух бугарске војске брзо је ишчилио, јер је српска војска била боља у одбрани, имала је већа искуства, тактички је била боље извежбана, и могла је да пређе у противнападе. То се нарочито показало у последњој декади октобра управо у борбама у долини Јужне Мораве. Српске чете су показивале већу ефикасност у мањим одељењима, док је код бугарских војника већу улогу играла моћ и предност организације и дисциплине већих јединица. Разуме се, због тих борби знатно је страдао шири врањски крај, СИ Косово и СИ Македонија, јер су обе војске често палиле села.

Résumé

LES COMBATS LORS DE LA RETRAITE DE L'ARMÉE SERBE DANS LA SERBIE DU SUD (RÉGION DE VRANJE), DANS LE KOSOVO DU NORD-EST ET LA MACÉDOINE DU NORD-EST AU MOIS D'OCTOBRE 1915

La Bulgarie entra en guerre contre la Serbie, attaquée du Nord et de l'Ouest par les Allemands et les Autrichiens, le 14 octobre 1915. L'attaque dans la région de Vranje et dans la partie nord-orientale de la Macédoine a été effectuée par la 3e et la 7e division de la IIe armée bulgare ainsi que par un détachement de la I^e armée (sous le commandement du colonel Stojkov). Dans l'espace susmentionné se trouvait concentré le détachement de Vlasina. Au sud de Patarica se trouvait le détachement de Kriva Palanka. Durant les combats, du côté serbe ont été constituées nouvelles formations militaires.

La supériorité numérique et la fraîcheur des troupes bulgares ont causé la retraite rapide des unités serbes aux premiers jours de la guerre, de sorte que les Bulgares occupèrent Vranje le 16 octobre déjà. La colonne d'attaque bulgare se dirigeait vers la localité de Kriva Feja et un détachement de moindre importance même au sud de Vranje. Le jour suivant tombèrent Bujanovac et Kriva Palanka.

A partir du 18 octobre commence la deuxième phase de la lutte, lorsque l'offensive bulgare était liée avant tout à la Macédoine du Nord et son objectif était la conquête de Skoplje, tandis que dans la région de Vranje se poursuivaient de longs combats sans résultats spectaculaires. Les forces bulgares occupèrent le 18 octobre la haute position de Stracin. Du côté serbe eurent lieu les premiers regroupements et ont été formés les nouveaux détachements, celui de Vranje (dont le siège était à Vladičin Han) et ensuite le groupement des troupes de la Morava du Sud. L'État-major de l'armée serbe insistait sur la libération de la ligne ferroviaire Niš-Skoplje qui devait être exécutée par le détachement de Vranje, mais celui-ci ne parvint pas à le faire. Un petit détachement stationné à Gnjilane avait fermé le défilé de Končul qui résistait aux attaques pendant presque un mois et servait de base aux contre-attaques des unités serbes dans la direction de Bujanovac. Après l'occupation de Skoplje par les Bulgares, ceux-ci faisaient des efforts pour pénétrer, par les passages sur la montagne de Skopska Crna Gora (Seferi, Mučibaba), dans la direction de Kosovo Polje en franchissant la montagne de Žegligovac. Jusqu'au 28 octobre l'armée serbe s'opposait avec succès à l'avance des Bulgares dans la région de la Morava du Sud et même passait souvent en contre-attaques. Du 28 octobre au 6 novembre eut lieu la nouvelle phase de la guerre, caractérisée par une pression intensifiée des Bulgares sur le défilé de Končul et la descente des unités bulgares par les passages de Seferi et de Mučibaba. Les troupes bulgares n'entrèrent dans le Champ de Leskovac que le 6 novembre, et la ville de Leskovac fut prise le 8 novembre. Les Bulgares n'occupèrent Gnjilane que le 15 novembre. Jusqu'à la prise de Leskovac et de Gnjilans, la possession de Vranje n'était pas assurée aux Bulgares.

Bogumil Hrabak

Т. П. ВУКАНОВИЋ

СТУДИЈЕ ИЗ БАЛКАНСКОГ ФОЛКЛОРА V

I. КУЛТ ПСА У МУСЛИМАНА, СРБА И АРБАНАСА НА КОСОВУ

Проблематика и појава пса у митологији, магији и религији у балканских народа, нису свеобухватно разјашњени.¹ Међутим, његова је улога знатна у митологији, магији и религији, тако да се према псу гаји посебан култ од старине, и то како код становништва сточарског занимања, тако и код становништва земљорадничке струковности. Понајвише, тај је култ био развијен код сточара номада, који су од старине обитовали на косовским планинама у току летњих номадских кретања ради испаше стоке. Према нашем мишљењу, култ пса има своју архаичну специфичност код Муслимана на Косову планинских регија Шар-планине и Паштрика и Коритника. За те Муслимане, ми сматрамо да воде порекло од балканских средњовековних Влаха,² који су се у дуготрајном процесу етичких збивања и симбиозе, претворили у неке савремене балканске народе, а понајвише у Муслимане, који су данас као посебан балкански етнос. Сматрамо да ће овај наш кратак прилог, бити од користи науци, а понајпре митологији, религији и фолклору, као грани етнологије у савремених балканских народа.

I

Још код неолитског косовског друштва, пас је био човеков пратилац уз многе домаће животиње. Изгледа да је неолитско косовско друштво, у опсегу извесне зооморфне пластике, у митологији, магији и религији, гајило култ према псу, као што је то у неолитској епоси био случај и другде на Балканском полуострву. О томе сведоче извесне фигурине пса од тера коте, нађене широм Балканског полуострва у неолитским налазиштима, понајвише у

¹ Cf. В. Чајкановић: Два празника из животињског култа. 1. *Feriae caninae*. — Глас САН, књ. CLIII. Београд, 1933, стр. 11—26.

² Cf. Т. Р. Вукановић: *Les Valaques. Habitants autochtones des pays balkaniques*. — *L'Ethnographie*, № 56. Paris, 1962, pp. 11—41.

друштву извесних других зооморфних теракота, а и антропоморфне пластике.³ Према томе, ове фигурине пса, имају сродну митолошко-мађијску и религијску функцију, какву су имале и остале зооморфне тера коте. Бива, ради се о замени крвне жртве у култу и магији, где је пас приношен на жртву, сигурно покојним истакнутим ловцима и ратницима неолитске друштвене популације, можда натприродним силама и разним окултним бићима, које је требало умиловити ради напретка популације, сточарства, земљорадње, скупљачке природе, а каткад и неких ритуалних радњи и обреда везаних за људски живот датог насеља и његове регије. Дакако, при томе мора бити да су и извесна божанства играла улогу заштите домаћег огњишта и родовске заједнице, којима је исто тако пас могао бити приношен на жртву. Аналогно томе, помињемо, да су још стари Спартанци обичавали да на надгробним арама уклесавају поред покојника: змије, коња и пса.⁴

Када се има у виду, да је од древних времена пас демонска животиња у веровањима и обичајима многих етничких скупина, племена и народа на свету, према томе, изван култ према псу, не би био невероватан, исто онако, као што је и он приношен као жртва у култу према извесним божанствима, натприродним бићима и хтонским силама душа упокојених предака. Основа многих митолошко-мађијских и религијских поимања у савремених балканских народа, темељи се на обичајима и веровањима праисторијског балканског друштва, почев од неолитске епохе око 5000 године пре н. е. Дакако, на та древна веровања уследила је надградња веровања античког балканског друштва и друштва суседних земаља, из које епохе помињемо „свете псе“, те везу пса са Хекатом.⁵

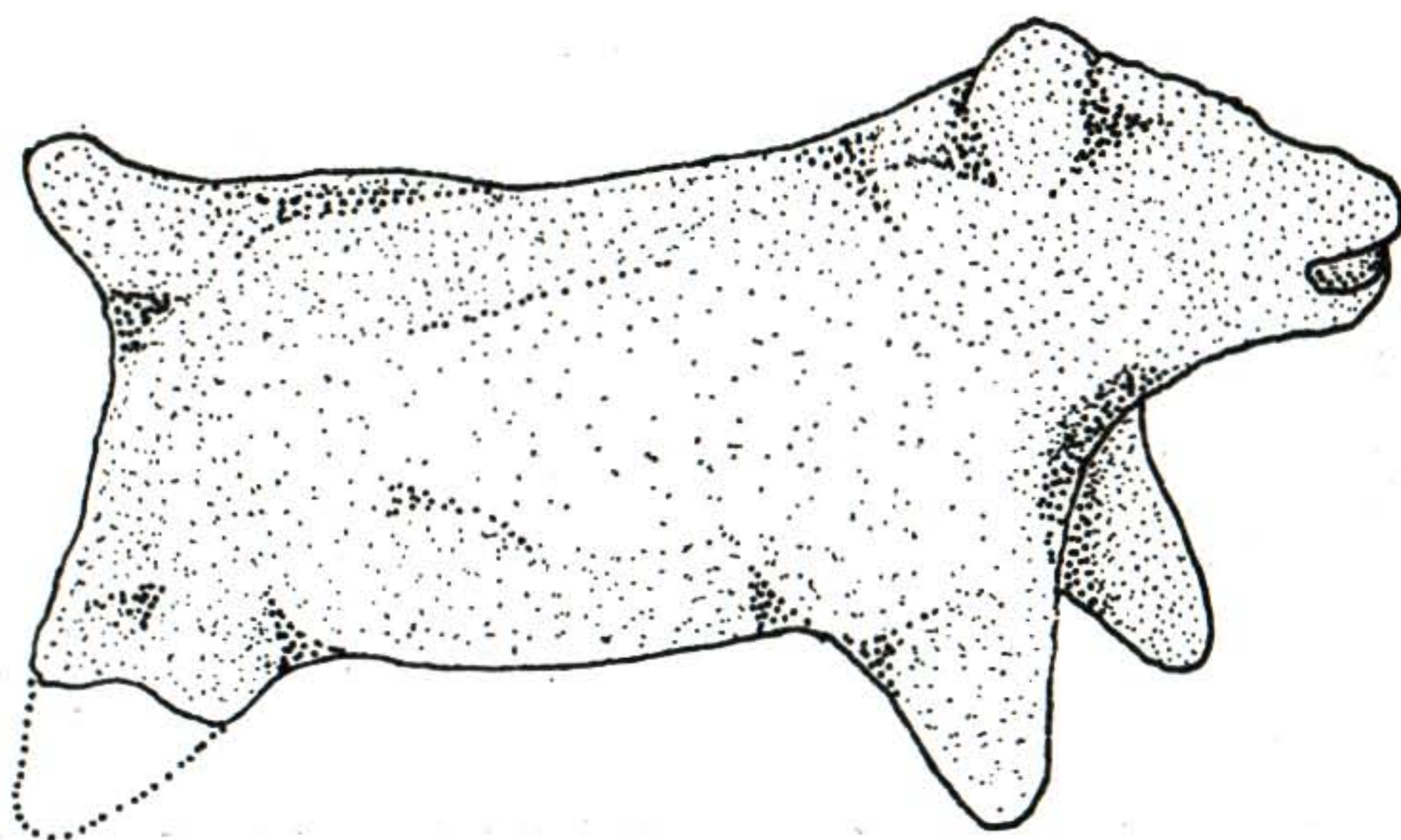
II

Код савремених балканских народа, а нарочито у Јужних Словена, познати су извесни животински празници. Ту су у питању дани, који су били посвећени извесној врсти животиња, целом животињском роду, или онима које су с одређеном животињом стајале у некој етиолошкој вези. Све се то има односити с једне стране

³ Cf. M. Васић: Праисторијска Винча, књ. I, Београд, 1932, стр. 75, 78, 92; књ. II (1936), стр. 60, 92—104; књ. III (1936), стр. 141, 143; F. Mileker: Vorgeschichte des Banats. Старица књ. XIII, Београд, 1938, стр. 131, табл. XXI; Cf. A. Nitu: Decorul zoomorf incizat pe ceramica neolitică Carpato — Danubienne. — Memoria antiquitatis I. Muzeul arheologie — Piatra Neamt, 1969, pp. 67—91; Cf. G. Georgiev: Über die Materielle und Geistige Kultur der ältesten Ackerbauer und Viehzüchter in Bulgarien. — Balcanika IV. Beograd, 1973, p. 8.

⁴ Cf. B. Чајкановић: нав. рад, стр. 22.

⁵ Cf. P. R. Arbesmann: Das Fasten bei den Griechen und Römern, Giessen, 1929, 45 sq.; E. Schmidt: Die Kultübertragungen. Giessen 1910, 45; Pauli Wisowa RE. VIII, str. 2574; XV HBB, str. 2540, s. v. Hund; Chantepie de la Saussaye: Lehrbuch der Religionsgeschichte II, 212 passim; R. Forrer: Reallexikon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer. Berlin — Stuttgart 1907, str. 378; O. Schrader: Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde I. Berlin — Leipzig 1923, str. 515—517; E. Schneeweis: Die Weihnachtsbräuche der Serbokroaten. Wien 1925, str. 136; B. Чајкановић: нав. рад, стр. 11—26.

Ск. 1 Неолитска фигурина пса од тера коте (Косовска Митровица, локалитет Fafos)

на зверове и други шумски зооморфни свет, а с друге стране на домаће животиње и пернату живину. А ту се нарочито истиче пасја недеља („feriae caninae“). Жртве писма, у основи приношене су код балканских народа од древне старине, у доба када је био њихов празник.⁶ Притом, аналогије ради, наводимо да је код литванског племена Самогита (гравитационо подручје Ковна), био обичај половином XVII столећа, да обављају култ према псима. Они су, из веровања „ради плодности“, жртвовали псима први и последњи свој залогај.⁷

У арбанаског земљорадничко-пастирског становишта на Косову, прво млеко које се помузе од стоке након њеног млађења (од краве, биволице, овце или козе), зове се *kulloshtra*⁸ и даје се псима да га полочу.

У Срба у пределу Хомољу у источној Србији, обичавало се од старине све до ближе историјске прошлости, на Ђурђевдан, да пастири свакоме псу даду да окуси од првог помуженог млека.⁹

На Копаонику и Рогозници (Косово), обичава се код Срба да се од овце први пут одлуче јагњад на Ђурђовдан и да се ове помузу. Тада се од тога млека даје псима да извесну количину полочу из псећег корита.

⁶ Cf. В. Чајкановић: нав. рад, стр. 12—13, 26.

⁷ Cf. Р. Skok: Etinologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika II. JAZU. Zagreb, 1972, str. 137, s. v. konastra — kunastra.

⁸ *Shantepie de la Saussaye*: нав. дело, стр. 532.

⁹ С. Милосављевић: Српски народни обичаји из среза хомољског. СЕЗБ, књ. XIX, Београд, 1913, стр. 57.

Ск. 2. Ловачки пас. Детаљ из обиља зооморфних фигура приказаних на једној римској здели (очуван торзо), од тера коте цигла боје (Бердап). Провинцијски рад занатлија из Паноније, II век н. е. (Поседује аутор овога рада)

У Хомољу се обичава на Ускрс, да сваки пас добије помало од јајега које је испечено у жртвеном колачу.¹⁰

На Копаонику и Рогозини, код српског становишта, обичава се да у подне на Божић, пси добију за обед обавезно све кости које остају након обеда кутње обитељи жртвеног пецива. Уз кости, псима се даје по парче од божићног печења и по један жртвени колач.

У Срба црногорског порекла у пределима Косаници, Јабланици и Топлици, обичавало се у минулој историјској прошлости, о знатнијим празницима, као што су Божић, Ускрс и Ђурђевдан, да се псима спрема осмочан качамак, преливен млеком, што им се даје за обед о ручку.

Најочигледнији доказ култа пса код поменутих популација на Косову, сачувао се у обичају Муслимана сточара у пределу Гори на докаму Призрена. Наиме, као што је обичај од старине у балканских народа, који се темељи на дарданским и влашким пастирским навикама, сточари Горани, за које сматрамо да су влашког порекла, своја велика стада оваца чувају у буљуцима обично по 600 брава на броју. Над сваким буљуком бде по два пастира чобанина, а чувају их по два сточарска пса шарпланинца. И, по старим навикама, које су се обављале све до другог светског рата (1941—1945. год.), онај сточар у пределу, који је имао највиши број оваца, на Ђурђев дан, клао је обавезно јагње за курбан псима. Том приликом се бирало увек добро одогјено јагње, које би клао домаћин или неки од пастира, па би се заклано јагње одрало, расчеречило, очистило, а затим скувало у бакарном котлу, и пошто би се месо охладило, дало би се за ручак овчарским псима.

¹⁰ С. Милосављевић: нав. рад, стр. 46.

Без двојбе овај обичај јасно говори о знатној улози култа пса на Косову код сточарског муслиманског становништва, коме у досадашњим научним истраживањима није нађен премац. Сматрамо да је поменути обичај прастарог порекла код балканске пастирске популације, који се међу сточарима Муслиманима као домородачким становиштвом одржао као окаменотина (сирвивал).

У једној народној приповеци сатиричне садржине, коју смо забележили од Срба црногорског порекла на Косову, говори се да је своједобно живео на некој планини један веома богат сточар, који је имао неколико хиљада оваца. Када му је једног дана утинуо један од најбољих овчарских паса, овај је сахранио пса покрај друма, подигао псу споменик и у близини споменика начинио чесму, околу које је посадио дрвеће, начинио клупе за одмор пролазника. Начинио он то тако, али није обележио ко почива у гробу, тако да је путник намерник, који би се одморио у хладу и напио воде, рекао „Бог душу да му прости!“ мислећи да је то задужбина начињена у спомен каквоме хаџији или другом угледном човеку. У суседној вароши живео је један веома строг кадија, који, кад дочује шта је урадио пастир, позове пастира на саслушање. Пастир дође код кадије, и овај га запита:

— „Знаш ли ти, несрећниче, шта си урадио? Овчарског цркнutoг пса, сахранио си покрај друма, подигао му споменик и као задужбину саградио чесму, те когод прође друмом и напије се воде, да рекне: „Бог душу да му прости!“ као да је какав богоугодни човек умро и ту сахрањен! А, знаш ли ти, несрећни сине, да ја за мање кривице, вјешам људе на варошком тргу?“

— На то ће чобанин рећи:

— „Честити кадијо! Све је то истина! Али, мој овчарски пас, коме сам подигао споменик и за његову душу сазидао чесму, био је много добар, вредан, храбар и мудар пас. Најбољи је био између тридесет паса који чувају моје стадо са тридесет чобана! Никада његову доброту према мојем стаду и обитељи, нећу заборавити! И, када је хтео душу да испусти, знаш шта ми је рекао?“

— „Шта“, упита кадија?

— „Пошто ме сахраниш и подигнеш ми споменик и чесму, покрај друма, молим те газда, одабери двадесетак најбољих јалових овнова из стада, па их поћерај кадији на пешкеш! Исто тако, немој заборавити ни пашу и муфтију, и њема поћерај по десетак дебелих јалових овнова на пешкеш! Ја сам његову жељу испунио и овнове сам доћерао, ено их доље у авлији!“

На то ће рећи опаки кадија:

— „Е, бог душу да му прости, ако си му подигао споменик и чесму! Види се из твоје приче, неки паметан пас је био!“

III

У Босни, обичавало се у минулој старијој прошлости, да се за убијеног пса мора дати накнада. Наиме, према старом предању „пса торнога ваљало би објесити на гумну, ипак у висину расути просом колики је дуг“,¹¹ јер на „гумну робе је чувар непроцењив“. Све се ово одиграва на гумну, где се врше жито и налази аграрни идол стожер.¹² Пресипање пса просом на гумну, као што је у науци истакнуто, јесте „жртва манама убијеног пса“, како у германских, тако и у југословенских народа.¹³

Вучета Перишин Меденица, земљорадник из с. Васиљевца у Косаници, Србин црногорског порекла, убио је почетком XX столећа три Арбанасина из предела Лаба (Косово), који су са чегом, ради витешке пљачке, насрнули на његову кућу, стадо оваца и торнога, везаног, пса. Свима тројци је јатаганом одсекао главе, па је једну натакао на шиљак од кутњег крова, другу на довратник капије на тору стада оваца и трећу на полац убивеног пса. На саслушању, пред војном комисијом српске владе и турског паше из Приштине, на старој граници код села Васиљевца, постављеној 1878. год., Вучета је изјавио, да је предње учинио из освете: да заштити свој дом, своје стадо, и да освети убивеног торног пса! Лешине су биле пребачене преко границе, а сада је Вучета, на молбу турског паше из Приштине, и све три главе, увио у мараме, сваку метуо у нову торбу и предао турским властима: „које су му честитале не јунаштву и чојству“.

У Босни се од старине сматра, да „ништа није домаћину теже нити жалије“, него да му неко убије пса „који му кућу или тор чува. С пса више пута човјек и својом главом плати, ако се не покори и нерече, да ће платити, што људи реку, или да је пас бранећи се ранио“.¹⁴ Исто тако у Босни се обичавало, да се путник сме бранити од пса једино „великом пушком“.¹⁵

Према старом обичајном Законику Леке Дукађина, у Арбанаса је било забрањено, да се код обичаја витешке пљачке или плена, може запленити „угич“ — приплодни јарац и ован, као и пас из верига, што се обичавало и у Арбанаса на Косову у доба процвата

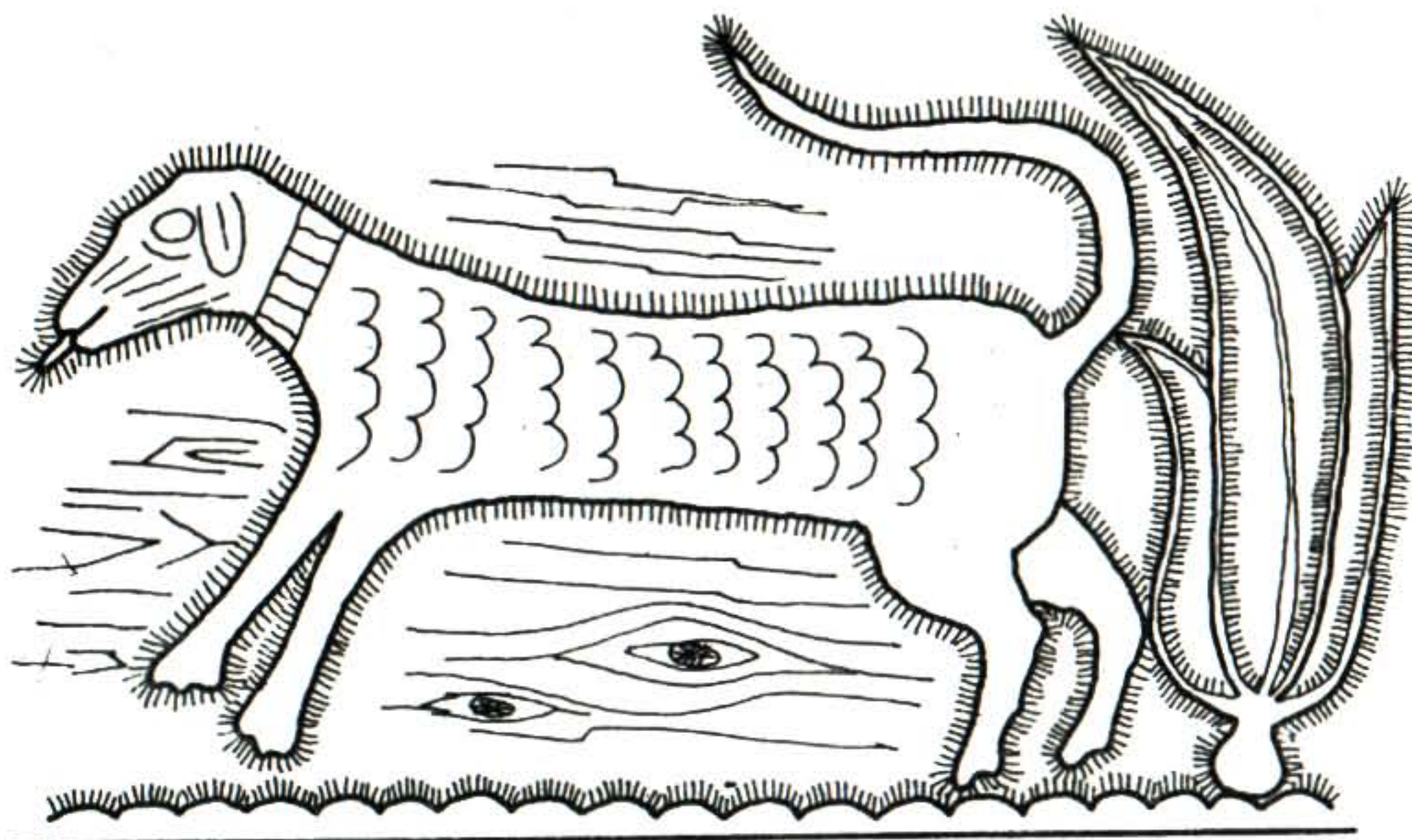
¹¹ V. Vogišić: Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena. Zagreb, 1874, str. 624.

¹² Cf. T. P. Вукановић: Студије из балканског фолклора II, одељак- III. Арбанашка свадбена песма: Опрости се са стожером „Mer hallall me mullare“. Брањски гласник, књ. VI (1970), стр. 233—241.

¹³ S. Eitrem: Opferritus und Voropfer. Kristiania 1915, str. 264, 272; cf. B. Чајкановић: нав. рад, стр. 18.

¹⁴ V. Vogišić: нав. дело, 624.

¹⁵ V. Vogišić: нав. дело, стр. 624; С. Милосављевић: Обичаји српског народа из среза хомољског. СЕЗб. књ. XIX. Београд, 1913, стр. 300. У сељачком друштву овога предела, ако неко убије пастирског пса, сељаци идентификују пса са чобанином, те када дође до судске распре „Сељак неће рећи да му је убијен пас, већ чобанин“. За убијеног пса, у Црногораца се обичавала „намира“, или се дуговала крв. — М. Павићевић: Црногорци у причама и анегдотама, књ. XI. Сомбор, 1932, стр. 61—62.

Ск. 3. Ловачки пас. Детаљ централне резбе на поклопцу дрвне дуванске кутије. Рад македонских резбара из Скопске Црне горе, XIX века. (Поседује аутор овога рада)

витешког плена за време феудалне епохе. Исто тако, према поманутом обичајном Законику Леке Дукађина, одређује се: „Уколико неко убије пса везаника, на име одштете власнику пса плаћа 500 гроша“.¹⁶ У Арбанаса на Косову, за убијеног кућног пса из верига, или овчарског који бди над стадом, као одштета плаћало се каткад волом из јарма, а у Горњој Морави за убијеног пса, могла се нагодба извршити и са биволицом, уколико дође до нагодбе, а не претвори се распра у крвну освету. Једино, ако би се нападнути могао рукама одбранити или и задавити пса, ослобађан је крви, а и плаћања надокнаде, али су се такви сукоби избегавали, премда их је било (с. Церница). Такође, и у Срба на Косову, убиство кућног или овчарског пса, од старине је изазивало свађу, распру, убиство.

Из свега изнетог, произилази да је кућни пас везник и овчарски пас у косовске популације, у ствари неприкосновен.¹⁷

IV

У Срба на Косову постоји и сасвим супротан обичај, којим се не приносе жртве псу, где он није „неприкосновен“, већ напротив обичавало се у одређене дане да се пси убијају. Наиме, о Васуљци (Св. Василије 14. јануара) и Богојављењу (19 јануар), владао је обичај убијање паса.¹⁸ У Срба црногорског порекла, у пределима Ко-

¹⁶ А. Sciјefen Konst, Gjeçov, O. F. M.: Kanumi Lekë Dukagjinit. Shkoder 1933, § 799 i § 182.

¹⁷ В. Чајкановић: нав. рад, стр. 18.

¹⁸ Д. Дебељковић: Обичаји српског народа на Косову пољу. СЕЗБ. књ. VII. Београд, 1907, стр. 295; Cf. Караџић, књ. II, Алексинац 1900, стр. 219.

саници, Топлици, Добричу и Јабланици (јужна Србија), обичавало се у ближој историјској прошлости, да се сеоски пси луталице убијају једино у време месојеђа (календарски период од Божића до Великих поклада ускршњег поста). Можда се код овог обичаја жртвовања пса, назиру трагови празника намењеног и спредељеног култу пса.¹⁹ То је занимљив жртвени обред, где се о ритуалном празновању псећег култа у одређене дане празновања, убија и сама животиња, када пада и њен празник.²⁰

V

Обиље мађијско-религијских појава и проблема у обичајима и веровањима у Арбанаса, Муслимана и Срба, а потом Црногораца и других народа на Косову, везани су за култ пса. Многи од тих појава и проблема су уткани у извесне обичаје почев од рођења па до човекове смрти, а напоредно с тим, они прате и извесне народне обичаје и веровања у привреди, а нашли су ту и тамо и примену у народној усменој књижевности. За илустрацију тога, помињемо: длаку од пса, псеће вериге, псеће корито и слично.²¹

О једној сеоској свадби крајем 1973. године, у Врањској котлини, „побратимка“ (старосватица), захтевала је да се у кући младожењиној, узме домаћинов кућни пас, па кроз оцак са крова куће да се баци на огњиште и ту спали. Домаћин то није дозволио, мада се у свадбеном ритуалу испуњавају све наредбе и жење, које има „побратим“ (стари сват), због чега је дошло до ремећења даљих обичаја свадбеног ритуала, јер је тврдоглава, а сасвим трезна „побратимка“, остала при своме захтеву жртвовања пса спаљивањем на огњишту младожењине куће. Она је своју жељу оправдавала „добрим животом младенаца у браку“, и више ништа није изјављивала.

Овом обичају исто нисмо нашли одговарајућу паралелу, а она је свакако остатак из паганских времена, кад је о свадбеном ритуалу могао бити приношен и пас на жртву на домаћем лару (огњиште), као замена људске жртве, домаћина, чији је он еквивалент. Ту је пас имао хтонску функцију жртве, то је била жртва покојним прецима младенаца. Можда је крвну жртву пса, још у доба праис-

19—20 Cf. В. Чајкановић: нав. рад, стр. 13.

21 М. Ђ. Милићевић: Живот Срба сељака, СЕЗб. књ. I, Београд, 1894, стр. 67; М. С. Филиповић: Живот и обичаји народни у височкој нахији. СЕЗб. књ. LXI. Београд, 1949 стр. 127, 129; Cf. Тих. Р. Ђорђевић: Природа у веровању и предању нашега народа I. Београд, 1958, СЕЗб, књ. LXXI, стр. 239—251 са овом проблематиком: 1. Пас уопште, 2. Пас као биће, 3. Различита веровања о псу и 4. Пас као предсказивач; Cf. Т. П. Вукановић: Контрола рађања у источној и јужној Србији. Врањски гласник, књ. VI (1970), стр. 203 (плацента од новорођеног детета, даје се као жртва псу, из веровања да жена више неће рађати децу, пошто њена плодност прелази на пса); Cf. Т. П. Вукановић: Selo kao društvena zajednica kod Srba. Priština, 1965, str. 100 исти: Српске народне загонетке. Врање, 1970, стр. 58.

торије, заменила фигурина пса од тера коте, која се стављала поред ватре, да би тако заменила живог пса, који је спаљиван. На концу, жртвовање пса спаљивањем у свадбеном ритуалу, кроз оцак на кућном огњишту у младожењиној кући, носи у себи трагове паганских древних обичаја огњишта као ларариума и оцака као идола и пребивалишта душа покојних предака.²²

II. СЛЕПИ ГУСЛАРИ У ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

Проблем слепих гуслара у Јужних Словена, чини посебно поглавље у историји фолклора као грани етнологије и усмене народне књижевности. И, он је досада више пута у науци сагледаван. Ми ћемо покушати на овом месту да тај проблем сагледамо свеобухватно, удруженим методологијама проучавања: фолклорном, као граном етнологије и усмене народне књижевности.

I

Порекло и старина слепих певача, као прегече народних гуслара, свакако, старога је датума.

Пре свега, помињемо, професионални певачи у елеусинском култу били су трачког порекла. То се нарочито запажа код рода Еумолпида, чији је родоначелник Еумолп „пронашао финову лозу“.¹ Но, из извора се ништа ближе не сазнаје о врсти певача и њиховој социјалној припадности, него што је поменуто.

У Хелена, било је слепих певача, које помиње још Хомер у Одисеји. Ту се наводи да је на једној гозби певао слепи певач Демодок о свађи Агамемнона и Одисеја.² Слепи певачи помињу се и у финском епском спеву Калевали.³

Традицију слепачког певања од Хелена наследили су Византинци, код којих оно доспева у облику сирвивала као културно наслеђе. Свакако, из Византије, овај је обичај доспео у Јужних Словена. То закључујемо на основу једног податка из старе балканске књижевности. Наиме, у средњовековном роману о Тројанском рату, у бугарској версији, Пријам, да би могао непримећен доћи до Ахила и узети Хекторово тело, узео је „на себе ниште и худе ризе и гусле, и пође у грчку војску, и поче гудети у гусле жалосно

²² Cf. T. P. Вукановић: Студије из балканског фолклора III, одељак: II. Огњиште као *laragium* у фолклору Јужних Словена. Врањски гласник, књ. VII (1971), стр. 174—175, 187—188.

¹ G. Kazarov: Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker. Sarajevo 1916, 40, 3.

² M. Ђурић: Хомерова Одисеја. Суботица, 1963, VIII певање, стр. 203—205; cf. Richard Slayton French: From Homer to Helen Keller, New York 1932, str. 62.

³ Калевала, фински епос, књ. I. Хелсинки, 1935, песма бр. 17 (превод И. Шајковић).

Ск. 1. Гуслар са гулама (свакако слепи). Црквене двери манастира Слечке код Битоља (Македонија), дрворез из XV—XVI века

Ск. 2. Слепи гуслар Филип Вишњић, чувени народни песник првог српског устанка (1804—1813), у којем је и сам учествовао као гуслар песмопојац

велми.⁴ Аналогно томе, помињемо, у средњовековних Руса, била је знатна улога руских просјака песмопојаца, који су по функцији слични слепим гусларима у балканских Словена. Свакако, почев од XII столећа, широм балканских земаља, било је слепих гуслара, који су имали значајну улогу у ширењу богумилске вере, коју су на даље преносили међу остале народе Европе и Азије, а посебно међу средњовековне Русе и Украјинце. Значи, слепи гуслари су били ти који су делимично имали часну задаћу у ширењу и неговању дуалистичког поимања богумилске вере, што се очитује у многим народним песмама балканских Словена, чији су интерпретатори били слепи гуслари, где су свакако уносили и извесна своја песничка казивања. Борба између добра и зла, таме и светлости, ђавола и бога, сликовито је изнета у извесним јужнословенским епским песмама старијега доба, чија се област географског распрострањења може

⁴ *Fr. Miklošić: Trojanska priča — bugarski i latinski. — Starine JAZU, Zagreb, 1871, str. 147—188; cf. P. Маринковић: Јужнословенски роман о Троји. — Анали Филолошког факултета, књ. I. Београд, 1962, стр. 28; cf. С. Матић: Творци народног епа I. Слепи гуслари. Наш народни еп и наш стих. Нови Сад, 1964, стр. 300.*

протумачити једино угицајем преношења епске песме путем слепих гуслара просјака и песмопојаца и њихових слепчовођа.⁵

Према занимљивој хипотези датој у бугарској науци, слепи певачи и гуслари у балканских Словена воде порекло од Самоуилових војника, које су ослепили Византинци 1014. год., заробивши их у бици на Беласици.⁶

Половином XIV столећа (1353. године), српски цар Стефан Душан даровао је манастиру Св. Арханђела код Призрена, цркву Св. Николе у с. Кожлу код Велеса, набрајајући људе који припадају цркви, где се помињу: „А се људи црковни Св. Николи: . . . Преде сврирац, Хресе слепац . . .“⁷

У другој половини XIV, а потом у XV и XVI столећу, постојале су читаве слепачке гусларске групе при манастирима међу балканским Словенима. Свакако, то је било условљено манастирским панађурима, који су пружали обилато услове слепим гусларима за економску добит, за њихово гусларско слепачко певање. Ови слепи гуслари певачи, били су узор македонском уметнику дуборесцу, те је на црквеним дверима манастира Слепче код Битоља у Македонији, представљен слепи гуслар са гуслама у ставу гусларског певања (крај XV или почетак XVI столећа).⁸

У народној епској песми „Змај Огњени Вук и цар од Стамбола“, помиње се, када је деспотица Јерина, супруга Ђурђа Бранковића, господара средњовековне српске државе, видела ослепљене синове деспота Шћепана и Гргура, стерала их је у свет речима:

„Више васке гледати не могу,
Већ узмите гусле и гудало
Па хајдете од града до града
Те пјевајте и себе храните,
Свак ће васке нешто угледати.“⁹

У једној другој народној епској песми, надови се да је деспот Гргур, као слепац гуслао:

⁵ Cf. A. H. Веселовский: Вестник Европе IV, 1872; Т. П. Вукановић: студије из балканског фолклора. Одељак: III. Народни гуслари као певачи, творци и носиоци епоса код Јужних Словена. Варњски гласник књ. V (1969), стр. 330; cf. A. Савић Ребац; О народној песми: Цар Дуклијан и Крститељ Јован. Зборник радова Инст. за проучавање књижевности САНУ, књ. I. Београд, 1951, стр. 253—273.

⁶ И. Иванов: Български народни песни. София, 1950, стр. 221.

⁷ С. Новаковић: Законски споменици српских држава средњега века. Београд, 1912, стр. 703.

⁸ Cf. Ж. Татић: Трагом велике прошлости. Београд, 1929, стр. 237; П. Момировић: Један средњовековни портрет гуслара. Прилози пр. н. поезије, књ. I, св. 2, Београд, 1934, стр. 169—170; исти: Врата манастира Слепче код Битоља. Гласник Скр. н. др. књ. XV—XVI. Скопље, 1936, стр. 327—336; М. Ђоровић—Љубинковић: Средњовековни дуборез у источним областима Југославије. Београд, 1965, стр. 72—75, т. XXVIII. Cf. St. Skendi: Albanian and South Slavic Oral Epic Poetry. Philadelphia 1954. gl. II—III; cfr. T. P. Vukanović: Poezija epike gojore e shqiptarëve dhe Slavëve të jugut. — Jeta e re, sv. 3. Prishtinë 1959, str. 383.

⁹ Б. Петрановић: Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине. Биоград, 1867, стр. 492.

„Загудио слијепи Гргуре,
Уз гусле се слијеп разговара:
Што су моје гусле објужиле?“¹⁰

Напокон, један помен о слепим певачима, потиче из 1574. год., из Далмације. Наиме, извештај сплитског кнеза из те године упућен млетачком сенату, помиње да је један слепи војник певао песму о Краљевићу Марку, а сви који су около стајали, пратили су га.¹¹

У епској песми „Јован и дивски старешина“, ослепљени царевих Јован моли кирицију Рада, да га поведе у поље Косово, посестрими Јани: „Не би ли ме гуђет научила“.¹²

У једној песми код А. Качића наводе се стихови:

„Извадићу црне очи твоје,
И даћу ти гусле јаворове,
Тер отићи од града до града...“¹³

С. Милугиновић, у своме књижевном делу „Дика црногорска“, у четвртој радњи казује, да Иван Црнојевић, преруштен у гуслара слепца, долази у Црну Гору.¹⁴

У Грбаљском статуту, помињу се слепи гуслари, где се каже, да је свака кућа била обавезна да им удели милостињу, где би отпевали какву песму пред кућом.¹⁵

У једној епској песми говори се како је Тале Личанин, залепио очи смолом, узо гусле у руке, па тако препушен као ухода распитивоа се где се налази заробљени Мехмед-бег.¹⁶ Слично томе, у другој једној песми се пева, како се бан Јелачић прерушио у слепу гусларку, па затим ушао у собу код девојке коју је волео.¹⁷

У епској песми „Поп пашин зет“, пева се како су Турци дали гусле ослепљеноме:

„Па гусле му на крило турише
И овако Турци бесједише:
„Пјевај, Јањо, пјевај, капетане!“¹⁸

Напокон, Петар Бошковић објашњава турском паши са Дољана зашто је погубио два брата Омера Ђехаје. Наиме, послао је два слепца (са гуслама), а Турци су их бацили у реку Морачу:

¹⁰ Ч. Чојковић — Црногорацъ: Певаннија црногорска и херцеговачка. Лајпциг, 1837, бр. 152.

¹¹ Ј. Томић: Насеља у млетачкој Далмацији. Ниш, 1915, стр. 97—98.

¹² В. Ст. Караџић: Српске народне пјесме, књ. II, Београд, 1875, стр. 26—38. Cf. Б. Крстић: Играње, свирање и певање у народним песмама Јужних Словена. — Гласник Етанограф. муз. књ. XIX. Београд, 1956, стр. 190.

¹³ Песма бр. 14: „Од Вукашина и краља Уроша“.

¹⁴ Cf. С. Матић: нав. дело, стр. 300.

¹⁵ С. Новаковић: нав. дело, стр. 113.

¹⁶ Хрватске народне пјесме, књ. III, издала „Матица хрватска“, бр. 6.

¹⁷ Хрватске народне пјесме, књ. IV, издала „Матица хрватска“, бр. 36.

¹⁸ Ч. Чојковић — Црногорацъ: нав. дело, бр. 97.

Ск. 3. Црногорски слепи народни гуслар Ђуро Милутиновић. Био је учесник у првом српском устанку (1804—1813), с веома важном функцијом поштоноше дипломатске преписке између Карађорђа, вође српског устанка, и црногорског владике Петра I, господара Црне Горе

Ск. 4. Црногорски слепи народни гуслар Андрија Николин Витковић (просјак), родом из Вучјих Рупа у Цеклићима (Црна Гора), рођен 12. XII 1862, год., пореклом од ускока из Херцеговине

„Могу пребит двоје слијепца
За два брата Омера Ђехаје,
А за гусле коња Ђехајина!“¹⁹

И. Ловрић наводи 1776. год., у опису живота нашег далматинског и приморског становништва, како „Слијепци живе од тога, што обилазе по свијету пјевајући уз гусле. Тако им не приговарају, да су скитнице. Они пјевају много пјесама и импровизирајући, па се чини, да је природа оно, што је одузела њиховим очима, дала њиховој способности да врло окретно пјевају. У њиховим стиховима често бљесне тамен имагинације, и они јако дјелују на душу слушалаца.“²⁰

У другој половини XVIII столећа, постојала је у Иригу слепачка гусларска школа. Године 1780. аустријски двор је забранио ову школу и сакупљање слепих гуслара у Иригу.²¹ За овим, митрополит Стеван Стратимировић, писао је 1799. год., у предговору сачуваном у рукопису једног својег дела: „Да народе песме певају слепци на саборима и, други часни људи при трпези и весељу“.²²

¹⁹ П. П. Његош: Огледало српско. Цетиње, 1895, стр. 44.

²⁰ I. Lovrić: Bilješke o putu po Dalmaciji opata A. Fortisa i život Stanislava Sočivice. Zagreb, MCMXLVIII, str. 104.

²¹ С. Пашћан: Историјски развој гудачких инструмената. Београд, 1956, стр. 87.

²² Т. Петровић: Митрополит Стеван Стратимировић и наша народна песма. Прилози пр. н. поезије, књ. I, св. 2, Београд, 1934, стр. 165.

II

Изгледа да су истакнути слепи гуслари живели и делали крајем XVIII и почетком XIX столећа у јужнословенским земљама, а да им је стециште понајвише било устаничка Србија и суседна Војводина, те Македонија (Битољ, Охрид и Прилеп). Међу њима има неколико имена, која чине посебно поглавље у историји гуслара и песмопојаца међу балканским Словенима. И, што је особито значајно, то је епоха свеобухватног бележења јужнословенских народних умотворина од стране умнога В. Ст. Караџића, који је знао да запази слепе гусларе и песмопојце, као и да од њих забележи обиље епских песама, које су у основи бисер епског песништва у Срба, Хрвата и Црногораца. Међу слепим гусларима тога доба од којих бележе песме В. Ст. Караџић и његови сарадници, а затим и С. Милутиновић, истичу се: Ф. Вишњић, слепи гуслар, који је живео од слепачког певања народних песама, ишао је по балканским земљама Босни, Херцеговини, Црној Гори, Арбанији, Србији, задржавајући се понајвише у Војводини. И, као што је на једном месту нагласио учени А. Белић, „Вишњић је био и репродуктиван уметник, гуслар, који је певао и друге песме сем својих, али његова ауторска улога, творачка, била је много значајнија“. Он је по речима Белићевим „творац, књижевник“, али и „репродуктиван уметник“.²³

Попут древне традиције слепих певача, и Ф. Вишњић у своје стваралачком епском делу радо уплиће чуда, са којима обилује његова чувена песма „Почетак буне на дахије“, где, као што је добро познато, свеци „вржу“ разне „прилике“ у космосу. Као аналогују наводимо да је за време својег гувернеровања С. Панча, издао између осталог и ову наредбу: „Да никакав слепац не пева песме о каквој чуду, ако нема веродостојно сведочанство да је чудо истинито“, јер му се чинило да већина слепаца пева песме о измишљеним чудесима на уштрб истинитих.²⁴

Напоредо са Ф. Вишњићем, истиче се слепи гуслар Ђуро Милутиновић Црногорац, а потом следе Гаја Балић, из Лике, Павле Чурло Патријаровић од Новог Пазара, слепица Живана из Србије, живела у Земуну, слепица Степанија из Јадра у Србији, слепица Јеца из Земуне, слепица Мара из Шида, слепица Ружица, слепац Продановић из Лежимира, слепац Сава и многи други.²⁵ Међу овим

²³ А. Белић: Наша народна песма и Ф. Вишњић. Прилози пр. н. поезије, књ. III, (1936), стр. 15.

²⁴ М. де Сервантес: Дон Кихот. Београд, 1938, том. II, стр. 345.

²⁵ Cf. Н. Крстић: Белешке пок. владике Мушицког о Ф. Вишњићу. Гласник СУД, књ. III, Београд, 1866, стр. 236—243; М. Ђ. Милићевић: Поменик знаменитих људи у српског народа. Београд, 1888, стр. 57—59; С. Вуловић: Прилог познавању садашњег стања усмене српске поезије. ГНЧ, књ. VII, Београд, 1885, стр. 342; cf. Љ. Недич: Целокупна дела, књ. I, изд. „Народна просвета“, стр. 20; А. Гавриловић: Знаменити Срби XIX века I. Загреб, 1901, стр. 13—14, 59—60; исти: Историја српске и хрватске књижевности усменог постанка. Београд, 1912, стр. 161; С. Трајановић: Српски народ. Босанска вила, св. XXIII, Сарајево, 1908, стр. 348; Вукова преписка, књ. II, Београд, 1908, стр.

Ск. 5. Чувени македонски слепи народни гуслар Ванђел из Охрида (XX век)

Ск. 6. Последњи слепи народни гуслар у Македонији Лазо Коријански из с. Мушкова

слепим гусларима и песмопојцима, који је поред своје песмопојачке слепачке улоге у херојском певању и бодрењу српских устаника против турске војске, вршио и једну другу значајну улогу, био је гласник писмоноша између владике Петра I из Црне Горе и Карађорђа из Србије, јесте поменути Ђ. Милутиновић.²⁶

56, 103, 105, 119, 122, 125, 131, 146, 189, 422, 426, 429, 435, 448, 466, 538; књ. III (1909), стр. 56, 150, 599, 610—611; књ. IV, (1909), стр. 74, 329, 723; Зборник у сраву Филипа Вишњића и народне песме. Београд, 1935, са прилозима: Б. Томића, М. Пупина, Г. Геземана, В. Ђоровића, В. Глушца, Д. Костића, В. Чајкановића, В. Чубриловића, Драг. Костић: Тумачење II књ. Српских народних пјесама В. Ст. Караџића. Београд, 1937, стр. 21, 26; Рад. Меденица: Филип Вишњић и песнички оквир „Полећела два врана гаврана“. Прилози пр. н. поезије, књ. II, св. 1 (1935), стр. 39—56; А. Шмаус: Неки облици епског певања у прошлости. Прилози пр. н. поезије, књ. I, св. 1 (1934), стр. 15—25; В. Чубриловић: Историјски основ Вишњићевој песми „Бој на Мишару“. Прилози пр. н. поезије, књ. V, стр. 56—67; М. Панић: Вид и лик Ф. Вишњића у народном предању. Прилози пр. н. поезије, књ. VI, стр. 258—260; М. Савковић: Филип Вишњић. Прилози пр. н. поезије, књ. I, св. , стр. 86—92; А. Белић: нав. рад, стр. 14—17; С. Матић: Лични и колективни израз у народном епу. Прилози пр. н. поезије, књ. V, стр. 224—225; Н. Мирковић: Почетак буне против дахија као историјски извор. Прилози пр. н. поезије књ. V, св. 2, стр. 241—243; М. Schöfler: Der Blinde im Leben des Volkes. Leipzig 1956, p. 129; М. Панић — Суреп: Филип Вишњић песник буне. Београд, 1956, стр. 1—147, са 16 сл. и 1 картом у прилогу и следећом проблематиком: Увод, 1. Колевка Вишњићева, 2. Путо-

III

Пре свега, истичемо, слепима је песма од искона била занат. Имајући то у виду, све слепе певаче можемо поделити у две групе. Једно су слепи певачи — гуслари, који заната ради, певају своје ритуалне слепачке „клањалице“, односно „преткућнице“, које обично почињу стиховима: „Даруј роде, даруј брале!“, што у основи има за циљ извесну зараду ради одржавања голога живота и ништа више. Гаје они и свој „шатровачки“ или „гегавачки“ говор, ради тајног споразумевања. Овакву функцију слепих певача и гуслара, добро је запазио и истакао још умни В. Ст. Караџић који наводи: „У Сријему, у Славонији, у Бачкој и Банату слијепци слабо знају јуначких пјесама, него пред кућама стојећи пјевају пјесмице побожне, да би њима људе на подјелу побудили, а на саборима (како код цркава и код манастира, тако и по варошима и по селима на панађурима и о празницима) посједају на земљу, па као пјевајући уз гусле моле да им се што удијели. Прве ове пјесме зову они преткућницама или преткућнице (што се пјева пред кућама), а друге клањалице (којима се људима клања и моли).“ Надаље Вук истиче: „Слијепац Филип Вишњић, кад је чуо у Сријему ове клањалице, подсмјевао се, говорећи: „Ваши слијепци не знају ништа да пјевају, него само богораде уз гусле, и вичу: „подарујте, обдарујте“.²⁷

У Срба граничара у Хрватској, у другој половини XIX столећа, обичавало се да песме које слепи гуслари певају, сами одабирају. Али, исто тако, обичавало се, ако ко зажели, да „отпевају напосе коју песму“.²⁸

У другу групу спадају слепи гуслари, који се баве певањем епских песама уз гусле, а местимично су и сами песмопојци или песници. То су делом творци и ствараоци, а делом одгајивачи епоса у балканских Словена од давних времена, па све до првих деценија XX столећа, када слепачко певање уз гусле нагло одумири. Њихова

вање до 1809, 3. Рођење песника, 4. Основа епа, 5. Пређа Вишњићеве песме, 6. Карактери, 7. Поетска и историјска истина, 8. Ближе о Вишњићевој оригиналности, 9. Пресахло врело, 10. Старац на друмовима, 11. Место Филипа Вишњића у нашој књижевности, 12. Допуне и напомене; *Lj. Savić: Vuk i slepi. Socijalna misao, sv. 5—6, Zagreb, 1962, str. 285—288; исти: Историја слепих Србије. Београд, 1964, са овом проблематиком; 1. Слепи гуслари у Срему, Банату и Бачкој (стр. 82—83), 2. Слепи гуслари у Славонији (стр. 93—96), 3. Слепи гуслари Горње крајине (стр. 96—101), 4. Слепи гуслари у Босни и Херцеговини (стр. 101—106), 5. Слепи гуслари у Црној Гори (стр. 112—123); В. Недић: Слепа Живана, певач Вука Караџића. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXIX, св. 1—2. Београд, 1963, стр. 59—71; В. Бурић: Антологија народних јуначких песама. Београд, 1971, стр. 97—98; В. Недић: Слепа Јеца, Караџићев певач. — Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. XXI, св. 1, Нови Сад, 1973, стр. 14—22; исти: слепа из Гргуревца, певач Вука Караџића, Зборник матице српске за књ. и јез. XXI,2, Нови Сад, 1973, 213—218.*

²⁶ Cf. С. Матић: Творци народног епа. Слепи гуслари, стр. 300.

²⁷ Cf. В. Ст. Караџић: Српске народне пјесме, књ. I. Београд, 1891, стр. XXXV—XXXVI; С. Матић: нав. дело, стр. 299; Љ. Савић: нав. дело, стр. 71—85.

²⁸ Н. Беговић: Живот и обичаји Срба граничара. Загреб, 1887, 179—180.

је улога веома велика, како за постанак и развој епских песама у Јужних Словена, тако и за ширење извесних епских мотива и стварања епских песничких оквира и опевања како митолошко-паганских елемената из народног живота, тако и исотријских збивања и догађаја, понајвише ослободилачког карактера. Ту и тамо, као окаменотине, одржали су се појединци слепи гуслари на Балканском полуострву и касније, све до другог светског рата.

У епским песмама забележаним од слепих певача и народних гуслара, запажа се и обилат утицај хришћанске цркве, а међу муслиманским слепим певачима исламске религије. То је сасвим разумљиво, јер су многе хришћанске и исламске богомоље на Балканском полуострву, биле уточишта за сиротињу, немоћне, болесне и слепе. И, с једне стране утицај је био непосредан, али исто тако било је и посредних утицаја. При манастирима и црквама, како и при дервишким текијама, било је професионалних народних гуслара, од којих су слепи гуслари могли попримити поменуте елементе, ако не и читаве епске песме.²⁹

IV

Посебну појаву у проблему слепих гуслара код Јужних Словена чине слепачке гусларске братовштине. На овом месту дајемо кратак преглед братовштина слепих певача у балканских Словена.

Иришка слепачка братовштина, позната и под именом „Слепачка академија.“ Основана је крајем XVIII столећа. Године 1780. аустријске власти су је забраниле. Но, почетком XIX столећа она се опет помиње, те првих деценија поменутог столећа, она је играла значајну улогу у гуслању и певању народних песама, а посебно певању ритуалних слепачких песама, обојених религијским хришћанским духом.³⁰ Изгледа да се у овој братовштини поред гуслања и певања уз гусле, поред лирских слепачких песама, училе још и разне верске песме, као и лирске народне песме, сатиричне садр-

²⁹ Cf. С. Матић: нав. дело, стр. 298, нап. 20; М. Б. Кордунаш: Раде Рапајић, народни гуслар. Прилози пр. н. поезија II, св. 1 (1935), стр. 77—81; Рад. Меденица: Два путујућа слепца гуслара. Прилози пр. н. поезије IV, св. 2. (1937), стр. 287—300; В. Влаховић: Епска песма у Мостару. Прилози пр. н. поезије I, стр. 118—119; Т. П. Вукановић: Студије из балканског фолклора. Одељак: III. Народни гуслари као певачи, творци и носиоци епоса код Јужних Словена. Врањски гласник, књ. V, (1969), стр. 327, 331.

³⁰ F. Kuhač: Prilozi za povijest glazbe južnoslovenske. Rad JAZU, knj. XXXVIII, Zagreb, 1877, str. 3, 15; isti: Južnoslovenske popevke, knj. IV, Zagreb, 1881, str. 250; В. Каракашевић: Гусле и гуслари. Прилог уз културно-историјску расправу „Музичка уметност у Срба“. Летопис Матице српске, књ. 196, стр. 98—101, 124, књ. 204, стр. 236; М. Murko: Tragom srpskohrvatske narodne epike. Putovanja u godinama 1930—1932. Zagreb, 1951, str. 213; С. Матић: Творци народног епа, слепи гуслари, стр. 289—300; В. Исаиловић: О иришкој слепачкој академији. Гласник Ист. др. у Новом Саду, књ. II, св. 1 (1929), стр. 95—96; E. Wesely: Serbische Hochzeitslieder. Pest 1826, str. 20—21; Ст. Станојевић: Народна енциклопедија, књ. II, стр. 57; П. Поповић: Милован Видаковић. Београд, 1934, стр. 15; Lj. Savić: Iriška slepačka akademija. Socijalna misao. Zagreb, 1960, br. 9—10, str. 346—449.

жине, као и пошалице.³¹ Исто тако, у овој слепачкој школи било је и здравих младића, који су учили гусларску вештину гуслања и певање уз гусле.³² На концу, постоји мишљење, да је Иришка слепачка академија имала својег равнатеља, а да је то био слепац Пантелија.³³

Сланкаменачка слепачка братовштина. Под утицајем Иришке слепачке школе, као њен изданак основана је у Сланкамену, као приватна школа Томе Прелића и Марка Абека (постојала и делала девет година). Из Сланкаменачке слепачке певачке школе, познати су гуслари Пера Димитријевић из Ирига и Паја Андрић из Великих Радинаца.³⁴

V

Македонске слепачке кумпаније (братовштине), у основи чине сродну слепачко-певачку и гусларску делатност са српскохрватским слепачким братовштинама из Ирига и Сланкамена. Док су у Војводини биле само две поменуте слепачке певачке братовштине, дотле је у Македонији кумпанија било нешто више. Главне македонске слепачке братовштине јесу ове:

Битољска слепачка кумпанија. Ова слепачка кумпанија је кроз цело XIX столеће била веома значајна слепачка институција, чији су гуслари слепци имали знатног утицаја на ширење и развој епских песама у Македонији, а исто тако и у Србији, Бугарској, Грчкој. Због национално-ослободилачке делатности ове слепачке гусларске братовштине и њених веза са Србијом, Турци су ову слепачку организацију затворили, односно укинули, како изгледа концем XIX столећа.³⁵ На концу, помињемо, изданак ове слепачке знамените гусларске школе, био је чувени слепи гуслар недавне прошлости Кочо Михаиловски.³⁶

³¹ Ст. Станојевић: на нав. месту.

³² Cf. Pedagoška enciklopedija. Zagreb, 1895, str. 283; cfr. F. Kuhač: Južno-slovenske popevke, k. IV, str. 35.

³³ М. Бумбић: Ириг и његова околина. Братство, књ. VIII, Београд, 1899, стр. 87.

³⁴ Љ. Савић: Историја слепих Србије, стр. 65—66; В. Каракашевић: нав. рад, књ. 198, стр. 124—125; F. Kuhač: nav. delo, str. 273.

³⁵ В. Качановски: Сборникъ западно-болгарскхъ пѣсенъ съ словарем. Спб. 1882; cf. M. Drinov: Anzeigen. — Archiv für slavische Philologie VII, 112; Љ. Савић: нав. дело, стр. 71; К. Костић: Наши нови градови на југу. Београд, 1922, стр. 9; С. Л. Поповић: Путовање по новој Србији. Београд, 1950, стр. 302; С. Вуловић: нав. рад, стр. 267; Т. Саздов: Македонската народна поезија. Скопје 1966, стр. 29—30; cf. Т. П. Вукановић: Етнографија и фолклор у књижевним стваралаштву Борисава Станковића. Врањски гласник књ. VII (1972), стр. 207. Аналогно изнетом, наводимо да је половином XIX столећа, у Србији, у доба страначких борби против апсолутистичке владавине М. Обреновића, када пада и Вучићева буна, Блазнавац састављао извесне песме против Обреновића, а слепци су их потом певали на вашарима. Cf. С. Јовановић: Влада Милана Обреновића, стр. 1.

³⁶ М. С. Влаховић: О слепим гусларима у јужној Србији, Београд, 1931, стр. 3.

Охридска слепачка кумпанија. Ова је кумпанија старога датума. Најистакнутији слепи гуслар, као изданак ове кумпаније, био је слепи гуслар песмопојац Ванђел, један од најистакнутијих слепих гуслара у Македонији свих времена. Његова је заслуга свакако у учењу и неговању певања старинских песама, чије су многе варијанте захваљујући његовом слепачком певању уз гусле, сачуване од заборава.³⁷

Прилепска слепачка кумпанија. Ова слепачка кумпанија одликовала се посебним стилем и начином слепачког живота и рада. Припадници ове кумпаније, похађали су само саборе и панађуре, а као награду за слепачко певање, примали су само новац. За оснивача кумпаније у ближој историјској прошлости, сматра се Коле Лауцовски. За њега се каже да је био „Први гуслар по времену и најбољи по својој певачкој и свирачкој способности“.³⁸ Прилепска кумпанија је имала својег вођу, који је одређивао правац путовања слепих певача, чија је певачка турнеја каткад трајала и по неколико месеци.³⁹

Велешка слепачка кумпанија. У XIX и првих деценија XX столећа ова је кумпанија имала изглед еснафа, а исто тако имала је и свој тајни говор „петљачки“. На челу кумпаније био је слепи гуслар Коце Дељанката.⁴⁰

VI

Бугарске слепачке кумпаније, чине велику сродност са македонским слепачким кумпанијама, под чијим су утицајем и настале, а чији су и стил певања епских песама уз гусле подржавале и гажиле. Позната нам је једна бугарска слепачка кумпанија, а то је:

³⁷ Б. Русић: Слепи гуслар Ванђел из Охрида. Прилози пр. н. поез. III, св. 1 (1936), стр. 119—133; А. Шмаус — Б. Русић: Гуслар Ванђел из Охрида. Прилози пр. н. поезија III, (1936), стр. 119—133; Х. Поленаковић: Ванђелов „Болен Дојчин“. Прилози пр. н. поезије V, стр. 280—286; исти: Црква Грачаница и македонска народна песма. Старине Косова и Метохије, књ. IV—V, Приштина, 1968—1971, стр. 1—4.

³⁸ Cf. Б. Русић: Прилепски гуслар Апостол. Београд, 1940, стр. 1—88; Јб. Савић: нав. дело, стр. 26, 68—69; Б. Русић: Сековање на Апостола. Стремеж, 3—4, Прилеп 1957, стр. 46—48, бр. 5—6 (1957), стр. 73—75.

³⁹ Б. Русић: Прилепски гуслар Апостол, на нав. месту; cf. Ј. Цвијић: Балканско полуострво II. Београд, 1931, стр. 140; Г. Зеземан: Нова истраживања о народном епу. Гласник Скопског н. др. књ. XI (1932, стр. 114; М. С. Влаховић: О слепим гусларима у јужној Србији. Београд, 1931, стр. 3.

⁴⁰ Cf. М. С. Филиповић: Тајни језици у Велесу. Гласник Ск. н. др. XI, стр. 62, 66—68; И. С. Алчев: Од вистинската историја на слепите лица. Зборник „Со воља и упорност го победуваме мракот“. Скопје, 1959, стр. 33—34. О слепим певачима у струмичком крају; cf. М. С. Филиповић: Епска песма у околини Струмице. Прилози пр. н. поезије I, св. 2, стр. 222—228; Б. Русић: Гусларско тајно споразумевање. Рад VI конгреса фолклориста Југославије. — Љубљана, 1960, стр. 351—354. О „последњем“ слепом гуслару у Македонаца; cf. Б. Русић: Лазо Коријански. — Гласник на Етнографскиот музеј 2. Скопје 1965, стр. 187—190.

Добрска слепачка кумпанија. Ова је кумпанија била новијега датума, а основали су је бугарски слепци песмопојци у Добрском код Разлога под Пирином (Пиринска Македонија). Њена певачка делатност, имала је велики значај за стварање и неговање епских песама у западној Бугарској, а ослањала се на стваралаштво македонских кумпанија из Прилепа и Велеса.⁴¹

VII

Напокон, помињемо, позната нам је и једна слепачка гусларска и певачка братовштина у северној Арбанији. Певачи и песмопојци ове братовштине, имали су знатну улогу у неговању и ширењу епског народног стваралаштва у северној Арбанији и суседним пределима и земљама.⁴²

VIII

Као што је у науци истакнуто, слепи гуслари у балканских народа, а посебно код Јужних Словена, од старине су поред средњовековних манастира, где су одржавани и панађури и сабори, на којима се окупљао обилато свет ближе и даље околине, а каткад и из веома удаљених крајева, неговали и стварали епске песме. Уз то, они су преносили разне епске мотиве и начин епског певања и оквира, с једног краја Балканског полуострва, на други крај.⁴³

У западној Србији, у Чачку и његовој околини, у минулој историјској прошлости у другој половини XIX столећа, сваког дана се могло видети, где у чаршији, пред механом или дућаном, стоји гомила њуди, жена и деце, те слушају народног гуслара. Гуслали су и певали уз гусле, не само слепци, него и други певачи. Овај је обичај био раширен и по друмским механама овога краја.⁴⁴

У другој половини XIX столећа, слепи гуслари су код Срба, углавном, певали уз гусле о ваџарима и саборима, а каткад и о обичним празницима, код цркава.⁴⁵ С. Тројановић, познати српски етнолог, још почетком XX столећа је поменуо да су код Срба најбољи гуслар „обични просјаци и слепци, јер путујући по разним српским крајевима, имају прилике да један од другог нове песме упамте“. Уз то, истакао је да су у многим крајевима гусларе радо до-

⁴¹ Cf. Љ. Савић: нав. дело, стр. 62.

⁴² Cf. Ф. Кућаџ: Južnoslovenske narodne porjevke IV, str. 270; cf. Љ. Савић: на нав. месту.

⁴³ Cf. Т. П. Вукановић: нав. рад, стр. 331.

⁴⁴ С. Вуловић: нав рад, стр. 342.

⁴⁵ Cf. В. Карић: Србија. Београд, 1887, стр. 199.

чекивали „Јер онда није било писмености и новина, него су они о догађајима као велики путници смишљено причали, па су умели и на гуслама да изводе и подражавају разне птичје и животињске гласове“, када би занућили код неког домаћина, чиме се омладина забављала и што је радо слушала.⁴⁶

Меситмично смо наишли на различита мишљења, о слепим певачима и народним гусларима, у разним нашим крајевима, те из те проблематике наводимо следеће податке. Наиме, у Бољевцу, слепи гуслари су долазили о вашарима. Сели би на путу, гуслали и певали прекрштених ногу, туривши какву посуду пред себе, ради сабирања милостиње. Народ је давао „колико ко милује“. Кад би слепи гуслари певали јуначке песме „то би слушао народ“, нарочито старије песме.⁴⁷ У Књажевац су слепи гуслари ређе навраћали. Али, на вашарима се није могло проћи од њих. Било их је највише пореклом од околине Ниша. Народ их је сматрао за просјаке. Ишли су од куће до куће, на капије људима, те уз гусле просили. „Боже, толико су били досадни“. На вашарима, поређали би се од саборне цркве, па све до вашаришта, где би гуслали и певали уз гусле, тражећи милостињу у новцу.⁴⁸

На Косову (предели: Косово, Сиринић, Подрима, Призренски подгор, Сретечка жупа, Горња Морава, Изморник, Крива река), у другој половини XIX и почетком XX столећа, понајчешће су долазили слепи гуслари из Македоније, али исто тако и из Србије, Босне, Херцеговине, Новопазарског санџака — Муслимани, Лике и Далмације. Уз слепог гуслара, увек се налазио и његов слепчовођа.

У Сретечкој жупи (Косово), слепи гуслари су углавном долазили из Македоније (од Битоља, Охрида и Прилепа), од Горње Мораве и Изморника и из Босне. „Колико је ко био имућан, толико је прилог давао, који се каткад доносио и на сред села или се прилагао по махалама, а такође и појединачно по кућама“ за слепе гусларе. Понајчешће, слепи гуслари су се кретали из места у место, јашући на коњу и водећи једног коња за дарове и поклоне које би добијали од сељака, што је у ствари било: вуна и масло. Главна делатност слепих гуслара, певање и гуслање, настајало је ноћу, у оној кући која је слепе гусларе примила на коначиште. Поред домаће чељади, окупљали су се и суседи, да слушају певање и гуслање слепих гуслара. Сматрало се у народу поменутог доба, да је долазак слепих гуслара у неко насеље и њихово певање, био раван калуђерским „писанијама“ милостиње, важнијих манастира као што су: Дечани, Пећка патријаршија, Грачаница, Прохор пчињски и Гаврило лесновски (Македонија). То се испољавало указивањем почасти слепим гусларима, исто као и калуђерима који су „просили“ за манастире, и давањем обилате помоћи у вуни, новцу и маслу

⁴⁶ С. Тројановић: Српски народ. Босанска вила, књ. XXIII. Сарајево, 1908, стр. 348.

⁴⁷ Забележано у Бољевцу, 12. 7. 1953. год.

⁴⁸ Забележано у Књажевцу, 21. 7. 1953. год.

слепим гусларима. Ту је слепачко гусларско певање надмашивало функцију сабирања милостиње за манастире од стране монаха.⁴⁹

Слична угледна функција слепог гуслара у Новопазарском санцаку, припадала је у ближој историјској прошлости народном гуслару Ђор Хусу Хусовићу, који је са слепачким гулама, јашући коња, са слепчовоћом, обилазио многа села и градове, приређујући гусларска посела. „Његов долазак у мања места био је читав доживљај“.⁵⁰

IX

Слепи певачи, а нарочито слепи гуслари, нашли су обилато примену у фолклору балканских Словена. Наиме, њима су посвећене извесне народне пословице, анегдоте, сатиричне приче, веровања и слично. За илустрацију тога наводимо следећи пример. Тако, прорицање времена према облацини, слепци одређују овако. Наиме, кад слепац запита слепчовоћу какво је време, а овај му каже да је „поведрина“ (облачно „па се ђешто проведрава“), слепац тада каже: „Бјеж' у село вођо!“ А кад слепчовоћа одговори да је облачно, тада слепац каже „Разведриће се!“⁵¹

У једној сатиричној причици, наводи се како је слепи гуслар на неком сабору код манастира певао уз гусле. Наиђе неки Турчин, те слепоме гуслару пружи пару говорећи: „На ти, слијепи, пару, али да ми пјеваш пјесму како ја хоћу, ја сам Турчин!“ Слепи гуслар узме пару, са уобичајеном захвалношћу, па размахне гудалом преко гусала и запева:

„Ђера Туре Краљевића Марка!“

На то ће рећи Турчин:

„А море, а! То је пјесма. Хеј механција! Дај му литар ракије“. Слепац, пошто је попио ракију, настави да гусла и пева:

„Ђера Туре Краљевића Марка“. На то ће упасти Турчин са узвиком: „Ђера, море, да!“ А слепи гуслар настави своју сатиричну песму:

„Бјежи Марко преко поља равна“. Опет, раздрагани Турчин упада с узвиком:

„Бјежи, море, да! Хоће Туре да посијече; а хоће вала, и вриједно је“. А слепи гуслар наставља:

⁴⁹ Т. Р. Vukanović: Selo kao društvena zajednica kod Srba. Priština 1965, str. 55 i naši rukopisni povremeni zapisi u navedenim predelima od 1934. do 1968. god.

⁵⁰ А. Шмаус: Ђор-Хусо Хусовић. Прилози пр. н. поезије V, стр. 131—136. Cf. М. Murko: La poésie populaire épique en Yougoslave au début du XXe siècle. Paris 1929, str. 36.

⁵¹ В. Ст. Караџић: Српске народне пословице, Београд, 1901, бр. 257.

Ск. 7. Слепа гусларка. Цртеж према слици акад. сликара Ђ. Крстића

Ск. 8. Слепи гуслар. Цртеж према слици акад. сликара Р. Вукановића
(Поседује Народни музеј у Београду)

„Кад се Марко натраг поврнуо . . .“ Турчин ће на то изустити псовку упућену Краљевићу Марку, а кад слепи гуслар заврши песму да је Туре од страха испоганило и себе и коња, извикне Туре псујући слепог гуслара: „Их курво ћорава! Пару дај, ракију бљуј, нити ваљаш ти нити ти таља песма!“⁵²

Напокон, једна народна пословица гласи: „Како који слијепи, све горе гуди“.⁵³ У другој пословици се наводи „Ко послепије слијепи, љепше гуди“.⁵⁴ Исто тако, прича се, како је неки слепи гуслар рекао у шали „Када ми гусле не могу да гуде, не мили ми се ни што сам слијеп!“⁵⁵

⁵² В. Ст. Караџић: нав. дело, бр. 6584. Ја сам једну варијанту ове приче чуо у Бујановцу, у Срба староседелаца, и они је посве преносе на свој завичај да се је годаћај збио, наводећи и име турског бега, који се у причици помиње, временски опредељујући причицу у доба турског феудализма. Наводи се да је реч о заим-бегу (феудалац) из с. Раковца. Приповеда се да је слепи гуслар отпевао на крају песме: „Поа Турчин и коња и себе“.

⁵³ В. Ст. Караџић: нав. дело, бр. 2379.

⁵⁴ В. Ст. Караџић: нав. дело, бр. 2899.

⁵⁵ В. Ст. Караџић: нав. дело, бр. 2237. Cf. *F. Кућаџ*: нав. дело, стр. 28; *С. Матић*: нав. дело, стр. 291—292.

X

Улога и значај слепих народних певача и гуслара у чувању и неговању епског културног наслеђа, те и њихово песмопојачко стваралаштво, а уз то социјална беда, побудили су извесне уметнике сликаре у балканских Словена, да проблему слепих гуслара поклоне извесну пажњу. Тако, из те проблематике, помињемо, сабор слепих у Раваници у XIX столећу, на коме је учествовало две стотине слепих из разних балканских крајева, представљен је на гравури Д. Стакића из 1862. године.⁵⁶ Затим, познати сликар фолклорног амбијента В. Тителбах, приказао је на једној слици сабор код манастира са слепим гусларом како гусла. На концу, Ђ. Крстић, познати сликар, насликао је слепу гусларку, а Р. Вукановић, слепог гуслара како гусла ради милостиње (оба две се налазе у Народном музеју у Београду).

XI

Након свега изнетог дајемо следећи закључак. У науци постоји подвојено мишљење о улози слепих гуслара и песмопојача у постанку, развоју и еволуцији народних епских песама у Јужних Словена. Међутим, наша задаћа на овом месту није да разматрамо ко су творци и носиоци епоса у балканских Словена, већ да се усредсредимо на слепе певаче и гусларе и њихов удео у поменутих функцијама и ништа више. Сасвим смо свесни тога, да у једном кратком свеобухватном прилогу, као што је ова наша расправа, није лако са свих аспеката тај проблем сагледати, осветлити и протумачити. Зато ћемо, после свега изнетог, завршити следећим чињеницама, које произилазе из досадашњег нашег излагања. Наиме, још је учени В. Богишић, који се с успехом бавио и епом у балканских Словена, оштроумно истакао на једном месту између осталог: „Што обично слијепци пјесме знају и пјевају, то се не смије узети као да је то пјевање допало у дио слијепцима, услијед какве подјеле радње, него просто ради тога, што је у њих, пошто се другом радњом не могу бавити, више времена да се пјевањем баве, те да заслуже дар, али нити је тим пјевањем епских пјесама постало каква особита специјалност слијепца — особито тамо где је више епскога живота, као у Херцеговини, у Црној Гори, у Шумадији — нити је то унизило пјевање јуначких пјесама“.⁵⁷

Слично наведеном, и независно од Богишићевог мишљења, своједобно је истакао оштроумни М. Мурко, познати истраживач епоса у савремених балканских народа. Он каже: „Морам да ус-

⁵⁶ Ж. Бошков: Из мемоара Јакова Игњатовића. Зборник Матице српске за књижевност и језик. Нови Сад, 1956, стр. 211.

⁵⁷ В. Богишић: Народне пјесме из старијих, највише приморских записа. Београд, 1878, стр. 82.

танем против још једне предрасуде. Хомер из легенде представљен као слеп, и неке индикације самог Вука Караџића, створиле су погрешну мисао да су многи певачи, и то баш најбаљи, слепи. У ствари, у земљама где народна епска песма још цвета, слепи певачи су сасвим ретки. Само у крајевима где народна епска песма почиње нестајати, или је већ нестала, виде се слепи и кљасти просјаци где помоћу песме просе милостињу⁵⁸.

Дакако, ово што су рекли. В. Божишић и М. Мурко, сасвим је тачно као историјско-фолклорна чињеница, али која је недоречена. Наиме, без двојбе, у старијој и ближој историјској прошлости у балканских Словена и осталих савремених балканских народа, слепи певачи, а наполе слепи народни гуслари, били су вредни интерпретатори, чувари и носиоци епоса и ништа више. Свакако, притом, било је и њихове песничке надградње, а било је слепих певача и гуслара, као што је нпр. Ф. Вишњић, који су и сами били песмопојци. Такви примери не могу бити пресудни за генерализацију, уопштавање и након вулгаризацију епског народног стваралаштва, било да се ради о индивидуалном или колективном народним стваралаштвом. За извесну надградњу слепих гуслара, добар пример је народна епска песма „Смрт Марка Краљевића“, где у варијанти ове песме коју је В. Ст. Караџић забележио од поменутог слепог гуслара Ф. Вишњића, стоје стихови, да трећи ћемер Марковог блага припада „кљасту и слијепу“:

„Кад слијепи по свијету ходе
Нек пјевају и нек славе Марка“⁵⁹

Из тога излази да су слепи гуслари, из економске рачунице, опевавали херојску и легендарну личност Марка Краљевића, што је у основи тачно, када се има у виду њихова професионалност и социјална беда. И у једној епској народној песми са Косова, у којој је дата „Смрт Марка Краљевића“, слично се говори о трећем ћемеру Марковог блага:

„Трећи ћемер слепцима да дате!
Куден иду слепци по крајини,
Да певају мен' у крајишнице!“⁶⁰

Напокон, било је ту и тамо светлих песничких ликова и међу слепим гусларима, као што смо поминули значајну личност слепог гуслара Ф. Вишњића, који је испевао неколико епских песама са

⁵⁸ М. Мурко: *La poésie populaire épique en Yougoslave au début du XXe siècle*, стр. 12.

⁵⁹ В. Ст. Караџић: *Српске народне пјесме*, књ. II Београд 1969, стр. 277. Cf. М. Радовановић: *Српскохрватска епска традиција у народној прози Куцурских Русина*. Гласник Етнографског института САНУ, књ. XVI—XVIII, Београд, 1971, стр. 84.

⁶⁰ Т. П. Вукановић: *Српске народне епске песме*. Врање, 1972, стр. 71.

проблематиком из првог српског устанка, у коме је овај слепи гуслар песмопојац учествовао с гулама у руци. Из тог његовог стваралаштва, довољно је поменути чувену његову епску песму „Почетак буне на дахије“. Сасвим је разумљиво што и у том песничком слепачком стваралаштву овог знаменитог слепог гуслара, има песничких оквира из јужнословенског епоса минуле прошлости, као што је оквир „Полећела два врана гаврана“.⁶¹

Друга група испитивача, списатеља и научника, гаји култ према слепим гусларима, истичући да „спелац значи песник“, заправо да су ове две речи синоними. Из те групе, помињемо само Мицкијевића и Решетара, али је популарисању значаја слепих у епском стваралаштву код балканских Словена понајвише допринео С. Матић, који сматра да „прилично многобројна сведочанства“, говоре „сасвим јасно о великој улози коју су слепи гуслари имали у стварању, одржавању и ширењу епске песме народне“.⁶²

Свакако, улога слепих певача и народних гуслара, каткад и песмопојца, није била безначајна, и сваке је части достојна. Али, при томе не треба претеривати и тражити само њихов значај, изолован, јединствен, свеобухватен, творечки слепачки, наслеђен од антике. Таква схватања личе на роматику, која само умањује значај и улогу слепих у стварању и неговању епских песама у балканских народа и ништа више. Правилно схватање о значајном њиховом уделу, једино је исправно, и оно само поспешује њихов значај, али с одређеном наведеном функцијом, како из економске рачунице, тако и узвишене патриотске дужности у неговању слободарске мисли где исто тако не треба преувеличавати значај слепих певача и гуслара, и па чак ни онда када се ради о митолошким елементима и окултиним бићима у слепачким песмама, или пак хришћанској традицији или патријархалним веровањима и култовима.

Сасвим смо свесни чињенице, да је улога и значај слепих народних певача и гуслара песмопојца, од особитог значаја за еволуцију епских песама балканских народа, како у стварању и неговању патријархалне народне културе и традиције, тако и бројних других појава и проблема, како хришћанске, тако и исламске

⁶¹ Cf. Рад. Меденица: Филип Вишњић и песнички оквир „Полећела два врана гаврана“. Прилози пр. н. поезије II, св. 1 (1935), стр. 56 (литература предмета тамо).

⁶² Cf. Св. Матић: Творци народног епа I. Слепи гуслари, стр. 300 sq. М. Марковић: Мицкијевић и наша народна поезија. Прилози пр. н. поезије I, св. 2, стр. 271—283; В. Каракашевић: нав. рад (Летопис М. срп. св. 198), стр. 125; А. Шмаус: Неки облици епског певања у прошлости. Прилози пр. н. поезије I, св. 1, стр. 15—17; С. Матић: нав. дело, стр. 290. У „Васи Решпекту“, наводи Ј. Игњатовић, да недељом или каквим другим празником, Васа је тражио слепце да му певају јуначке песме. „И онда би се тако заблејао“ у слепог гуслара и дао би му „последњу крајцару“. Касније, на робији, он се сећа народних песама о Краљевићу, Обилићу, Страхинићу бану, гуслара слепаца и слепица и тада „дух му се сасвим преобрази, желео би онамо откуд су његови стари дошли“. — Ј. Игњатовић: Васа Решпек. Београд, 1946, гл. VII, стр. 24, гл. XIX, стр. 129.

конфесије и њихових традиција, и њихово усклађивање и хармонизацију у епосу. То је, свакако, једна од најзначајнијих улога слепих гуслара у балканских народа. Да није ништа више постојало од ове појаве, за минулих миленију година делатности слепих гуслара и песмопојаца у балканских народа, довољно је само та чињеница за огромно признавање слепима, за све оно што су урадили према роду и завичају, у неговању културног наслеђа минуле прошлости, са свима његовим згодама и незгодама.

III. КРАТКА ЖИТИЈА ДВЕСТА ЈУГОСЛОВЕНСКИХ НАРОДНИХ ГУСЛАРА

У в о д

Монографска и кратка појединачна проучавања југославенских народних гуслара, одавна су предмет пажње наших и страних истражувача народног епског стваралаштва. Ми ћемо на овом месту дати лексикографски биографски приказ неких знаменитијих јужнословенских народних гуслара новијега доба, и то углавном припадника ових народности: црногорске, српске и муслиманске. Укупно, таквих лексикографских биографија народних гуслара дајемо око 200 на броју. Овим проблемом, изгредно, бавили смо се од 1933. до 1973. године. Истражувања се темеље на народној традицији и родовским предањима. За многе народне гусларе нисмо могли сабрати подробне податке, како о рођењу и смрти, тако ни о њиховом животу и раду, тако да су извесни подаци остали крњи. За неке народне гусларе и песмопојце, није нам познато да ли су и данас у животу или не, а те податке нам је и немогуће више проверити. Међутим, и овако лексикографски дати биографски подаци народних гуслара и песмопојаца новијега доба у Срба, Црногораца и Муслимана, биће, свакако од користи за нашу народну усмену књижевност и фолклор, као грану етнологије.

У науци се делимично пренебрегава улога певача песмопојаца и народних гуслара у стварању, неговању и ширењу епских народних песама у југословенских народа. С друге стране, даје се поента слепачком певању, односно слепим народним гусларима, те се велича и глорификује њихова улога и значај у стварању и неговању епских песама међу југословенским народима. Дакако, и једна и друга појава имају свога резона и својег обилатог значаја у стварању и неговању епоса у Јужних Словена, али једна другу не искључује, већ напротив обе се морају посматрати као живе компоненте у стваралачком ланцу епских народних песама у јужнословенских народа, а каткад и као надградња. Свако другојаче тумачење, смаграмо, води ка странпутици.

Иако је мален број две стотине биографија знаменитијих народних гуслара у Јужних Словена новијега доба, колико ми саопштавамо на овоме месту, ипак он сведочи и огромној улози индивидуалних стваралаца народних гуслара у великом епском благу у јужнословенских народа, и његовом настанку, неговању и еволуцији. Свакако, то је једана традиција старије историјске и етничке прошлости, чије окаменотине као фолклорне сирвивале налазимо од првих деценија XIX столећа па све до првих деценија XX столећа. Ми смо на једном месту већ истакли казивања једног српског народног гуслара црногорског порекла, о овом проблему, које и на овом месту наводимо: „У раније вријеме, у Црној Гори, сви су људи гуслали. Али, већина их је само тандарала, јер је за гуслара потребна вештина, способност и дар певачки. Ми друге музике нијесмо имали, но то!“¹

Неке биографске податке, ми смо ту и тамо дали у нашим досадашњим радовима, и то само као документацију и илустрацију проблематике о којој смо расправљали, односно збирки које смо наштампали. У овоме раду, ти подаци су опет нашли места. Међутим, нисмо наша истраживања употпуњавали из извора и литературе других истраживача.

Ево лексикографских биографија знаменитијих народних гуслара новијега доба у Срба, Црногораца и Муслимана.

КРАТКА ЖИТИЈА НАРОДНИХ ГУСЛАРА И ПЕСМОПОЈАЦА

Аговић Авдија (Аметов). Рођен је 1878. год. у Врби у Гацкоме. Мати му се звала Нура, а била је родом од Сарића из Гацкога. Још док је Авдија био дете, његови родитељи су с њиме прешли у Скопље, а одатле у Нови Пазар, па у Сјеницу, где су се стално настанили, а Авдија се занимао земљорадњом. Био је неписмен, а живео је у великој сиромаштини.

А. Аговић је знао велики број народних епских песама, па између осталог и једну варијанту о „Косовском боју“. Многе народне песме Авдија је био научио од чувеног народног гуслара Садика Шеовића, из Корјенића, који је умро у Скопљу. Аговић је био изврстан народни гуслар, који је херојски певоа епске песме уз гусле.

Асовић Марко (Мухов). Рођен је 1895. у Спужу. Мајка му се звала Паша. Марко је учио основну школу, а по занимању био је механичар. М. Асовић је певање народних песама научио од својег оца Муха, који је био познат гуслар у своме крају.

¹ Упор. Т. П. Вукановић: Студије из балканског фолклора I. Одељак: Народни гуслари као певачи, творци и носиоци епоса код Јужних Словена. Врањски гласник, књ. V, (1969), стр. 328; исти: Српске народне епске песме. Врање, 1972, стр. 345.

Асовићи су старином из Васојевића, а раније су се презивали Васовићи. Хајдар, деда Марков, био је чувен народни гуслар. Позивао га је црногорски кнез Данило да му пева уз гусле. Затим, Марко је напустио ислам и прешао је у православље. Између минула два светска рата, одао се професионалном гуслању и певању уз гусле. Године 1927, на гусларској утакмици у Београду Марко је добио четврту награду.

Ацовић Јово (Лазарев). Родио се 1853. год. у селу Петровићима код Требиња. По занимању био је земљорадник, неписмен. Био је велики кавгација и волео је да србује. Одликовао се у ратовима 1875—1878. год. Тада је много певао уз гусле, а нарочито војводама Пеку Павловићу и Максиму Баћевићу. Знао је веома много епских народних песама и био је доста добар гуслар.

Ацимусић Смајо (Адемов). Рођен је у Никшићу 1860. год. Учествовао је у рату 1875—1878. год. као борац у турској војсци. За време првог светског рата држао се политички неисправно према Црногорцима, па је пред ослобођење 1918. год. емигрирао у Турску. Као дете научио је да пева уз гусле и знао је врло лепо и да гусла и да пева. Знао је много песама, нарочито о борбама никшићких Турака са Херцеговцима и Црногорцима, као и о међусебним племенским борбама.

Ашанин Мишо (Мијаилов). Рођен је 1855. год. у Сировцу. Учио је основну школу. Био је капетански писар и члан обласног суда у Шавнику. Уз гусле је научио да пева пошто је завршио основну школу. Знао је пуно разних епских народних песама.

Бабић Мирко. Син Гаврила Лукина и Гроздане ћерке Завише Јанка Јаридића, из Ливеровића. Рођен је 1867. год. Неписмен је, по занимању земљорадник. Његови су се раније презивали Лучићи и од његовог је братства српски песник Симо Милутиновић — Сарајлија. Мирко је био осредњи гуслар, али је знао обиље народних епских песама.

Бабић Раде (Мићов). Родио се у Фатници 1872. год. По занимању је земљорадник. Рано је још као дечко научио да пева уз гусле и знао је велики број народних епских песама.

Бадњар Млађен (Марков). Родио се 1855. год. у селу Тевцима (Језера), матери му се звала Ружица. По занимању је био земљорадник. Завршио је основну школу. Учествовао је у ратовима 1875—1878. год. Умро је 1938. год. То је био одличан гуслар. Гуслао је и на двору код краља Николе. Врло често је нарицао уз гусле и то тужбалице које је сам импровизовао гуслајући.

Бадњар Стеван (Видаков). Родио се у селу Тевцима 1866. год. У родном месту је свршио основну школу. Уз гусле је научио да пева пре него је пошао у основну школу. Знао је велики број народних епских песама, скоро око стотину. Дивно је и гуслао и певао

уз гусле. И сам има песничког дара, те као песмопојац понеку песму испева. Зна много народних предања и етничку прошлост својих земљака. По занимању је земљорадник.

Бајагић Лазар (Тодоров). Рођен је 1890. год. у с. Зукви у Црној Гори. Основну школу је учио у родном месту. Почетком XX столећа преселио се из Црне Горе у Србију и настанио у с. Новом Буревцу у Топлици. Године 1925. прешао је у Приштину, одакле се 1941. године иселио у Ниш, где је и умро 1965. год. По струци је био општински деловођа и административни службеник. Л. Бајагић је био веома личан и стасит човек, особито истинољубив, те је као такав био уважаван од околине. Био је један од најбољих народних гуслара својега доба на Косову, у Топлици и Јабланици. Гуслање и певање уз гусле научио је од свога стрица Милоша Бајагића, који је био официр и истакнути народни гуслар. Но, Лазар је у ствари подржавао гуслање и певање Ђетка Голубовића Голијанина и Вукомана Кулића, чувених херцеговачких народних гуслара с краја XIX и почетка XX столећа.

Л. Бајагић је приликом гуслања и певања уз гусле, уносио у живот и садржину песме, како у боји гласа, тако и у покретима и гримасама лица. Отуда је његово певање епске песме уз гусле, личило на глумачко извођење. Он се уносио у садржину песме, кад је требало херојски, односно кад је то изискивала трагика трагично. Тако је Л. Бајагић кроз гусле и песму дочаравао садржину песме коју је певао и гуслао. Обичавао је након завршене песме, да о истој даје потребне коментаре или историјску интерпретацију, односно епску традицију. Знао је обиље народних епских песама, како старије историјске прошлости, тако и оних из циклуса хајдучког, ускочког, те новијих из епохе ослобођења Црне Горе и Србије.

Бајагић Милош (Пантов). Рођен је у Стубци (Пива) 1880. год. Свршио је црногорску подофицирску школу. У војсци је дошао до мајорског чина, који је стекао у рату 1913. год. Био је у Црној Гори племенски капетан. У балканском рату је командовао четом, а потом 1913. батаљоном. Показао је велику храброст и војничку способност. Био је одличан гуслар и приповедач. Иначе, то је био личан човек, врло лепе спољашности и врло шаљив. Умро је у Ђаковици 1913. год. Знао је велики број народних епских песама.

Бајгорић Алил (Мујов). Рођен је у Дабрици 1896. год. Мајка му је Ата, кћер Мемеда Јашаровића из Благаја. Према њиховом породичном предању, они воде порекло од неког делије, који је био тешко рањен приликом освајања Коштурса и ту остао. Становали су у Коритнику код брда Руде. Ту има гроб Ибраима Аметова Бајгорића, за који предање каже да је стар око 380 год. Алил је неписмен, али као самоук научио је само да чита. Био је за време првог светског рата у аустроугарској војсци на фронту према Италији. По занимању је земљорадник. Од оца је научио гуслати, а од њега је

запамтио и многе народне епске песме. Веома добро гусла и врло лепо прича етничку прошлост свога краја и народна предања.

Бановић Милан (Гаврилов — Шундов). Рођен је 1886. год. на Крсцу у Кити. По занимању је земљорадник. Као самоук научио је читати и писати. Одлично и мајсторски зна ударати уз гусле. Лепо пева. Зна велики број народних епских песама. У овој породици од старине се негује певање уз гусле и Милованов отац Гаврило (Шундо) био је добар гуслар, а дед му Марко био је чувен гуслар у свој Херцеговини и Црној Гори.

Бећировић Радован (Новичин). Рођен је 1898. год. у Љевиштима. Мајци му је име Сулумија. Она је кћер Бећира Кекића. Радован је по занимању земљорадник. Пре другог светског рата, као сељачки песник, занимао се највише растурањем својих штампаних брошура. Он је основну школу учио у Шавнику. Зна пуно народних епских песама и сам је песмопојац или народни сељачки песник. Међу живим сељачким песницима, по моме мишљењу, нико боље не уме испевати епску песму у десетерцу од Бећировића. Он је опевао многе догађаје свога доба. Нарочито је много певао о династији Петровића, коју је у својим песмама оцрнио. Он је 1939. год. за време прославе 550-то годишњице Косовске битке, издао веома добру песму о косовском боју, под својим именом. Испитујући ту варијанту о знаменитој косовској бици, сматрамо да је то стара песма, коју је Бећировићев земљак Глигор Мучалица, чувена дворски гуслар династије Петровића са Цетиња, певао крајем XIX и почетком XX столећа, па је Бећировић ту народну песму препевао. Иначе, Бећировић има и неколико штампаних својих песмарица. Својем презимену он додаје и надимак Требјешанин. Покаткад он и пева уз гусле. Један његов песнички састав у осмерцу, неку врсту жалопојке, из 1939. год. имао сам у рукама. То су изливи бола и нека врсте утехе родитељима за изгубљеним сином.

Бјелица Благоје (Вуков). Рођен је у Голији 1867. год. Умро је у родном месту 1917. год. По занимању је био земљорадник. Знао је велики број народних епских песама.

Бјелица Крсто (Ђуров). Рорио се у селу Коритима 1862. год. Као самоук научио је читати и писати. Као дечак учествовао је у Невесињском устанку, затим 1881—1882. год. био је у Херцеговачком устанку против Аустрије. Године 1914. побуни своје сељаке, преведе их у Црну Гору, добије чин официра, и од својих сељака, усташа, образује чету. Кад је капитулирала Црна Гора за време првог светског рата, он са четом пређе у Арбанију и придружи се српској војсци. Погинуо је као српски официр под Битољем 6. августа 1916. год. Био је одличан гуслар, добар приповедач и велики шалџија. Знао је врло много народних епских песама.

Бајалица Милован (Матов). Рођен је у Голији 1832. год., по занимању земљорадник. Био је неписмен. Рано је научио уз гусле да пева и знао је велики број народних епских песама. Имао је осо-

бито добро памћење. Учествовао је у Вукаловићевом и невесињском устанку. Умро је у свом родном месту 1917. год.

Божовић Новица (Ђорђевић). Рођен је 1886. год. у селу Нинковићима (Језера). Мајка му је била Роса од рода Свркоте. По занимању је био земљорадник, имао је основну школу. Године 1898. доселио се у Србију и настанио у селу Реткоцеру (Јабланица). Ратовао је у ратовима 1912—1918. год. Умро је у Реткоцеру 1938. год. Био је одличан гуслар, тако да је спадао међу најбоље јужнословенске гусларе свога времена.

Бојић Вукашин (Ристов). Рођен је у Божићима (Горња Морача) 1856. год. Мајци му је име Сава. По занимању је земљорадник. Био је неписмен. Рано, још као дечак, научио је да гусла и пева уз гусле. Знао је безброј епских песама, које је певао или рецитовао са великом лакоћом. Кроз његов родни крај стицали су се народни гуслари с разних страна Црне Горе и Херцеговине, од којих је Божић попримио многе епске песме.

Бојовић Аксентије, протојереј. Рођен је 1850. год. у селу Бојовићима код Андријевице. Умро је 1915. год. Био је добар гуслар, знао је доста епских песама, али је ретко гуслао.

Брајковић Пунџа. Рођен је у Слатини у Бјелопавлићима 1887. год. од оца Радула и мајке Милосаве. Учио је два разреда основне школе. Учествовао је у ратовима 1912—1918. год. као водник, па је произведен у чин поручника. Зна доста народних епских песама, које је запамтио од разних народних гуслара.

Булајић Божо. Рођен је у Божиштима у Невесињу 1889. год. од оца Срећка и мајке Стане, кћери Андрије Лазовића из Шумића у Невесињу. Свршио је основну школу у Невесињу. По занимању је земљорадник. Био је у аустроугарској војсци. Сам је научио да пева из гусле. Добро је гуслао и врло лепо певао. Знао је велики број народних епских песама. Веома лепо приповеда народну традицију.

Булајић Миљко (Стеванов). Отац му је био поп — учитељ. Миљко је рођен 1889. год. у Вилусима (Херцеговина). Као дечко је научио да гусла и пева уз гусле. Имао је необично леп глас и добро је певао уз гусле. Изгледа да је гуслање научио од Сава Милутинова Булајића, доброг гуслара.

Бучалина Твртко (Шулов). Рођен је 1859. год. у Голији. По занимању био је земљорадник. Није био писмен. Учествовао је у ратовима 1875—1878. и 1912—1916. год. Имао је необично памћење. Знао је много епских песама и био је велики шалџија. Био је осредњи гуслар.

Вилић Новица. Син Радосава Лекина и Станице Радована Карацића. Рођен је на Малинску (Црна Гора) 1894. год. Основну школу свршио је на Боану. По занимању је земљорадник. Учествовао је у ратовима 1912—1918. год. Многе песме научио је од оца

Радосава, који је био добар гуслар. И дед му Лека био је добар гуслар. Новица је певао много уз гусле по војсци и у ратовима. Зна велики број народних епских песама.

Вишњић Никола (Зекотин). Рођен је у Голији 1835. год., неписмен, по занимању земљорадник. Учествовао је у многим борбама за време Вукаловићевог и невесињског устанка 1875—1878. год. Био је велики јунак и врло истинит човек. Бројао се у најбоље гусларе свога времена. Знао је огроман број народних епских песама. Добро је познавао етничку прошлост свога краја и суседних племена. Имао је необично памћење и велики песнички дар, те се истакао и сам као песмопојац. Он је спевао неколико епских песама о историјским личностима и догађајима новијег доба. Кад је био у жалости није ни певао ни гуслао. Умро је у своме завичају 1918. год.

Вишњић Митар (Савин). Рођен је у Голији 1862. год. По занимању био је земљорадник, није био писмен. Рано је научио уз гусле да пева, још док је био дечко. Спадао је у ред бољих гуслара. Године 1918. био је народни посланик у Подгоричкој скупштини, која је изгласала уједињене Црне Горе са Србијом.

Влаховић Лука (Крњов). Земљорадник из села Прпора у Јабланици. Мати му се звала Чуда. Пореклом је од племена Ровчана, где је рођен 1864. год. Године 1889. доселио се у Јабланицу. Свршио је основну школу. Учествовао је у ратовима 1912—1918. год. Умро је 1944. год. Кад сам га посетио 1942. год. код његове куће, још је радио на гувну око вршаја, као крепак старац. Био је добар гуслар и знао је велики број песама ускочког циклуса, као и песама из циклуса ослобођења Црне Горе.

Војводић Лакић (Стојанов). Рођен је на Духове 1848. год. у Коњусима (Васојевићи) од оца Стојана и мајке Станке (Фане) од рода Стојановић из Трешњева. Учио је основну школу, или како је он то знао завршио „саврдачки универзитет“ (по месту где је школа била). Припада трубушчићу Кастратовића, а братству Ковачевића. Кад је Лакић Војводић рођен, рекао је Мео Фатић: „Вала се окуци кучка у добар дан! Цар бит неће, а везир заиста оће!“ (У народу постоји веровање да ће дете које се роди на Духове бити веома срећно у животу). Био је војвода васојевачки и истакао се у многим ратовима 1875—1878, те 1912—1918. год. као веома храбар ратник и истакнут јунак. Умро је у родноме крају на Ускрс 1924. год. Војвода Лакић је био одличан гуслар, најбољи међу Васојевићима свога доба. Научио је да гусла још као дечко од оца Стојана, који је такође био добар гуслар. Певао је из баритона. После 1882. год. откад је пао у немилост код династије Петровића на Цетињу, ретко је више кад певао уз гусле. Знао је веома много епских песама, које је певао и без пратње гусала, обично кад појаше коња и иде на какав народни скуп или племенски збор или договор. Он је певао херојски: „као да оће да бачи гусле, појаше коња и оде у бој!“ Најрадије је певао стихове:

„Снијег паде, друми западоше,
Сератлије коње продадоше,
Али неће сератлија Мујо,
Јер се над љету и сеферу!“

Или: „Бојичићу, бојиш ли се кога“ итд., те песме „Цар Душан и Цариград“, „Женодба Стојана Поповића из Бањана“ и друге.

Војиновић Димитрије — Диле. Рођен је 1864. год. у с. Кострецу — Метохијски подгор (Косово), по занимању је земљорадник, неписмен. Почео је да гусла и пева уз гусле као дечак од својих 16 година. Знао је око педесет епских песама из старије српске историјеске прошлости, а које се у овом крају називају именом „крајишнице“. У читавом крају познат је био као добар народни гуслар. Докле пева народну песму уз гусле, Диле „жмури“, те на тај начин имитира слепог гуслара. Тако је гуслао и певао народну песму „Смрт мајке Југовића“.²

Вујачић Андрија (Машанов). Рођен је у селу Маочићима 1859. Као дечак је већ знао да добро гусла и пева уз гусле. Знао је врло много народних песама, а и сам је био песмопојац шаљивих песама. Учествовао је у балканским ратовима и у првом светском рату.

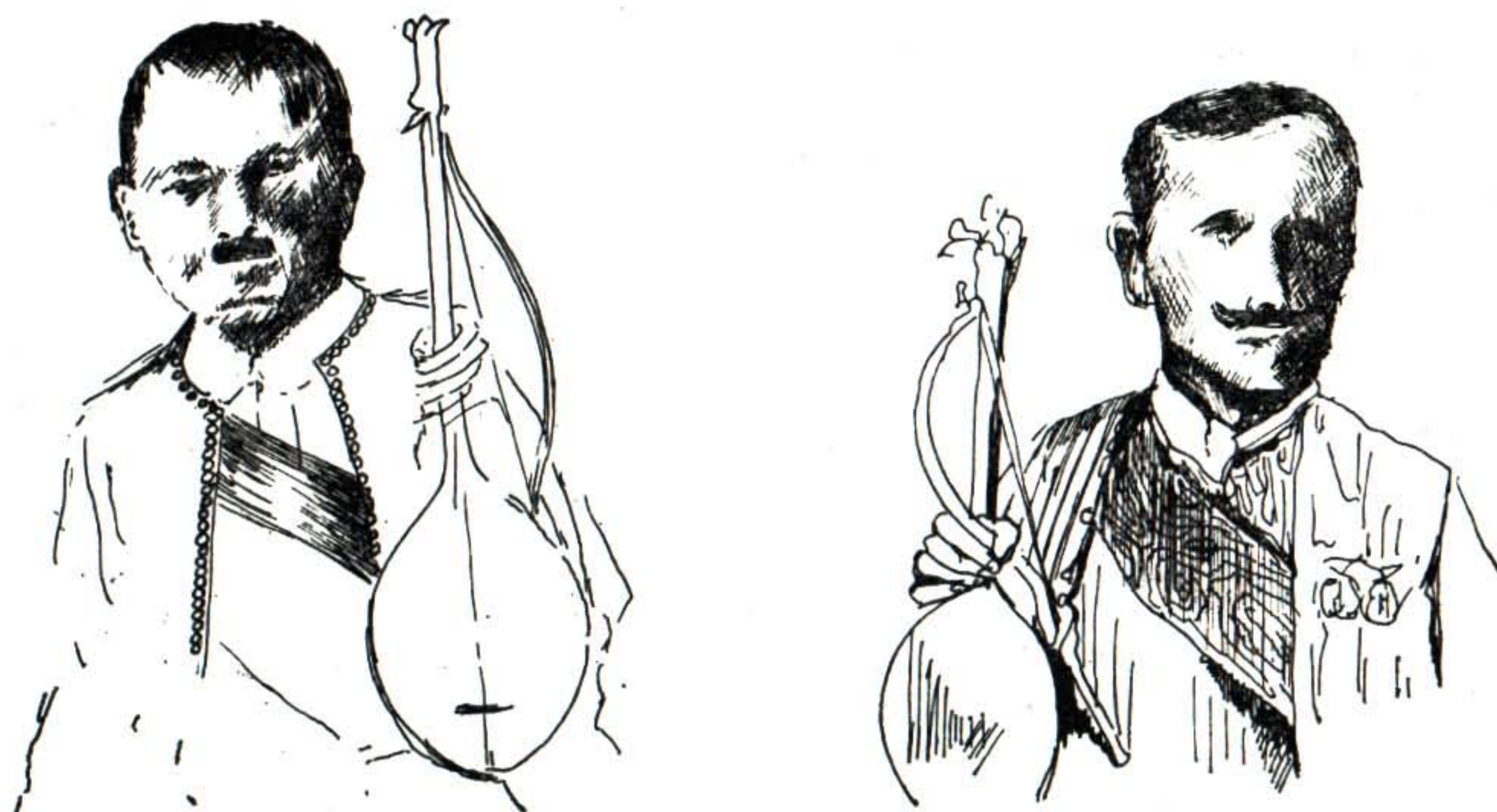
Вујачић Андрија (Машанов). Рођен је у селу Маочићима 1859. год. Године 1868. отац му се преселио под Орлину (Гацко), а 1878. у Никшић, где се настанио стално. Основну школу учио је у Грахову, а подофицирску је свршио 1884. год., па је затим унапређен у чин официра. Учествовао је у ратовима 1875—1878, те 1912—1916. год. Још као дечак научио је да гусла и пева уз гусле. Био је осредњи гуслар, али је знао огроман број епских песама. Много песама запамтио је још као дечко од чувеног гуслара сердара Мрдака Лубурића.

Вујачић Драго (Николин). Рођен је у Лукову 1841. год. По занимању је био земљорадник. Као самоук научио је само да чита, а није знао да пише. Имао је велико памћење и знао је велики број народних епских песама и народних приповедака и старих предања. Није волео много да прича, био је више повучен и ћутљив. У својој младости научио је уз гусле да пева.

Вујачић Митар (Лазарев). Рођен је 1837. год. у Грахову. Ту је живео целога века. По занимању био је земљорадник, није био писмен. За време првог светског рата неко време је био интерниран у Босну, одакле се вратио 1918. и умро код куће у родноме крају. Био је добар зналац народних прича и знао је велики број народних епских песама.

Вујовић Благоја (Живков). Рођен је у селу Враћановићима 1861. год. По занимању земљорадник. Неписмен је био. Учествовао је у ратовима 1875—1878. год., те 1912—1916. год. Певао је уз гусле доста лепо и знао је велики број епских песама.

² Упор. Т. П. Вукановић: Српске народне епске песме, стр. 344.

Ск. 1. Народни гуслар Вуковић Илија; ск. 2. народни гуслар Вућић Танасије

Вујановић Никола (Лазарев). Рођен је 1877. год., на Ублима у Чеву. Мајка му је Добрана, кћер је Петра Перуновића из Пјешиваца. Основну школу је учио у Никшићу. По занимању је земљорадник. Учествовао је у ратовима 1912—1918. год. Отац му је био чувени гуслар и од њега је научио гуслати. Лепо је знао да казује епске песме и знао је добро да прича народне приче.

Вукајловић Бошко (Милошев). Рођен је у Зовом Долу 1845. год. Није био писмен. Од 1882. год., живео је у Никшићу. Учествовао је у ратовима 1875. и 1882, те 1912—1918. год. Био је неколико година и перјаник код црногорског краља Николе. Одао се био игрању карата. Био је осредњи гуслар и певач, али је знао доста епских песама, које је био научио од оца Милоша, који је био добар гуслар.

Вуковић Илија (Обренов). Рођен је 1906. год., у Надинићима код Гацка. По занимању земљорадник, учио је основну школу. За време другог светског рата, 1941. године, убиле су га усташе на веома свиреп начин. Био је истакнути народни гуслар својег времена у Југославији и убрајао се међу најбаље наше гусларе. Гуслање и певање народних епских песама уз гусле, научио је од својег оца Обрена, који је у Гацку био познат народни гуслар. И. Вуковић је био и песмопојац, па је између осталог испевао и једну епску песму о нашим првим воздухопловним пилотима. Учествовао је као запажен народни гуслар на гусларским утакмицама у Сарајеву 1925. и у Београду 1927. год. Певао је веома осећајно, а поседовао је јак тенор.

У ствари И Вуковић је био професионални народни гуслар, који је с гулама обилазио многе наше крајеве и места, приређујући гусларске вечери и посела. Знао је веома много народних епских песама, али је најчешће певао оне песме, које уз херојство одишу и лиризмом.

Вуковић Јован (Живкво). Рођен је 1856. год., у Мратињу (Пива). По занимању земљорадник, био је неписмен. Отац му је био у ускоцима. Јован је још као дечко научио да пева уз гусле и био је добар гуслар. Знао је доста епских песама.

Вућић Танасије (Недељков). Рођен је 1878. год., у с. Бијелој у Дробњацама у Херцеговини. Мати му се звала Јелисавета. По занимању земљорадник, самоучки писмен. Учествовао је у балканским ратовима и у првом светском рату, где се истакао као храбар војник, а уз то и одличан народни гуслар, који је с гулама и песмом бодро војску на јунаштво. То је био професионални народни гуслар, који је има веома добар певачки глас и особито је добро гуслао и певао уз гусле. На гусларској утакмици, коју је 1925. год., у Сарајеву приредило „Српско коло“, добио је другу награду. Исто тако, добио је другу награду и на гусларској утакмици 1927. год., у Београду. Приликом певања епских песама уз гусле. Танасије Вућић се трудио да сваку реч изговори чисто и гласно, што је у извесној мери имало одлике рецитива. При певању уносио се у песму и њену садржину. Није дозвољавао да му звук гусала надмаши глас, што би сметало јасноћи песме. Више је волео борбене епске песме, него ли песме меланхоличне садржине. Нарочито се истицао када је певао песме: „Буна на дахије“ и „Смрт Вука Лопушине“.

Године 1927. Т. Вућић је на позив Минхенске академије пошао у Немачку, те је у Берлину под руководством познатог слависте Г. Геземана, снимио осамнаест епских песама на златним плочама, које се чувају у тамошњем музеју. На тим плочама снимљене су песме из ускочког циклуса, где се истиче песма „Женидба Бановић Мијајла“. Ово снимање на златним грамомонским плочама, донело је народном гуслару Т. Вућићу репутацију и особит углед у свету. Из Берлина, Т. Вућић одлази у Праг, где је био примљен код председника Чехословачке Републике Масарика. Поводом ове посете Прагу, народни гуслар и песмопојац Т. Вућић је испевао ове стихове:

„И у Прагу, у златноме граду,
Где Словени полагаху наду,
На високој словенској палати,
Част имаше Срби запјевати
И изнијет гусле јаворове,

На високе словенске дворове,
Где се правда и слобода вије,
Певао је Вућић Танасије,
Певао је ко на гори вила,
То је жеља Масарика била!“

У Берлину је Т. Вућић приредио гусларско вече, које је било обилато посећено.

Са звуком гусала умро је 1937. године у свом родном крају Т. Вућић, један од најбољих гуслара свих времена међу Јужним Словенима, који је био личан човек и за живота великих шалција.³

Вуковић Драгољуб. Рођен је 1896. год. у с. Гњеждану на Рогози. Учио је основну школу, а по занимању је сеоски пинтер (качар), а уз тај занат занима се и земљорадњом. Овај народни гуслар зна око десетак народних епских песама, које је још као дечко научио од својег оца Рисантија Вучковића, истакнутог народног гуслара на Рогозни. То је разборит и говорљив човек, обилато верзиран у народне обичаје својег краја.

Вучковић Митар (Николин). Рођен је 1858. год., у Лукову код Никшића. По занимању земљорадник. Није био писмен. Учествовао је у Балканском рату 1912. год. Јануара месеца 1913. год., у борбама на Бардањолу код Скадра остао је инвалид. Отац му је био добар гуслар и он је од њега научио да гусла. Био је добар гуслар и знао је доста народних епских песама, које је махом запамтио од оца.

Гигић — Гргуљевић Анта. Рођен је 1845. год., у с. Новацима у Подрими, по занимању земљорадник, неписмен. Био је добар народни гуслар и песмопојац. Знао је много „крајишница“. Дешавало се да само гусла, а да нека од његових млађих снаха пева уз гусле епске песме.

Говедарица Голуб (Лаков). Рођен је у селу Зукви (Пива) 1849. год. Отац га малог пренесе у Голију, где је стално живео као земљорадник, није био писмен. Учествовао је у ратовима 1875—1878. год. Као мали дечко научио је да пева уз гусле. Панто Бајагић, стари гуслар, начинио му је био мале гусли, колико кутлача, те га из шале, још малог научио да гусла. Вема је лепо гуслао и певао уз гусле. Он је знао само одабране народне епске песме, јер није хтео да гусла и пева какву било с реда песму. Како се то у народу прича, он је знао седамдесет четири народне епске песме.

Гојковић Петко (Радованов). Рођен је у Риђанима 1855. год. Кад су се Риђани одметнули од Турака 2. маја 1858. год., отац му се пресели у Никшићке рудине и настани се у Бајовом Долу. Ту је Петко одрастао бавећи се земљорадњом, а ту је и умро 1919. год. Није био писмен. Био је добар зналац народних епских песама и приповедака и за народне умотворине се веома интересовао. Како је био неутледан, то су га Рудињани потцењивали, сматрајући да се само крвави јунаци треба да занимају епским песмама и причама.

Гојковић Спасоје (Милованов). Рођен је 1870. год., у Бајовом Долу (Никшићке рудине). По занимању је био чобанин, коме се послу одао од ране младости. За све време свога живота свега је

³ М. Murko: La poésie populaire épique en Yougoslave au début du XXe siècle. Paris, 1929, str. 19—24, 52, sl. 37. Помен да је Т. Вућић 1925. год., у Сарајеву добио прву награду.

⁴ Упор. Т. П. Вукановић: наведено дело, стр. 344—345.

три пут отишао у град. Није био писмен. Чувајући стоку научио је да пева уз гусле и да свира у дигле. Веома лепо је гуслао и певао. Знао је вилики број епских песама, које је научио од старих људи из свога родног места, одакле целог свог живота скоро никуд није ишао.

Головић Милован. Син је попа Митра Головића. Рођен је у Пошћењу 1844. год. По занимању био је земљорадник. За време првог светског рата Аустријанци су га интернирали у Никшић, где је умро 1917. год. Знао је много народних епских песама и народних предања која су била везана за епос.

Голубовић Илија. Рођен је у Тевцима 1862. год., од оца Новице и мајке Маре од рода Сикеровчана из Међужвања. Основну школу учио је у Тепцима. Бавио се земљорадњом. Лепо је певао уз гусле и мајсторски је знао да гусла. Знао је доста епских песама.

Голубовић „Голијанин“ Ђетко (Миров). Рођен је у селу Ораћу (Пива) 1855. год. По занимању земљорадник, неписмен. Учествовао је у ратовима 1875—1878, те 1912—1916. год., где је био на дужности трубача. Није марио за рад, већ је скоро целог свог живота гуслао и певао. Нарочито је волео да пева пред женским светом. Жене су га радо слушале, јер их је привлачио и лепом појавом, лепим гласом и особитим гуслањем. Обично је певао војводи Лазару Сочици. Приликом удадбе црногорске принцезе Јелене за талијанског краља Емануела, певао је уз гусле у двору кнеза Николе на Цетињу и том се приликом истакао испред свих народних гуслара тога доба. Био је велики шалција. У говору је често употребљавао пригодне стихове из народних песама. Песме је певао китњасто, те се је у Херцеговини и Црној Гори брзо прочуо као добар певач и истакнут народни гуслар. Он је створио свој тип гуслања и певања епских песама. Његово певање уз гусле било је са предасима (цезуром) и са пуно лирског мелоса у певању епике, што је било дивота слушати. Певао је биране и одабране песме.

Горановић Иван (Радев). Рођен је у Голији 1842. год. По занимању земљорадник, неписмен. Умро је 1917. год., у родном месту. Био је добар гуслар и знао је велики број епских песама.

Горановић Лука (Радев). Рођен је у Голији 1840. год. По занимању земљорадник, неписмен. Учествовао је у многим борбама за време Вукаловићевог и Невесињског устанка, те даље у ратовима 1876—1878. год. Гуслати је научио у раној младости и бројао се у боље гусларе. Знао је велики број епских песама.

Грдинић Михаило (Милосавов). Рођен је у Сировцу (Ускоци) 1905. год. Свршио је основну школу, а учио је мало и гимназију. Још као мали дечко научио је уз гусле да пева. Гуслању га је учио деда му Тома Грдинић, од кога је научио и велики број епских песама. Тома је живео више од сто година и бројао се у најбоље гусларе свога краја.

Грковић Никола. Рођен је 1884. год., у Оцаку код Невесиња, од оца Стојана и мајке Маре. По занимању је земљорадник. Као самоук научио је да пише и чита. У првом светском рату био је у интернацији. Од оца је научио да пева уз гусле и од њега је запамтио велики број епских песама. Отац му је био на гласу гуслар и Никола је наследио добар начин гуслања од њега.

Дамјановић Тиодор (Ђоков). Рођен је у Пожару 1862. год. По занимању био је земљорадник, као самоук научио је писати и читати. Још у раној младости научио је да пева уз гусле. Певао је многе епске песме, а нарочито „котарске“ (песме ускочког циклуса) Његова омиљена песма била је „Погибија Павла барјактара“.

Дацић Цале. Рођен је 1859. год., у селу Врелу (Језера). Старином је од рода Јакшића. Године 1892. преселио се из области Језера у Србију и настанио се у селу Гајтану (Јабланица). По занимању био је земљорадник, учио је основну школу. Учествовао је у балканском рату. Дацић је знао да пева уз гусле на особит начин. Тако, он би почео једну епску песму, па би велики број стихова завршавао са слоговима на пр., си, иза тога следовали би опет на ва, па на да или ти и томе слично. Тако је увек певао сваку песму, без обзира како је она гласила и како су је певали други народни гуслари, он је песму удешавао на свој начин, стварао је своју варијанту. За време певања уз гусле на каквом скупу, Цале је обично седео на тронжној столици у прочељу. Кад би почето да гусла и пева, тад би просто глумио пред скупом: гестикулира, прави гримасе лицем, устима, брцима, веђама, стреља очима, те стане са столицом да се шета кроз собу, помичући је једном руком или седалима за време песме, да га је било милина гледати и слушати како пева. Каткад је преклапао очима, мудровао, стидно говорио, оштро беседио и подвикивао, плакао или се смејао, према томе како је песма захтевала, изводећи читаву добру позоришну приредбу. Бројао је песму лепо и на епски начин. У песму није уносио лирски мелос. Имао је велики број љубитеља у народу, који су га увек радо слушали кад пева уз гусле, те и после његове смрти (умро 1925. год., у Гајтану) дуго о њему причали као народном гуслару и певачу. „Кад ми је Цале пјевао, ја то никад заборавић нећу. Он окрене на: и, и, и; па на: а, а, а“, каже Мишо Поповић из Приштине, пореклом из Гајтана. Најрадије је певао уз гусле следеће епске песме: Бој на Косову и Бој на Мишару.⁵

Девић Милорад. Рођен је 1909. год., у с. Доњој Ржаници у Васојевићима (Црна Гора). Основну школу је завршио у своме родном селу, а гимназију у Беранама (сада Иванград), и на крају правни факултет у Београду. Био је службеник финансијске и банкарске струке. Умро је у Београду 1963. год.

⁵ Упор. Т. П. Вукановић: Студија из балканског фолклора I. Одељак: Народни гуслари као певачи, творци и носиоци епоса код Јужних Словена, стр. 332—333.

М. Девић је научио да гусла и пева уз гусле од својег оца Вуксана, који је био у своме крају познати гуслар. Уз певање народних песама уз гусле, М. Девић је особито добро певао и лирске песме, а нарочито македонске „севдалинке“. Био је изразито друштвен, искрен, постојан и одважан човек. Знао је да повеже приликом интерпретирања епских песама, мелодију са херојским моментима. Особито је волео и ценио краће народне песме, међу којима нарочито песму „Омер и Мерима“.

Делибашић Глишо (Голубов). Рођен је у Риђанима 1841. год. По занимању земљорадник, био је неписмен. Учествовао је у ратовима против Турака 1858—1862, те 1875—1878. год., где се истакао као врло храбар ратник, па је добио чин официјаски, а био је и барјактар. Био је личан човек, добар приповедач, а осредњи гуслар. Знао је веома добро етничку прошлост свога племена и веома много разних епских песама. Године 1913. отселио се из Риђана за Србију и настанио код рођака у Топлици где је и умро.

Деретић Тодор. Рођен је у Ораовцу (Корјенићи) 1846. год. По занимању је земљорадник. Није био писмен. Био је веома добар гуслар и знао је велики број народних епских песама.

Добричанин Душан (Марков). Рођен је 1908. год., у с. Рачи у пределу Косаници. Основну школу је свршио у Рачи, гимназију у Приштини, а правни факултет у Београду. Мати му се звала Милица, пореклом од рода Калезића из племена Бјелопавлића. Његови родитељи су се доселили из Црне Горе: преци мајке Милице 1887. год., настанивши се у Топлици, а отац 1905. год., населивши се у Косаници. Душан је гуслање и певање епских песама уз гусле научио од својег оца Марка и стричева. Први пут је наступио да гусла на школској прослави св. Саве у Приштини 1922. год., као ученик гимназије. Од тада па до данашњих дана, он је у друштву својих гусала, с којима се не раздваја, и учествовао је на безбој разноврсних приредби, гуслајући и певајући уз гусле епске народне песме, као на приредбама гусларског смера, тако и на осталим забавног, културног или сличног карактера. Учествовао је више пута и на програмима радио станица и телевизијских емисија у СФРЈ. Предузеће за продукцију грамофонских плоча Радио телевизија и предузеће „Југотон“ снимили су му око двадесет народних епских песама на грамофонским плочама. На две грамофонске плоче, снимљено му је у Аустралији седам епских песама које је певао уз гусле. Преко САНУ, његово певање уз гусле снимљено је на магнетофонску траку и упућено Академијама наука у Букурешту и Бриселу на њихова тражења.

На гусларској утакмици која је 1929. год., одржана у Скопљу, Д. Добричанин је добио прву награду „младог гуслара“.

Стил и начин гусларског певања које је стекао у фамилији, Д. Добричанин је у току своје опсежне и истакнуте гусларске каријере од пет деценија, употпунио у надградњи постојећег певања, са на-

Ск. 3. Народни гуслар Добричанин Душан; ск. 4. народни гуслар Караџић Милић

чином и стилем певања наших најбољих народних гуслара новијега времена: Петра Перуновића, Јеврема Ушћумлића, Танасија Вућића, Илије Вуковића, Тисе Јаћимовића, Лазара Бајагића и Јоце Радојићића, углавном професионалних народних гуслара. Уз то, Д. Добричанин је добре физичке кондиције, личан човек и веома музикалних особина, што његов тенор чини као да је створен за успешно певање уз гусле, слагање песме и тона гусала. Раније, између минула два светска рата, народни гуслар Д. Добричанин убрајао се међу наше најистакнутије народне гусларе, избијајући с најбољима у прве редове, а иза другог светског рата, када је ратни вихор заједно са зубом времена, уништио неколико њему равних народних гуслара у Јужних Словена, половином XX столећа, стао је овај народни гуслар као првак на челу међу најбољим народним гусларима. Као гуслар и певач епских народних песама Д. Добричанин уклапа херојски начин певања и гуслања са народном фолклорном лириком, где каткад блесне и одраз тужбалице, где не претерује, што чини његово гусларско певање окобито лепим и ненадмашним, у шта уплиће мајсторски и звуке гусала, које подешава мелодији и ритму својег певања.

Гуслар Д. Добричанин спомиње да су „све наше епске народне песме лепе, миле и садржајне“. Ипак, он истиче да су му најмилије песме: „Бановић Страхиња“ и „Почетак буне на дахије“, како због њихове садржине, тако и због филозофских мисли којима су прожете.

Омиљени гусларски припев Д. Добричанина је „По селима и по градовима“, али он ретко гусларске припеве употребљава, пошто певање песама уз гусле са припевом, скраћује епску песму која се пева. Слаб је песмопојац и тим се послом ретко и узгредно бави.

Приликом смрти својих рођака, по њиховој жељи и налогу за живота, Д. Добричанин је на њиховом одру, уместо нарикача, за које су ови били изјавили да не желе да их ове оплакују, уз гусле отпевао неколико стихова. У оба маха, то су биле импровизоване жалопојке. Уз гусле је исто тако отпевао жалопојку, импровизовану, када му је мати умрла, пошто се повратио са гробља, која је почињала „Снијег паде на наше ливаде!“

Крајем 1973. год. Д. Добричанин је пензионисан као банкарски правни радник. Учествовао је у другом светском рату, као припадник НОВ.

Добричанин Марко (Радивојев). Рођен је 1877. год., у с. Прекобрђу у Морачи (Црна Гора). Мајка му је била Јокна Ракочевић, исто из Мораче. Основну школу је учио у Прекобрђу. Године 1905. доселио се у Србију и настанио у с. Рачи у Косаници. Учествовао је као борац у ратовима 1912—1918. год. Све до 1912. год. бавио се земљорадњом, а од тог времена одао се службеничком звању, па је службовао као општински службеник у околини Скопља и Струмице у Македонији. Од 1923. год., службовао је у финансијској контроли и највише је са службом био у Приштини, где се био и настанио. Од 1939. год., је био пензионер, те се настанио у Београду. За време другог светског рата живео је у Косаници, а после рата вратио се у Београд, где је умро 1965. год. М. Добричанин је почео да гусла и пева уз гусле, када је био дечак од десет година. Као младић почео је да пева уз гусле на „сједницама“ (посела). Знао је око седамдесет епских народних песама. Неке епске народне песме, М. Добричанин је у младости чуо од познатог морачког народног гуслара „Кика“ (Крста) Ракочевића, те Лазара Бајагића, који је важио за веома истакнутог народног гуслара иза првог светског рата у Приштини, као и чувеног народног гуслара и песмопојца Петра Перуновића.⁶

Драшковић Ристо (Симонов). Рођен је у „Кчеву“ 1847. год. По занимању земљорадник, неписмен. Године 1879. преселио се у село Кочане, где је умро 1917. год. У раној младости научио је уз гусле да пева. Мајсторски је гуслао, као прави уметник, а уз то и лепо је певао. Кад је био „момчешце“ (младић, момак), певао је пред војводом Петром и он га је као гуслара похвалио. Драшковић је то сматрао као огрмони успех и о томе је често и с усхићењем говорио. Знао је велики број епских песама и могао их је рецитовати тачно онако као и кад их је и певао уз гусле, а да не греши.

⁶ Упор. Т. Л. Вукановић: Српске народне епске песме, стр. 345—347.

Дубљевић Јоксим (Стојанов). Рођен је у Дубљевићима (Пива) 1814. год., где је живио до 1878. год. Потом, 1882. год., ускочио је из Невесиња у Никшић. У међувремену од 1878. до 1882. год., живео је у Невесињу, где је и умро 28. јула 1916. год. До своје тридесте године живота бавио се чобантством, а потом земљорадњом. Није био писмен. Био је одличан гуслар и знао је много народних епских песама. Све је песме знао добро. Стил му је био лак и песме потпуне. До своје смрти био је сачувао памћење и свежину, вид и био је хитар на ногама. Био је истинит и веома поштован човек у својој околини.

Дубљевић Мишур (Лакићев). Рођен је у селу Трковици (Горња Морача) 1862. год. У родном месту је живио до 1904. год., кад се преселио у Никшић. Био је неписмен. Детињство је провео у чобанлуку. Још као мали дечко научио је да пева уз гусле. Лепо је и гуслао и певао. Знао је врло много епских песама, које је са лакоћом певао. Није волео рад, већ се „делијао“ и гуслајући ишао по скуповима, те је тако беспосличећи остао без имања. Одлазио је на двор Петровића у Цетиње, где је певао уз гусле краљу Николи, који га је похвалио као гуслара и обдарио.

Ђапић Бишо (Окичин). Рођен је у Трепчи 1859. год. По занимању земљорадник, неписмен. Учествовао је у Невесињском устанку, а затим у балканском рату. Умро је 1913. год., у свом родном месту. Бројао се у најбоље гусларе свога краја и свога времена. Знао је врло много народних приповедака, племенски предања и најразличитијих епских песама.

Ђапић Марко (Јанков). Рођен је на Цетињу 1853. год. Ту му је отац добежао са породицом из села Студенаца код Никшића. Његов отац Јанко био је у кулуцима владике Рада око 20 год. Око 1855. год., отишли су на Малинско, а 1877. год., у Студенца. По занимању земљорадник, неписмен. Марко је добро певао уз гусле, лепо је причао народне приче и племенска предања и знао је доста народних епских песама.

Ђерић Лазар (Савин). Рођен је 1884. год., у селу Шипачну у Гацку. По занимању земљорадник, завршио је основну школу. Добар је гуслар и зна велики број епских песама.

Ђоковић — Војводић Јован (Ивов). Рођен је у селу Југовићу (Никшићка жупа) 1849. год. По занимању земљорадник, неписмен. Умро је у родном месту 1917. год. Његов отац Иво био је чувен јунак, а дед му Ђоко био је последњи требјешки војвода из куће Војводића. Јован је био добар ратник, храбар и поуздан. Био је одличан гуслар и познавац етничке прошлости Никшића и околних племена. Имао је необично добро памћење и био је истинит човек.

Ђукановић Радован (Машанов). Рођен је у селу Војнићима (Чево) 1844. год. Био је неписмен. Приликом пробијања пута преко Ластве 1873. год., мина му је потпуно оштетила вид. По рату 1878. год., преселио се у Никшић. У стању је био, иако слеп, да без вође иде читавих десет километара путем и да се опет врти сам

кући. Док је имао вид, није никада био видео кола, а пошто се преселио у Никшић, ту је рукама опипао дрвена кола, па је сам начинио дрвена кола. Научио је уз гусле да пева још док је био мали дечак. Веома добро је певао и врло лепо гуслао. Знао је врло много епских песама и племенских предања.

Ђурановић Ђуро (Миланов). Рођен је 1856. год., у Добрској жупи. Године 1894. доселио се у Драгову Луку код Никшића. Учествовао је у ратовима 1875—1878. год., затим у балканском и првом светском рату, где је истичући се храброшћу добио и чин официра народне војске. Иако неписмен, био је врло бистар и отресит човек. Био је добар познавалац народних епских песама и етничке прошлости свога краја. Кад му је било дванаесет година научио је уз гусле да пева, а народне песме је учио од старих народних гуслара, интересујући се увек за народна предања и традицију око тих песама.

Ђурић Драгосије — Дража. Рођен је 1896. год., у с. Белом Брду на Копаонику (Косово), самоучки је писмен, а по занимању је земљорадник. Он веома лепо гусла и пева уз гусле од своје ране младости. У кући има гусле наслеђене од старих предака, а и његов отац Јеврем био је „приличан гуслар“.⁷

Ђуровић Милан (Мирков). Рођен је 1876. год., о Спасову дне. Мајка му је Крстиња, кћер Николе Милетића из Жупе. Главни му је занимање земљорадња. Био је у Америци три године, где је радио као рударски радник. Учио је писат као самоук. Знао је да говори енглески језик. Знао је велики број епских песама.

Живковић Глигор. Рођен је у Црквицама (Пива) 1864. год. Био је неписмен. Бавио се хајдучијом и четовао је по Санцаку. Због неког убиства допао је црногорског затвора, који је издржавао у Шавнику. Знао је доста епских песама.

Живковић Лазо (Илин). Рођен је 1858. год., у Јаринићима (Пива). По занимању земљорадник, неписмен. Још као дечко, док је био чобанин, научио је да пева уз гусле. Био је добар приповедач и познавалац народне традиције свога краја, а обичан гуслар, знао је већи број епских песама.

Жугић Алекса (Јованов). Рођен је у Млетичку (Дробњак) 1854. год. Рукоположен у чин свештеника 27. маја 1879. год., у манастиру Острогу, а у чин протопрезвитера 1923. год., у Никшићу. Доста епских песама знао, које је запамтио од старих народних гуслара и добар је гуслар био.

Жигић Јово (Алексин). Рођен је у Млетичку 1884. год. Богословско-учитељску школу свршио је у Призрену 1912. год. Рукоположен у чин ђакона 9. фебруара 1914. год., а у чин свештеника 30. марта исте године. Још док је био мали дечко научио је да пева уз гусле. Ретко је певао, а знао је неколико врло одабраних песама.

⁷ Упор. Т. П. Вукановић: нав. дело, стр. 347.

Зуровац Сава (Милинков). Рођен је у селу Рабинама (Невесиње) 1840. год. По занимању земљорадник, неписмен. У ратовима 1875—1878. играо је видну улогу и добио је чин барјактара. У устанку 1881—1882. год., био је један од вођа. Године 1882. прешао је у Никшић и ту се стално настанио. Учествовао је у ратовима 1912—1916. год. У јануару 1916. год. избегао је у Арбанију, а одатле прешао на Крф, па отишао у Француску. Још као дечко од петнаест година научио је да пева уз гусле, па касније постао одличан народни гуслар, који је знао врло много народних епских песама.

Ивановић Перо (Бегов). Рођен је 1852. год., у племену Кучима у Црно Гори, умро је 1930. год., у с. Дубници у Лабу (Косово). Био је активни официр црногорске војске, као и „капетан гуслара“, које је звање добио као „најбољи гуслар“ својега времена у Црној Гори (крај XIX и почетак XX столећа). Гуслао је и певао уз гусле почетком XX столећа на двору књаза, односно краља Николе на Цетињу.⁸

Ивановић Секуле (Боров). Рођен је у селу Ливеровићима (Жупа никшићка) 1834. год. Умро је у родном месту 1914. год. Бавио се земљорадњом и био је неписмен. Био је добар познавалац народних предања племена и истинољубив човек. Знао је мало народних епских песама, али су то биле одабране песме старије историјске прошлости, као и оне из доба хајдучких и ускочких војевања. Био је осредњи народни угслар.

Игњатовић Васо. Рођен је у селу Колешку (Невесиње) 1889. год. За време анексионе кризе Босне и Херцеговине, пребегао је у Црну Гору и у ратовима 1912—1918. год., учествовао је као добровољац. Доста добро је гуслао и знао је знатан број одабраних народних епских песама старије историјске прошлости.

Илић Перко (Лакићев). Рођен је у Кривошијама 1855. год., где је и одрастао. Чим је чуо за припремање устанка у Херцеговини, одмах је тамо отишао и ступио у усташку чету Мрдака Лубурића, познатог јунака и чувеног народног гуслара, где се јунаштвом истакао. По Берлинском конгресу (1878), повратио се је у Кривошије, где је исчекао устанак 1881—1882. год., у коме је учествовао и борио се са великом храброшћу. Године 1882. прешао је у Никшић и ту се настанио. Пред први светски рат отишао је у Северну Америку, одакле се као добровољац вратио 1915. год., да учествује у савезничкој војсци у првом светском рату против Аустроугарске и њених савезника. Извршио је самоубиство 10. јануара 1916. год., да не би поо у руке непријатељу. По доласку у Никшић, краљ Никола га је био поставио за четног барјактара, због јунаштва, а и по традицији, јер му је деди Вуку св. Петар Цетињски био дао барјак на Конавлима у рату против Француза, где је Вуко био отео Французима заставу. Перко је одлично знао породичну и пле-

⁸ Упор. Т. П. Вукановић: Студије из балканског фолклора I. Одељак: Народни гуслари као певачи, творци и носиоци епоса код Јужних Словена, стр. 329,

менску етничку прошлост и то је причао с великом тачношћу. Необично је био духовит. У раној младости научио је да пева уз гусле и знао је доста народних епских песама.

Јагањац Машо (Дервин). Рођен је у селу Околишту (Билећке рудине) 1850. год. Неписмен. По занимању прво земљорадник, али како није био радан, пропио се, у последње време веома осиромашао, те се одао амалству (носачком занату). Учествовао је у ратовима 1875—1878. год. Борио се у Хаџи Лојиној војсци, као и у устанку против Аустроугарске. У последњим годинама живота скитао се као носач по босанским варошима. Као мали дечко научио је да гусла и пева уз гусле. Знао је велики број разних народних епских песама, и врло често је певао уз гусле.

Јагањац Фазло (Кариманов). Рођен је 1853. год., у Околишту (Билећа). Учествовао је у турској војсци у рату 1875—1876. год. Затим у Хаџи Лојином устанку против Аустроугарске 1878. год. У устанку против Аустроугарске 1882. год., играо је видну улогу. Године 1882. прешао је у Никшић и ту се настанио. Учествовао је као добровољац у црногорској војсци у ратовима 1912—1916. год. Аустријанци су га заробили и држали у затвору. Од малена је научио да гусла и добро је певао уз гусле. Знао је безборј најразличитијих народних епских песама. Добро је познавао етничку прошлост родног краја и историју последњих ратова. Увек се осећао „Србином“ и поносио се својим „српским пореклом“ од Томановића из Цуца.

Јаћимовић Тиса. Рођен је 1888. год., у Страгарима у Србији. Завршио је основну школу, по занимању је био земљорадник. Но, главно му је занимање било гуслање и певање епских песама уз гусле. Кроз епско певање, Тиса је уносио и лиризам, што је његовом певању давало посебан карактер, и одликовало га од осталих народних гуслара његовог краја и средине. Уз то, и сам је био песмопојац, па изгледа да су његове гусларске песме: „Битка на Кајмакчалану“ и „Пробој Солунског фронта“. После другог светског рата, певао је и епске песме из НОБ-а. По природи је био врло духовит човек. У певању народних песама уз гусле, би оје врло јасан, и док је песму изговарао, вешто је умиривао гусле, да би омогућио слушаоцу, да разговетно чује и разуме песму коју певач пева, а после изговорених стихова, разигравао је гусле. Глас му је био мекан, пријатан, пуно мелодичан II тенор. Народни гуслар Т. Јаћимовић гуслао је као професионални гуслар више од педесет година, и за то време прешао је све крајеве наше земље. У Србији је сматран за првога гуслара својега доба. Умро је 1963. године у Страгарима.

Јауковић Новак. (Симов). Рођен је 1856. год., у селу Придворци, од оца Сима Живкова Јауковића и мајке Љубице, кћери свештеника Гаврила Поповића из Тепаца. Као самоук научио је писати и читати. Бавио се земљорадњом. Учествовао је у ратовима 1877—1878. као добровољац, борећи се на положајима око Подгорице. (данас Титоград). Учествовао је и у ратовима 1912—1916. год. Био

је добар јунак. Слабо је гуслао, али је врло лепо певао уз гусле. Велики број песама је знао од истакнутих гуслара онога доба, као што је био његов стриц Ристо Јоксимови- — Јауковић и други.

Јелачић Максим (Ђуров). Рођен је у Дабрици 1876. год. По занимању земљорадник, писмен је. Учествовао је у првом светском рату. Његов отац Ђуро, који је живео преко сто година, знао је велики број народних епских песама и био истакнут гуслар у своме крају.

Јоваановић Глигорије (Зуков). Рођен је у Ливеровићима 1842. год. Мајка му је била Марија од рода Контића. По занимању земљорадник, неписмен. Добро је певао уз гусле, а слабо је гуслао. Знао је много епских песама, већином старинских.

Јовановић Илија (Шундов). Рођен је 1869. год. у Бијелој, одакле се 1916. год., преселио у Никшић. По занимању земљорадник, неписмен. Био је осредњи гуслар, али је знао велики број епских песама, које је већином учио од оца, који се рачунао у најбоље гусларе свога краја.

Јововић Петар (Ђуров). Рођен је у селу Штитарима (Никшић) 1860. год. Бавио се земљорадњом, није био писмен. Учествовао је у ратовима 1875—1878, те 1912—1918. год. У раној младости научио је уз гусле да пева. Није знао много епских песама, али је лепо гуслао и певао.

Јововић Радојица. Рођен 1837. год., у селу Тевцима (предео Језера), од оца Петра и мајке Јеле од рода Драговића из Мораче. Учествовао у ратовима 1862, те 1875—1878. год. Потом, 1898. год., преселио се у Србију и настанио у Реткоцеру (Јабланица). По занимању био је земљорадник, неписмен. Умро је у Реткоцеру 1921. год. Био је добар гуслар и знао много народних епских песама нарочито из циклуса ускочког, војевања Црне Горе за ослобођење и црногорских племенских зађевица и чарки.

Јукић Арсеније, барјактар (у народу познат под именом „Фрцо“ или као „Стрико“). Рођен је 1814. год., у Божиће (Васојевићи). По занимању земљорадник, неписмен. Учествовао је у ратовима 1875, те 1876—1878. год. Кад су га запитали 1904. год., пред смрт, да ли му је жао што умире, иако је имао деведесет година, рекао је да жали „умријет“. Био је личан човек, „бркач“ (великих бркова), необично висок, сув. Био је чувен сеоски „акушер“ и имао је много успеха на порођајима где је год позиват. И у великој старости бавио се тим послом, за што је само „част“ (подарак) добивао, а није радио за награду у новцу. Био је чувен гуслар и знао је велики број епских песама. Нарочито је радо певао „вељу пљесму о Косову“ и песму о Васојевићу Стеву.

Краљевић Јово (Милованов). Рођен је у Нинковићима 1871. год. По занимању земљорадник, учио основну школу. Учествовао је у ратовима 1912—1916. год., и био је командир вода. Није гуслар, али зна велики број лепих народних песама, које је запамтио од многих народних гуслара.

Капор Јован (Тривков). Рођен је 1865. год., у Расту код Невесиња. Његови су пореклом из Мируша. Ту му деда убије девет Турака, па утече са породицом у Раст. Ту га убију Турци из освете око 1811. год. Јово је још као дечко научио да пева уз гусле. Временом је постао веома добар гуслар и знао је доста епских песама, које је запамтио од разних народних гуслара. За једну епску песму аргатовао је неколико дана народном гуслару Митру Дрењи из Оцака, па му је овај тек песму казао и Јован ју је научио.⁹

Караџић Милић. Рођен је 1878. год., у Дробњацима у Херцеговини. Учио је основну и подофицирску школу. Службовао је у управној струци (жандармерија) на Косову. Учествовао је у првом светском рату, и обишао је Француску и један део северне Африке. У рату се истакао као веома храбар ратник, те је одликован многим ратним одликовањима. Био је осредњи народни гуслар, али је знао приличан број старих народних епских песама. Његова омиљена народна песма била је „Мато капетане“ (наштанпана под насловом „Три добра Цмиљанић Илије“).¹⁰ Умро је 1950. год.

Кекић — Вуловић Миливоје (Арсенијев). Рођен је у Бијелој (Дробњаци) 1869. год. Био је земљорадник, неписмен. Године 1919. преселио се из Црне Горе у Србију, где се негде колонизовао и тамо је умро 1922. год. Слабо је певао уз гусле, али је знао обиље народних епских песама, које је учио од свог стрица Неђељка, који је био веома добар гуслар.

Кекић — Вуловић Неђељко (Пиљов). Рођен је у Бијелој (Дробњаци) 1820. год. Учествовао је у многим борбама за време Вукаловића и Невесињског устанка. Умро је у своме родном месту 1913. год. Знао је добро етничку прошлост Дробњака и свих суседних племена. Бројао се у најбоље народне гусларе свога времена. Често је гуслао и певао црногорскоме краљу Николи. Знао је безброј народних епских песама.

Килибарда Мињо (Јоков). Рођен је у Тупану 1842. год. Био је земљорадник, неписмен. Његов деда Вуко био је чувен гуслар и он је Миња научио да пева уз гусле. Знао је велики број народних епских песама и био је чувен гуслар у своме крају.

Кљаић Лука (Стојанов). Рођен је у Домрцима (Гацко) 1844. год. Занимао се земљорадњом, неписмен. Од 1882. год., настанио се у Никшићу а те је године четовао у чети Стојановој. Умро је у Никшићу 1918. год. Истакао се и за време ратова 1875—1878. год. Знао је врло много народних епских песама, које је лако и са вољом другима казивао.

⁹ Упор. Т. П. Вукановић: Студије из балканског фолклора I. Одељак: Народни гуслари као певачи, творци и носиоци епоса код Јужних Словена, стр. 330.

¹⁰ Упор. Т. П. Вукановић: Српске народне епске песме, стр. 348.

Ковачевић Којо (Трифков). Рођен је 1886. год., у Трусини (Невесинје). Земљорадник, самоучки писмен, зна руски језик. Учествовао у првом светском рату, као заробљеник био у Русији. Знао је неколико одабраних народних епских песама и био је добар гуслар.

Ковачевић Милош (Перов). Рођен је у Спили (Грахово) 1855. год. Мати му се звала Милица. Године 1867. његова фамилија преша у Зови До, а после 1900. год., у Никшић, где је и умро 8. марта 1921. год., у великој беди и сиромаштву. Занимао се земљорадњом, неписмен. Био је ћудљив и знао је многе епске песме и народне приче. Још као дечко научио је да пева уз гусле од оца Цера, који је био истакнути народни гуслар.

Ковачевић Симо (Перов). Рођен је 1854. год., у Спили у Грахову (брат је народног гуслара Милоша Ковачевића). Године 1867. прешао је с оцем у Зови До код Невесиња. Учесник је у херцеговачким устанцима. Године 1882. преселио се у Никшић. У раној младости је научио да гусла, а лепо и добро је певао и гуслао. У младости је знао много народних епских песама, и то већином оних које опевају личности и догађаје старије историјске прошлости. У старости, мало је певао, што је утицало да многе песме заборави. Уз то, он није волео да песме казује другима. Умро је 1925. год., у Никшићу.

Ковач Неђо. Рођен је у селу Жешчеву код Устиколине 1874. год., од оца Саве и мајке Марије родом од Матовића. По занимању ковач, неписмен. Његови су стари пореклом од Ранитовића из Шљиванска код Пљеваља. За време првог светског рата био је у аустријској војсци као коморџија, одакле је пребегао у Србију, а одатле у Црну Гору. Ту га заробе и одведу у Маџарску, а затим у Арбанију. Важио је за доброг народног гуслара и знао је доста народних епских песама.

Комненовић Илија (Гајов). Рођен је у Ластову 1854. год. Земљорадник по занимању, као самоук научио је да чита и пише. Поред обделавања земље, бавио се гатањем и лечењем као врач. Још као дечко научио је да пева уз гусле и певао је већином старе епске песме, те и оне које су опеваале херцеговачке борбе и устаничке покрете.

Комненовић Стеван (Драгов). Рођен је у Зовом Дољу (Невесинје) 1841. год. Кад му је било 19. година (1860) убије Турчина у одбрани живота, па отскочи у хајдуке. Убрзо се прочуо као хајдук и четовао је врло дуго. Посекао је у разним борбама осамнаест живих Турака. Учествовао је у многобројним борбама за време Вукаловића и Невесињског устанка. Због насиља Аустријанаца одбегао је 1885. год., у Црну Гору. Последње дане свога живота провео је у највећој сиротињи и беди. Умро је у Никшићу за време првог светског рата 1918. год. У раној својој младости научио је уз гусле да пева. Знао је веома лепо да гусла и добро да пева уз гусле. Уз то је знао врло много најразличитијих народних епских песама.

Много је знао да прича о етничкој прошлости Бањана, одакле му је деда био пореклом. Разна народна предања причао је веома добро.

Косановић Пеко — Павле (Митров). Рођен је у Миљанићима (Бањани) 1849. год. Занимао се земљорадњом, био је неписмен. Био је добар гуслар и знао је доста народних епских песама.

Краљевић Благоје. Рођен је у Црквицама под Троглавом 1860. год. По занимању земљорадник, неписмен. Важио је за веома доброг гуслара у своме крају.

Кривокапић Вуко (Јанков). Рођен је у Заљутама (Цуце) 1863. год. По занимању је земљорадник. Као самоук се описменио. То је био имућан човек, добар ратник, био је и народни посланик у црногорском парламенту. Још као дечко научио је да пева уз гусле. Знао је прилично епских песама и већином их је научио од војводе Богдана Зимоњића, одличног гуслара и Милоша Андрова Кривокапића.

Кривокапић Иван (Пајов). Рођен је у Заљутима 1824. год. Године 1862. пошао је по свету ради зараде, као печалбар. Радио је на прокопавању Суецког канала. Живео је дуго времена у Рисну. Учествовао је у ратовима 1861—1862, те 1875—1878. год. Био је врло поштен, истинит и побожан човек. Био је добар гуслар. Умро је у Никшићу за време аустријске окупације 1916. год.

Кулић Божо (Зелов). Рођен је 1858. год., у селу Рогојевини код Билеће. Занимао се земљорадњом, неписмен. Учествовао је у ратовима 1875—1882. год. Знао је много епских песама и био је добар гуслар.

Лазовић Лазо. Рођен је 1853. год., у Леденицама код Рисна. Син је кнеза Тодора и Андре, ћерке Маркише Аћимова Суботића из Леденица. Ту је и одрастао. Занимао се земљорадњом, а уз то и ратовањима и певањем народних песама уз гусле у чему му је прошло више од пола века. Био је неписмен. Као младић од шеснаесет година учествовао је у бокељском устанку 1869. год., против Аустрије. У почетку херцеговачког устанка 1875. год., прешао је у Херцеговину међу усташе и тамо се јуначки борио. Учествовао је у бокељском устанку 1881—1882. год., и по неуспеху истог пребеглао је у Црну Гору. У Црној Гори је остао шест година, па се вратио у своје родно место Леденице. Лазо је још у раној младости научио да пева уз гусле од свога оца кнеза Тодора, од кога је научио многе епске песме. Лазо је био дабар певач, лепо је гуслао и био је врло шаљив. Знао је и много народних прича и пригодних досетака. Он је био и добар песмопојац, па је опевао борбу Бокеља с Аустријанцима 1869. год. Много је волео да пева уз гусле, а знао је нарочито много „котарских“ (ускочких) песама. Љутио се што се у епосу пева на више места, у много песама, да су погинули поједини турски јунаци, као: „Тале Личанин, Мујо и Алил“, говорећи: „Нијесу могли погинути на више мјеста, него само на једном“. У старости се разболео од рака, од чега се дуго лечио.

Лазовић Тодор. Рођен је 1822 .год., у Леденицама код Рисна. Био је кнез у Леденицама и угледан човек свога краја, по занимању земљорадник, неписмен. Умро је у родном месту 1882. год. Био је чувен гуслар у своме крају и знао је много епских песама .

Лакушић Боћо. Рођен је 1859. год., у Лијевој Ријеци (Васојевићи). Занимао се земљорадњом, неписмен. Године 1892. преселио се у Србију и настанио у селу Добром Дољу (Косаница), одакле је после првог светског рата прешао као колониста у Лаб и настанио се у селу Ртици где је умро 1939. год. Био је добар гуслар и знао је доста епских песама нарочито „котарки“ (ускочки циклус), те оних које су опевале борбе за ослобођење Црне Горе. Његов начин певања уз гусле одликовао се прискривањем ваздуха за време предаха између стихова.

Лалатовић Никола. Рођен је 1875. год., у селу Озринићима код Никшића, од оца Вука и мајке Ристе, ћерке Јована Радуловића из Жупе. По занимању земљорадник, био је неписмен. Учествовао је у ратовима 1912—1918. год., и много певао уз гусле по војсци.

Ликић Лазар. Рођен је 1851. год. у Пиви. Главно занимање му је било шкопљење свиња, а поред тога бавио се земљорадњом, учио је основну школу. Учествовао је у ратовима 1876—1878. год. Године 1892. протерао га је кнез Никола из Црне Горе, због гуслања и певања уз гусле неких народних песама које владајућој кући Петровића нису биле по вољи, па се је Лазар доселио у Србију и настанио у селу Гајтану. Ту је продужио да се бави са оба поменута своја занимања, као и са гуслањем и певањем уз гусле епских песама. Ликић је имао лирски тенор, који је био „мек и пријатан“. Био је врло музикалан. Поред певања уз гусле, бавио си и свирањем у *дипле* (фрула), а свирао је врло добро и у тамбуру. У певању епских песама уз гусле уносио је много музикалности и лирског начина певања народних песама, што је давало његовом гуслању и певању нарочиту лепоту и одвајало га од херојског грногорско-херцеговачког гуслања и певања уз гусле. Он је имао кобилу, звану „Борику“, коју је јахао кад је год некуда ишао и тада би увек носио у бисазима и фрулу и тамбуру, па би јашући путем стално свирао, час у тамбуру, а час у дипле. Знао је велики број епских песама, око стотину, и то већином које опевају догађаје и личности феудалне средњовековне епохе код балканских Словена. Рачунао се међу најбоље гусларе код Срба свога времена. Радо је певао уз гусле следеће песме: „Погибија Батрића Перовића“ и „Милош Стојићевић и Мехо Оругић“.

Лопушина Вуле (Лукин). Рођен је 1867. год. Мајци му било име Јана. Старином од Требјешана, био је ускок. Испод Струга из Дробњака прешао у Србију 1898. год., и настанио се у селу Реткоцеру (Јабланица). Занимао се земљорадњом, био је неписмен. Учествовао је у ратовима 1912—1918. год. Умро је 1942. год., у Ретпоцеру. Био је веома добар гуслар, чији се гусларски репертоар састојао од неколико десетина епских народних песама.

Лучић Тодо (Јованов). Рођен је у Горанском (Пива) 1850. год. Занимао се чобанством и земљорадњом, био је неписмен. Учествовао је у ратовима 1875—1878. год. Као чобанче научио је да пева уз гусле и певао је већином старије епске песме.

Лубурић Тодор (Јохов). Рођен је 1864. год., у Риоцима у пределу Билећким рудинама. Бавио се земљорадњом и сточарством, био је неписмен. У родном месту је састарао. Знао је доста епских песама и убрајао се у осредње гусларе.

Лучић Ђуро (Турков). Рођен је 1867. год., у Кленку (Бањани). По занимању земљорадник, био је неписмен. Учествовао је у ратовима 1912—1918. год. Добро је гуслао и лепо певао уз гусле.

Лучић Тодор (Мардаков). Рођен је 1848. год., у Кленку (Бањани). Бавио се земљорадњом, неписмен. Учествовао је у ратовима 1875—1878, те 1912—1918. год. Још као дечко научио је да пева уз гусле, добро је певао и знао је пуно епских песама. Знао је добро етничку прошлост свога племена и много разних прича. Имао је веома добро памћење народне традиције и предања.

Луковац Вујадин (Бошков). Рођен је 1850. год., у селу Страчу (Горња Морача). По занимању био је народни врач и гатар, неписмен. Врло наочит и чист човек, бистар и оштроуман. Још као дечко научио је уз гусле да пева. Знао је доста одабраних епских песама, као и већи број народних прича.

Мамски Столе (Стајин). Рођен је 1831. год., у с. Муштутишту у Призренском подгору, по занимању земљорадник, неписмен. Веома је добро гуслао и певао епске песме и знао је велики број „крајишница“. Каткад је „дзурио“ (гуслао), а нека млађа снаха или кћи или унука, певала је неку старовремску народну песму, уз његову гусларску свирку.

Мандић Ружа. Супруга Николе Мандића из Ардомења код Љубушког (Херцеговина), а кћи Јука Зелића из села Црвеног Грма код Љубушког, где је рођена 1870. год. То је неписмена сељанка. Знала је веома много народних епских песама, које је научила од оца Јука, чувеног народног гуслара. Песме је певала на скуповима предући или плетући.

Мандић Лука (Николин). Рођен је у селу Ардомељу 1901. год. Бави се земљорадњом. Зна велики број епских песама, које је научио од своје мајке Руже, чувене певачице народних епских песама.

Манојловић Ђорђије (Обренов). Рођен је 1873. год., у Чараду (Голија). Бавио се зимљорадњом, као самоук научио је писати и читати. Као печалбар бавио се у Америци шест година и тамо не гуслајћи многе је народне епске песме позаборављао. У раној младости научио је да пева уз гусле и био добар гуслар.

Марковић Илија (Радојев). Рођен је 1890. год., у с. Добром Долу у Косаници. Пореклом је од братства Чубрановића из племена Братоножића у Црној Гори, одакле су му се родитељи населили крајем XIX столећа у Косаници. По занимању био је земљорадник,

писмн је самоучки. Почео је гуслати и певати уз гусле од својих четрнаест година узраста, када се и оженио. Од тада па до краја својег живота (умро је после другог светског рата), бавио се певањем епских песама уз гусле. На једном скупу 1951. године у Куршумлији, гуслао је приликом једног народног весеља. За време првог светског рата био је интерниран у Бугарску. Поред тога што је знао неколико одабраних епских песама, које је запамтио од истакнутих народних гуслара из Јабланице и Косанице, нарочито од Јована Млађеновића из с. Гајтана, И. Марковић је и сам био песмопојац.¹¹

Матовић Вук (Видаков). Рођен је 1830. год. у Почивалима (Бањани). Био је земљорадник по занимању, неписмен. Умро је у родном месту 1913. год. Био је добар гуслар и приповедач. Знао је доста народних епских песама, нарочито Хандијског и Морејског рата.

Мацановић Милосав. Рођен је 1877. год., у Драговољићима (Никшић), од оца Николе Јокова и мајке Саре, ћерке Петра Божовића из Милочана. По занимању земљорадник. Као самоук научио је да пише и чита. Знао је доста епских песама.

Мацановић Перо. Рођен је 1878. год., у Драговиљћима (Никшић) од оца Ђока Јоковића и мајке Јагоде кћери Милоша Дачевића. Као самоук научио је читати и писати. Био је сакат у десну руку. Мацановићи су пореклом од Новог у Боки и у околини Никшића су се доселили пре 225 год. Перов брат Мирко певао је веома добро уз гусле. Перо је пак био осредњи гуслар, али је знао велики број епских песама, тачно их је памтио и лепо их је казивао другима.

Милић — Курдулија Дрека (Тодоров). Рођен је у Коритима 1862. год. По занимању земљорадник, неписмен. Учествовао је у ратовима 1875—1878. год., када је прешао у Црну Гору и населио се у селу Шипачну код Никшића. Бројао се у обичне гусларе и знао је приличан број народних епских песама.

Мијановић Матија (Стојанов). Првобитно му је властито име било Милисав, а презиме Мучалица, па је приликом миграције из Црне Горе у Србију крајем XIX столећа, узео друго име и презиме. Најмлађи је брат чувеног народног гуслара Глигора Мучалице. Матија је био земљорадник, а певао баритон и био је истакнути гуслар свога доба. Певао је уз гусле и краљу Милану Обреновићу у Београду крајем XIX столећа. Умро је 1910. год., у с. Коњуши код Прокупља, где се био населио.

Мијановић Шалета (Павлов). Рођен је 1868. год., у селу Трњи-нама (Цуце). У Никшић је предигао 1879. год. После првог светског рата преселио се и колонизирао у Србији. Занимао се земљорадњом, неписмен. Обичан је гуслар и знао је приличан број одабраних епских песама.

¹¹ Упор. Т. П. Вукановић: нав. дело, стр. 349.

Мијовић Владо. Рођен је 1884. год., у Годијељима од оца Обрада и мајке Стане од рода Андравића из Пиве. Занимао се земљорадњом, самоучки је писмен. Кад му је било шест година научио је гуслати и певати уз гусле од оца који се рачунао у најбоље гусларе у племену (отац му умро 1913, год.). Знао је веома много епских песама и веома лепо је и гуслао и певао уз гусле, на старински херојски начин, неуносећи лирски мелос у певање.

Миловановић Новица. Рођен је 1869. год., у Драговољићима. Занимао се земљорадњом, неписмен. Године 1917. за време првог светског рата, стрељали су га Аустријанци. Био је одличан гуслар, знао је много старих епских песама, а новије песме уопште није певао.

Милошевић Мартин (Радојичин). Рођен је 1846. год., у Марковини (Чево). Кад је имао две године, отац му се преселио у Голију. Бавио се земљорадњом, неписмен. Умро је 1913. год. у Голији. Бројао се у боље гусларе и знао је доста епских песама.

Миљанић Благоје (Савин). Рођен је у Миљанићима (Бањани) 1862. год. Умро је у Велимју 1917. год. Занимао се земљорадњом, неписмен. Био је добар гуслар и добро је познавао етничку прошлост свога краја. Био је врло истинит човек, ћутљиве природе, полако је говорио и увек смишљао шта ће рећи. За њега се у народу говорило да много „мудрује“. Знао је доста епских песама, нарочито о догађајима и личностима из XVII столећа.

Минић Душан (Радев). Рођен је 1896. год., у с. Добром Долу у Косаници, мати му је Митра, звана Фата, од рода Вукановића, исто из Доброг Дола. Пореклом је Ровчанин. Основну школу је учио у свом родном месту. Учествовао је у првом и другом светском рату као борац. У старој Југославији одликован је највећим војничким одликовањима за храброст. Службовао је неко време у граничној трупи, грађевинској секцији и на концу дуванској индустрији као индустријски радник, настанивши се у Куманову, одакле грелази у Сокплје, исто као монополски радник, те курир банске управе. После другог светског рата, службовао је неко време у Аранђеловцу, те је пензионисан и сада живи у Прокупљу. Као певач народних песама уз грсле, никада се није истицао, али важи као гуслар који је знао велики број народних епских песама „онолико колико има дана у години“. Певање и гуслање, наследио је од својег оца Рада, који је био добар грслар, а као узор служио му је чувени народни гуслар у Косаници Милован Перовановић, из с. Трпеза у Косаници.

Миропија Ариф Ибров. Рођен је 1878. год. у селу Голубовићима код Калиновика. Раније се презивао Туцаковић. Његов предак Хусеин, према породичном предању, вратио се 1739. год., испод Оцакова у Русији и казао да је тамо „мир“, за то га народ прозове „Миропијом“, који им је надимак остао као породично презиме. Многе епске песме научио је од свога деде Салка, који је рођен 1820. год., а био је веома добар гуслар. И отац му је певао уз гусле, те је Ариф гуслање наследио у роду као традицију. Учествовао је у првом светском рату као аустроугарски војник и био заробљен од Руса. Бавио се земљорадњом, био је неписмен.

Мишељић Раде. Рођен је 1819. год., у Мирушама. Бавио се земљорадњом, неписмен. Био је чувени народни гуслар. Он је многе народне епске песме, приповетке и здравице казивао Вуку Врчевићу, а овај их је слао Вуку Караџићу. Учествовао је у устанку 1882. год. Умро је у родном месту. 1915. год., у деведесет шестој години живота, као свеж и крепак старац.¹²

Мишељић Ристо. Рођен је 1863. год. у Мирушама код Билеће од оца Рада и мајке Илинке од рода Комненића. По занимању земљорадник, као самоук научио да чита и пеше. У раној младости научио је уз гусле да пева од оца Рада, који је био на гласу гуслар и певач епских песама.

Млађеновић Јован. Рођен је 1846. год., у с. Врелима у пределу Језера у Црној Гори, одакле је прешао 1892. год., у Србију и населио се у с. Гајтану у Горњој Јабланици, по занимању земљорадник, неписмен. Био је истакнути народни гуслар с краја XIX и почетка XX столећа у јужној Србији. Знао је око стотину народних епских песама. Његове омиљене песме које је радо певао уз гусле биле су: Болани Дојчин, Сријемкиња Јања, Новак продаје Грујицу, Буна против дахија. Умро је 1946. год., у с. Гајтану у 100 година живота, као потпуно слеп.¹³

Моћевећ Ђуро. Рођен је 1882. год. у Грабу кон Трнова од оца Алексе и мајке Симоне од рода Петровића из Иловице. Учио је основну школу и два разреда трговачке школе у Саврајеву. Научио је уз гусле да пева од оца, још док је био дечко. Знао је велики број епских песама и важио за доброг гуслара у своме крају.

Мрђеновић Периша (Милованов). Рођен је 1830. год. у Велестову. Године 1852. црногорски кнез Данило узео га је у перјанике, те је као перјаник служио дуго време. У боју 1853. год., окинуо је Турчину нос, што се у оно доба сматрало отсећи живоме Турчину нос, за велико витештво и храброст. Учествовао је у ратовима 1852—1853, затим у многим хајдучким борбама у Херцеговини 1853—1861. год., те у ратовима 1862, 1875—1878. год. Од 1879. год., живео је већином у Никшићу, а 1914. год., отселио се у Бијело Поље, где је и умро. Знао је добро етничку прошлост свога племена, коју је причао непристрасно. Знао је велики број народних епских песама. (Црна Гора), од оца Стојана и мајке Митре, која је била од рода

Мучалица Глигор. Рођен је 1837. год., у Љевиштима у Морачи Аџића из Пиве. Учествовао је у рату 1875. год., где се истакао као веома храбар ратник: два жива Турчина је ухватио, а једнога јузбашу је посекао и узео му коња и оружје. Учествовао је и у ратовима 1882, те 1875—1878. год. У борбама на Бару, кнез Никола није дао истакнутим гусларима да иду у прве борбене редове, што се односило и на Глигора и чувеног гуслара Богдана Зимоњића, који се исто налазио у пратњи кнежевој, да не би погинули. Кнез Нико-

¹² Упор. Т. П. Вукановић: нав. дело стр. 349—350; cf. М. Мирко: нав. рад, стр. 50, № 33.

¹³ Упор. Т. П. Вукановић: нав. дело, стр. 349.

ла је тражио за време самога боја да му гусла Зимоњић, што је овај и урадио. Глигор је тад први пут чуо Зимоњића да гусла, те чим је почео да гусла и прави увод гуслањем за песму, како је касније причао у своме братству, Глигор је помислио у себи: „Вала га нећу никад више загуслати, кад овако Зимоњић боље од мене гусла!“ Али, иза тога Зимоњић је отпочео да пева уз гусле, а тад је Глигор помислио и рекао сам собом: „Е, Зимоњић боље гусла од мене, али лошије пјева! Ја ћу још ове ноћи, чим он престане да пјева, да узмем гусле и да отпјевам једну“. Тада је кнез Никола рекао Зимоњићу: „Ти си ми ко градушка кад нема кише! Кад нема Глигора, мож и ти пјевати уз гусле!“, па је прекинуо Зимоњића у гуслању, а рекао је Глигору да он запјева. Тад је Глигор запјевао омиљену кнежеву песму о Страхинићу Бану.“

Мучалице су биле у свађи са кућом Алексића, па су учествовали у неком убиству једнога Алексића, ради крвне освете. Због тога су Глигор и брат му Радосав осуђени од стране ондашњег црногорског суда, на двадесет година робије, те допадну тамнице. Тамновали су неко време у тамници на Цетињу, где су као осуђеници помагали око тимарења и одгоја коња. Ту их је видео кнез Никола, те једарде док је Глигор везао бремене сена дебелим конопцем од лике, опклади се са овим да не може прекинути приликом везивања коноп, док је овај тврдио да може. Кнез Никола му обећа да ће га и са братом пустити са робије, ако успе да прекине коноп. Глигор запне, слегне бремене и конопац се прекине. Кнез је одржао реч, па је оба брата пустио са робије. Иза тога, Глигор је остао на двору Петровића, као гуслар код Божа Петровића, пуних шест година, одакле је отишао за писара код црногорског капетана у Цариград. Умро је од глади за време првог светског рата 1917. год. у Колашину.

Глигор Мучалица је био један од најбољих гуслара свога доба међу балканским Словенима. Певао је из баритона. Од особитог је значаја поменути да је Глигор знао једну веома интересантну варијанту народне епске песме о Косовском боју (1389. год.). Он је ту песму певао: како падне мрак по вечера, па до поноћи. Глигор је око себе окупљао црногорску омладину, поучавајући је у гуслању и певању уз гусле и стварајући тако читав правац у певању епских песама уз гусле, који се састојао у уношењу лирског мелоса у епско певање. Уз гусле је почео певати кад му је било четрнаест година.

Мучалица Радосав (Стојанов). Брат је поменутог чувеног гуслара Глигора Мучалице. Рођен је 1835. год., у Љевиштима, по занимању је био земљорадник, неписмен. Учествовао је у ратовима 1875—1878. год. Био је одличан гуслар. За разлику од брата Глигора, који је певао из баритона, Радосав је певао из тенора. Он је

годинама живео на двору владике црногорскога Висариона као народни гуслар и често владики и осталим Црногорцима певао уз гусле.¹⁴

Николић Јакша (Николин). Рођен је у Риђанима 1840. год. Бавио се земљорадњом, неписмен. Учествовао је у ратовима 1858—1862, те 1875—1878. год. Умро је у родном месту 1923. год. Знао је доста разних народних епских песама, које је тачно казивао другима.

Николић Нешко (Радулов). Рођен је 1864. год. у Озринћима. Бавио се земољрадњом, неписмен. Учествовао је у ратовима 1912—1918. год. После првог светског рата налазио се неко време у шуми као одметник, а затим у логору црногорских сепаратиста. Умро је у родном месту 1920. год. Бројао се у најбоље гусларе свога краја. Знао је велики бој епских песама које је обично китњасто певао. Песме је учио већином од свога оца Радула, који се убрајао међу најбоље гусларе Црне Горе.

Никчевић Завиша (Јованов). Рођен је 1806. год. у Стубици (Пјешивци). Бавио се земљорадњом, неписмен. Умро је у Никшићу 1890. год. Певао је уз гусле на двору владите Петра Петровића — Његоша, кнеза Данила и кнеза Николе. У „Огледалу српском“ од њега је песма, коју је казивао Његошу: „Ош гриво, туђе је мливо“. Од њега забележених епских песама има и у Вуковој збирци.¹⁵

Никчевић Видак (Завишин). Рођен је у Стубици 1868. године. Бавио се земљорадњом. Учио је основну школу. Године 1881. преселио се у Никшић. У својој тринаесетој години живота научио је да пева уз гусле. Знао је велики број епских песама, које је научио од оца.

Обрадовић Бурица (Милинков). Рођен је 1849. год., у Тевцима (Језера). Бавио се земљорадњом, као самоук научио је читати и писати. Од малена је научио да гусла уз гусле. Знао је много епских песама и народних прича. Добро је познавао етничку прошлост свога краја и суседног становништва.

Обрадовић Шабан. Рођен је 1844. год., у Тевцима, од оца Лазара и мајке Санде, од рода Жижића из Дробњака. Бавио се земљорадњом, учио је основну школу. Учествовао је у ратовима 1875—1878. год. Умро је 1914. год. Био је одличан гуслар, позивао га је црногорски краљ Никола на свој двор, где је врло често уз гусле певао.

Огњановић Стојан (Лазарев). Рођен је 1861. год., у Мратињу (Пива). По занимању земљорадник, неписмен. Научио је као дечак да пева уз гусле. Готово сви људи из рода Огњановића били су гуслари. Стојан је предњачио пред свима, као добар гуслар и знао је пуно епских песама.

¹⁴ Упор. Т. П. Вукановић: Студије из балканског фолклора I. Одељак: Народни гуслари као певачи, творци и носиоци епоса код Јужних Словена, стр. 330.

¹⁵ Упор. Т. П. Вукановић: нав. рад, стр. 329.

Одовић Лазо. Рођен је 1855. год. уочи Лазареве суботе од оца Николе и мајке Јање, коју је сисао пуних седам година, док није пошао за стоком као чобанче. Бавио се земљорадњом, неписмен. Знао је много епских песама и веома добро је гуслао.

Осмајић Чале (Петров). Родио се у Милошевићима (Пива) 1856. год. Учествовао у ратовима 1875—1878, те 1912—1916. год. Бавио се земљорадњом, неписмен. Бројао се у средње гусларе. Знао је приличан број епских песама, те и народних прича о људима и догађајима свога краја.

Павићевић Филип. Рођен је 1866. год., у Дољу (Пјешивци) од оца Мијата и мајке Госпаве, ћерке Малише Радева Калезића из Брда. Бавио се земљорадњом, као самоук научио да пише и чита. Учествовао је у ратовима 1912—1918. год. Знао је доста епских песама, запамћених од разних гуслара, а већином од чувеног гуслара Микаша Мусеина Павићевића. Био је веома добар гуслар.

Пејовић Сава (Алексин). Рођен је 1839. год. у Петровићу. По занимању земљорадник, неписмен. У војсци је био командир. Умро је у Подвршима 1918. год. Био је осредњи гуслар и знао је доста епских песама.

Пековић Мујо (Андрин). Рођен је 1858. год., у Ливеровићима (Никшићка жупа). Занимао се земљорадњом, неписмен. Учествовао је у ратовима 1876—1878, те 1912—1916. год. Умро је у Брезовику 1922. год. (Никшић). Био је добар народни гуслар и знао је доста епских песама и народних прича.

Пековић Радован (Матов). Родио се 1850. год. у Никшићу. Бавио се земљорадњом, неписмен. Учествовао је ратовима 1875—1878, а затим 1912—1916. год. Умро је у Никшићу 1918. год, за време првог светског рата. Био је осредњи гуслар, али је знао велики број епских песама и народних прича.

Пековић Сава (Миланов). Рођен је 1868. год., у Трновици. По занимању земљорадник, завршио је основну школу. Врло је бистар човек. Као дечак научио је да пева уз гусле од оца Милана, који је био гласит гуслар у својем крају. Знао је доста епских песама које је махом научио од оца.

Перовановић Милован. Рођен је у Ровцима (Црна Гора) 1884. год. Припадао је братству Лакићевића и досељен је у Србију 1892. са фамилијом, која се настанила у с. Трпезама у Косаници. Као породични хранитељ није служио војску, али је 1912. године позват у балкански рат као коморџија. У позадини је гуслао и певао херојске песме војсци. Запазили су га претпостављени старешине и упутиле на фронт у чету, одатле у батаљон, па пук и дивизију, где је певао и гуслао српској војсци. Тако је с гуслама у рукама и песмом бодрио војску на јунаштво, што му је донело официрски чин на почетку првог светског рата. И надаље је на Солунском фронту гуслао нашој војсци бодрейши је на борбу за ослобођење поробљене отаџбине. Оженио се после првог светског рата Македонком

из с. Богданаца код Струмице, где се и настанио, као граничарски капетан у пензији. Певао је лирски тенор, а гуслање и певање уз гусле било му је херојско. Знао је обилат број народних епских песама понајвише херојских ратничке садржине, како из даље, тако и ближе историјске прошлости.

Перовић Шпиро. Рођен је 1889. год. у Ораовцу. Врло млад отишао је у Јужну Америку. Поморску академију учио је у Буенос Аиресу. У растовима 1912—1918. год., учествовао је као добровољац. Имао је чин потпоручника. Знао је доста епских песама, које је запамтио до своје осме године од старог гуслара Радоја Илина Кривокапића из Заљути, који је у деведесетој години свога живота умро у родном месту за време првог светског рата.

Перуновић Петар (Андријин). Рођен је 1880. год., у Пјешивцима у Црној Гори. Крајем XIX столећа прешао је из Црне Горе у Србију где се настанио и школовао: гимназију је учио у Шапцу, Мокрањчеву музичку школу и потом учитељску школу завршио је у Београду. Једно време службовао је у суду у Ваљеву. Од 1920. до 1930. године службовао је као учитељ у Чигагу међу југославенским колонистима, када је пензионисан и вратио се у Југославију.

Мајка Петрова звала се Савица, пореклом од породице Николића са Чева. Перуновић је од ране младости почео да се бави гуслањем и певањем епских народних песама уз гусле. Као узор гуслари били су му Илија Контић, Никола Марков, звани Тесла и Никола Перуновић. Поред обиља старовремских народних епских песама, које је П. Перуновић знао, он је уз гусле каткад певао и лирске песме, а нарицао је и тужбалице. И сам је био песмопојац епских песама, са мотивима из јужнословенске историјске прошлости новијега доба. Умро је у Београду 1952. године, а потом сахрањен у своме родном крају.

Петар Перуновић је у ствари био професионални народни гуслар, који је с гуслама и песмом живео и делао. Његова је обилата заслуга што је велики број Американаца југославенског порекла за време првог светског рата дошао из САД на Солунски фронт.

Скоро да није било значајнијег момента из новије историјске прошлости наших народа, од анексије Босне и Херцеговине 1908. год., до конца првог светског рата 1918. год., да П. Перуновић није с гуслама и песмом узео на тим светковинама и збивањима видног учешћа с гуслама и песмом за национално ослобођење поробљених југословенских народа. Такав певачки гусларски рад и делатност донели су му славу ратног гуслара и песмопојца. Кад је 1919. године узео учешћа на једној приредби у Народном казалишту у Сплиту, певајући своју смиљену песму „Стари Вујадин“, публика је уз плач, топлим аплаузом поздравила гуслара Перуновића, виртоуза у гуслању и тенорском певању уз гусле.

Пред други светски рат, П. Перуновић је имао чин резервног пуковника. Када смо га у јесен 1944. год. посетили у његовом стану у Београду, био је то изнемогли старац, озарена и весела лица, али живећег у потпуној беди и немаштини.

Ск. 5. Народни гуслар Перуновић Петар; ск. 6. народни гуслар Томашевић Ђорђе (Максим)

Поред свих похвала упућених великом народном гуслару Петру Перуновићу, као изузетно значајном и највећем нашем професионалном гуслару минуле историјске прошлости, који је имао великог утицаја на млађе југословенске гусларе, а који је у истини ширио братство и јединство међу југословенским народима, мора се констатовати, да је његово певање уз гусле имало у себи и извесну дозу нарицања „гредом“ (тужење изгласа у ходу), на шта је свакако утицала његова мајка, која је била истакнута парикача у своме крају, а коју је он често слушао како нариче „гредом“ (у ходу). Помињемо, П. Перуновић је и сам радо нарицао уз гусле стихове сестре Батрићеве из Његошевог „Горског вијенца“. Свакако, као надградњу томе треба додати и теорију и праксу Мокрањчеве музичке школе, а потом учитељске школе у Београду, које је Перуновић похађао и завршио. Но, све то никако није умањивало његов херојски начин гуслања и певања уз гусле, већ напротив, кроз тужбаличку лирику спајало је елементе епског херојског певања и нарицања гредом. Тако је свака епска песма коју је П. Перуновић уз гусле певао, била ремек дело гусларске вештине и епског приказивања.¹⁶

Петковић Петар (Симов). Рођен је 1889. год. у Фармацима под Подгорице (сада Титоград). Пореклом је од рода Милића из Љешког Поља, а ту су из Љеша досељени пре триста двадесет и пет година.

¹⁶ Упор. А. Шаулић: Петар Перуновић народни гуслар. Гласник Етнографског института САНУ књ. II—III. Београд, 1957, стр. 663—685.

Учио је основну, а потом подофицирску школу. Учествовао је у ратовима 1912—1918. год., где је произведен за наредника, а за све време поменутих ратова певао је на фронту уз гусле. Назван је „љешански гуслар“. Био је неко време у Америци, и тамо је певао у јужнословенским колонијама и гуслајући позивао добровољце да дођу и узму учешће као добровољци у рату за спас домовине кад је избио први светски рат, те је и сам дошао као добровољац, са два брата, која су оба погинула. Певање уз гусле наследио је од ујака Лазара Вукадиновића, земљорадника из села Ђеђеза, који је био добаор гуслар. Још као сасвим мали дечко слушао је и чувеног гуслара Трапарића из Херцеговине, који је особито лепо певао уз гусле. Такође је слушао и попа Риста Вукчевића. Од свих је попримио најлепше елементе у гуслању и певању епских песама уз гусле, стварајући тако свој начин певања епских песама уз гусле.

Пешикан Петруша. Рођена је у Трешњеву 1900. год., од оца Пеја Пешикана и мајке Буле, пореклом од рода Даковића из Грахова. То је неписмена сељанка, која се једаред удавала, мужа оставила и вратила се у родску кућу, узела наново очево презиме. Лепо је научила да пева уз гусле и зна веома велики број епских песама. Гуслање је научила од мајке Буле која је била добар гуслар.

Плањанин Хасан. Рођен је у Љубомиру 1873. год. од оца Амета и мајке Севде. Пореклом је од Меаховића из Требиња. По занимању је ковач, што су били и његови преци: Хасан, Ахмет, Усо, Хасан. Овај најстарији његов предак доселио се из Нудола у Плану, по чему су добили презиме Плањани. Хасанов отац Амет као ковач радио је у Бањанима годину дана, иначе био је веома добар гуслар. Хасан је неписмен, учествовао је у ратовима 1914—1918. год. Знао је веома добро да гусла и пева уз гусле и репертоар његових епских песама био је обилат. То су махом биле песме доста дугачке, које је запамтио од оца или разних старих гуслара.

Поповић Кајица. Рођен је 1867. год. у Голији од оца Вукашина и мајке Синђе. Године 1889. преселио се у Србију и настанио у селу Маровцу (Јабланица), где се бавио земљорадњом. Учио је основну школу и био официр у црногорској војсци. Погинуо је 1922. год., у Маровицима, где су га убили Арбанаси из крвне освете. Кајица је био веома бистар човек и добар гуслар.

Поповић Крсто. Рођен је 1862. год., у Драговољићима, од оца Риста поп Драгова и мајке Милице од рода Јовановића из Ливеровића. По занимању земљорадник. Основну школу учио је у жупском манастиру. Учествовао је у ратовима 1912—1918. год. Отац му је био стотинаш и чувени гуслар. Брђанима је често певао песму о Бановић Страхињи, коју је особито волео и мајсторски је певао. Крсто је знао доста епских песама, био осредњи гуслар и знао веома лепо да прича народне приче и традицију свога племена.

Поповић Марко (Глигоров). Рођен је у селу Дражљеву (Гацко) 1885. год. По занимању земљорадник, учио је основну школу. Знао је доста епских песама.

Поповић Стеван, протојереј. Рођен је 1854. год., у Тепцима (Језера) од оца Милована и мајке Божане, кћери Секуле Церовића из Тушине. Учествовао је у ратовима 1875—1878. год., у Црно Гори. Године 1893. преселио се у Србију и натанио у Ваљеву. Учествовао је у ратовима 1912—1918. год. Умро је у Ваљеву 1944. год. Био је одличан гуслар.

Пуреновић Петар (Павићев). Рођен је 1870. год. у Ровцима (Црна Гора) од братства Тапушковића. Бавио се земљорадњом, учио је основну школу. У Србију се доселио 1896. год., и настанио у селу Шилову (Јабланица). Учествовао је у ратовима 1912—1918. год. Био је добар гуслар и знао је велики број епских песама.

Рабаревић Јошо (Кијов). Рођен је 1882. год. у Крњачи код Никшића. По занимању земљорадник, учио је основну школу. Ишао је у Америку на печалбу, где је радио као радник. Из Америке је дошао као добровољац 1912. год., те је узео учешћа у балканском рату. Знао је врло много епских песама.

Радојичић Јован — Јоца. Рођен је 1886. год. у с. Сремчици код Београда, од оца Радована и мајке Персе, пореклом од рода Ивановића из Мељака. (Јоцини преци били су пореклом из Боке Которске, одакле су дошли у Ресаву, а из Ресаве у с. Сремчицу). Учио је основну школу. Бавио се земљорадњом и био је колонизован после првог светског рата у Дреници (Косово), а затим се одаје зидарском занату да на крају изучи и четкарски занат. Учествовао је у ратовима 1912—1918. год. Као ученик основне школе почео је да гусли и пева уз гусле. Гуслање и певање уз гусле научио је од старих гуслара Давида Стевановића и неког Радована, званог „Дејка“, чувеног гуслара с краја XIX столећа, а који је био пореклом из Чачка. Поред тога што је једно време био истакнути народни гуслар код Срба, он је исто тако важио и за познатог песмопојца. Бавио се дуго година професионалним гуслањем и певањем народних епских песама. Године 1915. Ј. Радојичић је као војник био заробљен, па је интерниран у Беч, а потом у Праг, где је исто тако певао уз гусле југословенским заробљеницима. Године 1927. Јоца је учествовао на гусларском такмичењу у Београду, а 1929. год., на такмичењу у Скопљу. Гусле је много волео, те их је носио собом, куда се год кретао.

Циклус песама које је Ј. Радојичић радо певао, а уз то и сам испевао, за којег сматрамо да је истакнути гуслар новијег доба међу Србима, јесу народне епске песме о догађајима и биткама из првог светског рата. Јоца је умро 1954. године и сахрањен је у Сремчици.¹⁷

Радуловић Шуша (Живаљев). Рођен је 1840. год., у Милојевићима. Бавио се земљорадњом, неписмен. Учествовао је у ратовима 1861—1862, те 1875—1878. год. Умро је у родном крају 1913. год. Бројао се у средње гусларе, а знао је пуно епских песама и народних прича.

¹⁷ Упор. Т. П. Вукановић: Српске народне епске песме, стр. 351—353.

Рамадановић Ариф (Амзин). Рођен је 1856. год. у Никшићу. Године 1878. преселио се у Пљевља. Бавио се земљорадњом, неписмен, знао је турски језик да говори. Знао је веома лепо да рецитије епске песме и уз то да гусле и пева уз гусле.

Рамић Мујо (Мемедов). Рођен 1841. год. у Туранима (Требиње). По занимању земљорадник, неписмен. Учествовао је у многим ратовима и био истакнут ратник. У својој петнаесетој години научио је да пева уз гусле. Добро је познавао етничку прошлост свога краја. Знао је доста епских песама. Омиљена његова песма била је о Аџу Ришљанину, коју је чуо од чувеног гуслара Мујана Пирића из Корјенића још 1867. год. Већином је певао епске песме о турсим ратовањима по Маџарској.

Рогановић Милош (Марков). Рођен је 1881. год. у Врњинама (Цуце). Као самоук научио је писати и читати. Учествовао је у ратовима 1912—1918. год. и добио чин потпоручника. Много је песама научио од свога деде Стевана Пијова, а Пијо је био унук кнеза Рогана, познатог из „Горског вијенца“. Стеван је рођен 1824. год., и био је добар гуслар.

Рондовић Живко (Милинков). Рођен је 1856. год. у Јабланбари у Шаранцима. Године 1878. преселио се на Премћане. По занимању земљорадник, неписмен. Највише епских песама научио је од Лека сина Драга Видова Рондовића, чувеног јунака и гуслара. Лека је био „пјевач силан без лијека“, и „толико је пута пјевао пред књазом“.

Рођеновић Шуто (Бошков). Рођен је у Бршну (Никшић) 1852. год. По занимању земљорадник, неписмен. Учествовао је у ратовима 1875—1878, те 1912—1918. год. По гуслању и певању може се убржати у средње гусларе, а још као мали дечко је научио да пева уз гусле. Знао је врло много епских песама и народних прича и врло их је радо казивао другима. Кад је коме казивао епске песме, обично би зажмурио.

Ружић Јован (Андрин). Рођен је у Превишу на Видовдан 1829. год. Учио је за свештеника у манастиру Св. Тројица (Пљевља), али му рано умре попадија, па се није хтео запопити. Као ратник учествовао је у многим бојевима 1857—1862, те 1876—1878. и 1912—1913. год. При опсади Скадра 1912. год., рачунао се за најстаријег војника у црногорској војсци. Певао се у народним епским песмама. Рањен је при опсади Скадра на Бардањолу. Био је гардијски официр, а 1888. год., произведен је за командира. Умро је 1914. год. у свом родном месту. Био је одличан гуслар и приповедач народних прича.

Самарџић Лале (Драгов). Рођен је 1854. год. у Кривошијама. По занимању земљорадник, као самоук научио да пише и чита. Учествовао је у ратовима 1869, 1875—1878. и 1881—1882. год. Још као мали дечак научио је да пева уз гусле, добро је певао и знао је доста епских песама.

Сарић Машан (Крстов). Рођен је 1896. год. на Велимљу у Бањанима. Свршио је основну школу у Велимљу. Бавио се земљорадњом. Као дечко научио је од оца Драга, који је био чувени гуслар, да пева уз гусле. То је прави народни песник, сељачки песник или песмопојац. Као песмопојац нарочито је много певао о Бањанима. Те је песме и шатмпао под насловом „Бањски сирак“.

Симоновић Јоле (Павлов). Рођен је 1885. год. у Стубици (Пива). Учио је основну школу, бавио се земљорадњом. Познат је у народу као велики шалција. Веома је дабар гуслар.

Скочајић Трипо. Рођен је 1870. год. на Залому (Невесинје) од оца Тома и мајке Јоване, кћери Илије Ђерића иц Шипачна. По занимању био је терзија, као самоук научио је да пише и чита. Био је велики патриота. Врло често је прелазио у Црну Гору и преносио вести о раду Аустрије. Још као мали дечко научио је да пева уз гусле. Мноштво епских песама научио је од ујака Јока Ђерића и Ђуре Настића, старих гуслара. Знао је пуно епских песама и дивно је певао уз гусле.

Срдановић Мирко (Вилипов). Рођен је у селу Косорићима (Дробњаца) 1873. год. Бавио се земљорадњом, неписмен. У ратовима је био четни барјактар, што му је био и отац. Учествовао је у ратовима 1912—1916. год. Мирко је био одличан гуслар, необично развијен, лепе спољашности. Имао је веома леп и пријатан глас. Добро је познавао етничку прошлост Дробњака и историјат појединих епских песама. Поносио се својим пореклом. Певао је само ритерске епске песме и оне које су опевале историјске догађаје. Песме је учио већином од оца Вилипа, који је важио у народу као један од најбољих гуслара свога краја. Мирка су Аустријанци интернирали у Бар за време првог светског рата, где су га и обесили 1917. год., јер је био умешан и једну заверу против Аустријанаца.

Станисављевић Младен (Стевин). Рођен је 1846. год. у с. Муштутишту у Призренском подгору. По занимању земљорадник, учио је основну школу. Умро је 1917. год. Знао је особито добро и мајсторски да гусла и пева уз гусле, што је наследио од свога оца, чувеног народног гуслара. Обичавао је, исто и као његов отац, каткад само да гусла уз гусле, а да нека од жена из фамилије пева епску песму. То се дешавало нарочито о родовским светковима и већим верским празницима. Певачица би се наместила у близини гуслара, па би седећи на поду певала. Његов репертоар народних епских песама које је певао уз гусле, био је обилат, и све су то биле „крајишнице“.

Станисављевић Стева. Рођен је 1821. год., у с. Муштутишту у Призренском подгору. По занимању земљорадник, неписмен. Умро је 1916. год. Знао је велики број старовремских епских народних песама, званих „крајишнице“ и особито је лепо гуслао и певао уз гусле. Обичавао је и да гусла, а нека од жена из фамилије, да пева неку епску песму, док он само гусла. Тако је чинио у време дубоке старости.

Стевановић Кико (Милошев). Рођен је 1841. год., у селу Луковцу (Невесинџе). Бавио се земљорадњом, неписмен. Знао је много епских песама и био је добар гуслар.

Тадић Саво (Алексин). Рођен је у Смријечну 1863. год. По занимању земљорадник, неписмен. Био је осредњи гуслар, али је знао велики број народних епских песама.

Терић Милутин (Драгов). Рођен је 1858. год. у Горњим Пољима код Никшића. Бавио се земљорадњом, неписмен. Као дечко научио је да гусла и добро је певао. Знао је веома велики број епских песама и предања, нарочито је добро познавао етничку прошлост Никшића. Његов отац Драго (живео 90 година) био је чувен гуслар и приповедач народних прича. Милутин је у старије дане свога живота оболео, па је многе песме заборавио.

Тичин Кико. Рођен је 1842. год., у Херцеговини. Његова мајка Тица Турова, по којој је он узео презиме, удавала се негде у Херцеговини и отуда је довела Кика, кад се вратила у Црну Гору. Био је неписмен. Оженио се у 50 год., живота. Учествовао је у устанку 1881—1882. год. Иза тога је прешао из Црне Горе у Херцеговину, где га Аустријанци ухвате, затворе и у Котору осуде на четири године робије и новчану казну од 750.000 круна. Кад су му саопштили пресуду, он им је рекао смејући се: „Господо, пристајем на пресуду, само молим да ми дате кварат милиона, па нек сам вам дужан таман милион!“ Робију је одлежао у Петроварадину. Растом је био мали и умро је 1912. год. Одлично је певао уз гусле. „Имао је крупан глас“ (певао је из баритона). Неколико пута је позиван на двор Петровића на Цетиње да пева уз гусле. Његове омиљене епске песме су биле: о Пецирепу, Тодору везиру, Јанковић Стојану, Диклић Јању и песме косовског циклуса.

Томашевић Ђорђе (Максим). Рођен је 1864. год. у с. Сувом Грлу у Метохијском подгору (Косово), по занимању био је земљорадник, неписмен. Веома оштроуман и отресит сељак, уживао је глас разборитог човека и сеоског првака. Умро је у свом родном месту 1939. год. Важио је у своме крају за доброг народног гуслара и песмопојца. Овај народни гуслар је знао око педесет народних епских песама из старијег времена наше историјске прошлости, понајвише епохе хајдука и ускока. Његова најомиљенија народна епска песма била је „Петре Брђанине“.¹⁸

Томић Спасена. Рођена је 1900. год. у с. Мупшутушту у Призренском подгору. По занимању је пољопр. домаћица, неписмена. Уда-ла се у с. Новаке у пределу Подрими. Још као девојчица почела је да пева уз гусле, са својим оцем Младеном или дедом Стевом, чувеним народним гусларима с краја XIX и почетка XX столећа у Призренском подгору. Певала је и са познатим народним гусларима: Сталетом Мамским и Антом Гигићем из с. Новака. Њено певање уз гусле, било је тако што би седнула покрај гуслара на поду,

¹⁸ Упор. Т. П. Вукановић: нав. дело, стр. 353.

Ск. 7. Томић Спасена, певачица народних песама уз гусле

па би гледајћи како гуслар гусла, певала неку старовремску народну песму „крајишницу“. Знала је десетак старовремских народних епских песама, које је научила од поменутих народних гуслара. Приликом саопштавања епских песама, она помиње: „Да измислим песму, па ћу ти рећи, не могу одмах да се сетим!“¹⁹ Умрла је 1964. године.

Ђеранић Јанко (Милинов). Рођен је 1840. год., у Миољачама (Гацко). По занимању земљорадник, неписмен. Учествовао је у рату 1875—1878. год. Бројао се у прве гусларе свога доба. Певао је најчешће на скупштинама и о крсним славама. „Босанска вила“ објавила је неколико епских песама, које је он казивао Стевану Делићу. Од њега је и М. Мурко записивао епске песме.

Ушћумлић Јеврем (Стеванов). Рођен је 1888. год., у Праги код Никшића. Бавио се најпре земљорадњом, а потом био је дуги низ година радник печалбар у Америци, а по повратку у домовину био је кафеџија. Учио је основну школу. Као дечак научио је да пева уз гусле. Веома лепо је гуслао и особито добро знао је да сложи свој баритон са гуслама. У Америци је певао уз гусле по разним југословенским колонијама. Знао је много епских народних песама, али их је каткад бркао. Волео је и сам да пева уз гусле, без обзира да ли је било публике да га слуша или не. Никада се није држао текста песме, већ је певао сваку песму увек различито, што је веома редак пример у гуслара. То је у ствари био народни гуслар велике гусларске — певачке класе, коме његови савременици гус-

¹⁹ Упор. Т. П. Вукановић: на нав. месту.

лари аматери, у гуслању и певању уз гусле, нису били дорасли. Он је песму певао на један поетично уметнички начин, који је у основи био својствен само њему. Та својственост се огледала у мелодичном певању и одмереној дикцији, јасноћи гласа, у потенцирању извесних важних момената у песми, у набрајању и градацији догађаја и у саживљавању са садржином песме. Његово певање уз гусле имало је призивак пријатне музике. Ушћумлић је певао песме изговарајући речи јасно и разговетно, а цела интерпретација уз звуке гусала, наличила је на оперско певање. То је био узрок и повод, да је већина народних гуслара његовога доба, била опредељена за његов начин певања и гуслања. Многи су и покушавали да га подржавају и имитирају. Но, у томе су ретко успевали, понајвише што нису поседовали његову музикалност, певачку рутину и гусларску виртуозност.

На гусларској утакмици која је одржана 1925. год. у Сарајеву, Ј. Ушћумлић је добио прву награду. Исте је године снимио осам народних епских песама на грамофонским плочама, претежно из косовског циклуса, а снимање је обавила издавачка кућа грамофонских плоча у Загребу. Године 1926. Ј. Ушћумлић одлази у Праг, где је лепо примљен, како на приредбама, тако и код државника Масарика. Када је посетио у Прагу Национални споменик, док су други полагаали венце, он је о споменик окачио своје гусле и рекао: „Гусле плету најбоље венце јунацима!“ Умро је 1929. год. у Никшићу, где је и сахрањен.

Ушћумлић Машан (Ивов). Рођен је 1870. год. у Унчи (Пива). Бавио се земљорадњом, учио је основну школу. Године 1912. преселио се из родног краја у Пљевља. Бројао се у најбоље гусларе свога краја и знао је доста епских песама

Ушћумлић Стеван (Вилипов). Рођен је 1845. год. у Црквицама. Бавио се најпре земљорадњом, а потом отишао као печалбар за Америку, где је радио девет година. Отуда је дошао као добровољац 1914. године. Неписмен. Учествовао је у рату 1875—1878. год. Као дечко научио је да пева уз гусле. Веома лепо је гуслао и дивно је певао. Знао је доста и већином одабраних епских песама.

Филиповић Омер-бег. Рођен је у селу Миовини на Загорју 1850. год. Писмен је. Учествовао је у рату 1875. и 1882. год. Знао је доста епских песама и добро је гуслао.

Хамид Абул (Бегов). Рођен је 1844. год. у селу Бориловићима (Требиње). Неписмен је. За турско доба служио је као пандур, а потом се бавио земљорадњом. Пореклом је од српског рода Булајића. Учествовао је у многим бојевима у Вукаловићевом и Невесињском устанку. Још као дете кад је био, научио је да пева уз гусле. Путовао је и по Босни. Знао је врло много најразноврснијих епских песама. Био је и веома добар приповедач народних прича.

Церанић Симо (Тошов). Рођен је 1849. год. у Малинској (Црна Гора). По занимању био је земљорадник, неписмен. Учествовао је у ратовима 1875—1878, те и балканском рату. По гласу и гуслању

спадао је у ред средњих гуслара и певача, а по броју песама које је знао, свакако у ред најбољих, јер је знао врло много епских песама и то већином из циклуса хајдучког. Добро је познавао традицију о борбама херцеговачких ускока.

Цвијовић Стојко (Алексин). Рођен је 1854. год. у селу Крчу код Пљевља. Овај се род населио код Пљеваља у старини „из некакве Војводине“ (славе св. Мрату). Стојко се бавио земљорадњом, неписмен. Умро је 1914. год. Био је чувен гуслар и певао је највише старинске песме. Сви Цвијовићи су добри гуслари и са пијететом негују епско певање уз гусле.

Чворовић Милован (Окичин). Рођен је 1847. год. у Загради у Жупи (Никшић). По занимању земљорадник, неписмен. Умро је 1916. год. у току првог светског рата. Веома је лепо и гуслао и певао и знао је много епских песама. Најчешће је певао код ковача Милована Симоновића, који му је увек бесплатно („цабе“) ковао све пољопривредне алатке. Потом, певао је уз гусле свештенику Ристу Милетићу, који му никад није узимао црквени бир. Певао је и сеоском млинару Андрији Стеванову Костићу, и овај му је за то увек бесплатно млио жито, није му узимао ујам.

Чупковић Лазар (Ристов). Рођен је на Лазареву суботу 1837. год. у Биограду (Невесинје). Најпре се бавио земљорадњом, а потом је већином био пољак. Није био писмен. Живео је у родноме месту до 1875. године, а потом се сели у разна места. Године 1893. одлази у Мостар, због школовања своје деце. Кад је била 1908. год. анексиона криза, преселио се у Никшић, где је и умро 1918. год. Као дечко док је био научио је да пева уз гусле. Гуслао је мајсторски, а певао је одлично. Знао је веома велики број епских песама, разних циклуса. Као пољак, увек је са собом носио гусле, певао је свагда и свуда. Имао је много песничкога дара у себи. Мало је било шаљивих догађаја које би он чуо, а да о њима не би спевао какву шаљиву епску песму. Није волео никакав рад, изузев да чува поље као пољак и да гусла. Знао је и много разних народних прича. Био је веома духовит и пријатан за друштво.

Цаковић Живко. Рођен је 1854. год. у Шаранцима (Херцеговина) од оца Тодора и мајке Видосаве (Ђеве), од рода Потурака из Теваца. По занимању земљорадник, учио је основну школу. Године 1893. преселио се из родног краја у Србију и настанио у селу Црвенцу (Статовац) код Прокупља, где је умро 1924. год. Био је добар гуслар и знао је доста епских песама.

Цаковић Милинко (Јованов). Рођен је 1840. год. у Шаранцима, где је и одрастао. Бавио се земљорадњом, неписмен. Умро је у Никшићу 1918. год. Знао је велики број епских песама и био добар гуслар.

Цаковић Милосав (Бајов). Рођен је 1870. год. у Шаранцима. По занимању земљорадник, свршио основну школу. У последње доба одао се пићу. Био је одличан гуслар и знао је доста епских песама.

Шаренац Видак (Стеванов). Рођен је 1871. год. у селу Раству (Невесинје). По занимању земљорадник, неписмен. Рачунао се у боље гусларе.

Шаровић Јанко (Ђурков). Рођен је 1845. год. у Прагу (Никшић). Бавио се земљорадњом, неписмен. Учествовао је у ратовима 1875—1878. и 1912—1916. год. Био је одличан гуслар и знао је велики број епских песама.

Шашорога Стеван. Рођен је 1861. год. у Колеском (Невесинје). По занимању земљорадник, неписмен. Учествовао је у Невесинском устнаку 1882. год., после чега је прешао у Црну Гору и населио се у Голији. Још док је био дете научио је да пева уз гусле. Лепо је и певао и знао је много епских песама и народних прича.

Шипчић Милосав (Ђурков). Рођен је 1842. год. у Пиви. Бавио се земљорадњом, неписмен. Учествовао је у ратовима 1875—1878. год. Давно је престао да пева уз гусле, а знао је велики број епских песама.

Шолевић Радован (Зорићев). Рођен је 1910. год. у с. Сјекирачи у Косаници. Његова мати Ђука, пореклом је од рода Џаковића из с. Широких Њива у Топлици. Шолевићи су од братства Дујовића. Радован је учио основну школу у Добром Дољу. Пред други светски рат радио је као монополски радник у Скопљу. Учествовао је у НОБ-у, и у другом светском рату је погинуо (1946. год.). Веома је волео да гусла и пева уз гусле, па је то чинио често пута, без обзира да ли има слушалаца или не. Радо је певао уз гусле по сеоским механама. Знао је већи број епских песама. Гуслао је и певао уз гусле доста добро, а уз то и сам је био песмопојац. Уз гусле је знао и да нариче народне тужбалице. Његова омиљена песма била је „Женидба паше Пећанина“. Шолевић је певао уз гусле са пуно епике, прожете лирским мелосом, што је песми давало особиту лепоту. При певању уз гусле, волео је да прави гримасе лицем, покрете главом и томе слично, те и да често погледује по присутним слушаоцима. Особито је волео да гусла и нева пред женским светом. Као узор, био му је народни гуслар Ј. Млађеновић из Гајтана у Јабланици, од кога је извесне песме и научио да пева уз гусле.²⁰

Шћепановић Ђоко (Мирков). Рођен је 1867. год. у Пиперима. Године 1893. преселио се у Србију и настанио у селу Мачијој Стијени (Косаница). По занимању земљорадник, учио основну школу. Погинуо је 1917. год. од Арбанаса у својој кући у Мачијој Стијени. О томе се пева у две народне епске песме. Био је ћорав у једно око, бистар и отресит човек, који је и сам састављао епске песме као песмопојац о догађајима и личностима свога времена. Он је испевао и песму „Освета Божа Николића.“ Био је добар гуслар и знао је доста епских песама, махом о црногорским борбама за ослобођење.

²⁰ Упор. Т. П. Вукановић: нав. дело. стр. 353—354.

Шукман Махмут. Рођен је 1867. год. у селу Баћини код Јабланице на Неретви, од оца Асана Мушанова и мајке Каде, кћери Амега Ћосића из Побрежја. По занимању био је земљорадник, неписмен. Знао је пуно епских песама и веома добро их је рецитовао и другима саопштавао.

Штукан Мао (Ацов). Рођен је 1875. год. у с. Оцацима (Невесиње). Бавио се земљорадњом, неписмен. Знао је много епских песама, нарочито из циклуса ускочког и хајдучког.

Шурбаковић Обрад (Новичин). Рођен је 1880. год. у с. Бршну (Никшић). По занимању земљорадник, учио је основну школу. Убрајао се у средње гусларе, знао је доста епских песама, а и сам је био песмопојац.

*
* *

Након свега изнетог, дајемо и неколико непотпуних биографских података о народним гусларима, који исто тако спадају у групу твораца и носиоца јужнословенског епоса у XIX и XX столећу.

Бошковић Лазар, родом је из околине Сарајева. Био је један од најбољих народних гуслара својега доба међу Јужним Словенима (крај XIX и почетка XX столећа). Бавио се неко време у Русији. На гуслама је знао да изводи разне мелодије народних игара и ора и лирских песама. Нарочито је лепо уз гусле свирао руске балалајке. У Русији је као народни гуслар певао уз гусле и имао је много успеха.

Брауновић Милош, земљорадник из Мораче у Црној Гори (XIX век). Био је добар гуслар. Радо је певао народне епске песме косовског циклуса, а нарочито о деспоту Стефану Лазаревићу. У те се песме сав уносио. Ево неколико његових омиљених стихова из песме о деспоту Стефану Лазаревићу:

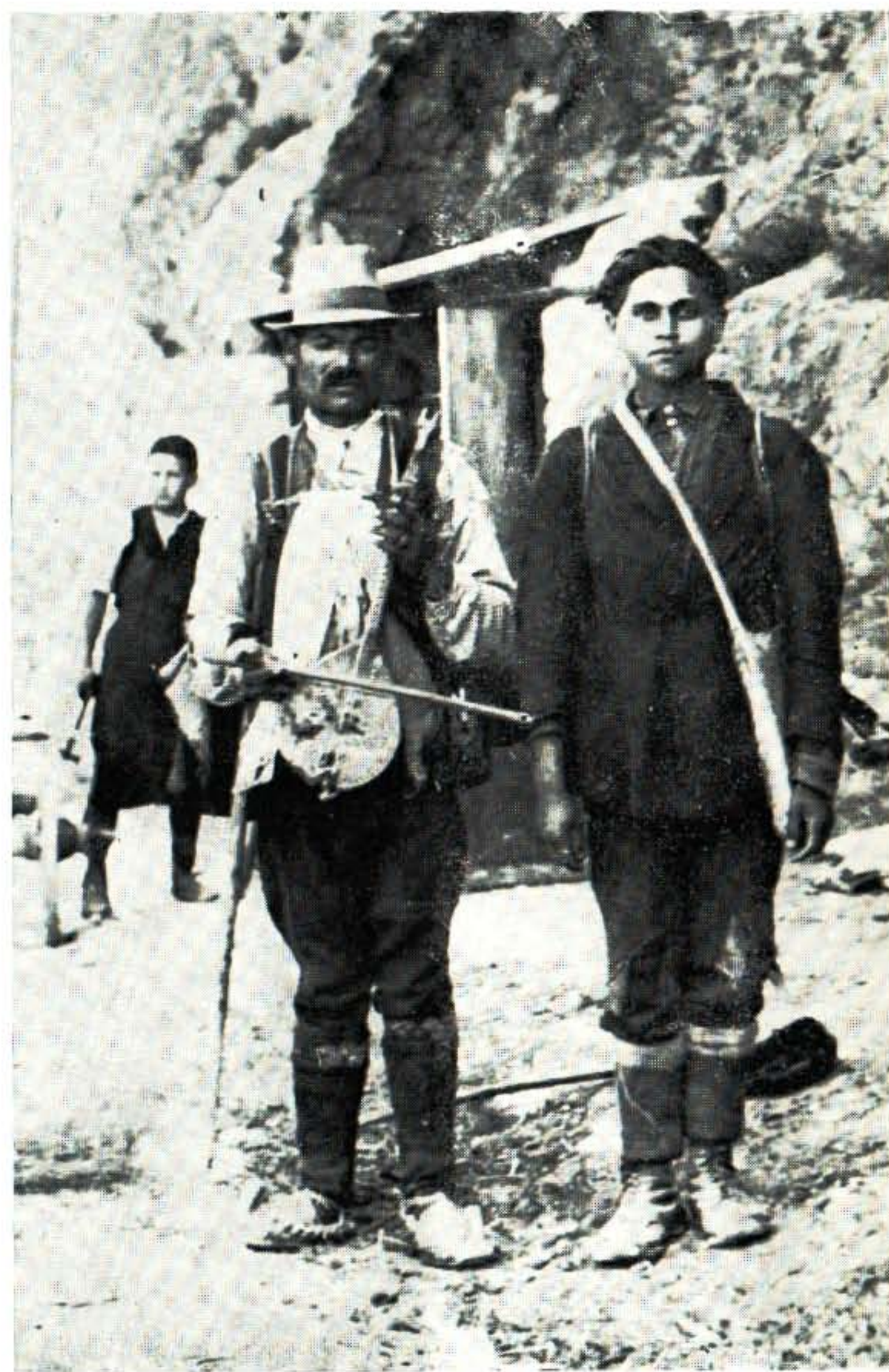
„Стеван коња покрај мора дура,
Топузину покрај мора тура
И овако деспот проговара:

„Еј, да бог да и Богородице,
Кад мој топуз из мора изађе
И опет се на чивилук нађе...“

Караџић Бајро, старином из Дробљака. Доселио се у Србију 1892. год. и настанио у с. Дебелом Лугу код Прокупља. Погинуо је због крвне освете у једној свађи са домороцима у Дебелом Лугу. Био је чувен гуслар. Певао је лирски тенор, који је био веома пријатан и мек.

Кекић Неђељко, родом из Дробњака. Певао је „крупно“ (баритон), а био је најбољи гуслар свога доба у Дробњацима (XIX век).

Контић Илија, пореклом из племена Пјешиваца у Црној Гори (XIX век). Певању уз гусле учио га је народни гуслар Глигор Мучалица, чувени црногорски гуслар, којег је касније Контић у

Сл. 1. Слепи народни гуслар Живко Рафаиловић (Прњавор у Колубари) са слепчовођом

Сл. 2. Слепи народни гуслар са слепчовођом, из Зворника
Фотоси из 1932—1933.

Сл. 1. Македонски слепи народни гуслар Апостол Ристевски из Прилепа
Фотос из 1933.

Свадебни ћилими с антропоморфним шарма из Пољанице Таб. III

Табла I. Ђилимче („аша“) за прекривање невестинског коња у свадбеном ритуалу из Пољанице. У склопу старијих орнаменталних шара дате су антропоморфне фигуре како играју оро.

певању уз гусле надмашио. Како је Глигор Мучалица био извесно време гуслар на двору Петровића на Цетињу, а Петровићи су често одлазили у манастир Острог, нарочито о Великој госпојини, то су свраћали у госте код истакнуте куће Контића. Тако је и Глигор, као пратилац и гуслар Божа Петровића, навраћао у кућу Контића, па је узимао на крило Илију, као дечака, и учио га гуслању и певању епских песама уз гусле. Контић је певао баритон, који је био јак, продоран и мелодичан. Нарочито је знао да подеси звук гусала према своме гласу, да их сложи. Касније, Илије је био учитељ у гуслању и певању епских народних песама уз гусле Петру Перуновићу, чувеном јужнословенском народном гуслару новијега доба, пореклом исто из Пјешиваца. Контић је у своје епско певање уз гусле уносио много лирског мелоса, те је на тај начин певање било веома пријатно и утицало је скоро „опчињавајуће“, не-заборавимо на присутне слушаоце.

Лубурић Мрдак, земљорадник и с. Бреснице у Гацком, убрајао се у најбоље народне гусларе свога доба у Херцеговини и Црној Гори (XIX век).

Марјановић Стеван (Радивојев), земљорадник из Краља у Васојевићима, био је добар народни гуслар, а начин певања уз гусле попримио је од васојевачког војводе Лакића Војводића. Ст. Марјановић је херојски певао и гуслао, а умро је 1882. год.

Ракочевић Крсто—Кико (Секнин), земљорадник из Мораче у Црној Гори, био је веома истакнут гуслар у своме племену у другој половини XIX столећа.

З а к љ у ч а к

Из датих кратких житија (211 потпуних и 8 непотпуних) и осталих података о југословенским народним гусларима новијега доба, види се да су то били заиста носиоци епске традиције и њени вредни интерпретатори. Њихова је улога свакако и веома значајна у неговању ослободилачке борбе наших народа у минулим устаничким револуционарним временима, ратовима и борбама, које су биле претеча нашој општенароднј ослободилачкој социјалистичкој револуцији за време другог светског рата. И, све те њихове функције, како у интериретирању епоса, тако и у његовој надградњи и песмопојачком дару, те и посебна улога у буђењу ослободилачке херојске свести, вредне су и достојне сваке пажње, поред свих осталих из култа епске традиције, родовских предања и ту и тамо нагласка патријархалног менталитета кроз епско стваралаштво.

Сасвим смо свесни да су кратки подаци наведених житија народних гуслара у Југословена, само делић бројних народних гуслара и песмопојаца међу наведеним јужнословенским народима. Сматрамо да ће и ови подаци, даги у наведеној форми, које смо сабрали о своме руху и круху, бити користан прилог науци. Дакако,

свеобухватна истраживања, систематски оформљена, како по регионалном принципу, тако и по социјалној структури гуслара и њиховој етничкој припадности, моћи ће можда, уколико већ није сасвим прекасно, да се оформе екипним колективним истраживачким радом. А за истраживачки колективан научни рад, позвани, уколико их дата проблематика интересује, имаће и одређена материјална средства и техничку опрему, какву ми нисмо могли имати, те ће и њихов истраживачки рад уродити бољим научним плодом.²¹

IV. ЗЛА КОВ МУСЕ КЕСЕЦИЈЕ У ДВОБОЈУ С МАРКОМ КРАЉЕВИЋЕМ ПРЕДОДРЕЂЕНА ОБИЧАЈИМА ПРИ ОДГОЈУ МУСЕ КЕСЕЦИЈЕ КАО ОДОЈЧЕТА

У познатој српскохрватској народној епској песми „Марко Краљевић и Муса Кесеџија“¹, наводи се између осталог, када су се сусрели Марко и Муса у Качаничкој клисури, да је настала препирка између њих: ко ће коме да се уклони с пута. Том приликом Муса Кесеџија истиче:

„Бре, не лудуј, Краљевићу Марко,
Прођи с миром, не замећи кавгу;
Ел' одјаши да пијемо вино,
И јако те родила краљица,
На кревету, на меку душеку,
У златну те струку завијала,
А сребрном жицом повијала,

Одранила медом и шећером!
А мене је љута Арнаутка,
Код оваца на плочи студеној!
У црну ме струку завијала,
А купином лозом повијала,
Одранила скробом овсенијем,
И ј'опет ме често заклињала,
Да се ником не уклоним с пута!“²

На овом месту нас занима стих „у црну ме струку завијала“, јер сматрамо да се ради о табу обичајима, који су прекршени, односно да је Муса још од рођења, једва умакао смрти која га је вребала.

²¹ Упор. М. Мирко: нав. рад, где су дати кратки подаци о извесним нашим народним гусларима и певачима народних песама, од којих су многи илустровани фотосима.

¹ В. Ст. Караџић: Српске народне пјесме II. Издао „Нолит“, Београд, 1969, стр. 251—256; Хрватске народне пјесме II. Издао Матица хрватска, Загреб, 1897, стр. 164—168; Н. Шаулић: Српске народне пјесме, књ. I, св. 1. Београд, 1929, стр. 156—160; Т. П. Вукановић: Српске народне епске песме. Врање, 1972, стр. 59—60, 64—65; cf. В. С. Радоваковић: Марков мегдан с Мусом. — Гласник Етнографског института САНУ. књ. I, св. 1—2, Београд, 1952, сар. 213—255.

² Т. П. Вукановић: нав. дело, стр. 59—60.

То заснивамо на следећим народним веровањима и обичајима у Срба, понајвише на Косову, где се, како се у песми каже, у Качаничкој клисури и одиграо мегдан између М. Краљевића и М. Кесеџије.

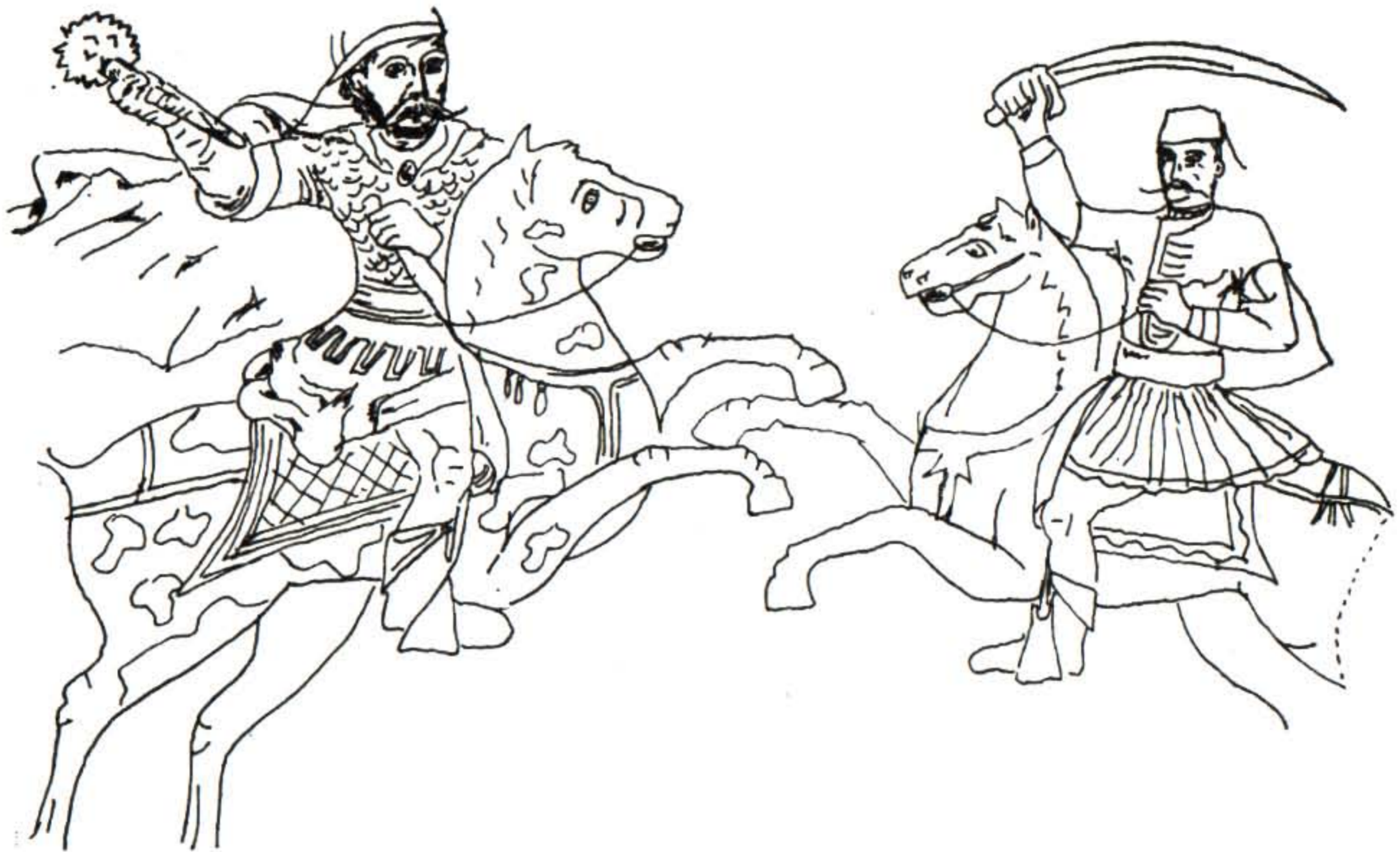
У патријархалним етничким групама у Срба, Црногораца, Хрвата и Македонаца, а делимично и других јужнословенских народа и народности, не обичава се при одгоју одојчади и мале деце, да се употребљава ништа од текстила или слично, што је црне боје. Ово из веровања да би у том случају новорођенче или одојче, целог живота пратила зла срећа у животу, да би било несрећно. У врањском подручју, у Срба у сеоским групама Врањске Мораве, верује се, ако би се што црно ставило поред одојчета или малог детета, па макар то била црна игла, да би оно било несрећно у своме животу. То лепо илуструје и једна врањска народна пословица: „Мајка не је у црн повој, повијала те се лошо оженисмо!“³

Међутим, има и супротних обичаја где црна боја значи хамајлију заштитне функције, која треба новорођенчету и малом детету да донесе срећу у животу. Тако, у Срба на Копанику, коме се не држе деца, даде начинити колевку од црног глога, тако што се сви делови колевке праве од једног глоговог дрвета. Поред бројних хамајлија и мађијско религијских радњи, обреда и ритуала, за такво дете, за које се жели дуг век, обичава се следеће. Наиме, начини се повој од вуне од „вране“ (црне) овце, да га исплете удовица, а да не говори ништа док повој исплете. Ако се роди мушко дете, оно се све у врано завија, како пелене, тако и прекривач и остала простирка. Али, ако се роди женско дете, за њега се пак прави обратно: све од беле вуне, па и струка за прекривање дечје колевке. У Врањској котлини (с. Собина, данас приградско насеље Врања), обичавало се у минулој историјској прошлости (крај XIX столећа), да се новорођенче покрива „црном копреном која му остаје на лицу до трећег вечера од рођења“. Ово се тако обичавало, да не би на новорођенче напаале „бабице“ (бабине, нави) које „беже од црнине“.⁴

Када се предња народна веровања са Косова и околине Врања имају у виду, можемо мислити да су она нашла примену у епској песми „Марко Краљевић и Муса Кесеџија“, и то можда у некој варијанти насталој на Косову, било у њеној примарној фази или у

³ Т. П. Вукановић: Српске народне пословице. Врање, 1974, стр. 85. Cf. Т. П. Вукановић: Етнологија и фолклор у књижевном стваралаштву Борисава Сатнковића. Врањски гласник VIII (1972), стр. 223.

⁴ С. Симић: Бранково коло за 1896, стр. 216. У Гацком, обичава се када родитељима умиру одојчад и мала деца, да за новорођенче спремају повој девојке од црне вуне, са извесним табу радњама Cf. Л. Грђић Бјелокосић: Из народа и о народу, књ. II, стр. 64. О црној боји као заштитном средству од урока cf. Тих. Р. Ђорђевић: Зле очи у веровању Јужних Словена. СЕЗБ. књ. LIII. Београд, 1938, стр. 138—141.

Ск. 1. Двобој Марка Краљевића и Мусе Кесеџије. Уметнички рад македонских зографа из друге половине XIX столећа, Трем Цркве свете Богородице у с. Лопатици код Битоља (Македонија)

каснијој надградњи епског певања. Бива, можемо мислити да је Мусу Кесеџију пратила зла коб од рођења, било што се радило о умирању деце у његових родитеља, или пак што су, ради заштите од порођајних демона званих „нави“ или „бабице“,⁵ прекривана црном копреном одојчад у његових родитеља, па и сам Муса Кесеџија. На концу, зла коб је морала стићи Мусу Кесеџију према патријархалном народном схватању, јер га је мати прекривала и покривала и завијала „црном струком“. А такво обичавање, према патријархалном схватању, мора донети несрећу, кад — тад. Знајући за такво народно веровање, народни песмопојац и певач ове епске песме, определио се да то веровање унесе у песму, и да самим тим ствар сукоба између Краљевића Марка и Мусе Кесеџије, буде унапред предодређена злим бићима, која су још док је Муса Кесеџија био у мајчиној утроби, односно одојче и мало дете, „нави“ или „бабице“ су му нашкодиле и то га је зло стигло у двобоју с Марком Краљевићем, који је био слабији епски јунак од Мусе Кесеџије.

⁵ О овим демонима cf. Тух. Р. Ђорђевић: Деца у веровањима и обичајима нашега народа, одељак: Порођајни демони. Београд, 1941, стр. 117—136; М. S. Filipović: Die Navi bei den Balkan—Slaven. Das heidnische und ehristliche Slaventum. — Acta II Congressus internationalis historiae Salisburgo — Ratisbonensis 1967 ceebrati. Wiesbaden, pp. 105—113.

Уосталом, у песми се пева да је Мусу зла коб пратила целог живота, читавих девет година је служио турског цара, без икакве награде, због чега се и одметнуо од турског цара, како то каже једна варијанта песме о двобоју М. Краљевића и М. Кесеџије.

Свакако, једно од ова два народна веровања, уколико није случај да су оба сојужена и потом ушла у епске песме, имају своју посебну функцију у овој веома лепој епској песми, једној међу најлепшима у чувеном циклусу епских песама о Краљевићу Марку. Да је у питању каква сликовитост или песничко казивање, могле би се употребити и струке друге боје. Свакако, ради се о мађијском схватању или поимању црне боје у фолклору балканских Словена, што је на оваом месту нашло примену и у народној епској песми о Марку Краљевићу и Муси Кесеџији.

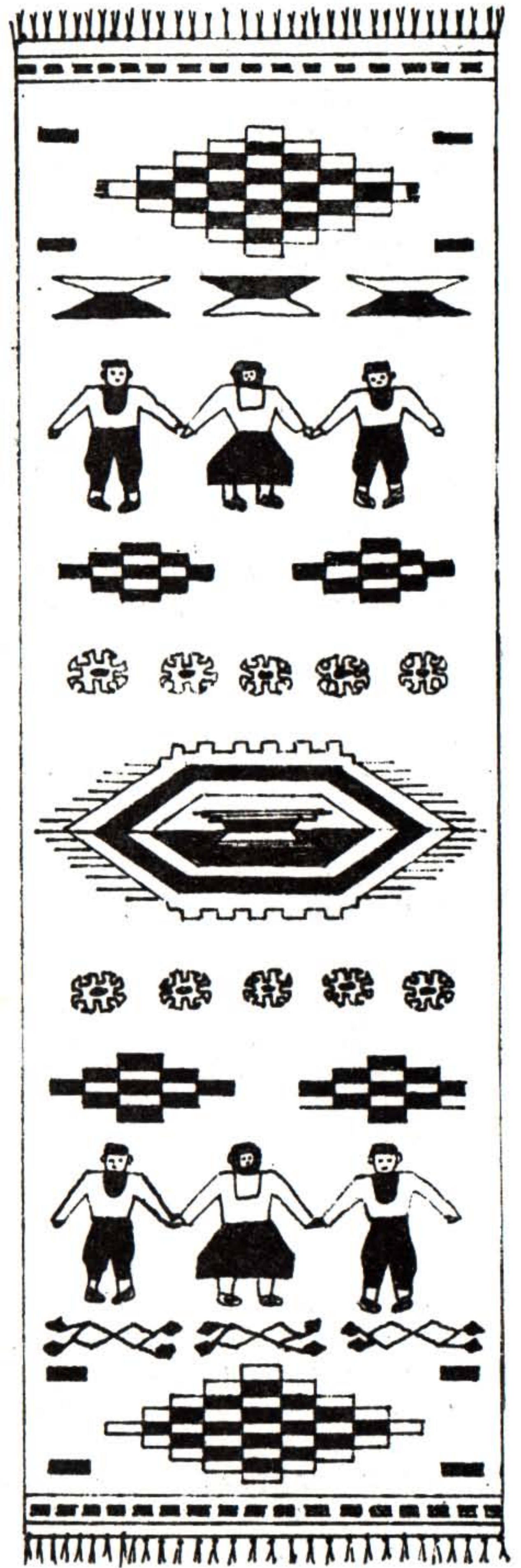
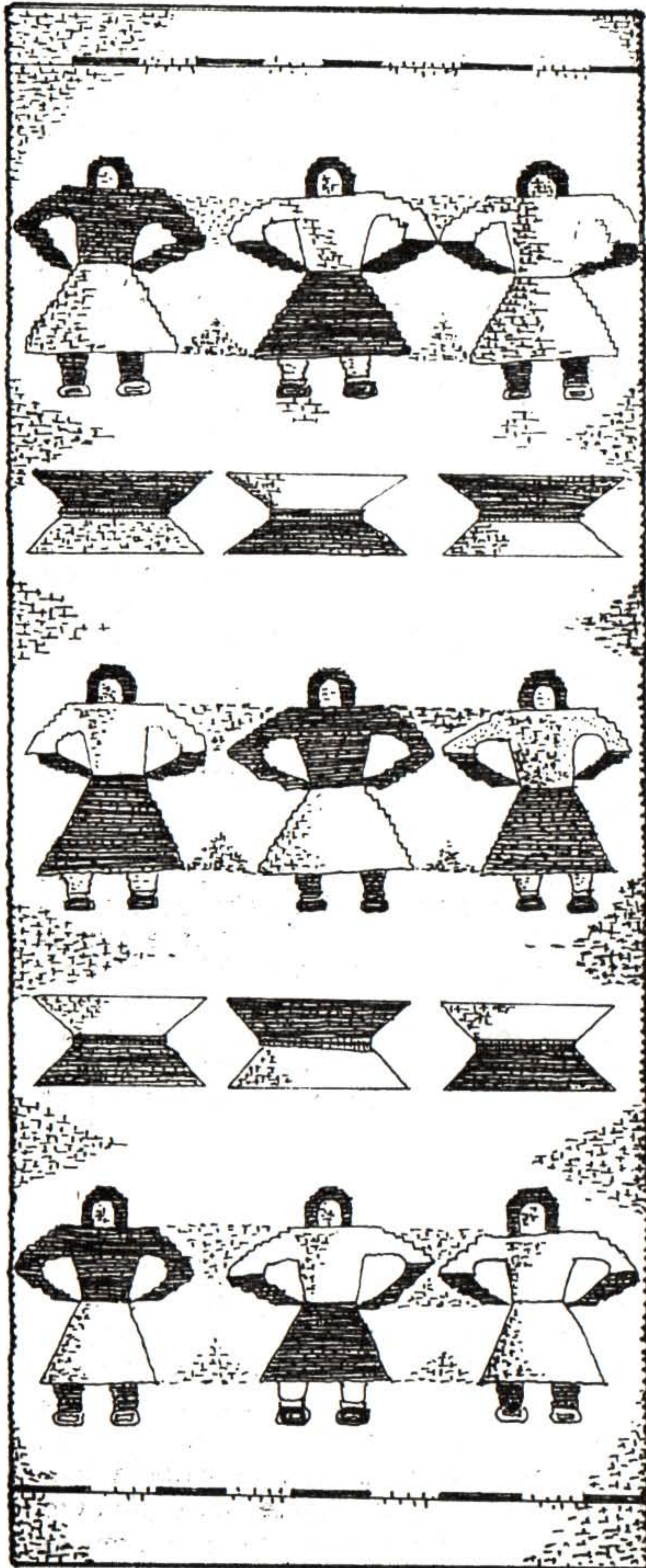
На крају, помињемо, у већини варијаната епских народних песама „Марко Краљевић и Муса Кесеџија“, помиње се „црна струка“ у коју је Мусу његова мајка увијала. Сматрамо, све те варијанте, у својој примарној фази прошле су кроз епско стваралаштво на Косову и југу Србије, где су заоденуте у рухо поменутог веровања и народног патријархалног обичаја.

V. СВАДБЕНИ ЋИЛИМИ С АНТРОПОМОРФНИМ ШАРАМА ИЗ ПОЉАНИЦЕ

У фолклорној примењеној уметности, антропоморфни мотиви у ћилимарству савремених балканских народа, јављају се местично од старине. Нарочито помињемо из те проблематике ћилимарске творбе бугарског, српског и румунског народа. Ми ћемо на овом месту размогрити ћилиме с антропоморфним мотивима из предела Пољанице у враљском гравитационом подручју. Одмах да поменемо, ти ћилими имају ритуалну функцију у свадбеним обичајима. Пољаничко ћилимарство с антропоморфним мотивима изгледа овако.

I

Три су врсте тканина које се ткају у опсегу свадбених обичаја с ритуалном функцијом у пределу Пољаници, где живи од старине српско становништво, које се углавном занима земљорадњом, сточарством и печалбарством. Ево тих врста: ћилими, јастуци и ћилимчићи или аше које служе за прекривање самара или седла, коња седланика којег јаше невеса у свадбеном ритуалу, од куће својих родитеља до месне канцеларије или цркве где се склапа грађански или црквени брак и потом до куће младожењине. Дакако, од старине, целокупна свадбена одећа, како мушка тако и женска у време натуралне привреде, како у даљој, тако и у ближој исто-

Ск. 1. Пољанички јастук с антропоморфним фигурама
 Ск. 2. Пољанички ћилим с антропоморфним фигурама

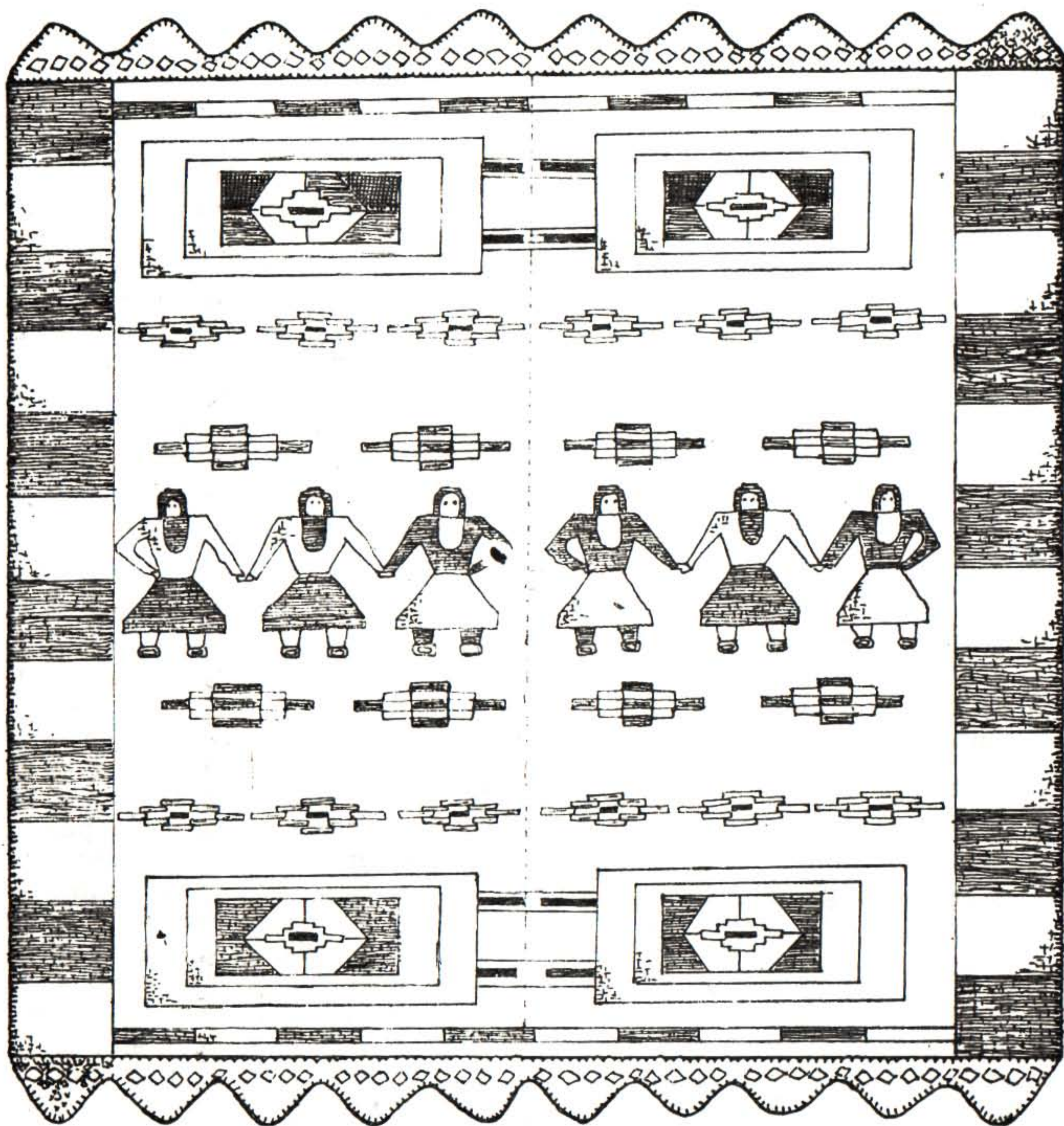
ријској прошлости, израђивала се од тканина домаће радиности, и то женску је одећу израђивала девојка која се удаје у дому својих родитеља, а за младожењу, та одећа се спремала у кући његових родитеља. Међутим, као посебна врста домаће радиности у девојачкој спреми за удадбу, истичу се ћилими, ћилимчићи и јастуци. Све то углавном имало је служити за украшавање одаје у којој су младенци обитовали, а потом делом и за даривање свадбених часника: „побратима“ (стари сват) и кумашина (кум), те свекра, свекрве и остале младожењине родбине. Кад се има у виду та функција ових тканина, онда је сасвим јасно што се њиховој изради поклањала особита пажња у украшавању и ткалачкој изради. Приближно речено, између минула два светска рата, у Пољаници се јавља украшавање свадбених тканина које смо поменули, с антропоморфним шарама, у основи женских ликова. На крају, нужно је поминути да је потка за ткање ових тканина увек вунена, а основа у ствари памучна, вунена или конопљена.

II

Пољаничко свадбено ћилимарство, у ствари има две развојне фазе. Прва је архаична, а целокупна површина тканине је равна. Друга фаза се одликује украсима шара, разних назива и изгледа, цвџастог, разноврсно геометријског обликовања и на крају антропоморфних приказивања, која су исто тако истурене површине, чупаво ткане.¹ Томе треба додати свакако и старовремско украшавање шара „иконице“ с којом се појавом сусрећемо у ћилимарству централне Србије.² Скоро на свима тканинама, где се јављају антропоморфне фигуре као украси свадбених ћилимова, ћилимчића — „аши“ и јастука, оне имају истоветну висину и ширину, то јест истог су облика. Само смо на неколико примерака видели мушке фигурине, које увек имају централни положај између играчица, а све остале фигурине су женски ликови. Понајчешће, одећа антропоморфних фигурина у пољаничком ћилимарству, представљена је оним бојама предива потке, које су заступљене у осталом ткању и шарању ћилима. Али, каткад има и одступања, у одећи се јављају специфичне боје, понекад мешаног предива „прскано“ датог. Нисмо запазили ни код једне антропоморфне фигуре да је приказана народна сељачка ношња. Увек је у питању грађанска једноставна ношња женских ликова: сукња и блуза, али је глава увијена марамом. Код мушких ликова, ношња је сељачка: „брич“ чакшире и понекад спортске „пумпозне“. Мушкарци на глави имају плитке црне шубаре, а запаже се и качкет. На ногама сви играчи имају патике

¹ О ћилимарству у наших народа cf. V. Tkalčić: *Ćilim. Enciklopedija likovnih umjetnosti*, sv. 1. Zagreb, MCMLIX, str. 738—744.

² Cf. Б. Дробњаковић: О нашем ћилимарству. Уметнички преглед књ. I. Београд, 1937—1938, стр. 17—19; Лик човека у народној уметности Србије (каталог). Београд, 1974, стр. 10—11.

Ск. 3. Пољаничко ћилимче с антропоморфним фигурама

плетене и везане спреда или ципеле. У неких играча главе су обликвоане овално, а на неким тканинама играчи су представљени са четвртастим главама. Спреда, код свих играча, представљен је на прсима пластрон.

Све фигурине антропоморфног изгледа које се приказују у пољаничком ћилимарству, народ овога краја назива именовом „лутке“. То су у ствари ћилими с луткама, како су уосталом у народу и познати под тим именовом.

За једну игру, сазнали смо у народу, онако како се на тканини приказује, да је у ствари народно оро звано „рузмаринче“, које становништво врањског гравитационог подручја радо игра у разним забавама и приликама. То је оро представљено тако, што играчи имају опуштене руке, не држе се за руке, већ су им исте постављене на слабине, правећи тако слово ф.

Фигурине разиграних играча, приказане су увек у више боја, складно укомпонованих, тако да све то има веома пријатан изглед „наивне таписерије“.

Основна боја ћилима с „луткама“ из Пољанице, је црвена, и по њој ниче цвеће, антропоморфне фигуре, геометријске фигуре, шаре зване „иконице“. И све се то једно у друго уметнички и стилски особито уклапа.

Пољанички ћилими с „луткама“, понајчешће се израђују од три струке (поле), али их има изатканих и од две струке. Такви ћилими се увек украшавају с антрофоморфним фигурама — „луткама“, постављеним у централној зони у два реда. Но, између фигурина налазе се увек постављене неке цветне или геометријске шаре. Оба уздужна ивичњака ових ћилима имају кратке ресе, начињене од основе ћилима.

Ћилимчићи или „аше“, израђују се увек од две струке (поле), а антропоморфне фигурине израђују се и приказују само у једној колони у централном делу ћилимчета. Обадва уздужна ивичњака украшена су разнобојно плетеном памучном чипком. Поред примарне функције као невестински украс или свадбена невестинска аша, ови ћилимчићи служе каткад и за прекривање дечје колџке, односно за увијање одојчета приликом његовог даљег ношења.

Јастуци се израђују од једне струке (поле), а украшени су антропоморфним фигурама у неколико редова, понајчешће у три реда, а увек са по три играча у реду. У ствари, то су и доминантне шаре, тако да се само местимично налази покоја старовремска народна шара, убачена између редова „лутака“ и ништа више. Ту је у питању мала површина тканине, те народне ткаље увек избегавају претрпаност у кићењу и украшавању јастука с „луткама“. Код ћилима и аша, као што смо поменули, сасвим је супротан случај, без озбира што је и код аша у питању мала тканина, узаних површина.

*

* * *

Пољанички свадбени ћилим с антропоморфним фигурама, званим „лутке“, представља веома интересантну уметничку фолклорну појаву, која је свакако у Пољаници поникла као појава попримљена са стране, донета од становништва које је ишло у печалбу или службовало у другим нашим крајевима, понајпре у Понишављу и Поморављу. И, њена старост није велика, али ова врста уметности

у оквиру домаће радиности, није успела да се стабилизује, већ у новије време нагло одумире, односно нестаје. То је условљено продирањем индустријских израђевина које употребљава у постелини сељачко становништво овога краја: јоргани ћебад, док се ћилими скоро напуштају, и као скупа такнина и као тканина која изискује обилато времена и ангажовања ткаље за ткање ћилима. Свакако, томе треба додати и велике остале трошкове у изради ћилимарства: бојадисање, влачење, као и висока цена аз нека памучна предива. Тако, са напуштањем старије технике и израде ћилима, са нестајањем ћилимарства, у новије време нестаје и израда ћилима с антропоморфним фигурама званим „лутке“.

R é s u m é

ETUDES DU FOLKLORE BALKANIQUE V

I. Culte du chien chez les Musulmans, Serbes et Albanais de Kosovo

Dans la présente brève étude l'auteur examine le problème du culte du chien chez les Musulmans, Serbes et Albanais de Kosovo. La genèse de ce problème a été rattachée à la société néolithique dans la préhistoire de la Péninsule Balkanique. On a cité les légendes les plus importantes, les éléments mythologiques et le culte du chien, ainsi que les nombreux sacrifices offerts au chien certains jours déterminés. Ce sont pour la plupart les jours de grandes fêtes, telles que: Noël, St Georges. Parmi ces sacrifices qui sont de caractère hétérogène, le plus intéressant est celui du premier lait qu'on obtient en trayant les brébis à la St Georges. Parmi les bergers Musulmans dans les montagnes de Kosovo il existait la coutume d'offrir en sacrifice aux chiens un agneau qu'on faisait cuire et donnait froid aux chiens de berger pour dîner. Selon une tradition, la coutume d'offrir un chien en holocauste était pratiquée, à ce qu'il paraît, dans le rituel nuptial à la maison du jeune marié (aux environs de Vranje dans la Serbie du Sud). Il y a également d'exemples où celui qui aurait tué un chien de berger ou un chien de garde que l'on attache à la chaîne, était tenu de dédommager son propriétaire en lui cédant un de ses bouefs ou une de ses bufflonnes. Parfois il payait ce méfait de sa propre tête. On cite un exemple où la tête tranchée de l'homme qui avait abattu un chien de berger a été placée sur le pieu auquel le chien abattu était attaché, en guise de victime de remplacement. Tous ces faits témoignent que le chien était inviolable parmi les population susmentionnées de Kosovo. On a fait également mention de diverses coutumes et croyances relatives au chien, au poil de chien et à l'auge de chien dans la magie, la religion et le folklore. Il semble que, jadis, on célébrait une fête de chiens, mais elle était néfaste pour ceux-ci, car on les tuait ce jour-là.

Illustrations

Cr. 1. Figurine néolithique de terre cuite, représentant le chien Kosovska Mitrovica, localité de Fafos (En possession de l'auteur de ce travail).

Cr. 2. Chien de chasse. Détail de la profusion des figures zoomorphes, représentées sur une écuelle romaine (torse conservé), en terre cuite, couleur de brique (Portes de Fer). Travail des artisans provinciaux de Pannonie, IIe siècle de la nouvelle ère. (En possession de l'auteur de ce travail).

Cr. 3. Chien de chasse. Détail de la gravure centrale sur le couvercle de la tabatière en bois. Oeuvre des graveurs sur bois macédoniens de la région de Skopska Crna Gora, XIXe siècle. (En possession de l'auteur de ce travail).

II. Joueurs de guzla aveugles chez les Slaves du Sud

L'auteur considère le problème des joueurs de guzla aveugles chez les Slaves du Sud sous tous les aspects, et surtout sous ceux de folklore et de littérature populaire orale. A côté des données empruntées à la littérature scientifique et aux sources, il expose également les résultats de ces propres recherches, faites parmi le peuple sur le terrain.

Dans la première section l'auteur parle de l'ancienneté des chanteurs de guzla aveugles, présentant les données les plus importantes de ce domaine de problèmes.

Dans la deuxième section l'auteur traite des chanteurs de chants populaires et des joueurs de guzla aveugles de la fin du XVIIIe et du début XIXe siècles, en mettant en même temps en relief que ce fut l'époque où florissaient les chants populaires, exécutés par les chanteurs aveugles qui accompagnaient leur chant sur la guzla, l'époque où furent créés les chansons populaires épiques grâce à l'activité des ces travailleurs, à la tête desquels se trouvait Filip Višnjić, fameux chanteur populaire et joueur de guzla aveugle qui a immortalisé dans ses chants les événements de la première insurrection serbe de 1804 à 1813.

Dans la troisième section l'auteur disserte sur les chanteurs aveugles, auxquels le chant était la profession et le moyen de gagner leur vie et qui chantaient en effet une espèce de chants rituels. On y mentionne aussi les joueurs de guzla aveugles qui chantaient en s'accompagnant sur leur instrument ainsi que l'influence des religions, chrétienne et musulmane, sur la création et la chant de ces joueurs de guzla aveugles.

Dans cette même section l'auteur traite des corporations de joueurs de guzla aveugles, dont il y avait jadis deux dans la région de Vojvodina: une à Irig et l'autre à Slankamen.

La quatrième section est dédiée à l'étude des compagnies de joueurs de guzla et de chanteurs populaires aveugles en Macédoine. De ce groupe l'auteur cite les compagnies de Bitolj (Monastir), d'Ohrid, de Prilep et de Veles, dans lesquelles étaient réunis les chanteurs et joueurs de guzla aveugles de ces villes.

Dans la cinquième section on parle d'une compagnie de joueurs de guzla aveugles en Bulgarie, qui s'était formée sous l'influence des compagnies analogues en Macédoine, dans la ville de Dobro.

La sixième section traite brièvement d'une corporation de joueurs de guzla aveugles dans l'Albanie du Nord.

Le septième chapitre renferme les renseignements sur l'activité des joueurs de guzla aveugles en tant que chanteurs ambulants ainsi que sur la manière dont ils étaient reçus par la population lors de leurs récitals. On y expose également leur manière de chanter et la récompense qu'ils obtenaient pour leur chant à l'accompagnement de guzla.

Dans le huitième chapitre l'auteur a examiné le rôle des joueurs de guzla aveugle dans le folklore, c. à d. il a exposé les historiettes, proverbes, narrations satyriques et croyances ayant trait aux joueurs de guzla aveugles.

Le neuvième chapitre considère le problème de joueurs de guzla aveugles dans la peinture où ils apparaissent dans la représentation de leur activité aux foires et fêtes paroissiales d'églises et de monastères, hommes et femmes aveugles, mendiant avec leur guzla.

Dans le dixième chapitre qui termine cette étude, l'auteur a considéré toutes les théories sur le rôle et l'importance des aveugles dans la création et la culture des chants épiques parmi les peuples des Balkans et particulièrement chez les Slaves du Sud. Il n'adopte aucune des théories existantes, c. à d. le rôle et l'importance exclusifs des joueurs de guzla aveugle dans la création et la culture des chants épiques populaires ainsi que la théorie opposée qui conteste tout rôle de ces chanteurs aveugles dans la création et la culture des chants épiques parmi les Slaves des Balkans. A l'avis de l'auteur les joueurs de guzla et chanteurs aveugles ont un rôle et une importance déterminés dans la création et la culture des chants

épiques, lesquels sont basés sur le calcul économique, résultant de leur misère sociale. Il ne soutient pas l'opinion qu'ils sont créateurs et protagonistes de la création épique, mais il ne nie pas leur rôle partiel en ce qui concerne la superstructure, particulièrement dans la culture des motifs de la mythologie païenne, ainsi que des conceptions dualistes des bogomiles qui tirent leur origine du XIIe siècle encore. Leurs mouvements migratoires exerçaient une influence sur les pays voisins des Balkans et cette influence s'étend même jusqu'à l'Ukraine et la Russie. Leur rôle est considérable et digne de tout respect, il est même patriotique, mais seulement en tant que rôle et non pas comme activité créatrice. Ils n'étaient des créateurs que sporadiquement et rien de plus.

Cr. 1. Joueur de guzla (de toute façon aveugle). Porte de l'iconostase au monastère de Slepča près de Bitolj (Macédoine), sculpture sur bois datant des XVe—XVIe siècles.

Cr. 2. Joueur de guzla aveugle Filip Višnjić, fameux poète populaire de la première insurrection serbe (1804—1813), à laquelle il avait pris part personnellement comme joueur de guzla et chanteur.

Cr. 3. Joueur de guzla aveugle monténégrin Đuro Milutinović. Il avait pris part à la première insurrection serbe (1804—1813), faisant fonction, d'une grande importance, de courrier diplomatique entre le chef de l'insurrection serbe, Karađorđe, et l'évêque monténégrin Pierre Ier, prince de Monténégro.

Cr. 4. Joueur de guzla populaire monténégrin — aveugle, Andrija Nikolin Vitković (mendiant), originaire de la localité de Vučje Rupe, Ceklići (Monténégro), né le 12 décembre 1862, issu des uscoques herzégoviniens.

Cr. 5. Fameux joueur de guzla aveugle macédonien Vandjel d'Ohrid (XXe siècle).

Cr. 6. Dernier joueur de guzla aveugle en Macédoine Lazo Korijanski du village de Muškovo.

Cr. 7. Joueuse de guzla aveugle. Dessin d'après le tableau du peintre académique Đ. Krstić.

Cr. 8. Joueur de guzla aveugle — mendiant. Dessin d'après le tableau du peintre académique R. Vukanović.

Pl. I. Fig. 1 Joueur de guzla aveugle Živko Rafailović (Prnjavor dans la région de Kolubara) avec son guide, Phot. 1933. Fig. 2 Joueur de guzla aveugle avec son guide, de Zvornik. Phot. 1932.

Pl. II. Fig. 1 Joueur de guzla aveugle macédonien Apostol Ristevski de Prilep. Phot. 1932.

III. Biographies brèves de deux cents joueurs de guzla populaires

Dans le présent travail l'auteur donne environ deux cents biographies de joueurs de guzla et de chanteurs populaires, de façon succincte lexicographique. Ce sont les joueurs de guzla ayant vécu et agi depuis le commencement du XIXe jusqu'à la moitié du XXe siècle parmi les Serbes, les Monténégrins et les Musulmans.

Ces données témoignant du rôle énorme des créateurs individuels, joueurs de guzla et chanteurs populaires, dans la création et la culture des chants épiques dans la Péninsule Balkanique à un passé historique relativement récent. De toute façon, c'est une tradition qui s'est maintenue sous forme de survivance du passé historique plus ancien du Moyen Age et des temps modernes. Les données sont basées uniquement sur les travaux de recherches que l'auteur avait faits dans le peuple dont il a puisé les biographies et les opinions sur les joueurs de guzla populaires

Illustrations

- Sk. 1. Ilija Vuković (1906—1941)
- Sk. 2. Tanasije Vučić (1878—1937)
- Sk. 3. Dušan Dobričanin (1908—)
- Sk. 4. Milić Karadžić (1878—1950)
- Sk. 5. Petar Perunović (1880—1952)
- Sk. 6. Đorđe (Maksim) Tomašević (1864—1939)
- Sk. 7. Spasena Tomić (1900—1964)

IV. Mauvais destin de Musa Kesedžija dans le duel avec Marko Kraljević, prédéterminé par les coutumes pratiquées en élevant Musa Kesedžija comme nourrisson

Dans le fameux chant populaire épique serbo-croate, intitulé „Marko Kraljević et Musa Kesedžija“ on dit, entre autres choses, que Marko et Musa, s'étant rencontrés dans le défilé de Kačanik, ont commencé à se quereller: qui de deux devra laisser passer l'autre. C'est alors que Musa disait à Marko, que sa mère l'avait mis au monde lorsqu'elle gardait le troupeau des moutons et qu'elle l'avait après emmailloté „une *struka* noire“ (couverture du berceau). L'auteur considère qu'il s'y agit de certaines coutumes relatives au tabou qu'on avait violées ou, en d'autres termes, que Musa avait à peine échappé, dès sa naissance, à la mort qui le guettait. Cette opinion de l'auteur est basée sur les croyances et coutumes de la région de Kosovo et de la Serbie du Sud, relatives aux objets noirs dans les soins donnés aux nourrissons et aux petits enfants. Il cite, entre autres, la coutume pratiquée dans une famille où les nouveaux-nés meurent, d'élever l'enfant suivant dans un berceau d'épine noire et de l'emmailloter et couvrir de tissus noirs en vue d'empêcher leur mortalité. Toutes ces coutumes sont en rapport avec la croyance en démons d'accouchement, nommés „babice“ ou „havi“. C'est pourquoi Musa Kesedžija fut aussi emmailloté en „*struka* noire“. Ces croyances ont été introduites dans la poésie épique et tissées dans le chant populaire „Marko Kraljević et Musa Kesedžija“ dont l'origine doit être cherchée sans doute dans la région de Kosovo ou dans la Serbie du Sud où ces coutumes sont encore pratiquées de nos jours. Ces vers sont incontestablement une superstructure qui fut formée parmi les Serbes de Kosovo ou dans la Serbie du Sud, limitrophe de cette région (territoire de gravitation de Vranje).

Illustrations

Cr. 1. Duel de Marko Kraljević et de Musa Kesedžija. Oeuvre artistique des zoographes macédoniens de la seconde moitié du XIXe siècle. Portique de l'église la Sainte Virge au village de Lopatica près de Bitolj (Macédoine).

V. Tapis nuptiaux à dessins anthropomorphes de Poljanica

Dans cette contribution l'auteur considère les tapis rituels de noce à dessins anthropomorphes du canton de Poljanica dans le territoire plus large de Vranje. Outre les tapis, il y traite également des housses et des coussins. La jeune mariée prépare tous ces tissus comme jeune fille encore pour servir au rituel nuptial, à savoir: la housse sert à décorer le bât ou la selle qu'on met sur la croupe du cheval qu'elle monte comme jeune mariée dans le rituel nuptial; de grands tapis dont elle fait cadeau à son beau-père ou témoin de mariage (*kum*) et au chef du cortège nuptial (*stari svat*) — son „frère d'élection“ (*pobratim*) ou dont on décore la chambre conjugale: pour en recouvrir le lit conjugal ou pour orner le mur au-

dessus du lit. Tous ces tissus sont ornementés, par la technique de tissage, de figures anthropomorphes. Ce sont le plus souvent des figures de femmes, mais on y représente parfois aussi un homme qui, dans ce cas-ci, occupe la place centrale. La population de cette contrée nomme ces figures „lutke“ (poupées) et elles sont toujours représentées dans la ronde et se tenant par les mains l'une l'autre ou les mains sur les hanches. Les figures des danseurs sont toujours exécutées en plusieurs couleurs, composées harmonieusement, de sorte que tout cela présente un aspect fort agréable de „tapisserie naïve“. L'auteur expose que cette manière d'ornementer les tapis de figures anthropomorphes dans la région de Poljanica est d'origine relativement récente, mais elle est déjà en train de disparaître à cause de l'introduction des tissus manufacturés dans l'ameublement. Les coussins sont faits d'une „struka“ (moitié), les housses de deux „strukas“, tandis que les tapis sont faits généralement de deux et mêmes de trois „strukas“. Dans l'ornementation des coussins les figures anthropomorphes sont présentées en plusieurs rangs, dans celle des housses en un seul rang et chez les tapis il y a le plus souvent deux rangs de figures. Tout cela est composé en un ensemble avec les dessins plus anciens d'ornements géométriques de cette région et produit un effet harmonieux comme art folklorique.

T. P. Vukanović

Illustrations

Cr. 1. Coussin de Poljanica à figures anthropomorphes. (En possession de l'auteur de ce travail).

Cr. 2. Partie centrale (moitié) du tapis de Poljanica à figures anthropomorphes, qui, en deux colonnes, dansent une ronde mixte: au milieu se trouve une figure de femme et des deux côtés sont les figures d'hommes qu'on appelle „poupées“. (En possession de l'auteur de ce travail).

Cr. 3. Housse (aša) de Poljanica à figures anthropomorphes. (En possession de l'auteur de ce travail).

Pl. I. Housse (aša) servant à recouvrir le cheval de la jeune mariée dans le rituel nuptial de Poljanica. Dans l'ensemble des ornements plus anciens sont représentées les figures anthropomorphes dansant la ronde. (En possession de l'auteur de ce travail).

ПРИЛОЗИ

Т. П. ВУКАНОВИЋ

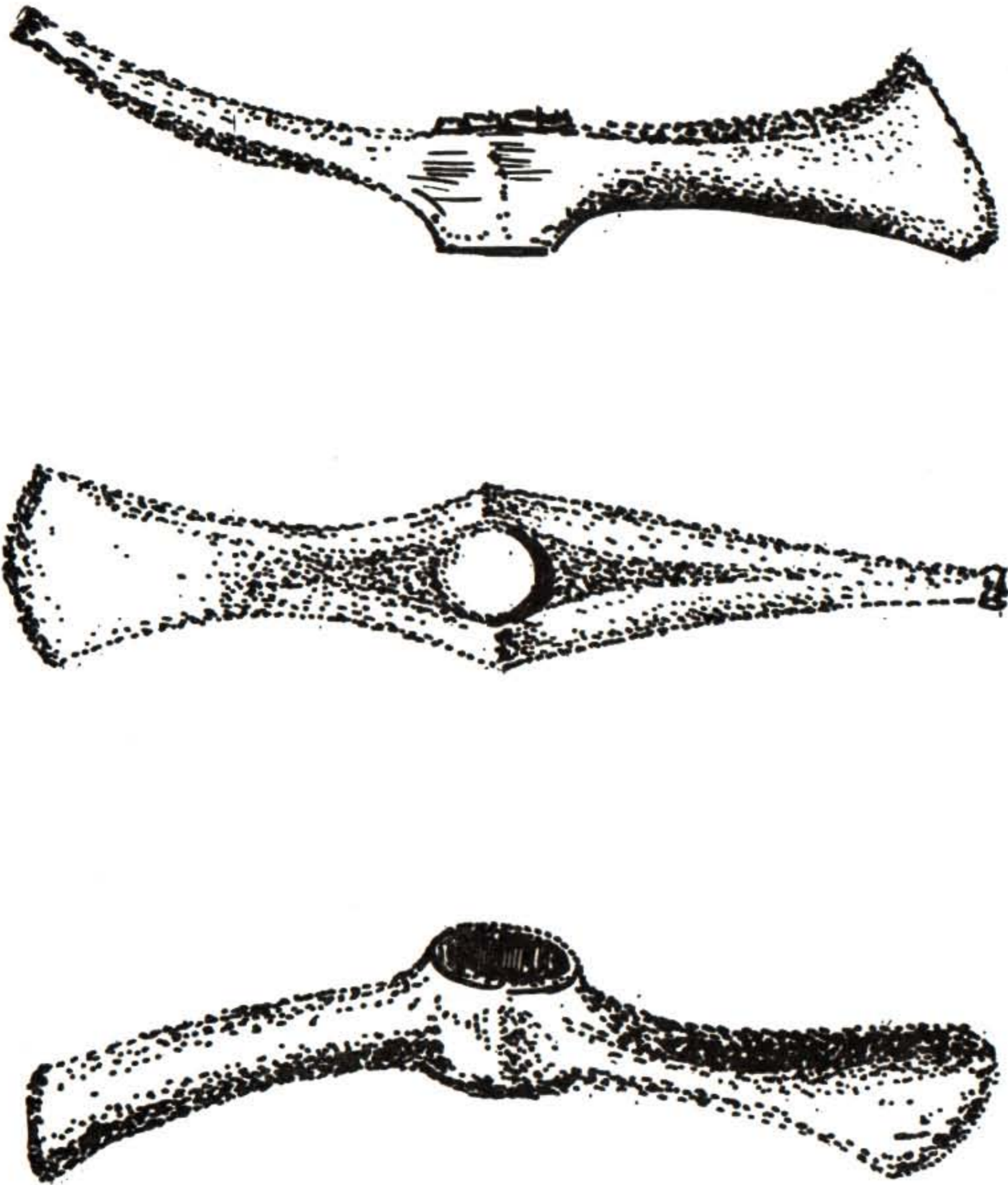
БАКАРНА КРСТАТА СЕКИРА СА КОСОВА

Проблем бакарних секира, а посебно крстатих на Балканском полуострву у доба енеолита више пута је у савременој археолошкој литератури сагледаван.¹ Међутим, до сада нису биле познате бакарне крстате секире са Косова, колико је то нама познато из стручне и научне литературе. То нас је руководило, да на овом месту, у кратким потезима, прикажемо једну бакарну крстату секиру са Косова, која је случајно нађена у околини Призрена (Подрима или Призренски подгор), сматрајући да ће ова наша белешка бити од користи проблематици крстатих бакарних секира праисторијске епохе на Балканском полуострву, а посебно у нашој земљи.²

Као што је у науци истакнуто, бакарне крстате секире, као оруђа већег волумена, јавиле су се у развојној фази бакарне ме-

¹ Cf. M. Garašanin: Schaftlochäxte aus Kupfer in den Sammlungen serbischer Museen, 34 BRGK (1951—1953), str. 61; *исти*: Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien, 39. BRGK (1953), str. 50; B. Čović: Nekoliko manjih praistorijskih nalaza iz V i H. GZM. XII (1957), str. 246; Б. Миков: Медни брадви — копачи от България. Изследования в памет на К. Шкорпил. София 1961, стр. 369; H. Coghlan: Some Problems concerning the Manufacture of Copper Shaft — hole Axes. — Arch. Austr. 29 (1961) p. 57; Б. Јовановић: Металургија енеолитског периода Југославије, Београд, 1971, стр. 26—29, 38—39, картограм прилог 4, бр. 87—149; М. Гарашанин: Праисторија на тлу СР Србије, Београд, 1973, стр. 271—279; I. Vognar — Kutzian: The Beginning and Position of the Copper Age in the Carpatho—Pannonian Region. — Acts du VIIIe congres international des science prehistoriques et protohistoriques. Tome deuxieme. Beograd 1973, str. 300—314.

² Бакарну крстату секиру са Косова (случајан налаз из Подрима или Призренског подгора), добили смо 1963. год. од нашег пријатеља из Призрена Гани Дукађинија, некада угледног призренског трговца старинама. Сада секиру поседује аутор овога рада.

Ск. 1. Бакарна крстата секира са Косова.

талургије, а можда им је примарна функција била оружна, а секундарна привредне алатљике.

Ево података за енеолитску бакарну крстату секиру са Косова (можда потиче као случајан калаз са Хисара, на домаку Суве Реке у близини Призрена). Дужина секире износи: 31,50 см. Пљоснати крак има 15 см; ширина сечива износи 6 см. Уздужни попречни крак има 13 см. а ширина његовог сечива износи 5 см. Усадник има 4 x 4 см, а висина усадника с унутрашње стране је 0,05 см; док дебљина сечива при врху износи 1 см; отвор усадника је облика 3,5 x 4 см (излазни део усадника).

Након обављене електролизе и чишћења ове крстате бакарне енеолитске секире са Косова, нису се појавили никакви знаци орнаментике. У ствари, то је fino обликована убојна крстата бакарна секира, која је могла имати као допунску функцију алатљичко

СРЕДЊОВЕКОВНИ МЛАТ ИЗ ПРИЗРЕНА

Млат спада у групу средњовековног нападно-одбрамбеног оружја. Примерци овог архаичног оружја веома су ретко сачувани, те примерак из Призрена, који на овом месту приказујемо, самим тим има знатку историјску вредност, а напоредо с тим и музеолошку.

Употреба млата у ратовима и борбама, цвета од XI и сеже до краја XVI столећа.¹ Млат (*funda*, *Flegel*, *flagellum*, *fléau*) састоји се обично од дрвене кугле, којој се додају чавли или пера. Постоје и цилиндрични млатови, али је њихова употреба ретка. Исто тако, употребљавају се и млатови једноставно обликованих кугли.² Затим, на кугли је ужљебљен железни ланац, уз кратку дрвену држалицу (ручка). Напокон, каткад је место дрвене, употребљавана и железна кугла,³ наоружана чавлима, или без ових, какав је и при-

¹ У науци се узима да је млат оружје ранијег средњег века, док га је млатач потиснуо и јавља се у познијем средњем веку и сеже надаље у нови век. — Cf. A. Demmin: *Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwicklungen*. Leipzig 1893, str. 794—795, sl. 3—5; O. Henne: *Geschichte des Ritterthums*. Leipzig, str. 57; С. Трухелка: *Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, knj. XXV, Sarajevo, 1914, str. 244; Г. Шкриванић: *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*. Београд, 1957, стр. 89.

² Winter Z. — Zébert С.: *Dějiny kroje v zemích českých II*. Praha 1893, str. 280; cfr. E. Wagner: *Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters (1350—1450)*. Text von Z. Drobna und J. Durdik. Prag 1957, Teil V, Tafel 37, sl. 3, str. 52; cfr. sl. 1a, 2, 4, 6—7. Дobar познавалац средњовековног оружја у Јужних Словена Г. Шкриванић, истиче на једном месту, описујући млат, да се ова врста оружја састоји од „дршке и удараца са гвозденим шиљцима или без њих“. Надаље наводи да се млат искључиво састајао од кугле „везане за држак ланцем“. — Г. Шкриванић: нав. дело, стр. 94. Аналогно изнетоме, помињемо тојаге са „буцама“, које су у средњем веку служиле као нападно-одбрамбено оружје. cf. Т. П. Вукановић: *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*. Гласник Музеја Косова и Метохије књ. VII—VIII. Приштина, 1964, стр. 257; cf. Гласник СУД књ. XXVI, стр. 205. Cfr. Ратник са батином која има на врху „буцу“, пребаченом преко десног рамена. Рељеф у порталу манастира Дечана, XIV век.

³ Ђ. Трухелка: нав. рад. стр. 244, табла I, сл. 24—25.

жина млата износи 2,150 кг. Обим кугле млата има 0,25, пречник кугле износи 0,8, а њена висина је 0,10 см (до врата алке); врат алке има 2 + 1,5 см. — отвор врата алке. На нду кугле млата налази се мали избочени део у виду крушкастог пуцета 1 x 1 см. По средини кугле млата налази се ужљебљење заравнатог облика. Синцир или железна верижица (ланац) млата износи 21 см, а састоји се од једње алке која има 5 см уздужног профила. Надаље се на уздужну алку надовезује округла алка 4 x 4 см, која је добро спојена. Ову алку прихвата једна клин — алка од 8 см дужине, сачињена од два дела, уздушног овалног и другог листатог облика, који се три-четири пута обавија око клина, до испод његове главе, на који је натакнута алка 6 x 6 см, која служи за држање односно причвршћивање за метално-дрвену ручицу млата, која уз овај примерак, сасвим је разумљиво, није сачувана (није реконструисано). Ширина алке где је лежиште главе клина износи 2 x 2 см, а отвор за клин 1 x 1 см. Обим алке која служи за причвршћивање за ручицу износи 3 см. Обе овалне алке имају пљоснату форму, где је хрбат алке зарављен и нешто је узаније површине од бочне стране.⁶

Кредњовековни млат из Призрена, свакако припада старијем средњовековном периоду. То се даде закључити према ланцу (синциру, верижици), који има у средини централну крупну алку, што је карактеристично за ово оружје у епохи од XI до XIII столећа. Међутим, млат са синциром од ситнијих алки припада каснијем периоду средњега, века,⁷ и у извесној мери се разликује од примерака старије епохе.

Ск. 5. Средњовековни млат из Призрена, начињен од железа (кугла и ланац), XIII век. Обим ливене кугле крушкастог облика износи 0,25, пречник 0,8, а висина 0,10 см. (дрвена ручица није реконструисана), а тежина 2,150 кг.

⁶ Овај млат је поседовала једна турска породица у Призрену, која се иза другог светског рата одселила за Турску, од које смо га набавили преко нашег пријатеља Гани Дукађинија. Сада млат поседује аутор овог рада.

⁷ А. Demtin: на нав. месту; cf. Г. Шкриванић: на нав. месту.

Zusammenfassung

MITTELALTERLICHER FLEGEL AUS PRIZREN

Der Gebrauch des Flegels in den Kriegen und Kämpfen blühte seit dem XI bis zum Ende des XVI Jahrhunderts. Der mittelalterliche Flegel aus Prizren, welcher zum Angriff und zur Verteidigung diente, ist aus Guss — und Schmiedeeisen gemacht; er stellt einen besonderen Waffentyp in der Kriegsausrüstung der Serben im Mittelalter dar. In Wirklichkeit ist dies eine 2,150 kg schwere Eisenkugel, die mit einem Eisenkettchen versehen ist, es fehlt ihm aber der Holzstiel, welcher vom Zahn der Zeit vernichtet wurde. Der Flegel war Eigentum einer türkischen Familie, welche nach dem zweiten Weltkrieg nach der Türkei emigrierte und jetzt befindet er sich im Besitz des Verfassers der vorliegenden Arbeit.

T. P. Vukanović

Illustrationen

- Sl. 1. Mittelalterlicher Flegel aus Bosnien, mit einer Holzkugel, welche mit Holzstiften beschlagen ist.
- Sk. 2. Mittelalterlicher Flegel aus Bosnien.
- Sk. 3. Mittelalterlicher eiserner Flegel aus der Tschechoslowakei — XV Jhd.
- Sk. 4. Mittelalterlicher eiserner Streitkolben aus Bosnien.
- Sk. 5. Mittelalterlicher eiserner Flegel aus Prizren, XIII Jhd.

дији, Мармон⁴ у нашим земљама). Њихови рапорти, извештаји, дипломатска и приватна преписка налази се данас у француским архивима, првенствено у париском. Сав тај архивски материјал, као и званични француске владе, привукао је пажњу наших историчара још у прошлом веку те су они један његов део већ објавили.⁵ У наше време то су урадили и други научни радници.⁶ Уз то поклоњена је пажња и вестима које је објављивала савремена страна журналистика.⁷ Тим је фонд француског материјала за даље проучавање првог српског устанка знатно обогаћен, те је већ до сада послужио за обраду неколико запажених расправа и студија у нашој и француској историографији о томе проблему. У њима су такође објављени неки документи из овог француског архивског материјала.⁸ Ипак, остао је све до сада један његов недовољно запажени и непроучени део. То су извештаји француског конзула у Скадру Марк Бриера (Marc Brière Desrivaux), извештаји француског војног агента у Будви, поручника Павла Томића (Paul Tomitch) и извештаји неких француских генерала који су настали поводом окупације Боке од стране Француза 1807. године.

Сви ти извештаји били су послати маршалу Мармону, који је у то време био главни командант француске окупационе војске у Далмацији и Боки Которској, и неким другим војним старешинама. Извештаји се данас налазе у Градској библиотеци малог францус-

⁴ *Marmont* (1774—1852), француски генерал и маршал, који је као и многи други напустио Наполеона приликом његовог слома. Као главни командант француске војске у Далмацији, укинуо Дубровачку Републику 1808. године и добио од Наполеона титулу Duc de Raguse — Војвода од Дубровника. Био први гувернер Илирских провинција. Оставио своје личне и службене папире а после смрти објављени су му познати Мемоари у 7 књига 1856. године, трећа од њих говори о нашим народима.

⁵ *Иван Павловић*, Српска писма у француским архивама (Гласник Српског ученог друштва, књ. VII, Београд 1882). — *A. Vorpe*, La mission de l'Adjutant-Commandant Meriage à Vidin 1806—1809 (Annales de l'Ecole libre des Sciences Politiques, Paris 15 avril 1886). — *Исти*, Document inedits sur les relations de la Serbie avec Napoléon I er 1809—1811 („Отаџбина“, Београд, 1888). — *Иван Павловић*, Исписи из париских архива (Споменик САН-а, Београд 1890). — *Стојан Новаковић*, Француске службене белешке о западно балканским земљама из 1806—1813 (Споменик САН-а XXXI, Београд, 1898). — *Др Михаило Гавриловић*, Исписи из париских архива (САН, Београд, 1904). — *Вјекослав Јелавић*, Из преписке француских конзулата у Турској у годинама 1807—1814. (Гласник Земаљског музеја Б и Х., XVI, Сарајево, 1904). — *Исти*, Француска извјешћа о Босни (Гласник Земаљског музеја Б. и Х., XVIII, Сарајево 1906.).

⁶ *Hamdija Kapidžić*, Jedan francuski izveštaj o Bosni iz 1810. godine (Godišnjak Istorijskog društva B. i H., IV, Sarajevo 1952). — *Andre Blanc*, Neobjavljeno dopisivanje francuskog konzula u Travniku (Starine, JAZU, 46, Zagreb 1956). — *Midhat Šamić*, Francuski izvještaji o Bosni početkom XIX vijeka, 1806—1813. (Научно друштво В. и Н., Грађа XI, Сарајево 1961). *Г. Јакшић* и *В. Вучковић*: Француски документи о I и II српском устанку 1804—1830. (САН, Зборник за историју, књ. XVIII, Београд 1957).

⁷ *Мирослава Деспот*, Страна савремена штампа о првом српском устанку (Историјски гласник, 1—2, Београд 1954.). — *Драгослав Јанковић*, Француска штампа о првом српском устанку (САН, Грађа XIII, Београд 1959.).

⁸ Ти су радови довољно познати у нашој историографији те их није потребно наводити.

ког града Шатијона на Сени (Châtillon-sur-Seine), као месту рођења овог Наполеоновог маршала, под ознаком Papiers Marmont.⁹ Они садрже, поред осталог, и неке вести о догађајима у Србији тога времена. Доста су кратке, без великог значаја, често непроверене или су производ обичних препричавања, без аргументације и неке посебне анализе, али ипак, и као такве, могу послужити да се поткрепи једно већ одређено гледиште о ширем ослободилачком карактеру првог српског устанка, о везама са Црном Гором, Боком и Босном и о опасности коју је он представљао не само за Турску него и за Наполеонове балканске поседе и његову општу источну политику. Из тих ситних вести може се предпоставити да су на познати отпор Бокеља према Французима утицали, поред француског окупаторског система и црногорско-руске потпоре, устанак и његови успеси. То су разлози који оправдавају да се оне овде објаве редом који је горе утврђен тим пре што на њих до сада није нико обратио пажњу.

I. ИЗВЕШТАЈИ КОНЗУЛА БРИЕРА

Почетком 1806. године Француска је отворила свој конзулат у Скадру који су водили конзул Франсоа Мас (François Masse) и тумач Јозеф Стефанели (Joseph Stefanelli).¹⁰ У новембру је дужност конзула примио Марк Бриер (Marc Bruère). Његов отац, Шарл Бриер Дериво (Charles Bruère Des Rivaux), био је француски конзул у Дубровнику од 1772. године. Ту је његов син добио солидно образовање, научио поред матерњег језика још и хрватски, италијански и латински. Већ од ране младости показивао је склоности за литературу, али се уз свог оца одао дипломатском позиву. Био је, прво, вицеконзул у Дубровнику од 1788. до 1793. затим конзуларни агент у Травнику 1793. до 1797, где се двапут женио доморотком. Крајем 1797. дошао је поново у Дубровник и сарађивао је са својим оцем до 1806. године. Француском окупацијом Дубровника, конзулат је укинут и Марк Бриер је те године постављен за конзула у Скадру. Ту је остао све до Рестаурације. Поновним оснивањем конзулата у Дубровнику 1814. године, он је наименован за конзула, али аустријска влада није дала своју сагласност за овај избор 1816. године и Бриер се вратио у Париз. Године 1822. постављен је за конзула у Триполиу али је на путу за ново место умро 1823. године.¹¹

Поред конзулске активности Марк Бриер се бавио и литературним стварањем. Оставио је неколико радова и у хрватској књижевности је познат под именом Марко Бруеровић или Бруеревић.

⁹ О томе видети наш рад: Монтенеприна у Шатијону на Сени (Библиографски вјесник, 1—2—3, Цетиње 1963.).

¹⁰ Archives du Ministère des Affaires Etrangères à Paris, Consulat de Scutari, t. I, 1806—1809.

¹¹ Najnovije podatke o konzulskom radu Mark Briera izneo je Midhat Šamić u svem solidnom radu: Les Voyageurs français en Bosnie (Paris, Didier, 1960.)

ва огњишта, на овај начин, угрожава Црни Ђорђе. Све је ово претерано и намерно протурано, иако ипак има нешто што није добро“, завршава Бриер свој коментар.

О даљим устаничким успесима Бриер јавља 21. јула 1807:

„Овде се шире вести да је Црни Ђорђе однео неколико победа над Турцима у Србији и да стално држи у опсаду Ужице које је, како неки уверавају већ заузео. Изгледа да босански Усвет—Мехмед паша није одговорио свом задатку те му је, како смо дознали, одузет положај и оптужен је за велеиздају.“

Бриер прати кретање непознатих лица у Скадру, тако у извештају од 24. октобра 1808. говори о неком непознатом човеку који се појавио у Скадру као трговац а говори грчки, турски, словенски, италијански и нешто мало руски. Има пасош црногорског владике.²⁰ Дошао је преко Котора и у Стањевићима га је добро дочекао владика. Ту је владика одржао скупштину главара и послао једно своје поверљиво лице Црном Ђорђу.

Поводом именовања за великог везира једног пријатеља бившег скадарског везира Ибрахим паше, Бриер истиче 7. новембра 1808. да ће се тиме положај садашњег везира у Скадру учврстити код султана па се чак доста отворено говори, каже Бриер, да ће добити на управу Румелију „са трновитом али лукративном мисијом да је брани од напада Црног Ђорђа.

У извештају од 21. маја 1809. Бријер говори о руској војној акцији на Дунаву и опасности која Турској прети од ње. Према њему, Руси су прешли Дунав и дошли до Ниша и Врања са једном руско-србијанском војном колоном. Бријер затим наставља да су јаничари заузели Видин те и сами Турци предвиђају скору пропаст свога Царства.

Устаничке војне операције и даље налазе места у Бриеровим извештајима. Тако, 11. јуна 1809. он јавља да се у Скадру говори да је војска Црног Ђорђа претрпела пораз код Сјенице где је изгубила више од 1000 бораца, али додаје да та вест није сигурна. О томе он слично јавља 18. јуна исте године истичући да се у Скадру говори да је руско-србијанска војска у повлачењу код Сјенице и Ниша.

Ту је ситуацију Бриер опширније изложио са својим коментаром у извештају од 5. јула 1809. у коме говори и о вези Црне Горе са устаницима. Он то овако приказује:

„Овде су све вести о борбама Турака са Русима и Србијанцима несигурне и контрадикторне. Ипак, Скадар је 1. овог месеца послао свој контингент трупа покупљен из гусињског краја под командом три своја најугледнија домаћа главара. Говори се да ће овај контингент имати око 4000 бораца кад се буде удружио са контингентом формираним од оних албанских брдских племена која зависе од скадарског пашалука. Ова ме је изненада војна експедиција, каже даље

²⁰ Тада је био црногорски митрополит Петар I Петровић Његош 1781-1830.

Бриер, неоспорно уверила да турске борбене акције иду веома слабо преко свега што Турци говоре да у њима односе победе. Исто тако изгледа да је тачно да су се спојили Србијанци и Црногорци. Тим поводом изјаснили су се за Црног Ђорђа многе православне општине које иначе припадају скадарском пашалуку. У вези с тим, скадарски Турци говоре да њихова експедиција иде само да потчини васојевићку нахију. Ипак, није мали број људи који су уверени да би ови комбиновани покрети са Црногорцима могли имати и други циљ, у који не могу веровати после наших сјајно извојеваних победа.“

„Уосталом, наставља даље Бриер, дознао сам да је црногорски митрополит недавно писао привременој скадарској управи да је много задовољан кад је дознао за одлуку да се одржи мир између њих, који је некада закључио са преминулим Ибрахим пашом и да је он сам прожет истим мирољубивим осећањима према својим суседима. Сходно томе, сгало му је да га обавести да је послао Црном Ђорђу помоћ од хиљаду људи, покоравајући се наређењу свог сизерена руског цара Александра, и да се припрема да удари на никшићку тврђаву, али да све ово нема никакве везе са скадарским пашалуком са којим он жели да одржи најсавршенију хармонију.“

Ове је вести Бриер, у наставку свог извештаја, овако прокоментарисао:

„Оно што је, изгледа, необично у свему овоме јесте да је ова чудна изјава задовољила скадарске власти и да су на њу оне одговориле са новим уверавањима о добром пријатељству. Што је у свему томе истина а шта није? Је ли све то искрено речено или је обична обмана да се прикрије прави циљ речене експедиције? Није ли то заједнички смишљена сплетка како би се изиграли апели Порте? Најзад можда је у питању неки међусобни споразум који крије тајне непријатељске припреме о истовременој инвазији на нашу Албанију. То нисам још у стању да тачно размрсим“ — закључује Бриер свој коментар који је последица једног убеђења, иако недовољно реалног, о неком могућем заједничком нападу уз помоћ Русије, Црногораца, Албанаца и Карађорђа, на француске поседе у Боки Которској.

Мисао о једној таквој акцији заступљена је и у Бриеровом извештају од 16. јула 1809.

„Прекјуче је овде прочитан и обнародован Портин ферман који је донео из главног града један татар (поштоноша) после осам дана. Ферман у основи износи да су се Босанци жалили великом сењеру да Скадрани дају животне намирнице и муницију Црногорцима, који су због своје наклоности за интересе Русије и Црног Ђорђа, у ствари изразити непријатељи светле Порте а веома су опасни и одговорни због својих тајних веза са херцеговачком рајом православне вере. Према томе, ферман врло строго забрањује од сада

„Le contingent des troupes envoyées par le pacha de Scutary à la Grande Armée vient de revenir ici, sans avoir même vu l'ennemi. Ce corps s'en est retourné faute de substances, on en accuse son propre commandant, dont les malversations paraissent avoir déterminé cette désertion. En effet ce chef n'a point osé revenir ici et est demeuré auprès de Mouhtar Pacha, fils de celui de Yanina.“

Бриер сматра да је овај догађај последица интрига Али паше Јањинског који би желео да оклевета код Порте садашњег младог скадарског пашу и да му та клевета даде повода да заузме његове земље, онако како што је урадио и са пашом из Берата.

После дуже паузе, Бриер наставља да говори и о догађајима у Србији коментаришући неуспехе устанка и унутрашње несугласице у руководству. На томе се нешто дуже задржао у извештају од 5. јуна 1811. године:

„L'on dit ici (тј. у Скадру) d'après assez longtemps et assez univoquement que les ennemis de l'Empire, qui s'étaient comme l'on sait beaucoup avancés, se sont retirés sur l'autre rive du Danube après avoir brûlé et saccagé tout les pays qu'ils viennent d'abandonner. Cette retraite paraît avoir être attribuée, premièrement aux dissensions éclatées parmi les Servens, qui, dit-on, se battent entre eux, divisés en divers partis par leur chef Czerni Georges, et Milenko,²¹ en second lieu elle est sans doute due au défaut de subsistance dont les armées russes ravitaillaient depuis assez de temps. A ces causes d'ailleurs assez suffisentes, l'on peut ajouter les épidémies qui y font un ravage assez considérable pour qu'un tatar tout récemment arrivé ici de la Grande Armée, ait affirmé y régner la peste. Au surplus quoique l'on n'ait presque point ici de nouvelles précises du théâtre de la présente guerre, il est évident que les Russes n'ont rien entrepris de considérable, ou de ce que leurs succès de l'automne dernier devaient faire espérer de leur part; quoique la saison des opérations soit assez avancée“.

Вести о догађајима у последњим годинама устанка стизале су и даље до Скадра, али потпуно непроверљиве и нетачне. Ево како их Бриер приказује у извештају 30. октобра 1811:

„Il paraît que le Pacha de Scutary²² ait reçu de avis semi-officiels de quelqu' événements heureux pour les armes ottomanes. L'on parle ici, quoique modestement du recouvrement de Belgrade, de la réduction de Winin, et de la rentrée des Serviens sous l'obéissance de la Sublime Porte, plus par effet d'un prudent retour, que de quelque victoire remportée de ce côté-là.“

О турској акцији за угушење устанка 1813. године, Бриер се кратко осврће у два извештаја.

У првом од 28. јуна 1813. каже да је прошле недеље читан султанов ферман, упућен свим пашама и ајанима европске Турске за дизање војске против устанка. Скадарском паши је одређено да

²¹ Миленко Стојковић, познати војвода из првог српског устанка, који је после сукоба са Карађорђем протеран из земље и умро у Русији.

²² Scutari се раније писало са у на крају.

пошаље 500 људи у Нови Пазар и да их прикључи војсци великог везира који има задатак да покори Србију. Мустај паша се одазвао овом позиву и преко воље својих саветника.

У другом, последњем свом извештају, од 6. септембра Бриер само напомиње да се говори да је војска великог везира неколико пута победила побуњенике и много напредовала у Србији.

II. ИЗВЕШТАЈИ ПАВЛА ТОМИЋА

Маршал Мармон је покушао да на Цетињу, код владике Петра I, успостави стални француски конзулат 1808. године по примеру многих које је Француска тада оснивала. За то место био је одређен генералштабни поручник Павле Томић (Paul Tomich). Покушај није успео па је Томић обављао и даље дужност извештача из Будве. Његови писмени извештаји, као и Бриерови, налазе се у поменутој шатијонској библиотеци и има их 43 са прилозима у препису и оригиналу неких писама владике Петра I и неких других лица из Црне Горе.

Томић у извештајима говори углавном о догађајима у Црној Гори и Боки Которској али у њима има и неких вести које су се проносиле у тим крајевима о првом српском устанку. Оне су као и Бриерове, кратке и непоуздане јер се заснивају на исказима приватних лица. У извештају од 10. јануара 1808. речено је да се у Скадру говори, по исказима једног подгоричког трговца који је дошао из Скадра, да Карађорђе нема намеру да врши покрет своје војске ове зиме али да је Порта ипак обавестила скадарског пашу да буде на опрезу. Исто тако у Скадру се прича о покрету турске војске али се углавном мисли да ће она ићи на Карађорђа чиме би се дала могућност и олакшица руском нападу на Цариград.

У марту 1808. године Томић је ишао у манастир Стањевиће²³ на разговор са владиком Петром I и о томе је послао обавештење из Будве 18. априла о вестима које су донели у манастир два Црногорца из Горње Мораче и неки Херцеговци. Први су причали да са устаницима у Србији има руске и аустријске војске, да су Руси већ у Београду и у Ужицама и да је Карађорђе близу Лима са 30 хиљада војника. Томић то овако описује:

„Vers le soir du samedi, 16 courant, il arriva à Stagnevitch deux Monténégrins de Moraccia Supérieur. Ils assurent que parmi les Serbiens il y avait des détachements Russes et Autrichiens; que les premiers, les Russes, étaient à Belgrade et à Vusyiza; que Czerni Georges avait déjà près Limm ou Lime, et qu'il s'était campé aux environs en sept différents quartiers avec trente mille hommes. On conclue la distance de Lime à la Herzegovina ou le Nord de Monténégro comme

²³ Манастир Стањевић био је друга резиденција, поред цетињског манастира, митрополита Петра I.

celle d'ici à Stagno²⁴ dans Raguse (deux ou trois jorus de marche). Et tout cette intervalle ou epsace il n'y a que des bourgads et des hameaux, et pas une seule ville.“

У продужетку дописа Томић износи да му је владичин секретар рекао вести које су недавно неки Херцеговци донели: да су Руси са Карађорђем дошли до близу Косова, да је Карађорђе заузео Нови Пазар и Ниш и да до француских граница нема више од три дана хода. У оригиналу је то овако речено:

„Avant l'arrivée de ces deux hommes (тј. два Морачанина) le sercrétaire du Vladika m'avait dit que d'autres venant de la Herzegovina, et qui n'en manquaient que depuis six jours, avaient rapporté, que des Russes avec Czerni Georges étaient campés à douze lieux de Kossovo; et que le bruit courait que ce dernier avait pris Novi Pazar et Niche, et qu'il ne lui restait que trois jours de marche jusqu'à nos confins. Qu'il y avait 200 m. Russes alentour d'Adrianople et dans la Moldavie et la Bessarabie; et que le Grand Vizir avait 60 m. Turcs à son quartter général à Adrianople.“

О истим вестима Томић је послао извештај 30. априла али са многим изменама, преувеличавањем и slabим знањем географије. Морачани су му у Стањевићима рекли да се Карађорђе налази у Новој Вароши „на другој страни језера које се зове Лим“; да располаже са 360 хиљада војника од којих је 40 хиљада Руса; да му је војска подељена на 7 квартаира или дивизија; да већ спрема барке за прелаз преко језера Лим како би затим напао на пашу Пливе; да га овај није чекао него се повукао у Никшић, итд. На крају Томић је закључио, што је за Французе било од посебног значаја, да Французе од Карађорђа дели само пет дана хода. Тај пасус у оригиналу гласи:

„Ils m'ont dit que l'armée de Cara—Georges se trouve à Novi—Varoch (Bourg—neuf) de l'autre côté du Lac qu'on appelle Limm. Il a 300 m. hommes de troupes, dont 40 m. Russes. Son armée est répartie en 7 quartiers ou divisions. Il fait préparer des barques pour passer le Lac de Limm, et fondre ensuite sur le Pacha de Pliva. Celui-ci ne se sent pas de l'attendre et il rétrograde sur Nikschitchi (Niksigi ou Nixigi). Il y a une journée de Pliva à Limm et autant de Moraccia à Pliva, et d'ici à Moracia trois jours. Ainsi nous ne sommes éloignés de Cara Georges que de cinq jours de marche. En autre Limm rivière est grande comme le lac.“

У извештају је поменуто, што је карактеристично за одјек устанка, побуна у околини Лесковца. О њој Томић пише:

„Nous apprenons aussi que les Grecs²⁵ de Leskovaz s'étaient insurgés; mais que le Pacha de cette contrée à sévèrement réprimée et punie leur audace. Grand nombre de tête de ces révoltés ont été tranchées à cette occasion. Le Pacha est parent de celui de Scutary.“

²⁴ Полуострво Стон.

²⁵ Под термином *Les Grecs* Французи су подразумевали православно становништво.

C'est apparemment cette isurrection qui avait donné lieu à la nouvelle de l'approche des avant-postes de Czerni—Georges aux confins de cette Province, dont-il a été parole dans le précédent bulletin“.

Томић се на Карађорђа осврће и у извештају који је послао из Стањевића 18. маја 1808. Пошто је изложио оно што је у манастиру чуо о мисији Саве Пламенца²⁶ у Бечу, Томић јавља да се у Мосатру и у Босни читао султанов ферман да је Порта закључила мир са свим владарима осим са Карађорђем те позива све муслимане на борбу против овог одметника. То у оригиналу гласи:

„A Mostar en Bosnie on avait lu naguère un ferman du Grand Siegneur où il était dit que la Porte était en paix avec tous les Rois c'est-à-dire avec toutes les puissances chrétiennes excepté avec Cara Georges, et invitait tous les Musulmans à s'armer contre ce rebelle.“

О прикупљању војске за борбу против Карађорђа говори и вест коју је Томић послао из Будве 1. јуна исте године према којој то ради паша из Сереза али да би ту војску могао употребити султан да сузбије своје непокорне паше. Оригинал гласи:

„On dit que le Pacha de Sères aussi est occupé à ramasser des troupes, et que tout cela est destiné contre Cara Georgès le Chef des Serviens. Mais il y a aussi quelques vieillards de bons sens qui se doutent que ces préparatifs de l'armée du Grand Seigneur pourraient bien être pour mettre à devoir un beau jour tous ces Pachas qui depuis longtemps se font érigés autocrates.“

У недатираном извештају под бројем 8 из 1808. године, Томић напомиње да Карађорђе стално узнемирава Турке и приближава се центру Илирије пошто је већ у фебруару загосподарио прилазима Зворника коме у загради одређује географски положај са $44 \frac{1}{3}$ географске ширине и $35 \frac{11}{15}$ дужине.

Тим су Томићеви извештаји за ову годину исцрпљени.

III. ИЗВЕШТАЈИ ФРАНЦУСКИХ ГЕНЕРАЛА

Догађаје у Србији помињу и два француска генерала чији су извештаји маршалу Мармону остали у овој шатијонској архиви, први је од генерала Себастијанија а други од генерала Лористона.²⁷

Генерал Себастијани, који је у ово време био са посебном Наполеоновом мисијом код Порте, јавља из Цариграда 9. јануара 1807. маршалу Мармону да су Руси заузели Влашку и Молдавску и да намеравају да пређу Дунав да се сједине са Србима и да заједнички заузму Београд који је „sans approvisionnement et presque sans garnison.“ Па затим наставља:

²⁶ Сава Пламенац је познати сарадник владике Петра I.

²⁷ Француски генерал Lauriston, 1768—1828, доцније маршал, дипломата и државник, окупирао је Дубровник 1806. године.

„Si le Général Michelson²⁸ parvient à opérer sa jonction avec les insurgés de la Servie je ne doute point qu'il ne se réunisse aux forces Russes de l'Adriatique pour agir contre vous, et pour chercher en même temps à insurger toute la Grèce.“

Себастијан затим говори о турским војним снагама на Дунаву, о диверзији коју Турци треба да изврше у Азији, о усклађивању једне Мармонове акције са турском у одбрани Турске Империје, о томе да је Али паша појачао своје снаге, да је командант Епира наклоњен Французима. На крају истиче да га је руска инвазија Молдавије и Влашке лишила могућности да добије вести из Француске па га моли да му их он пошаље.

Генерал Лористон, који је 1806. године окупирао Дубровник, подноси маршалу Мармону из Дубровника 1. маја 1807. године рапорт о борбама Црногораца и Турака око Требиња, Стоца и Утова. У борбама Турци су доста немарни те би их долазак француских трупа подстакао, а за Требиње генерал каже да он не представља неку важну позицију али његовим заузећем Дубровник би био блокиран, па наставља о догађајима у Србији:

„D'après les nouvelles que j'ai reçus du Tefter SCHAYA,²⁹ en date du 25 avril, il paraît que les Serviens ont voulu passer la Drina, mais qu'ils ont été battus complètemens par le Pacha de Zwornik. C'est dans le même temps que l'Evêque de Monténégro a commencé l'attaque sur Nixichi. Il n'y a pas de doute qu'ils n'eussent combiné ces mouvement. Je crois qu'il serait bien facile de détruire le bonheur, l'espérance des Monténégrins, du moment que les Turcs sont sous les armes, car ils ne sont pas, gens à y rester trop longtemps.“

IV. ИЗВЕШТАЈИ ПУКОВНИКА МАНЖЕНА

Француски артиљеријски пуковник Манжен (Mangin), који је заузео Котор 1807. године, у рапортима који је слао маршалу Мармону о догађајима у Боки Которској говори на два места и о догађајима у Србији. У првом од 23. маја 1809. каже се да је Карађорђе обновио борбу са Турцима; да је са постигнутим успесима дошао до близу француских граница; да су му претходнице дошле до Никшића вероватно с намером да успоставе везе са Црногорцима; да су последње победе Наполеонове имале повољан ефекат на владику те жели да одржи пријатељске односе са Французима али поклања сву пажњу борби Србијанаца у којој би он радо узео учешћа.

Тај пасус у оригиналу гласи:

„Czerni Georges a recommencé la guerre avec les Turcs. Ses progrès l'ont rapproché de notre province. Il a envoyé des insinuation jusqu'à Nikchich. C'est probablement pour faire sa jonction avec les Monténégrins. La nouvelle des dernières victoires de l'empereur Napo-

²⁸ Руски генерал Михелсон.

²⁹ Неидентификована личност.

l'éon a produit un effet favorable. Le Vladika paraît désirer de conserver avec nous des relations amicales, et il est occupé de la guerre des Serviens à la quelle il pourrait bien prendre part."

У другом рапорту од 18. децембра 1809. Манжен извештава из Котора о побуни у Боки као резултату стране пропаганде, а нарочито аустријске, која је говорила да ће Французе напасти шест хиљада Црногораца, али да та пропаганда није имала већег успеха зато што је владика Петар I са својим сарадницима, Стефановићем и Орловићем,³⁰ поклонио већу пажњу догађајима у Турској и својим обавезама према Карађорђу. („Le besoin que le Vladika avait de ses braves pour observer les Turcs, et tentés de remplir ses engagements avec Zerni Georges, ont empêché le brigandage autrichien de se former un grand parti dans le Monténégro“.)

*
* *

Ограничили смо се само на приказу вести о првом српском устанку, које се налазе у архивском материјалу ове шатијонске библиотеке, зато што оне до сада нису биле познате. То не значи да их нема и у другим француским архивима. Навешћемо само један пример, који треба да послужи и као допуна наведеним вестима.

Међу многим војним рукописима, извештајима, белешкама, рапортима и мемоарима о Црној Гори и суседним крајевима, који се чувају у Ратном архиву у Паризу,³¹ налази се и један добро очувани и читко исписани Мемоар о Црној Гори на 8 страница.³² Аутор се није потписао али је Мемоар датирао у Дубровнику 30. јуна 1806. Он је у једном делу приказао црногорског владикау Петра I као одавног пријатеља Русије преко кога су ишле њене новчане помоћи православном свештенству Србије, Босне, Албаније и Мореје, и који је намеравао, како се у мемоару каже, да са својим Црногорцима пође у помоћ Карађорђу, али га је у томе спречила појава Француза у Далмацији. У оригиналу је то овако изложено:

„C'est lui (тј. Петар I) qui dans se moment est le principal agent de cette Puissance (тј. Русије), c'est par son canal que se distribuent les pensions qu'elle fait aux Papas grecs de la Servie, de la Bosnie, de l'Albanie et de la Morée, il paraît même qu'il allait faire marcher ses Monténégrins au secours de Czerni—Georges, quand l'approche des Français en Dalmatie a suspendu ses projets“.

На другом месту у овом Мемоару, где се говори о односима Миридита према скадарском Ибрахим паши, напомиње се да овај није успео да придобије ово албанско племе да пође против Карађорђа („Le Pacha actuel, qui dernièrement n'a pu la (тј. Миридите) décider à marcher contre Czerni—Georges“).

³⁰ Стефановић и Орловић су били секретари владике Петра I.

³¹ Arcives de la Guerre.

³² Мемоар носи наслов: Mémoire sur les Monténégrins et autres peuples de la vallée de Drin. — Raguse, 30 juin 1806.

Мемоар је из 1806. године, дакле, претходио је извештајима Бриера, Томића и других француских војних лица, али и у њему се провлачи основна мисао као и у овим другим о значају устанка, Карађорђа и владике Петра I и о забринутости турских и француских војних власти за ове преломне догађаје у историји наших народа. Све то даје подлогу и путоказ за једно дубље њихово сагледавање с ове тачке гледишта.

Résumé

NOUVELLES DE LA PREMIÈRE INSURRECTION SERBE DANS CERTAINS RAPPORTS CONSULAIRES ET MILITAIRES INCONNUS DE L'ÉPOQUE

Dans les matériaux d'archives français qui traitent la question de la politique orientale française à la fin du XVIIIe et au commencement du XIXe siècle il y a assez de données relatives à la première insurrection serbe, à Karageorges, aux différents événements de cette période en Serbie ainsi qu'aux questions concernant la situation politique générale dans les Balkans. Outre les informations de caractère politique et militaire il y en a aussi qui parlent de la situation économique du pays, de sa population etc.

Toutes ces données sont renfermées dans les rapports qui étaient soumis au maréchal de Marmont, à cette époque commandant en chef de l'armée d'occupation française en Dalmatie et dans les Bouches de Kotor ainsi qu'à certains autres chefs militaires. Ces rapports sont conservés aujourd'hui dans la Bibliothèque municipale de la petite ville française de Shâtillon-sur-Seine, lieu de naissance du maréchal susmentionné de Napoléon. Ils contiennent, entre autres, aussi quelques nouvelles sur les événements de Serbie en ce temps. Elles sont assez brèves, souvent peu authentiques ou bien sont le produit de simples rancontars, sans argumentation et analyse spéciale. Néanmoins, elles peuvent servir utilement pour l'élucidation et l'envisagement sous tous les aspects de la première insurrection serbe et, particulièrement, des rapports de celle-ci avec le Monténégro, les Bouches de Kotor et la Bosnie et du danger que cette insurrection représentait pour la Turquie et les possessions de Napoléon dans la Péninsule Balkanique et sa politique orientale générale. De ces petites nouvelles il résulte que la résistance des habitants des Bouches de Kotor aux Français était influencée, outre par le système d'occupation français et l'aide monténégrine-ruesse, aussi par l'insurrection et les succès qu'elle avait obtenus. Compte tenu de tout cela, l'auteur parle ici de toutes ces choses selon l'ordre énuméré, d'autant plus que toutes ces données étaient inconnues jusqu'à présent. Le problème entier est considéré par sections suivantes: I Rapports du consul Bruère, II Rapports de Pavle Tomić, III Rapports des généraux français, IV Rapports du général Mangin. Il faut ajouter à cela les données d'un manuscrit intitulée „Mémoire sur le Monténégro et les régions avoisinantes“ que l'on conserve au Musée de Guerre à Paris, datant de l'année 1806, rédigé à Dubrovnik, où l'on mentionne, entre autres choses, aussi l'insurrection, faisant ressortir que la tribu albanaise des Mirdites n'a pas voulu faire la guerre contre Karageorges.

Д. БАРЈАКТАРЕВИЋ

ПРЕСЕК РАЗВОЈА ГОВОРНИХ ОСОБИНА ИБАРСКОГ КОЛАШИНА

Зона Ибарског Колашина с језичке стране представља досад непознат крај нашега језичког подручја. Узрок томе је то што је оивичен планинама, управо затворен Рогозном—Мокром планином и Рибарићком клисуром. Географски посматран отворен је само према Косову. ПUTEВИ су били слаби, те је веза овог подручја са суседним крајевима била врло тешка. Самим тим носиоци говора Ибарског Колашина имали су мало услова да се интензивније мешају са носиоцима нешто друкчијих говорних особина око себе. Сем тога живот у прошлости, конкретно за време Турака, није пружао никакве услове за слободније кретање становника овога краја, те је, првенствено с те стране, долазило до изолације. Када се ово каже, не мисли се да није било никаквих веза са суседима. Тога је било, али у врло ограниченој мери, тј. онолико колико су то категорички захтевали односи са суседима било да се нормализују економска питања или загарантује безбедност у раду и кретању.

Овакви услови живота, у правом смислу речи, нису били повољни за шире отварање. То је стварало и створило извесне оквире из којих се није излазило све док нису настале боље прилике како за мешање и слободније кретање носилаца говора овога краја са ближним и даљим суседима тако за стварање макар и минималних могућности за културнији живот. Конкретно, све ово значи да су носиоци говорних особина Ибарског Колашина, као присељеници из црногорских и других крајева, населивши се у планински предео с оскудним комуникацијама, били упућени првенствено једни на друге из чега је проистицало веома тесно међусобно повезивање, а тиме се, у ствари, вршило конзервирање међусобно повезивање, а тиме се, гог што је донесено из старог завичаја. С обзиром на такву ситуацију није ништа необично што су носиоци говора ибарскоколашинске зоне од доласка, тј. од 18. века па до почетка 20. века врло брижљиво чували донесене говорне особине оних крајева из којих су се доселили. У томе су доста и успели, али већ после балканских ратова Ибарски Колашин доживљава нову епоху. Управо, отвара

се према свим крајевима, а нарочито према истоку и северу. Отада почиње интензивније струјење и продирање извесних новина у свим правцима живота па и у језичком погледу. Управо, говор Ибарског Колашина, посматран као целина, показује извесне пукотине које се проширују утицајем књиге уношене искључиво са севера, тј. из Србије.

Сем тога школовање људи у Србији и њихово враћање у свој завичај уносило је новине које су врло радо прихватане. Овако широко наслањање на север и исток оставило је видних трагова не само у језику него и у ношњи, у грађењу кућа, обради земље, начину живота. Једном речју дотадашњи начин живота претрпео је велике промене. Језик као део живота тих људи и део самих њих морао је ићи упоредо са свим променама и ишао је.

Полазећи одатле, а с обзиром на претходну епоху, може се констатовати да донесене говорне особине, према пореклу носилаца, показују тростепени карактер:

1. особине из архаичнијих зона,¹
2. особине из средњих зона² и
3. особине из прогресивнијих зона.³

1. У први тип спадају особине понесене из Пипера, Куча, Бјелопавлића и Роваца које карактерише:

а) полугласничка вредност реда *ь^e*: *мь^eње, назувь^eк, ойь^eнь^eк, обојь^eк, овь^eс, овь^eн, йь^eси* сл. и

б) типична старија акцентуација новоштокавских говора од два акцента — кратког (˘) и дугог (ˉ) са свим својствима која карактеришу старију акцентуацију, тј. да стоје ма на којем слогу речи: *ойь^eџи, йош^eџк, Вѹкѡ, Тѡмѡ, Сш^eанѡ; вреш^eенѡ; ливѡда, кошѹља, кобила; корйш^eо; кѹће, ливѡдъ^e, сѡбѡль^e; земљѡм, глаѡвѡ, вели; ђевѡјка, одржѡвѡ; шѣш^eѡ, йрѣчѡ, йрѡжи* итд.

в) Као трећи моменат заједнички и архаичан јест једнакост генитива и локатива множине: *йо грѣдѡ, йри ѡгњйшйѡ, из бѹрѡ, до кѹћѡ* и сл.

2. У тип средње зоне спадају носиоци говорних особина из Бихора, Пештери и Штавице који су имали извесне иновационе моменте у фонетици, деклинацији и акценту:

а) полугласник је овде, конкретно, био преживео потпуну вокализацију као у најпрогресивнијој штокавској зони;

б) деклинациона система не поклапа се са стањем у региону под 1). Наиме, није заступљена пуна једнакост генитива-локатива множине. Боље речено ова зона показује наслањање на севернију област од себе, тј. на свог северног суседа, те се осећа једнакост локатива множине с дативом и инструменталом множине именица свих родова. Тај моменат указује да је утицај прогресивније зоне нашао места у овој области језика.

в) Као трећи моменат који показује тенденцију кретања ка прогресивнијим говорима јесте акцентска ситуација. Конкретно, средња зона познаје узлазну интонацију, те се акцентска система

може сматрати недовршеном четвороакцентном са знатном архаичношћу због чувања старих акцената на унутрашњим слоговима и чувања старог дугог акцента на крајњем слогу речи. Иновациони моменат је, дакле, померање старог кратког акцента с крајњег: слога: *гла́ва, слана́, вода, гора, рџа, село, вре́шено, големо*, али: *невѣсѣом, секѣрѣом, моѣѣкѣом, ѣокривѣча́, девѣјка, ѣечѣурка; ако ноѣѣш, ријекѣом* и сл.

Ова три момента показују средњи степен развита ове зоне зато сам је тако и назвао.

3. Као најпрогресивнију зону чије су особине донесене у Ибарски Колашин сматраћемо: морачки регион, црногорски Колашин, Дробњаке и околину Никшића.

Носиоци говорних особина из ових крајева донели су у Ибарски Колашин:

а) једнакост датива-инструментала и локатива множине именица свих родова (примери су непогребни) и

б) четвороакцентску систему коју карактерише и интензивније преношење старих акцената с првог слога именске речи на предлог или с глагола на префикс као: *кѣд/ѣ кућѣ, изѣ кућѣ, ѣд вѣка, ѣз/ѣ ѣора, ѣз дома, ѣд мѣса, бѣз брашна, ѣзуѣш, ѣзмислијѣ, наѣерѣ га, нѣ можеш, нѣ раѣимо* и сл.

Долазак присељеника из ових крајева у Ибарски Колашин условио је и мешање њихових особина са затеченим као и оних који ће после њих доћи. Тај процес потрајао је, вероватно, дуже времена и завршио се уједначавањем у извесним правцима као: 1) у погледу вокализације полугласника. Конкретније речено носиоци полугласника брзо су се асимиловали, у овом правцу, с носиоцима особина из средње и ове, прогресивније зоне. Овај процес, може се претпоставити, није дуго трајао што потврђује тотално губљење полугласничког трага. То би значило да носилаца особина из архаичније зоне, под 1), није било много у првој фази насељавања, а уколико су касније пристизали, брже су се и асимиловали као малобројнији у односу на затечене житеље.

2) Неједнакост у деклинацији код присељеника из разних зона није могла остати, већ је и њу захватио процес уједначавања. Резултат тога је 'тотално уопштавање свих заједничких особина између чега се посебно истиче нова форма датива и инструментала множине с наставком — *-има* код именица мушког и средњег рода и именица женског рода старих и — *основа* (тип ствар) и с наставком *-ама* код именица женског рода старих *а* *основа* и именица мушког рода типа старешина.

3) Форма локатива множине није преживела тотално уједначавање у правцу генерализаног стања у најпрогресивнијој зони, већ је остала двојност: једнакост с генитивом с јенде стране и с дативом и инструменталом множине с друге стране.

Оваква ситуација цогвори нам да је деклинациона система именских речи прогресивнијих зона повулка за собом ситуацију донесену из архаичнијих крајева. С овим треба споменути посебну ситуацију локатива множине понесену из архаичне зоне где се налазио и облик генитива множине без наставка: *гд̄гйна, кр̄уш̄ак, ѿуш̄ак, с̄ид̄ш̄ин, ид̄ш̄ок* и сл. од чега је остало мало трагова. Значи, носиоци прогресивнијих струја били су бројнији и њихове говорне особине су уопштаване. Сем тога не треба губити из вида ни моменат кретања од старог места живљења до дефинитивног насељења у Ибарском Колашину као ни везе са суседним крајевима, макар биле оне и минималне, ако је деклинациони систем био баш онакав какав се формирао код носилаца говорних особина у Ибарском Колашину.

4) Посебно питање представља акценатска система. Наиме, Ибарски Колашин примио је носиоце врло неједнаких акценатских момената: најтипичнију старину, процесуалност и најновије моменте који су егзистирали у зони око Никшића, колашинској, морачкој и дробњачкој. Нема сумње да је 18. век у споменутим крајевима познавао потпуно преношење старих акцената ка почетку речи за један слог и таква ситуација донесена је у Ибарски Колашин. Посебно је питање како су у бројном поглеуд стајали носиоци те особине у односу према носиоцима архаичног и средњег стања. Битно је да су се овде стекла три момента, као што је и речено, и да је отпочео процес нивелисања, уједначавања. Колико је тај процес трајао, не може се тачно одредити, али битно је да су архаичне особине у најтипичнијем облику устукнуле пред новијим моментима. Резултат тога је померање старог кратког акцента с крајњег слога ка почетку речи без изузетка тако рећи: *слана, ускок, дш̄кос, дш̄ац, бш̄сер, новац, реш̄еш̄о, жд̄реб̄енце, шил̄еже* и сл.

У овом правцу, рекло би се, да је оријентациона ситуација било стање у средњој зони, тј. у оној где је процес померања старих акцената био захватио стари кратки акценат на крају речи. Може се претпоставити да је овде било неке поступности. Наиме, најархаичније стање није могло прихватит и најновију ситуацију, те је због тога дошло до генералисања средњег стања, тј. чувања старих акцената на унутрашњим слоговима и старог дугог на крајњем слогу. Како ситуација показује носиоци најновијих особина нису могли наметнути своју ситуацију у потпуности, тј. померање с унутрашњих слогова нити померање дугог акцента с крајњег слога, али се мора истаћи да је утицај из најпрогресивније зоне у овом погледу био пресудан баш за генералисање средње ситуације. Да није тако било, нема сумње, не би се могло брзо спровести померање кратког акцента с крајњег слога. Та процесуалност, конкретно, није још завршена. С обзиром на такву ситуацију не може се порицати присуство утицаја најпрогресивнијих зона, али не смемо занемаривати ни утицај од Метохије где се чува више старине него код носилаца особина средње зоне, тј. бихорско-пештерско-штавичког региона.

и одређивање њеног места као говорног типа. Да би се могло то учинити, потребно је истаћи моменте, тј. особине које карактеришу данас зону Ибарског Колашина. Из досадашњег излагања може се утврдити да су те особине двојачке природе:

- а) особине донесене из миграционих жаришта и сачуване и
- б) иновациони моменти везани за ову зону и уопштени.

а) Особине донесене из миграционих жаришта многобројне су, али ја ћу истаћи оне најбитније:

1. природа вокалског система, односно артикулација појединачно посматраних елемената вокалске скале (а, е, и, о, у) не разликује се од ситуације најпрогресивније штокавске зоне екавског и ијекавског типа било да су под акцентом или дужином или без ових особина и у ма којем положају у речи.

2. Стари глас јат својим рефлексом *ије* показује стање старије и млађе ијекавске зоне. Наиме, ако је под акцентом први део овог рефлекса, тј. први слог његов, увек се чује глас *ј*: *брѝјег, грѝјен, сѝјено, мѝјењамо, ѝрѝје, ѝрѝјеко*. Ако ли се тај слог рефлекса не налази под акцентом него је на другом делу рефлекса узлазност (крака или дуга), рефлекс *ије* има природу дифтонске групе *иѐ*: *млиѐко, биѐло, врѐме, мриѐна, стиѐна* и сл. Додуше, овде се не може занемаривати ни колебање које инклинира к облицима где је артикулација гласа *ј* изразитија, што се може претставити формом: *биѝѐло, млиѝѐко, свиѝѐћа* и сл. Према томе, овде постоји сасвим јасна тростепена ситуација, односно оваква егзистенција рефлекса: а) дифтонска група *иѐ*, б) рефлекс с прелазним, несложним *ѝ* између *и* — *е* и в) рефлекс *ије* ($\leq \text{ѝ}$).

Прва ситуација може се везивати за досељенике који воде порекло са подручја од Никшића до црногорског Колашина о чему говори и Д. Вушовић (СДЗБ III, 7—8), мада то није особина само те зоне, него је позната и другде, што се може видети и код Шурмина (Рад СХХI, 188) итд. Иако констатација Д. Вушовића није потпуно одређена с обзиром на акценат под којим се рефлекс налази, не може се занемаривати њено постојање. Било би, мислим, најбоље цело ово питање озбиљније проучити на целом штокавском ијекавском подручју и поред тога што је досад о том доста писано и има добрих закључака. Може бити, а то ће испитивања показати, да у многим ситуацијама акценат нема пресудан утицај, него темпо говора и расположење говорног лица у датој ситуацији. Према томе, психолошки моменат је и овде најбитнији фактор за утврђивање природе рефлекса старога гласа јата.

Сем горњих момената који карактеришу ову зону, њена је одлика и то што рефлекс *-ије* никада не скраћује у *је* као што је случај у неким ијекавским говорима.

Стари глас јат испред *о*, пореклом од гласа *л*, замењен је рефлексом *и*: *врѝјо, дијѝба, зрѝјо, цијѝо*.

Оваква је ситуација и када се јат налазило испред гласа *j*: *бијаше*, *вијаше*, *гријаш*, *сијаш* и сл.

4. Десоноризација крајњег звучног консонанта: *граш*, *комаш*, *лаш*, *муш*, *ондмаш*, *идреш*.

5. Лабилна артикулација и губљење сонаната *v*, *j* у разним положајима: *мећег*, *Мећехи идшок*, *идзрала*, *ирао*; *ирео* (на *иуш*); *двойца*, *моџа*. *Радбе*, *немб*, *ћераше* и сл. али., *мува*, *суво*, *уво*, *иокосио*, *иобеснио*, итд.

6. Губљење дентала у завршним групама *zd*, *ш*, *ш* или у наставку *-сшво* и *-сшан*: *ирс*, *Крс на брду*, *рдисш*, *сросш*, *радосан*, *идкосан*.

7. У групама *чј*, *жј*, *шј*, гласа *j* нема: *драше*, *заврше*, *човеча глава*, *вража глава*. Под утицајем школе овде се осећа уношење гласа *j*, па се чује: *мишја руја*, *вражја идсла*, али, рекао бих да је ова појава везана првенствено за женски род или бар претежно.

8. Група *xv* — *xφ* ≥ *φ*: *ирифаш га*, *фали се*.

9. Гласа *x* нема, а место њега у неким позицијама чује се *v*, *j*, као прелазни гласови или *k*, *g* као сродни по артикулацији: *бува*, *снаја*, *Микаиле*, *Мешкија*, *двиг*, *њик*.

10. У личним именима глас *k* испред *i* претвара се у *ц*: *Анци*, *Велици*, *Даринци* па и *Луци* (Лука).

11. Двојаки су облици присвојних придева изведених од личних имена типа Милица, Ружица: *Милицин* и *Миличин*, *Ружицин*, и *Ружичин*, али увек *Радичин*, *Вукдичин*.

12. Уопштени су дисимилациони процеси: *Дамлан*, *мдго*, *гимлак*, *вдшњак*, *окушница*, *ирдлейни* и сл.

13. Уопштени су резултати старог и новог јотовања: *брањен*, *вдњен*, *врањен*, *зардљен*, *гдљен*, *идилавњен*, *ирегажен*, *исираљау*, *иремаживаше*; *ишеше*, *кажи*. *брђанин*, *Никдгдн*; *грожје*, *камеше*, *сидље*, *свеше*; *шелећи*, *машћом*; *Мећехи идшок*, *ириљеш*, *ћедовина*, *ућешш*, *вићеш*; *збражђен*, *уирдиджђен*, *чашћен* и сл.

14. Номинатив једнине имена лица типа *Бжо* увек има завршетак на *o*: *Бжо*, *Јово*, *Влаго*, *Буро*, *Симо*. У промени се понашају као имена типа *Марко*.

15. Инструментал једнине именица мушког рода којих се основа завршава палаталом често имају наставак *-ом*: *мачом*, *мишом*, *иасулом*.

16. Двосложна имена лица женског рода типа *Дара*, *Мара*, *Рага*, у вокативу једнине показују двојност: *Мика-Мике*, *Јока-Јоке*, *Сидја-Сидје*, *Сидака-Сидаке*, *Бука-Буке*, али: *Рага-Раго*, *Јела-Јело*, *Јана-Јано*, *Ружа-Ружо*.

17. Код личних заменица 1, 2. и сваког лица датив-локатив једнине свакад гласе: *мене*, *ишебе*, *себе*.

18. Познати су стари енклитични облици личних заменица: *ми*, *ви*, *не*, *ве*: *Помози ни ако мди*; *Дао ви бдг*; *Немб не заборавиш*; *Ако ве иуш на несе оиш*, *ддшш*.

19. Код придевских речи и придевских заменица уопштена је особина тврдих заменичких основа у инструменталу једнине, генитиву, дативу, инструменталу и локативу множине: *с ддрјем дргом*; *идмешнија луду*; *к икрением иријешелима*, *с вићением лудима*, *ио ирдшријем ћилмима*.

20. Глаголска система је чврста и познати су сви њени чланови сем глаголског прилога прошлог.

Најбитнији њени моменти су ови:

а) треће лице множене презента глагола хтети овде свакад гласи: *оїе -дїе л' іи ідмоћ?*

б) Код глагола VII и VIII врсте (А. Белић) 3. лице множине презента поред *е* има и аналошко *у*: *вїгѣ* и *вїгӯ*, *нѡсѣ* и *нѡсӯ* *рѧгѣ* и *рѧгӯ*. Рекао бих да је наставак *е* чешћи.

в) Инфинитив је свакад без крајњег *и*: *вїгеїї*, *кѡсиїї*, *гѡћ*. У Рибарићи-ма код муслимана позната је замена гласа *ћ* гласом *ј* у завршетку инфинитива: *гѡј*, *ісијеј*, *говӯј* место *гѡћи*, *исїећи*, *говӯћи*. Ова особина среће се и код именица *ноћ* и *іомоћ* — *нѡј*, *іѡмѡј* и донесена је из Бихора и од Рожаја.

г) У конструкцији за казивање будућности инфинитив се готово увек замењује свезицом да + презент узетога глагола: *Тї ќеш да чўвѧш сїрѧжу*, а *ѡн ће да сїѧвѧ*.

д) У потенцијалу употребљава се енклитично *би* у свим лицима оба броја: *Пїїѡ би іе нѣшїѡ*; *Мї би му гѧли жїїѡ*; *Вї би іїѡ мѡгли бѡљѣ*.

21. Од синтаксичких особина треба споменути, као најизразитију, употребу акузатива место локатива код именица мушког и средњег рода: *Оїїшѡ у Рѣзала*; *Лешкѧрї іреїї кўћу*.

22. Познато је и удвајање личне заменице: *Мѣне ме нѣмѡ гїрѧїї*. Напомињем да би ова особина могла ићи у другу групу особина, јер је уношена из Метохије.

б) Иновационе особине добијене и уопштене на подручју ове зоне су следеће:

1. Асимилација вокала према следећем вокалу како и мушком роду једнине раднога глаголског придава тако и у другим категоријама:

$a+o=o$: *глѣдѡ*, *рѣкѡ*, *чѣкѡ*; *кѡїѡ*, *їеїѡ*, *їѡсѡ*; и *кѡїѡ*, *їеїѡ*, *їѡсѡ*;

$e+o=o$: *ўзѡ*, *ѡїѡ*, *їѡїѡ*;

$y+o=o$: *гўрнѡ*, *ѡбрнѡ*, *грїнѡ*;

$a+e=e$: *јѣганѣс*, *їеїнѣс*, *дѣвѣїнѣс*.

2. Кратко јат готово увек замењено је рефлексом *е*: *вѣшїїшѧ*, *вѣдршѧ*, *верїгѡба*, *бѣжѧње*, *гѣговина*, *їзѣде*, *мѣсѣц*, *мѣсечина*, *мѣшїїѧни*, *невѣсїѧ*, *їѣна*, *сѣвѣр*, *сѣме*, *сѣкїѧра*, *сѣћѧм се*.

Колебање између *је* и *е* од кратког јата донесено из миграционих жаришта ијекавског типа старијег и млађег које се находило иза гласа *р* овде је стабилизовано, тако да се чује само *е*: *брѣза*, *врѣћа*, *мрѣжа*, *ѡбрѣгове*, *брѣговима*, *врѣменом*, *Рѣзала*; *їрѣлаз*, *їрѣчац*, *їренїзаїї*, *їрескѡчїї*, *їрезїмїї* и сл.

Место тсарог дугог јата, под утицајем екавске замене, осећа се колебање па се чује: *врѣме*, *оїѣло*, *цѣна*, *цѣѡ*.

У овом погледу не би се сада могао дати неки општији закључак, али је сигурно једно, тј. да су рефлекси јата прилично измешани и да се, с обзиром на општију замену кратког јата са *е* недвосмислено осећа кретање у правцу екавизма.

3. Вокализација полугласника ($\text{ь} \geq - \text{а}$) у свим положајима где то познају и најпрогресивнији штокавски говори чини једну од најбитнијих особина ове зоне и уводи је у круг централних штокавских говора, а то ће рећи одваја је од архаичније ијекавске зоне где се полугласничка вредност још чува или се његова вредност креће од а ка е ($\text{а}^{\text{е}}$) или од е ка а ($\text{е}^{\text{а}}$).

4. Синкретизација множинских падежних облика — датива, инструментала и локатива код именица свих родова обезбеђује равноправно место овој зони у групи оних штокавских говора којима је то постало општом и битном особином, с напоменом да има минималног одступања код старијег света због једнакости генитива и локатива, али не свакад. Конкретно, овде је ситуација као у новопазарској зони, у подгорју Рогозне. Не би било ништа необично када би ова особина у Ибарском Колашину била много шира с обзиром на порекло становништва, али н. можемо занемаривати ни она миграциона жаришта где ове особине нема. То би, конкретно, значило да процес синкретизација локатива с дативом и инструменталом множине још није завршен, али му низ фактора иде у прилог (школа, књига и друга културна средства).

5. Као врло значајан иновациони моменат јавља се акценатска ситуација која показује много сложености и неуједначености, али најубедљивије служи нам као мерило за одређивање правца кретања говорних особина ове зоне.

Споменуто је да су донесене најархаичније и најпрогресивније особине, у вези с миграционим жариштима, али је из тих потпуно супротних ситуација у Ибарском Колашину уједначавање у толикој мери да су се јавиле и уопштиле узлазне интонације, што чини посебно значајан моменат за ову зону када се говори о њеним особинама. Конкретније речено, Ибарски Колашин познаје четири врсте акцената: \backslash , $\sim \backslash$, $/$ али са доста архаичности због чувања старих акцената на унутрашњим слоговима. Но, и с том особином он се одваја од најархаичније ијекавске зоне: *вòда, гòра, жèна, òтац, рòса, сèло, вретèно, голèмо проговòрит, отвòрит* и сл. и улази у круг говора који, посматрани с акценатске стране, чине прогресивније штокавске говоре.

Сем овог момента овде се среће и трансформација акценатске дуге узлазности било као аналошка појава или као последица утицаја са стране. Наиме, дугоузлазни акценат ($/$) дужи се у дугосилазни (\bigcirc): *гла̀ва, ру̀ка, во̀јска* према акузативу и вокативу: *гла̀ву, ру̀ку, во̀јску, гла̀во, ру̀ко, во̀јско* с клицама у миграционим жариштима архаичне зоне и особином пренесеном из Метохије где је под утицајем арбанаског изговора, арбанаске дужине, дугоузлазни прешао у дугосилазни: *йѝсмо, Ру̀жа, Рѝсѝа, То̀ма* и сл. што представља једну од битних особина косовског дијалекатског типа (Д. Барјактаревих, Косовски дијал. тип, Зборник фил. фак. — Приштина књ. VIII—IX).

Овим моментима, као и неким другим, зона Ибарског Колашина укључила се у широки регион који се простире од Лима до Ибра и од Голије и Златара до Мокре планине. Између ове зоне и северног екавског и полуекавског подручја стоје као трансмисија Рогозна и Копаоник, а преко Мокре планин и Мокре Горе Ибарски Колашин наслања се у широком захвату на Метохију. У таквом положају географском и лингвистичком Ибарски Колашин није могао остати као конзервирана дијалекатска варијанта него је морао изићи из тих оквира и упоредо с економским и културним укључивањем у екавско подручје укључио се тамо и лингвистички. Према томе, мишљења да је то говор „зетско-сјеничког“ типа не одговара тачности из два разлога: прво, што се томе противи његова данашња стварност и друго, сама језичка ситуација сјеничке зоне противи се припајању зетским говорима. Наиме, сјеничка зона, као и новопазарска не познаје полугласник, односно полугласничку ситуацију зетских говора као што не познаје још низ особина које карактеришу зетску зону, нпр.: *a* у мушком роду једине раднога глаголског придева *гледа*, *чека* него увек *гледо*, *чеко*; не познаје глас *x*, сем као врло рдеуковану фрикацију код муслимана; не познаје типичну зетску акцентуацију од два типа акцента, тј. од два стара акцента (\searrow \cup) и што је најбитније јат је замењено двојачко са *ије*, и *e*, а кратко јат само са *e*: *млијeko* и *млеко*, *вријеме* и *време*, али увек: *вера*, *место*, *семе*, *пена*. Новија испитивања, конкретно, дала су резултате по којима је термин „зетско-сјенички“ отпао као нетачан, а који се својевремено појавио (код Белића) због непознавања ситуације у новопазарском и сјеничком подручју. Друкчије речено, сјеничка и новопазарска зона одвојена је од зетске зоне као полуекавска (в. Ивић, *Serbokroatischen Dialekte I*, Nag 1959, стр. 202; Д. Барјактаревећ. Класификације штокавских ијекавских говора, Зборник Филозофског факултета у Приштини, књ. VI, стр. 15. и даље). Такве природе је и бихорско подручје (в. Д. Барјактаревећ, Бихоуски говор, Зб. Фил. фак. Приштина, књ. III и IV).

Будући да и подручје Ибарског Колашина представља широк сплет момената није лако сада дати дефинитиван закључак зато што је потребно да се доврши низ започетих процеса чији се дефинитивни резултати сада не могу сагледати. Но, и поред тога полазећи од ситуације данашње где постоји збир појава које се могу узети у озбир при доношењу општег закључка, имамо основа да истакнемо зону Ибарског Колашина као *прелазну ијекавско-екавског типа*. Она по многим особинама, а посебно према акценту и замени јата, највише се приближава новопазарско-сјеничкој зони, али и са извесним косовско-ресавским особинама.

Уколико се чују особине заједничке са ијекавским старијим и млађим говорима, а тога има доста, то нас не обавезује да занемаримо типичне особине које овој зони дају самосвојност и одвајају је од архаичнијих ијекавских говора, као нпр.: вокализација полугласника, замена кратког јата са *e*, асимилација $a + o = o$ у

мушком роду једине раднога глаголског придева, тенденција учвршћења синкретизоване деклинације именица; завршени процес померања старога кратког акцента с крајњег слога при чему се јавља акценатска узлазност, а то ће рећи четвороакцентна система, али додуше, и са архаичним моментима о чему се напред говорило.

Овај рад, овакав какав је, приказује пресек развоја говора Ибарског Колашина и према битним особинама одређује му место у оквиру штокавских прогресивних говора и показује однос ове зоне према другим штокавским зонама, Дакле, овај рад је само глобална слика једног подручја које се данас, због друштвених потреба, мења физички, конфигуративно. Наиме, на њему су већ започети опсежни радови на изградњи хидросистема „Ибар—Лепенац“. Стварањем тог великог објекта доћи се до потапања низа села или само делова неких сла од Придворице до Рибарића. Дакле, нестаће тих насеља, а самим тим промениће се и број насеља у Ибарском Колашину као целини; извршиће се померање родова као носилаца говорних особина и јавиће се друкчија слика носилаца говора у овој зони. Због такве ситуације било је потребно дати само пресек развоја говора овога краја. То је сада онемогућило кретање у ширину. Исто тако, из истих разлога, не даје се списак насеља и родова као ни прилози-текстови. Но, будући да нестаје неких села, због њихова потапања, потребно је констатовати која су то насеља. Дакле, овде спадају: Баре, Бање, Вукојевиће, Коваче, Резала, Тушиће, Шпиље и Штуоце. Упоредно с овим иде померање родова пресељавањем у суседна насеља или сељања у други говорни крај групно или појединачно. Према томе треба констатовати који редови живе у насељима којих ће нестати с карте географске. Тако на пример данас живе: у Брњаку — Јеремићи, Танасковићи, Милојевићи, Миловановићи; у Бањама — Гвозденовићи; у Вукојевићима — Илићи; у Ковачима — Красићи, Дукићи, Леповићи; у Разелима — Дробњаци, Кошани, Гаљци, Андрићи; у Тушићима — Вуловићи, Аврамовићи, Илићи; у Шпиљама — Костићи; у Штуоцима — Томовићи, као и други које нисам споменуо и зато им се извињавам.

Напомене:

1. за архаичне зоне:

a. Луке Зоре, Ђ и Ђ у Црној Гори и Боки Которској (Словинац II, 1879. г),

b. M. Rešetar, Der štokavische Dialekt kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkancomission Linguistische Abteilung VIII, Wien 1907,

v. M. Rešetar, Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkancomission. Linguistische Abteilung I, Wien 1900,

g. Bošković et Malecki M. Przegląd dialektów Starej Czarnogory, Cracovie 1932. g.

- d. М. Стефановић, Источноцрногорски дијалекат, (ЈФ XIII, 1933—1934),
- đ. Васо Томановић, Акценат у говору села Лепетана, Бока Которска, (ЈФ XIV, 1935, г.),
- е. Бранко Милетић, Црмнички говор (СДЗБ IX, 1940),
- ž. П. Ђорђевић, Белешке о гусињском говору (Извештај Задужбине Луке Ђеловића за 1933. г.),
- z. Р. Бошковић, Извештај о испитивању говора Озринића (Годишњак задужбине Саре и Васе Стојковић II, 1935.),
- и. Лука Вујовић, Марковићки дијалекат (СДЗБ XVIII, 1969),
- ј. Митар Пешикан, Староцрногорски средњокатунски и љешански говори (СДЗБ XV),
- к. Данило Вушовић, Прилози проучавању Његошева језика (ЈФ IX, 1930),
- л. Р. Бошковић, О природи, развитуку и заменицима гласа у говорима Црне Горе (ЈФ XI, 1931),
- м. Радомир Алексић, Извештај о испитивању говора Паштровића (Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановић, VI, VII);
- н. Р. Алексић, Извештај о испитивању говора Спича (Год. Задужбине Саре и Васе Стојановић, VII, VIII),
- њ. Р. Алексић, Извештај о испитивању говора Маина (ГЗС ВС VII),
- о. Р. Алексић, Извештај о испитивању говора Кртола, Мула и Грбља (Гласник Српске академије наука V),
- р. М. Стевановић, Систем акцентуације у пиперском говору (СДЗБ X, 1940),
- г. М. Стевановић, Извештај о испитивању говора околине Цетиња (Гласник Српске академије наука, III).

2. За средње зоне:

- а. Д. Барјактаревевић, Новопазарско-сјенички говори (СДЗБ XVI),
- б. Д. Барјактаревевић, Бихорски говор (Зборник Филоз. факултета у Приштини, књига III и IV, 1965, 1966),
- в. Д. Барјактаревевић, Акцент новопазарско-сјеничких говора (Зборник Фил. факултета — Приштина, књига I),
- г. Б. Милетић, Извештај о испитивању говора око Бијелог Поља, у Васојевићима и у Црмници (Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановић II 1935),
- д. Р. Алексић, Извештај о испитивању говора у околини Бера на и Колашина (Год. Задужбине Саре и Васе Стојановић, V, 1938).
- ђ. М. Стевановић, Источноцрногорски дијалект (ЈФ XIII).

3. За прогресивне зоне:

- a. Јован Вуковић, Говор Пиве и Дробњака (ЈФ XII, 1938—1939),
 б. Ј. Вуковић, Акценат говора Пиве и Дробњака (СДЗБ X, 1940),
 в. Милија Станић, Извештај о испитивању говора Ускока (САН V),
 г. Данило Вушовић, Дијалекат источне Херцеговине (СДЗБ III, 1927),
 д. А. Белић, Основне црте историјског развитка српског језика (Годишњак СКА XXII, 1908),
 ђ. А. Belić, Zum heutigen Stande der serbokroatischen Dialektologie (Rocznik slawistyczny III, 1910),
 е. А. Белић, О српским или хрватским дијалектима (Глас СКА LXXVIII 1908),
 ж. М. Rešetar, Der štokavische Dialekt, (Wien, 1907),
 з. М. Rešetar, Zur Aussprache und Schreibung des — im Serbokroatischen (Archiv für slawische Philologie XIII, 1890),
 и. Т. Maretić, Da li ie ili je? (Nastavni vjesnik I, 1892—1893),
 лј. Г. Ружичић, Акценатски систем пљеваљског говора (СДЗБ III),
 к. Ј. Вуковић, Карактеристичне особине мостарског говора (Зборник „Мостар и Херцеговина“, 1937).

Résumé

COUP DU DÉVELOPPEMENT DES PARTICULARITÉS DE LANGAGE DE KOLAŠIN EN IBAR

Par la coupe du développement des particularités de Kolašin en Ibar se dessinent des mouvements des porteurs des particularités de langage inégales, du croisement de ces particularités et leur mélange avec l'état de langage surpris.

L'égalisation de ces particularités inégales dure de XVIIIe siècle jusqu'aujourd'hui. Dans cette processus se gardent pas mal d'éléments apportés des zones originales, mais on peut dire que la zone de Kolašin en Ibar a donné la forme à sa physionomie d'après laquelle elle appartient aux langages progressifs štokaviens.

La formation de la physionomie de langage d'ibarokolašin montre deux périodes de temps: la première à partir du XVIIIe siècle jusqu'à la libération des Turcs (1912) et la deuxième de 1912 jusqu'à présent.

La première période représente processualisation typique des particularités štokaviennes apportées des zones plus archaïques, moyennes et les plus jeunes, tandis que la deuxième représente la formation du type de langage en quoi le son yat prend l'endroit central, et les autres particularités (phonétiques, morphologiques et d'accentuation) complètent l'originalité de ce domaine.

1. Selon les réflexes de l'ancien son yat remarque la situatio aussi bien de plus ancienne zone iékavique que de la zone iékavique plus jeune en cette vue:

a) existence du groupe de diphtongueie: *mliéko*, *vriéme*, *stiéna*;

b) existence du réflexe *ie* avec le *i* transitoire entre ces éléments: *mliéko*, *mriiéna*, *stiiéna*;

c) réflexe ije quand son premier élément est sous l'accent: br̃jeg, br̃jeg (t), sñjeg, prijeti, mijenjamo. Ce réflexe ne se réduit jamais en je: vrije^{me}, riječ, sṽjetlos (t).

Yat devant le o (< л) est remplacé par i: zrijo, dijoba, c̃jo (зубль, д'кльба, ц'кль),

2) Les potteurs du demi-son des langages iekaviens plus arhaïques ont abandonné cette particularité dans Kolašin en Ibar.

3) Les autres particularités phonétiques coïncident avec l'état dans les langages progressifs d'ékavien et d'iekavien type štokavien.

4) Les substantifs masculins du type *Božo* ont au nominatif singulier toujours le o.

5) Les substantifs féminins du type *Dára*, *Stána*, au vocatif singulier ont la terminaison o, et si leur base est en k, ils ont la terminaison c: *Mike*, *Jóke*.

6) Les substantifs masculins, sans égard à la terminaison de leur base, aussi bien que les substantifs féminins en a ont à l'instrumental singulier la terminaison om: *potòkom*, *pasúljom*, *kücòm*.

7) Le nominatif pluriel des substantifs masculins est avec la terminaison i (-ov-i, ev-i), et du genre féminin en a contient e: *junáci*, *drùgovi*, *mùževi*; *žène*, *riéke*.

8) Le génitif pluriel chez les substantifs de tous les genres a la terminaison a.

9) Les substantifs neutres et les substantifs féminins sans terminaison (*stvar*) se comportent comme en d'autres langages progressifs štokaviens.

10) Les mots adjectifs et pronominaux, aussi bien que les nombres, ne dévient pas de l'état dans les progressifs langages štokaviens, avec mention que le comparatif analogique avec — ši est très fréquent: *pitomši slänši*, *vručši*.

11) La structure du système verbal, de même que les caractères de toutes ses formes est égale à la situation dans les progressifs langages štokaviens, avec mention que l'infinitif est toujours sans le i final.

12) La situation d'accentuation représente la processualisation dans laquelle se remarque que l'intonation ascendante généralisée des deux types est en liaison avec le déplacement de l'ancien accent court de l'ultime.

D. Bariaktarevitch

СТАНИША ТОШИЋ

„БОЖЈИ ЛЈУДИ“ — ОМИЉЕНА ТЕМА У ДЕЛИМА
Б. СТАНКОВЋА

У нашој ранијој литератури о Борисаву Станковићу често је истицано како је овај писац изузетног талента и песничког темперамента био доста немаран као стваралац, понекад и алкав, што је утицало на његов стил тако да се добијао утисак да су нека његова дела рађена као преко колена. Посебно, ове примедбе се односе на приче са мотивом божјака, а изrekli су их тада веома ауторитативни критичари Јован Скерлић и Јаша Продановић.

Дајући сумарну оцену књиге проза „Божји људи“, Скерлић је закључио да она садржи све добре и све слабе стране талента Станковића. Као несумњиву вредност истакао је способност писца да нађе „сно од чега може да затрепери душа човекова“, такође, „реч или покрет који одједном осветли душу описиване личности“.¹ Затим, нарочито је указао на велику способност Станковића у сликању драматичних ситуација: „У овом низу сличица има безброј силних драматичних призора, који, да се разраде, могли би дати изврсне романе.“²

Форма, међутим, у којој су божјаци остварени за Скерлића је највећа слабост књиге: „У погледу форме Божји људи не само да нису никакав напредак, но су штавише још најслабије написана књига његова. Стил је лабав, немаран, без везе, са честим понављањима, такав да све изгледа као да је од беде или преко колена рађено.“³

Јаша Продановић, као и Скерлић, налази да је Станковић у раду на „Божјим људима“ испољио „неку нервозну ужурбаност“, трудећи се, ваљда, „да побегне од живота који описује“, па су због тога прозе о декласираним људима са друштвеног дна некако из-

¹ Јован Скерлић: „Борисав Станковић — Божји људи“, „Српски књижевни гласник“, 1902, VII, стр. 22—232.

² Исто.

³ Исто.

ломљене и испретуране, а да су реченице у њима као „ради армоније са њиховим искиданим, поцепаним рухом — праве сиротињске реченице.“⁴

Има, међутим, доста података који говоре да је Борисав Станковић са највећом сериозношћу приступао раду, посебно припремању рукописа за штампу. Управо, на примеру „Божјих људи“ може се најбоље сагледати пуна и перманентна ангажованост писца, те ће, отуда, у овом раду бити усмерена настојања у правцу потврђивања тезе о Станковићу који је веома брижљиво радио на својим делима, који је сваку нову прилику користио да накнадним интервенцијама побољша првобитни текст и који никада ништа није сматрао завршеним.

Борисав Станковић је коренски везан за детињство и све што је лепо у његовом делу води порекло из „давнине“. Он је још у најранијој младости, гледајући и слушајући, „скупљао“ литерарну грађу, коју ће много касније оживети, наново преживети и преточити у низ топлих, просањаних песничких слика.

Мотив божјака, је, такође, из пишчевог детињства, из оног периода када се млада јединка приближава средини у жељи да се социјализује и интегрише с њом. Чулно-предметни свет, с којим је Станковић у дечјој игри успостављао контакте, имао је различита дејства. У једном случају, док је био на млађем степену узраста, његова виђења су се идентификовала са поезијом, са лепотом живота, а у другом, на старијем узрасту, трауматски је доживљавао нескладности и неправде у патријархалном друштву које се истрошено рапидно распадало. Из првих његових искустава настале су идиличне прозе „Нушка“, „Бурђевдан“ и „У виноградима“. Оне су химничне, окупане светлостима радовања, без конфликтних ситуација, које славе свеопшту хармонију и подударне су са сликом света коју је Станковић изградио у раном детињству. Идилична форма изражавања, са другим искуством, била је замењена реалним приказом живота, са идилом „као оазом“, али са конфликтом и трагиком као доминантом. У раној фази Станковићевог стварања настале су само три химничне приче а све остало — почев од „Увеле руже“, преко приповедака „Наш Божић“ и „У ноћи“, до „Коштане“, „Нечисте крви“ и „Божјих људи“ песме су бола и трагике.

Нарочито, Станковића су морале дубоко да дирну оне гомиле унакажених бића која су се скупљала на врањском гробљу или слободно тумарале, са страшним гримасама на лицу, испуштајући језиве, неартикулисане, гласове, по сокацима, изазивајући самилост и страх. Веома осетљив, он их је, најпре, као и сва деца, пратио са

⁴ Јаша Продановић: „Борисав Станковић — Божји људи“, „Бранково коло“, Сремски Карловци, 5. (18) јуни 1903.

заинтересованошћу, немоћан да открије разлоге њихових патњи и страдања, а потом, све више је разумевао узроке њихове поремећености и саосећао са њиховим судбинама. То су представе које се трајно држе у сећању, са свим појединостима, у пуној пластичности, као живе. Тако виђене и доживљене ушле су у Станковићево памћење све божјачке физиономије, са карактеристичним обележјима по изгледу, облачењу, чак и по имену. То је онај сиров материјал који је био рељефно јасан али неорганизован, који је чекао дејство стваралачке маште да га прочисти, ферментира и обликује у песничку слику.

Станковић је „Божје људе“ писао у напону својих стваралачких моћи, у време када су из његовог пера излазиле најбоље прозе. Не може се тачно одредити година у којој је Станковић започео рад на циклусу са мотивима божјака, међутим вероватно је као писац био заокупљен људима са друштвеног дна још пре 1898. године. На то упућује податак да су међу првим Станковићевим објављеним приповеткама биле и „Станоја“ и „Прва суза“, прозе које су најближе причама из књиге „Божји људи“. Он је, очигледно, после лирских транспозиција све више нагињао трагичном мотиву, што се већ у знатној мери изразило у његовој првој објављеној збирци приповедака „Из старог јеванђеља“, јер су се у њој, поред изразито идиличних прича „Бурђевдан“, „Нушка“ и „У виноградима“, нашле и „Станоја“, „Прва суза“, „У ноћи“ и „Увела ружа“. Збирка је штампана 1899. године. Следеће године објавио је „Старе дане“, „Гугутку“ и „Назу“, такође и фрагменте из „Нечисте крви“. Станковић је њима дефинитивно прекинуо са химничним описом живота и из „наивног реализма“ спонтано прешао у „психолошки“. Трагика је све више запремала простора у његовим делима, а 1901. године објавио је у „Колу“ приче „Бекче“ и „Тају“ и њима најавио прозе о људима „најбеднијим и најпрезренијим“.

Приче „Бекче“ и „Тају“ Станковић је, значи, написао негде између 1900. и 1901. године, по свој прилици без неог претходног пројекта књиге са истим мотивом, али када је из сећања извукао две личности из божјачкога круга онда су асоцијативно почеле да се писцу намећу и остале. Тада је, вероватно, Станковић, на њему својствен начин, сачинио концепт „Божјих људи“ који је убрзо, негде до половине 1901. године, реализовао. Тај пројект не постоји, као што га нема и за нека друга дела, али два писма које је Станковић упутио уреднику Летописа Матице српске указују да је „Божје људе“ замислио као целину. У првом, од 15. августа 1901. године Станковић пише: „И ја бих вас замолио да ме известите како би могло да (се) штампа. Јер, овако, да цепкам и дајем (у) уредништва понешто не водем, а и не може да се разуме док се не би цела збирка прочитала.“⁵ Још је прецизнији у писму од 12. новембра исте године: „За Божје људе не знам како ћу. Јављате ми да ако су гди штампани, онда их не можете примити. Међутим, за несрећу,

⁵ „Српски писци“: Борисав Станковић, Сабрана дела II, стр. 772, 773, „Просвета“, Београд, 1956.

већ су две штампане и „Колу“. А да вам пошаљем, тј. неколико, немам рачуна. Они морају бити штампани одједном или никако. Овако распарчани губе целину, утисак и карактер Божјих људи“.⁶ Инсистирање Станковића да се одједном штампа цео циклус у сагласности је с његовим пројектом који је претпоставио кохерентност различитих судбина у заједничком мотиву и судбинама личности чији живот приказује.

Станковић је августа 1901. године понудио Летопису Матице српске „Божје људе“, али рад на њима није био окончан. До њихове појаве, у познатом новосадском часопису, прошла је цела година.

Шта се збивало у међувремену? На основу сачуваних писама које је Станковић слао уреднику „Летописа“, може се претпоставити да је писац оклевао да пошаље рукопис јер је још увек радио, вероватно незадовољан оним што је постигао. На нов траг о божјацима, после августа, наилазимо тек у Станковићевом писму од 3. новембра 1901. године. Из њега, управо, сазнајемо да још увек није послао рукопис: „Ако већ једном попусти болест, надам се да ћу Вам ускоро послати Божје људе или другу ствар на преглед.“⁷ Уредник Летописа Милан Савић одмах је одговорио писцу, изразио спремност да прегледа рукопис „Божји људи“, али је и прекорео Станковића због лењости. Писмо овакве садржине деловало је на Станковића и он се поново јавио Савићу већ 12. новембра, са извињењима и обећањима да ће бити „бољи“, али и том приликом није послао рукопис. „Божјим људима“ се поново губи сваки траг за нова три месеца. Тек 1. фебруара 1902. године поново се јавио уреднику и покушао да се оправда због оволиког закашњења: „Кроз који дан Божји људи, тј. ако их већ нисте сити услед оволиког ишчекивања. Од сад ћу бити уреднији, јер сам ожењен.“⁷ Тек после тога, вероватно у фебруару, послао је давно најављени рукопис.

Чини се да не треба сасвим искључити могућност да је Станковић закаснио због болести да пошаље рукопис. Он се баш у то време често жалио на „катар у цревима“, који му је, сигурно, доста сметао и онемогућавао га да интензивно и перманентно ради, али не може се, ипак, поверовати да није могао за шест месеци некако да спакује и пошаље обећани рукопис. Пре ће бити да Станковић није био задовољан постојећом верзијом па је, у међувремену, преправљао и дотеривао текст, тражећи оно право за чим је целог живота трагао. Уосталом он је био од оних писаца који се никада нису задовољавали постигнутим и био је спреман, како и сам каже, стално да „ждрља и преправља“. На овакав закључак нас упућује и чињеница да је на „Таји“ и „Бекчету“, већ објављеним у „Колу“, вршио бројне измене. Када упоредимо, на пример, текст „Таје“ из „Кола“ и „Летописа“ видећемо да се нова верзија појавила са 47 измена. Треба рећи да су то незнатне преправке — тек по која реч,

⁶ Исто, стр. 774.

⁷ Исто, стр. 774, 775.

ситна измена у синтагми, али све интервенције повезане су са пишчевом жељом да појасни смисао, да одбаци сувишно, да дода неопходно.

Станковићеве интервенције на текстовима „Божјих људи“ нису престале ни у време слагања рукописа за „Летопис“. Он је молио, готово преклињао, уредника да га не остави без коректура а када би их добио, по свом старом обичају, толико је мењао да је због тога доводио до очајања и уредника и слагаче.

Сачувано је још седам писама и дописница које је Станковић у јулу и августу 1902. године слао уредништву „Летописа“. Из њих дознајемо да је стално понегде запињало па је уредник, чак и телеграмима, ургирао тражећи од Станковића да хитно пошаље коректуре, ревизије и рукопис. Судећи према Станковићевим одговорима, он је све благовремено слао, али су негде на путу нестајале пошиљке. Поред осталог, нестао је аутограф првог табака, у ствари уникат неколико прича из циклуса „Божји људи“. О томе Станковић 7. августа 1902. године пише уреднику „Летописа“ Савићу: „Не знам како то да не добијете први табак кад сам ја њега одмах, истога дана кад сам га добио, послао натраг Вама. Тако исто и рукопис који сам послао овог понедеоника. Молим Вас, или је то овде на пошти заостало или тамо. Тек свакојако овим је учињено и Вами непријатности и срдње, а мени изненађење.“⁸ Просто је невероватно да су могле тако лако да се губе поштанске пошиљке, а још мање две у тако кратком размаку. Сматрам да је Борисав Станковић намерно задржао рукопис, јер вршећи коректуру вероватно је знатно изменио првобитни текст па му је било непријатно да га врати уредништву. Ову претпоставку потврђује и сам писац у следећем писму, од 16. августа: „Не знам шта ћу да радим за рукопис. Њи на овдашњој пошти нема га. Молим Вас пошаљите, као коректуре, од штампаног или сложеног да бих преписао и послао Вам га као рукопис пошто сам имао само тај једини. У препису све ћу изоставити што сам при коректури додавао.“⁹

Почетком септембра 1902. године, у 205. књизи Летописа Матице српске појавио се циклус од 21. прозе Борисава Станковића под заједничким насловом „Божји људи“, а убрзо после тога исте године, у тиражу од 800 примерака и посебна књига, у малој осмини, на седамдесет страница.

Нова књига Станковића изазвала је веће интересовање књижевне критике него његове прве прозе „Из старог јеванђеља.“ За непуну годину појавило се осам написа у тада најугледнијим књижевним часописима и листовима. Повећано интересовање критичара је разумљиво јер је Станковић већ био стеко глас најбољег савременог приповедача српске књижевности.

Станковић је, изгледа, много држао до ове књиге па је наставио да ради на прозама са мотивом божјака и за свога живота успео је да приреди и друго издање, које је штампано 1913. године,

⁸ Исто, стр. 777.

⁹ Исто, стр. 777, 778.

пред први светски рат. Због ратних прилика и посебно тешког живота под окупацијом, највећи број примерака је остао непродат тако да су љубитељи књижевности могли да је купе и после четири године, након завршетка рата.

Припремајући друго издање „Божјих људи“, Станковић је опет вршио измене, које нису ништа особито мењале. Углавном, и у овом случају настојао је да ситним преправкама дође ближе до израза који је у дубини свог песничког бића осећао.

Божјаци су били стална опсесија староврањског писца. Атмосфера безнађа, страдања, деградација људских вредности и умирања, доминантна у „Божјим људима“, била је свакодневица под окупацијом. У то зло време Станковић је у „Београдским новинама“, под општим насловом „Балкански типови“, поред осталих, објавио шест прича из књиге „Божји људи“: „Задушнице“, „Таја“, „Љуба и Наза“, „Расковник“ („Биљарица“) и „Парапута“. У загревачком „Савременику“ објавио је, такође „Задушнице“.

Писац није ни тада само преписао приче из раније објављених књига. Он је, напротив, наново преживљавао и доживљавао староврањски свет и упорно трагао за оном правом и жељеном сликом, али је уносио и нова виђења и нова искуства.

У „Задушницама“ се више пута, рефренски готово, јавља израз „у покој душа“, који је стално опомињао на присуство смрти под окупацијом.

Станковић је са великим болом доживљавао године окупације, патње и страдања људи, убијања и умирања од глади. Чинило му се да је смрт једино објективно присуство, да нигде излаза нема. Под таквим оптерећењем, у песимистичком расположењу, учинио је и најбитнију измену у другом параграфу „Задушница“, у којем се говори о врањском гробљу. Уместо: „Велико је и пространо гробље. Кажу да се четрнаест колена људи ту испосахрањивало. А ово сада, петнаесто је колена које почело да се сахрањује“, стоји, у последњој реченици: „А ово сада петнаесто је а можда и последње колена које почело да се сахрањује.“¹⁰

Највише измена претрпео је „Таја“. У скраћеној и доста измењеној верзији појавио се 14. фебруара 1917. године у „Београдским новинама“. Најпре, приметно је настојање да се текст очисти од локализама, па су речи: „искам“, „обучен“, „леле“, „тето“, замењене са: „хоћу“, „одевен“, „јао“, „тетка“. Затим, веома су чести инфинитивни облици, којих иначе код Станковића готово и нема. По свој прилици, ово је уредникова интервенција, који је настојао да језик Борисава Станковића учини „књижевнијим“.

Политички тренутак је, такође, имао утицаја на мењање текста, чак су због тога вршене и драстичне измене. То се најбоље запажа упоређивањем текстова „Таје“ из књиге „Божји људи“ и „Београдских новина“, нарочито оног фрагмента у којем се говори о узрцима Вејкине поремећености и њене трагике. У првој верзији

¹⁰ Борисав Станковић: „Задушнице“, „Београдске новине“, 4. IX 1917.

он гласи: „У то време пребегла из Турске једна просјакиња, неко улаво, младо девојче, Вејка. Од зулума померила памећу. Турци да би је уграбили све јој поубијали. И тад се по њој могло још да види како би она заиста постала лепа, само да није то, тај ужас пресекао..., а у „Београдским новинама“: „У то време наиђе неко шенуто, младо девојче. Звала се Вејка. Од ображенога страха померила памећу. И по њој овако суманутој, могло се да види како би била заиста лепа, само да је није тај страх пресекао...“¹¹

Тешко је рећи ко је овде интервенисао — писац или уредник — али је сигурно да због односа окупатора и Турске није било упутно говорити о Турцима, макар и оним давнашњим, као о зулумћарима. Ипак, мислим да је у овом случају интервенисао, најпре, уредник који је, у исто време био цензура и одговоран за све што се објави.

Сличне промене запажају се и у „Љуби и Нази“. Оне су и најбројније, педесет и осам, а односе се углавном на језик и стил. И овде је честа употреба инфинитива, чак је у једној реченици употребљен овај облик три пута. Уместо: „Али како је тај газда хтео да силује, то преплашена од тога, као суманута, побегла из вароши, и више није хтела да служи, већ почела да проси“, у „Београдским новинама“ стоји: „Али како је тај газда хтео обешчастити, то преплашена тиме, као суманута, побегла из вароши и више није хтела служити, већ почела овако, по гробљу просити“.¹²

Прича о биљарици, трагичном створењу које жели срећу да оствари помоћу чудотворне травке, објављена је у „Београдским новинама“ 1. децембра 1917. године, под насловом „Расковник“. И она је претрпела знатне измене. Више се инсистира на веровању у моћ чаролија и сну о богатству, а мање на социјалном фактору, као узроку страдања човека. Неке појединости су измењене и у портрету главног лика али га битно нису нарушиле.

Наведени примери указују на метод рада Борисава Станковића, на његово настојање да у свакој новој прилици врши измене ранијих текстова. Тако је радио готово са свим својим делима, о чему недвосмислено говоре различите верзије „Нечисте крви“, „Коштане“ итд.

Станковић је трајно, до краја живота, био опседнут ликовима из својих дела. Он је попут Флобера интензивно доживљавао судбине њихове и био заинтересован за крајње исходе. Његова изјава пред смрт да једва чека да се придигне и да доврши „Газда Младена“ и „Певце“ то недвосмислено потврђује. „Божји људи“ су, такође, увек били присутни у његовом животу. Многбројне измене у разним издањима говоре да је Станковић и ово дело, као и остале своје прозе, сматрао недовршеним. Он је, без сумње, плотински осећао немоћ писца да до краја изрази оно што у најдубљим пределима песничке природе осећа. Незадовољан оствареним, настојао

¹¹ Борисав Станковић: „Таја“, „Београдске новине“, 14. II 1917.

¹² Борисав Станковић: „Љуба и Наза“, „Београдске новине“.

је да честим изменама дође, или да се макар приближи оном правом лику или слици које је у себи створио.

Овакав однос писца према делу оповргава тврдње оних који су налазили да је Станковић немаран стваралац, који набрзину пише. Чињеница је да је он писао како је једино могао да пише, по чему је јединствен у српској књижевности. Особености стила Борисава Станковића најбоље је уочио Радомир Константиновић, истичући говорност, исповедност његову: „Тај говорни квалитет његове прозе, то је његова аутентичност, и то је дуговање које имамо према овоме човеку који је ширио наше литерарне хоризонте и наша литерарне могућности у смислу једне изналазачке и пробуђене Европе.“¹³

Résumé

„BOŽJI LJUDI“ (GENS DIEU) — THÈME FAVORI DANS LES OEUVRES DE B. STANKOVIĆ

Dans la littérature antérieure sur Borisav Stanković on mettait souvent en relief que cet écrivain exceptionnel était nonchalant, même indolent comme créateur. Ses objections ont été formulées même par les critiques littéraires jouissant d'une grande autorité, comme Jovan Skerlić et Jaša Prodanović. Ses objections se rapportent surtout aux histoires qui traitent des motifs ayant trait aux mendiants.

Il y a, pourtant, assez de données qui montrent que Stanković prenait son travail, et tout spécialement la préparation des manuscrits pour l'impression, au plus grand sérieux. Il profitait de toute nouvelle occasion qui se présentait à lui pour améliorer, par les interventions subséquentes les texte original, conscient de l'impuissance physique d'exprimer jusqu'au bout ce qu'il sent au fond de son être poétique.

Sur l'exemple du livre „Božji ljudi“ où il raconte les destins tragiques de la lie de société, en plusieurs versions, se confirme la thèse que Stanković était occupé, de façon permanente, de ses héros dont le vies il éprouvait, tel Flaubert, comme ses propres expériences et dont l'issue l'intéressait vivement. C'est-à-dire, il écrivait comme il pouvait uniquement le faire et, par cette caractéristique, il reste un phénomène unique dans la littérature serbe.

Radomir Konstantinović a remarqué de la meilleure façon les spécificités et la valeur du style de Borisav Stanković, mettant en relief son caractère de langue parlée avec certains traits de confession ce qui „fait son authenticité“. C'est pourquoi Stanković a élargi nos horizons littéraires jusqu'aux possibilités insoupçonnées et est devenu un écrivain de l'Europe éveillée au sens le plus complet.

Staniša Tošić

¹³ Радомир Константиновић: „Рањав и жељан“, „Књижевне новине“, 16. IX 1954.

МОМЧИЛО ЗЛАТАНОВИЋ

ИЗ ОНОМАСТИКЕ ВРАЊСКОГА КРАЈА

Називи оваца и овнова

Становници врањских предела одувек су се поред земљорадње бавили и сточарством. У погледу овчарења нарочито су познате области Пољаница и Горња Пчиња. На Варденику (у Масурици) такође су напасана многобројна стада.

За многе Пољанчане чување оваца је све до наших дана било основно занимање. У XIX пак столећу многа домаћинства су имала и по 150 оваца. На пољаничкој испаши чувани су и овнови за солунску пијаци. Мада су природни услови за чување стоке прилично повољни, сточарство у Пољаници је све више у опадању. Стада су све малобројнија, а у неким насељима, на жалост, ретка.

Пчињани су од старине познати као сточари. У XIX веку на планинским обронцима, ридовима и брдима пасло је на хиљаде оваца. Године 1878. Горња Пчиња се нашла поред српско-турске границе, па је гајење оваца почело да стагнира. Међутим и након другог светског рата овде је било много оваца. Године 1950, на пример, у трговишком срезу у 39 села било је више од 43.000 грла оваца. Предео је, заиста, погодан за сточарско привређивање. У горњопчињским селима: Радовници, Сурлици, Црној Реци, Црвеном Граду, Новој Брезовици, итд. постоје пространи пашњаци у близини насеља. Али и овде је све већи одлив младе радне снаге, што се негативно одражава на сточарство.

Од значаја је и чињеница да су пчињски сточари зими у доба Турака терали своја стада на зимовник (зимска испаша) у кумановске пределе. Лети су пак на пчињске пашњаке на летњу испашу дотеривали многобројна стада: Јуруци, Цинцари, Врањанци, Албанци и други.¹

Називе оваца и овнова записивао сам у Горњој Пчињи, Пољаници и врањском Поморављу у 1972. и 1973. години. На целом терену нисам могао да уочим неке битније разлике у структури и значењу речи. Некад је у питању само акценат. У поморавским

¹ Јован Ф. Трифуновски, Горња Пчиња. Београд, 1964, стр. 78—79.

селима, нпр., црну овцу називају *кóтле*, а у Пољаници (Дреновац) *котлѣ*. Старије називе замењују овде-онде новији. За белу овцу црних ногу постоји назив *кондурка*, али и *ципеларка*. Известан број назива је изузетно распрострањен, па их наводи сваки информатор (зрнка, окица, руде и др.). Овцама и овновима дају се и људска имена: Дана, Достанче, Ђукица, Ташко, Цветко, итд.

Сачувани су и називи страног порекла. Нешто је остало од Влаха сточара (вакла, вакица, тумбе). Поједине речи су турцизми: була, караца, тулбенка. Назив *назл'нка* је персијско-турског порекла. Персијски *наз* (нежност, красота) + турски — *ли* = *назли*.

Могиви за називе оваца и овнова у врањском локалном говору су многи и различити. То су називи према боји вуне и њезиним нијансама (беце, бистра, мурга, ц'клоша); према дужини и квалитету вуне (грањка, руда, ћосемица); према глави, у првом реду према губици (белонска, бреза, зрмко); према времену млађења (ђурђевче, недељка, раник); према роговима (брдак, качор, шутил); према ушима (клапоушан, чепил); према репу (белорепка, врторепка, краткорепка); према другим особеностима (дроња, минђуша, седларка), итд. итд.

НАЗИВИ ОВАЦА И ОВНОВА:

Балабáн, — крупан ован, најкрупнији у стаду.

Вéкица, — бела овца.

Бéлка, — овца изразито беле вуне.

Белоглáвка, — црна овца беле главе.

Белонóска, — овца изразито беле губице.

Белорéпка, — црна овца белог репа.

Белу́ша, — бела овца.

Белушáнка, — бела овца.

Бéлча, — бео ован.

Бéлче, — мала и бела овца.

Бéнка, — сура овца?

Бéце, — бело јагње.

Бéцка, — бела овца; ређе: бела овца црна око очију.

Бéцко, — бео ован.

Бѷза, — овца која је близнила; или овца (јагње) која је оближњена — „која се ојагњила заједно сас сестру или брата“.

Бѷзе, — јагње, једно од двоје близнади.

Бизóнка, — овца крупне и кудреве главе.

Бíстра, — изразито бела овца.

Боровѷнка, — црна овца.

Бргонóга, — брза овца, „која много трчи у штету“.

Брдáк, — ован чији су рогови вештачки извијени увис.

Брэза, — црна овца која има белу пругу око главе; или бела овца црне пруге око главе.

Брзóнка, — брза овца, „не може овчар да гу стигне“.

- Бúла, — овца са густом и дугачком вуном на челу.
 Бúлче, — јагње са густом и дугачком вуном на челу.
 Бúле, — овца која има белу или црну флеку на челу.
 Бúце, — овца дугачке вуне на челу.
 Вáкица, — бела овца, а црна око очију.
 Вáкла, — овца гараве губице.
 Вéзе, — живахна овца, „везе кад иде“.
 Вéверица, — овца дугачког репа.
 Велíка, — овца која се ојагњила на Велигден (Ускрс) или немотивисано.
 Весéлка, — живахна овца, „трчи испред стадо“.
 Врáнка, — црна овца.
 Вртогла́вка, — овца која врти главом.
 Врторéпка, — овца увијеног репа („сас увртен реп“).
 Гаврáнка, — сасвим црна овца.
 Гајтáнка, — изразито црна овца, „млого црна овца“.
 Гајтáноша, в. гајтанка.
 Гáјте, — црно јагње или мала црна овца (хипокористик од гајтанка).
 Гáле, — црна овца.
 Гáља, — изразито црна овца, „од црноћу ву се сија вуна“.
 Гаврáнка (гавранка), — овца црне вуне.
 Гарúша, — изразито црна овца.
 Гáрча, — бео ован црне главе; црн ован беле главе.
 Гáроња, — в. гарча.
 Гúве, — црна и гриваста овца (хипокористик од грива).
 Голúпка, — овца сиве боје.
 Грáнка, — овца дугачке вуне, „вуна ву дл’га и и грањаста је“.
 Грúвка, — црна овца са белом пругом око врата.
 Грúвоша, — в. гривка.
 Грúвча, — црн ован, бео око врата.
 Грúвоња, — в. гривча.
 Грлоша, — црна овца, има белу белегу на грлу.
 Грóзда, — бела овца, али са густим црним флекама по телу.
 Гроздáнка — бела овца, али са густим и црним пегама.
 Дзвонáрка, — овца која носи звоно.
 Длгорéпка, — овца дугачког репа.
 Длугорéпка, — в. длгорепка.
 Дрóња, — слаба овца, „дроњава“, „на грбину ву отпадне вуна“.
 Дрóње, — сасвим кржљава овца.
 Дрóњка, — в. дроња.
 Дукáтка, — овца жућкасте вуне; веома лепа овца.
 Дúбла, — лепа овца.
 Дукáче, — јагње жућкасте вуне.
 Дукáтоша, — в. дукатка.
 Душáнка, — овца која се ојагњила на задушницу или немотивисано.
 Ђóка, — бео ован црне губице.
 Ђóкуша, — бела овца црне губице; бела овца црна око очију, „ђокеста овца“.
 Ђурђа, — овца која се ојагњила на Ђурђевдан.
 Ђурђéвче, — јагње које се ојагњило на Ђурђевдан.

- Жа́рка, — бела овца са жућкастим пегама.
- Жи́руша, — овца која води стадо на храстов жир, „млого трчи у жир“.
- Жута́јка, — овца жућкасте вуне.
- За́јка, — овца дугачких ушију.
- Звезда́, — бела овца, али има црну вуну на глави, или немотивисано.
- Звезда́нка, — в. звезда.
- Звезда́, — бела овца, али има црну вуну на глави, или немотивисано.
- Звезда́нка, — в. звезда.
- Зе́ка, — овца зеленкасте вуне.
- Зо́ра, — овца која се ојагњила у зору, или немотивисано.
- Зрмко́, — бео ован црне губице; црн ован који има белу вуну на глави.
- Зрмча́, — в. зрмко.
- Зрнка́, — бела овца, има црне пеге на глави.
- Зрнци́лка, — в. зрнка.
- Зрнци́л, — бео ован, има црне пеге на глави.
- Зулумка́а, — немирна овца, „иде у штету и прави зулум“.
- Кара́ца, — црн ован.
- Калове́рка, — немотивисано.
- Калча́, — бео ован, око очију има жуте пеге.
- Капо́ша, — овца која има густу и дугачку вуну изнад чела.
- Кацавџи́нка, — црна овца.
- Качо́р, — ован са три или четири рога.
- Китка́, — црна овца белог репа; бела овца црног репа; овца која има леп
прамен вуне на глави.
- Ки́та, — в. китка.
- Ки́те, — в. китка (хипокористик од китка).
- Конду́рка, — бела овца црних ногу; црна овца белих ногу.
- Коња́рка, — крупна овца.
- Котла́јче, — овца крупног вимена, „сас млеко пуни котлајче“.
- Котле́ (Котле́), — црна овца, „црна како котличе“.
- Кратко́репка, — овца кратког репа.
- Крста́, — црна овца, на глави има беле пеге у виду крста.
- Крста́нче, — црно јагње, има на глави белу пегу у виду крста.
- Крсте́, — в. крстанче.
- Ку́ска, — овца кратког репа; мала овца.
- Кусоре́пка, — овца кратког репа.
- Клапоу́шка, — овца дугачких, надоле опуштених ушију.
- Клапоуша́н, — ован дугачких, надоле опуштених ушију.
- Лакса́, — живахна овца, „свуде се мува“, „гледа да изласка, да побегне“.
- Ли́са, — бела овца с тамном пругом на глави; црна овца са белом пругом
на глави.
- Ли́ска, — в. лиса.
- Лубе́нка, — кратка и дебела овца.
- Лубе́нче, — кратко и дебело јагње.
- Лу́ле, — овца кратких ушију.
- Мани́стра, — бела овца, има црне пеге на губици.
- М’сти́лка, — овца црне вуне, али овде-онде виде се бела влакна.

- Мéда*, — бела овца, али има жуте пеге око очију.
Мéдоша, — в. меда.
Мéдоња, — бео ован, али има жуте пеге по губици („медест“).
Мерíмац, — ован мерино расе.
Мерíмка, — овца мерино расе.
Мíзе, — бела, крупна и лепа овца; црна овца глатке главе; умиљата овца.
Минђуша, — овца која има израслине на ушима или до ушију.
Младéнка, — овца која се ојагњила на Младенце.
Мркúша, — бела овца црне губице,
Мркча, — бео ован црне губице.
Мркушáн, — в. мркча.
Мркша, — бео ован црне главе.
Мúрга, — овца мургасте вуне.
Мургáн, — ован мургасте вуне.
Мúргоња, — в. мурган.
Назл'нка, — веома лепа овца.
Назл'нко, — изузетно леп ован („украс у стадо“).
Назл'нуша, — в. назл'нка.
Назл'нче, — лепо и умиљато јагње.
Недонóска, — кржљава овца, која се пре времена ојагњила.
Окица, — црна овца која има беле пеге око очију.
Орлоглáвка, — црна овца беле главе.
Пáтрвка, — овца кривих („патрвих“) ногу.
Пúсарка, — лепа овца; немотивисано.
Плáвоша, — овца у које је вуна на врху плавичаста.
Плавушáнка, — в. плавоша.
Пúпе, — мала, кржљава овца.
Пúтоша, — црна овца која има беле пруге на ногама; бела овца која има црне пруге на ногама.
Пéроша, — црна овца у које је бела пруга преко леђа.
Ранúк, — јагње које се прво ојагњило.
Ранúче, — јагње које се рано ојагњило.
Ранúца, — овца рано ојагњена.
Рáпка, — бела овца која има црне пруге по телу; црна овца, али се овде-онде виде беле пруге: живахна овца.
Рéдена, — „овца сас вуну на редови“.
Рéза, — в. редена.
Рéса, — овца која на гуши има израслине.
Рéска, — в. реса.
Рíба, — дугачка („рибаста“) и лепа овца.
Рогúша (Рагúша), — рогата овца.
Рогáн, — ован дугачких рогова.
Рúда, — овца кратке и густе вуне, обично црвенкасте.
Рúде, — хипокористик од руда.
Рúса, — овца црвенкасте вуне.
Рúско, — ован црвенкасте вуне.
Сéдлоша, — црна овца која има белу пругу преко леђа; бела овца која има црну пругу преко леђа.

- Седларка, — дугачка овца с угнутим леђима.
 Сиромашче (у Пољаници Сиромаче), — јагње коме је при јагњењу угинула мајка.
 Сорка, — овце суре вуне
 Сугарица, — овца која се касно ојагњила.
 Сугарица, — овца која се касно ојагњила.
 Сурка, — овца суре вуне.
 Торка, — овца која се ојагњила уторак.
 Тривунка, — овца која се ојагњила на Св. Тривун.
 Тропаталка, — овца која носи звоно, „тропатало“.
 Тулбѣнка, — овца која има много вуне на предњем делу тела.
 Тумба, — кратка овца, „тумбаста“.
 Тумбе, — в. тумба (хипокористик од тумба); може бити и овца са много вуне на глави.
 Ћеремитка, — овца боје ћерамиде; овца жућкасте губице.
 Ћеремиче, — в. ћеремитка (хипокористик).
 Ћосѣм, — ован који се не стриже.
 Ћосемича, — овца која се те године не стриже.
 Ћулумича, — овца која на челу има дугачак прамен вуне.
 Ћулумка, — в. цулумица.
 Убавѣнка, — лепа овца.
 Убавуша, — в. убавенка.
 Убавѣноша, — в. убавенка.
 Узда, — црна овца, бела око ушију.
 Уле, — овца која се издваја из стада и чини штету у пољу.
 Ц'клоша, — овца црне и сјајне вуне, „ц'кли ву се вуна“.
 Цвѣћка, — црна овца са праменом беле вуне на глави.
 Цика, — потпуно црна овца.
 Цина, — в. цика.
 Ципула, црна овца, једна нога јој је бела.
 Црнојка, — изразито црна овца.
 Цуца, мала и дебела овца.
 Чѣпе, — обично црна овца, која има беле пеге на ногама.
 Чарѣпка, — црна овца белих ногу.
 Чепил, — ован кратких ушију.
 Чижма, — бела овца црних ногу.
 Чипак, — ован кратких ушију.
 Чупан, — в. чипак.
 Чупко, — в. чипак.
 Цуце, — мала овца.
 Шарѣ, — шарена овца.
 Шарка, — в. шара.
 Шугил, — ован без рогова.
 Шутко, — в. шугил.
 Шопка, — крупна и дебела овца; или овца купљена у Шоплуку.

Résumé

DE LA TERMINOLOGIE ONOMASTIQUE DE LA REGION DE VRANJE

— *Noms donnés aux brebis et aux béliers* —

L'auteur cite deux cents noms donnés aux brebis e aux béliers dans les région de Vranjsko Pomoravlje, de Poljanica et de Gornja Pčinja.

Momčilo Zlatanović

РАДОШ ТРЕБЈЕШАНИН

СУСРЕТИ БОРИСАВА СТАНКОВИЋА И РАДОЈА ДОМАНОВИЋА

На овом месту покушаћу, у кратким потезима, да осветлим сусрете Борисава Станковића и Радоја Домановића, две веома значајне књижевне личности с краја XIX и првих деценија XX века. Сматрам да ће овај мој прилог бити од користи за изучување проблема додиром и сусрета међу нашим истакнутим књижевницима, а посебно значајних књижевника Боре Станковића и Радоја Домановића.

I

До првог сусрета Боре Станковића и Радоја Домановића дошло је крајем јула 1896. год. у Врању, где се Домановић налазио на служби као професор Врањске гимназије. Наиме, приликом извођења драмског дела „Милош Обилић“, које је давало неко путујуће позориште, Домановић је критиковао глумце што им Милош испада као нски турски великаш, јер се вели „много клања цару Мурату“.¹ У разговор се умешао и Бора Станковић, који је заступао мишљење да је Милош Обилић најбоље приказан у Његошевом Горском вијенцу. То мишљење заступали су професори Нишке гимназије и истицали да је народни песник више идеализовао Марка Краљевића а мање верно приказао Милоша Обилића. Том приликом је Станковић рекао да у Пчињи постоји предање о кнезу Лазару и Милошу Обилићу. Домановићу су се допала ова Борина размишљања те је њихово познанство имало услова да буде трајно, топло и конструктивно. Најесен исте године, Борисав Станковић је отишао у Београд да студира правне науке.

Домановић у Врању није могао схватити противречности једне турске паланке у времену њеног националног ослобођења и уласка у токове замене феудалних односа капиталистичким формама живота и стварања. Домановић је остао патријархални чувар сеоске идиле. И Бора Станковић је патријархални бранилац али грађанске породице и класе која нестаје, слично Балзаку, који напада фран-

цуску буржоазију не зато што је мрзи, већ зато што не уме и нема снаге да се одржи на позорници живота. У тим дистанцама наћи ће се ова два наша великана, на тим релацијама конфликтовати и оба чезнути за једним бољим друштвом, бриљантнијом Србијом у којој неће бити ни хајдука ни дангаша, ни прљавих свекрова, ни слепих политичких и државних вођа.

Домановић је остао, после Борина одласка, у Врању још свега два месеца дана. За то време написао је 1896. год. у Врањској Бањи приповетку „Смрт“. Та сличица из сеоског живота указује на Домановићеве трзаје и буне против смрти и трагичних људских до-трајавања која неминовно долазе. Породична лична сета, ненаметљива, али, која виче изазовом, налази удар у камену Домановићеве душе и бљешти вапајем за редом и поретком у друштву људском. Те поруке има и у Бориној литератури, али нешто друге боје и креације — за лепотом која је младост. Ти изазови побуђивали су Домановића да отворено призна Бори Станковићу: „Нико као Бора није ме могао тако одушевљавати за месечину, ноћ, дуга путовања, за људско спокојство које, иако го нема, ипак сви прижељкујемо“.²

Домановић и Станковић су се поново срели у Врању. Било је то 19. јануара 1898. год. када је Врање прослављало двадесетогодишњицу свога националног ослобођења и присаједињења Србији. Свечаности је присуствовао краљ Александар Обреновић са три своја министра. Из Лесковца је на свечаност дошао и Домановић уз то још и да врати посету колегама из Врања који су га у мају 1897. год., приликом ђачке екскурзије, у Лесковцу посетили и бранили пред судом и министром просвете од тужби адвоката Косте Јанковића коме је Домановић вратио „столицу за столицу“, и од свога директора, Косте Ивковића, који је о овој тучи известио министра просвете са предлогом да се Домановић казни „због јавног скандала“.³ Са Домановићем дошли су у Врање и остали предавачи из Гимназије у Лесковцу, а и наставници осталих јужносрбијанских гимназија. Из Београда је дошао и Бора Станковић са повлашћеним викенд возом намењеним специјално за Врањанце који живе у Београду. Сада је Бора Станковић потражио Домановића пошто је о њему и у Београду чуо доста лепих речи, па му је састанак са њиме био драг. Станковић је одвео Домановића у свој породични дом. Академик Коста Тодоровић, проф. универзитета, ученик Гимназије у Врању, рекао ми је 1972. год. у Београду да се у Врању о тој посети Домановића Борином дому причало у ђачким редовима касније са пуно симпатија. Станковић је понудио свога госта вином и Домановић је, одиста добар певач, запевао песму „Девојка је соколу гору запалила“. Бора је био слабији певач, али је и он певао.

¹ Академик М. Ибровац, проф. универзитета саопштио ми је 1972. године да се о овоме сусрету Домановића и Станковића дуго после њихова одласка говорило у Врању. У то доба Врањанци су сматрали да је Станковић разговарао са Домановићем „као са предавачем“, иначе је Бора „више волео Марка Краљевића него Милоша Обилића“.

² М. Ибровац, усмено саопштење из 1972. год. у Београду.

³ ДА СРС МПС Ф XIV — 32/1897. год.

II

Домановић је отпуштен из државне службе 14. јула 1898. год., јер није имао професорски испит положен. Он одлази у Крагујевац код својих, а крајем исте године Дамановић одлази у Београд и посвећује се публицистици. Станковић се тада налазио на трећој години студија. Те године му је Радикална штампарија објавила збирку приповедака „Из старог јеванђеља“. У то време највише ће Станковић друговати са Домановићем. То је одиста занимљиво кад се зна да су се у мало чему слагали. Станковић није имао ни звука ни јаука за политику, а Домановић ни гласа ни јава за психоанализе људских судбина и личности. Домановић је из свог дела избацио жене. И када их је поменуо карикирао их је, чак и своје рођене тетке. Станковић није имао странице без жене, удовице, девојке. „побегуље“, певачице, мотикарке, измећарке и сл. У једном су се одиста слагали: у љубави према српској прошлости, патријархалној етици и породици. Домановић је писао приповетку „Ја сам Србин“. Станковић је то другојаче формулисао, он жуди за оним што је старо, што на суви босиљак мирише. Можда су их сродиле и ородиле те емоције, а оне нису без дубине и грамадних димензија, без крикова и потреса, без чаробних моћи, које оплођују људску акцију и егзистенцију.

Бурне политичке трзавице и друштвене противречности померале су и људске ставове и погледе на свет. Растрзали су догађаји емотивна и сензибилна срца уметника. Домановић је све више ишао у политичку сатиру, а Станковић у људску трагедију нестајања и пролазности лепоте, младости, чедности, етике и породичне поетике. Године 1900, почиње Станковић објављивати роман „Нечиста крв“, а 1902. у првим бројевима Српског књижевног гласника објављује „Коштану“. Домановић одмах иза „Коштане“ објављује своју „Страдију“. То је зенитни врх његовог обрачуна са династијом Обренсвића, са министрима, полицијом итд. И као да је Домановић зажелио и пожелио да читаво његово друштво пође истим стопама, за њим или са њим, у урагански лом друштвене смене и промене. Пошао је са њим само Јанко Веселиновић, и он — обазриво и шкрто. Домановић сада сумња у српске књижевнике, чини му се да се „продају“. Негде баш ове 1902. год. Домановић је био начуо да је Станковић нешто штампао у часопису који је тајно субвенирала династија. И једном приликом, када је Станковић ушао у одају, у којој су Веселиновић, Брзак, и други играли билијара и поздравио присутне, Домановић је добацио:

— Лако је теби када штампаш за дукате!

Станковић се запрепастио и јекнуо:

— Шта кажеш, Радо?

Продао си се, одговорио је Домановић и продужио играње.

Станковић је плануо и полетео своје „милом Раду“. Једва су га задржали. Станковић је био у то време физички одиста врло јак. Налазећи се у рукама својих другова Станковић је понављао:

— С'г ћу га изедемо... С'г...

Станковића је одиста тих дана звала у двор краљица Драга и нудила му материјалну помоћ „да оде у иностранство ради одмора“, али Станковић то није прихватио.

Догађаји у Русији 1905. године нашли су одјека и међу српским књижевницима. Ове године је из Београда упућена у Москву петиција против хапшења књижевника Максима Горког. Протес су потписали поред осталих и Станковић Борисав и Домановић Радоје.

Није заборављена ни превазиђена и освета књижевницима приврженим Обреновићима. Александров конзул у Приштини, Бранислав Нушић, пребацио се у Нови Сад и тамо запослио. Напредњаци, сменом династије, нису савладани ни покопани. Они у јесен 1904. год. користе ове и сличне противречности и у свом листу „Правда“ објављују 14. новембра једну белешку у којој тенденциозно тврде да су београдски књижевници одржали конспиративни састанак и на њему решили да емигрирају у Нови Сад и тамо затраже од српског патријарха по један манастир у коме би се сместили и прехранили до бољих дана. У белешци је означено да су ову одлуку донели и потписали: Борисав Станковић, Јанко Веселиновић, Драгутин Илић, Петар Кочић, Невесињски, Никола Јанковић и други.

Домановић се нашао побуђеним да раскринка ову „Правдину“ вест, јер сви ти „потписници“, књижевници, били су његови другови, многи од њих као Јанко Веселиновић на пример, и саборци — љути радикали, па је преко радикалског листа „Самоуправа“ упутио својим најближим друговима и најмилјим књижевницима — Веселиновићу и Станковићу, 14. новембра кратко питање — да ли су они одиста донели такву одлуку и потписали је, па ако јесу, било би пожељно да се од ње одрекну и нагласио: „...За мене је јасно да вас двојица нисте ни у ком случају могли бити сагласни са горњом одлуком, ако је уопште донета. Држим да је „Правда“ намерно измислила и конференцију у одлуку, а та шала ни у ком случају није наивна. Њом се, очигледно, иде на то да се данашњи режим представи свету као назадан и свиреп према људима од књиге, а у том случају имена вас двојице су врло нетачно употребљена“.

Станковић и Веселиновић сматрали су „Белешку“ у „Правди“ и Домановићеву опомену безвредним појавама да би се због тога узбуђивали и било шта одговарали. Домановић је наљутило њихово ћутање, па је поново и још оштрије иступио. Овај његов други напис у „Самоуправи“ сведочио је о режимском ангажовању што је Бору Станковића нарочито љутило. Веселиновић је и даље ћутао. Домановић је љутито писао:

Књижевницима Јанку Веселиновићу и Борисаву Станковићу

Упутио сам на вас двојицу, искрено, без икаквих задњих намера, питање јесте ли читали у „Правди“ белешку о излишним људима у Србији који ради комада хлеба морају ићи преко у какав манастир. Та белешка „Правдина“, опет понављам, није наивна. Очигледно је шта се са њом хоће, а ја никако не могу да будем равнодушан да неко употребљава ваша имена за тако рђаве смерове. Вама је „Правда“ овом белешком нанела неправду, она вас овим денунцира, а ја вас на то упозоравам. Ја см искрено хтео да вас одвојим од људи који вам се праве пријатељи а могу да за љубав својих политичких спорова жртвују и ваша имена, и да вас пред јавним мњењем представе онако ружно, као што је „Правда“ оном белешком учинила.

Никога ја не мрзим, а вас двојицу не само да не мрзим већ имам разлога да вас волим...

Ви имате да одбијете од себе оно што вам „Правда“ подмеће или да ћутањем признате, да је она одлука тачна и да ви за њу имате разлога.“

Српски књижевници, из сада формираног круга Борисав Станковић и Јанко Веселиновић, са негодовањем су читали Домановићеву другу опомену. Јанко Веселиновић, који је био радикал и у много чему близак Радоју Домановићу, уздржавао се од сваке полемике преко „Самоуправе“ о положају српских књижевника после мајског преврата 1903. године. Изазов Домановића и остали су сматрали његовим тренутним узбуђењем и знајући га као плаховита, а волећи га као одиста искреног друга, став Веселиновића као да су одобравали. Настојање „Правде“ да распру распали није успело. Она им је понудила своје странице за одговор Домановићу али су то они одбили. Веселиновић је чак и усмено покушао да смири свог друга и пријатеља Домановића. Немам података како је Домановић ту поруку прихватио. Можда би и престао са даљом полемиком да се није јавио Борисав Станковић са писмом Домановићу преко „Самоуправе“.

Полемiku је, дакле, започео Борисав Станковић у своје име и без већих претензија, искључиво информативно. Оно што је побудило Станковића било је Домановићево политичко ангажовање и постављање полемике на релације радикалске владајуће политике. Руковођен тиме он је у свом одговору упитао Домановића да ли у својим написима иступа „као овлашћени бранилац данашњег режима“ или „као приватно лице“, закључујући да од тога одговора и његов „зависи начин одговора“.

Домановић је одговор Станковића схватио врло једнострано, не као одговор књижевника већ као провокацију политичара који користи одређену ситуацију да подвргне приговору савремени режим који о положају српских писаца не води довољно рачуна. Домановић је одмах, сутрадан, у „Самоуправи“ одговорио Станковићу:

⁴ Полемика се водила преко „Самоуправе“ крајем 1904. год. у новембру и децембру. Текст полемике је аутентично преписан правописом којим га је штампала „Самоуправа“, са подвученим текстом, односно написаним курзивом.

„Ја се никада не бих стидео да браним данашњи режим... Данас су на влади радикали а Ти ваљда знаш (Станковићу, подвукао Р. Т.) да сам и ја радикал. То ти је бар јасно.“

У даљем излагању Домановића оптужује Станковић да му намеће полемику са тенденцијом сумничења и оптуживања пред јавним мњењем па наставља:

„То ти тек не можеш, јер сви они чијег би се суда страшио, били су са мном заједно у борби против прошлих режима, а ти са нама ниси био. Не замерам ти, али бар онда буди политички скромнији. Ако си ме често одушевио твојим причама како шуште шалваре и жуборе потоци, то ти нимало не даје правда да овако нескромно, питаш мене: јесам ли овлашћени бранилац режима. Ја сам ти упутио питање као човек, као пријатељ, како теби тако и Јанку. Побуде су моје пријатељство и љубав према земљи с друге стране.“

Можда су намере Домановића биле одиста добронамерне и да је својим дојучерашњим нераздвојним пријатељима писао искрено, али његов тон и постојећа политичка клима пружили су основа да се у то посумња.

Домановићев одговор није задовољшио Борисава Станковића, књижевника, који није имао слуха за политику. Одговорио му је 23. новембра 1904. године преко радикаоског листа „Самоуправе“. То писмо доносим у целини, јер је врло карактеристично не само за познавање стања српских писаца у новом режиму већ пружа и досада неке непознате биографске податке Борисава Станковића. Они су у толико вреднији што су аутентични, изнети лично руком самог Борисава Станковића.

Радоју Домавићу, књижевнику

Писац поменуте белешке у „Правди“ нисам, пошто до сада нисам био сарадник никаквог политичког листа. О „конференцији“ није ми познато, као ни о одлуци. Али, сада, изазван, поменуту белешку о „Сувишним људима у Србији“ примам, слажем се са њоме и одобравам потребу мога имена у њој.

А разлога за то ево:

Када сам за време бившега краља и краљице био изабран за њиховог питомца, ради упознавања стране литературе, пред полазак био сам денунциран. Денунцијација је била у овоме: да мислим да идем и Женеви и потајно ступим код данашњег краља. И тада и сада, када бих имао рачуна да овако шта признам, одбио сам и одбијам. То мој посао није, нити ће бити.

После 29. моја привремена влада послала ме је на страну. Чак са већим задатком, него што бих пре имао: са стипендијом из Министарства Просвете и из Министарства Финансија, поред моје плате још и једном помоћи у виду месечног хонорара за „Финансиски Преглед.“

А сад ево што се дешава:

Г. Милић Радовановић, министар финансија одузима ту помоћ из „Ф. Прегледа.“ Али не само да се ја о томе на време у Паризу не извештавам, већ за то не зна ни мој начелник. Г. Сава Кукућ. Кад сам га пред Нову годину, чувши за то с приватне стране, упитао и потужио му се, он ми одговори: *да он то прво од мене чује и да он о томе не зна ништа.* И кад сам, на основу таквог одговора свога надлежног, у Паризу и даље остао, и даље задржао све издатке из рачуна мога прихода, после два месеца, место новаца, добијем извештај: *да ми је заиста помоћ одузета и да је заиста о томе постојало г. Радовановићево*

решење још пре четири месеца. Одмах сам на овакво понашање не због самог одузимања помоћи, већ због неизвештавања о томе, послао г. министру Финансија оставку на државну службу. Оставку нису уважили, већ ми се начелник извинио, уверавајући ме, како заиста о томе решењу није знао. Помоћ ми је послата још за два месеца. У томе је и нови буџет донесен и у њему партија на „Финансиски преглед“ била укинута и тако сам остао на цедилу и сада, нека се замисли мој положај у Паризу, па још и са породицом!

Даље:

Кад сам се данашњем министру финансија г. Пачу-у обратио с молбом за продужење осуства да бих довршио започети посао, јер усљед оваквог ненадног одузимања помоћи, усљед трзавица, испраћаја породице, коју сам морао натраг да враћам, мора се сваки посао да напушта — на ту молбу, којом сам га, пошто сам изложио све ово, молио: да, ако он може и нема кредит, нека ову ствар изнесе пред Министарски Савет, и онда да ми се пошаље извесна сума како бих могао платити дугове које сам учинио на основу писама свога начелника задржавајући се и даље у Паризу. И, уопште да ми се, регулише овај двогуби положај: *писар Министарства финансије са стипендијом Министарства Просвете.*

На ову молбу добио сам једно званично писмо државног правобраниоца г. Мих. С. Динића. Ненадлежно, пошто он мој шеф није, без нумере, без жига и у коме ми се поред осталих разлога, због којих се не може г. министар одазвати мојој молби, изводи још и овај правни разлог: зато што ми он ту помоћ „није ни дао, ни одузео!“

После десетину дана добија наше посланство депешу министра спољних послова г. Николе Пашића, којом се имам *репатрирати*. Од посланства зато добијам писмо за конзулат. У конзулату ми се написано саопшти да ми се више од 80—100 динара не може дати, а усмено ми рекоше: *да је и то сувише, јер кад се репатрирам, онда добијам само карту, и то онда, када буде воз полазио.* Одмах сам по други пут послао оставку на државну службу, а у исто време и јавни протест преко оvd. „Дневног листа“. И ово моје понижавање и као државног чиновника и као књижевника ни твоју, нити ичију толиких пријатеља и познаника бар пажњу да сврати!

Па даље:

Вратио сам се у раскућену кућу, не свршивши ништа, са друговима без своје кривице, и понижен. Отишао сам у министарство финансија да и лично протестујем. Одговорено ми је: да је за то морао министар спољних послова да ме репатрира што је министар просвете г. Љубомир Давидовић одговорио моме министру, кад га је овај упитао о мени: „*како ја никаква посла немам са министром просвете*“. Дакле, према томе изишло је да сам без ичијег знања, и без икаква посла дунуо у свет!

Министар просвете, г. Љубомир Давидовић после дужег одупирања кад сам отишао узео је списак питомаца, па кад је међу осталим питомцима видео и моје име, почео ми се извињавати, обећавати да ће се заузети да се све поправи!

Али, после тога, не само да није ништа поправљено, него кад сам се своје министру г. Пачу-у јавио, да га уверим како стоји са тврђењем министарства просвете, а да му целу ствар објасним, не само што ме није хтео примити већ ми је поручио: „*да неће да ме прими и да идем онамо и да се јављам ономе министру чији сам питомац и био.*“

По трећи пут сам поднео оставку. После тога зват сам у министарство где ми је саопштено да ћу бити премештен у министарство правде, у суд. Одбио сам, наводећи: да сам свршио економско-политички одсек, дакле да је моја струка административна, а не судска, и поново замолих да ми се оставка уважи. И ова оставка ми је враћена, и тражена друга, проста, без икакве мотивације. На то нисам могао пристати, већ сам замолио да онда будем отпуштен из државне службе.

Ти си, Радоје, за све ово зано. Знао је и г. Аца Станојевић, и г. Стојан Протић, и г. Љубомир Давидовић, и г. Љубомир Стојановић, и г. Јаша Продановић, и г. Добра Ружић, и толики други. Дакле, углавном, представници данашњег режима. Од свих добио сам искрено саучешће и обећање... И онда овакву и оволику недаћу, а поред мојих квалификација, поред имена и поред толиких пријатеља ја не могу ничим другим да објасним, до да сам постао — сувишан! И ето зашто помениту белешку у „Правди“ „О сувишним људима у Србији“ примама и слажем се с њом.

Борисав Станковић, књижевник

У свом одговору који је објавио другог дана у „Самоуправи“ Домановић кори Станковића да је „размажен“, да тражи да свака „пореска глава у Србији купи по једну његову књигу“, да „не може имати плату касационог судије“, итд. Домановић пребацује Станковићу што није „свестан судбине књижевника“, јер је „књижевник обавезан на тешкоће које из овог позива проистичу“, додаје да Станковић није „материјално патио ни пре 29. маја“ и убеђује Станковића: „Држава има и других и пречих послова и на прече издатке да мисли него на твоје приче“. Домановић пориче да стоји истина да је у Србији „настало тешко стање за српске књижевнике после 29. маја“ те наводи за то доказе: „Ето, Веселиновић има од државе годишњу плату од 5.000 динара, љуба Ненадовић преко 4.000, а Глишић Милован 4.800 динара“, итд. На крају свог жестоког одговора Домановић указује Станковићу на судбину и већих књижевника, на Пушкина и Достојевског, на пример, „који су се“, вели „борили за бољу будућност руског народа без кукњаве и у тој жртви умрли“.

Полемику је сам Станковић усмерио на субјективне колосеке истичући свој сопствени проблем и карактеришући га као општи са оним да се солидарише са „Правдином“ белешком. Домановић је пошао другим путем, путем карикатуре и суђења лично Борисаву Станковићу што личне проблеме дистанцира у политичке поларизације карактеристичне за писце који су настојали да „буду беспратниј“ или се у страначким страстима заборављали до те мере да су и уметност њој потчињавали и тиме је доводили до руба вулгаризације. Домановић је истицао да је писац самим тим што се за књижевност определио у исто време определио и за жртву.

Бора Станковић је увидео у Домановићевом одговору не само неразумевање већ и раскринкавање за које је Домановић био толико способан да је оно могло постати катастрофално за ауторитет једног књижевника. После саветовања са Веселиновићем, Глишићем и другим, Станковић је имао да прекине дискусију и да Домановићев одговор прихвати као задњу реч ове полемике која је могла поћи и лепшим путем, путем теоретске анализе функције књижевника у људском друштву и формирања коначног афинитета према критеријуму одређивања квалитета једног књижевног дела. Међутим, то се није десило. Станковић је одговорио Домановићу кратко, увредљиво и себи својствено — тврдокорно:

⁵ „Самоуправа“ од 23. новембра 1904. год.

„Радоју Домановићу књижевнику,

Твојим јучерашњим писањем ти: или не знаш шта хоћеш или заиста имаш некакву улогу, и онда је човеку немогуће да с тобом има посла.“

„Самоуправа“ је прекинула полемику и Домановић је остао дужан Станковићу један одговор који би могао бити жесток по много чему. Како је Домановић могао и умео увредити књижевнике, зване „хонорарције“, види се из свега једне једине реченице, коју је упутио књижевнику Зарији Поповићу, бившем учитељу у Врању одмах иза 1878 године а и нешто раније. Сиже ове цртице је у томе што, када је Домановића упитао министар просвете — радикал Љубомир Давидовић, на које место у државној администрацији да га постави како би могао одужити своје дугове, Домановић је одговорио:

„Поставите ме за Зарију Поповића!“

Догађаји који су се ређали после 1904. године управо од краја ове године када је планула и усахла полемика између Домановића и Борисава Станковића, наша, у то време два одиста најпопуларнија књижевника, нису скретали са колосека буржоаско демократског парламентаризма у коме је књижевност остала ствар књижевника, управо, јер је „држава имала и пречих послова“, како је то Домановић саопштио Станковићу. И не само то, већ су за књижевност настали и тежи дани, а за публицистику још тежи, могли су живети и делати само режимски листови, или, пак, они полуполитички или аполитични у смислу страначких, идеолошких и династичких трвења и брусења. Постојање публицистике је доминантно битно за развој књижевности. У то време сва књижевна дела српских књижевника објављена су баш у страначким или књижевним публикацијама. Нестало је жучних полемика, политичке сатире, нестало је деоба књижевника на ове или оне, нестало је разговора о функцији књижевности и књижевника у судбини друштва и нације. То је осетио и Домановић али он више није имао снаге да се домогне новог књижевног жанра или нађе тему за ону врсту књижевности коју је неговао до 29. маја 1903. г. Треба му веровати да је био искрен када је рекао: „Умре краљ Александар, умре и моја прича. Сад ми није више ништа остало сем да напишем дело „Александар Обреновић по други пут у Србији.““ Али ни зато није имао снаге, физичке у првом реду. Радоје је копнео, његове дубоке и црне очи постајале су све мутније и немоћније да виде и одаберу. Грудна болест га је покосила 4. августа 1908. године. Борисав Станковић му је био при постељи последњих дана. Њихов тренутни конфликт био је заборављен, превазиђен. Њихови сусрети, дијалози, њихова бдења, размишљања и маштања о књижевности и књижевницима у једном бољем и срећнијем друштву, у крилу нације осмишљене духом величине и културом трајања без частица разарања срамом и падањем, били су кохеозиона снага која их је уједињавала. Неспоразуми су само тренутно кресали варнице за велике ватре стварања. А онда, када су Станковића лажни патриоти нападали да се у току

окупације, 1915. године, понео опортуно према непријатељу, Станковић се сетио свог друга Рада Домановића и објавио оно што нисмо знали — „да су чешће дискутовали о професорима — Домановић их је нападао и „једнако бежао од професорског еснафа“, док је Станковић непрестано хвалио своје професоре⁶ и, ето, баш од њих после 1903. доживљавао узбуђења, потцењивања и небрижења. Ове евокације на сусрете Домановића и Станковића и тиме имају, поред осталих, своје документарне квалитете.

Резюме

ВСТРЕЧА БОРИСАВА СТАНКОВИЧА И РАДОЈА ДОМАНОВИЧА

Автор этой работы обсуждает встречи между выдающимися сербскими писателями Б. Станковича и Р. Домановича, сначала на конце XIX века в г. Вране, а потом в начале XX века в Белграде. В то время оба были известными писателями, да некоторое время и были товарищами. Но между ними в одном случае дошло до нежелательно столкновения, получившегося публицистического характера через тогдашний журнал „Самоуправление“. При их личных встречах Доманович нападал професоров, а Станкович всегда хвалил своих професоров. Перед своей смерти Станкович вспомнил все несправедливости, которые сопровождали профессора Домановича во время деспотского правления, Обреновича, что в первой мировой войне случилось с Станковичем.

Р. Требјешанин

⁶ Б. Станковић: „Под окупацијом“. Београд, 1961, стр. 47.

Б. ЦВЕТКОВИЋ

ТРАДИЦИЈА КАО САВРЕМЕНОСТ У КУЛТУРНОМ ЖИВОТУ МЛАДИХ РАДНИКА ВРАЊА

Социо-културни аспекти

У в о д

У укупном културном стваралаштву достигнуте су у нас, посебно у послератном периоду, значајне и разноврсне културне вредности. — Почев од литературног стваралаштва, драмске, музичке, ликовне и других креација — Југославија је део савременог културног света, чак са многим, и правим авангардним атрибутима (Пула, Битеф, Бемус, Фест и др.). Обогаћена је и неупоредиво развијена образовна структура радних људи, доближена им вредна уметничка креација, знатно подигнут општекултурни стандард широких слојева радног становништва.

То југословенско културно биће, међутим, јесте и ова укупност уметнички аутентичног, вредног, али, с друге стране, и оне технизиране „културне продукције“, намењене савременом потрошачком друштву. Нисмо, дакле, били имуни ни од профитерског искоришћавања културних потреба радних људи, које је уместо правих културних вредности нудило разне видове псеудокултуре, кича и шунда.

О некима од ових, а напосе о релацијама култура: привреда, општи друштвени развој: култура — бивало је раније, а и данас има значајних разматрања, огледа, па и разлика у виђењима. Има међу њима интересантних, аргументованих констатација и поларизација на релацијама културна елита: маса; култура: привреда, оцена о привредном наглом напредовању, захваљујући којем су од многих наших „паланки“¹ постали градови а култура им остала на

¹ Паланка као појам није овде узета у пејоративном смислу, већ као мања савремена градска агломерација, али са атрибутима и остацима старог, стварно провинцијалног у делу њеног становишта и у делу међуљудских односа; посебно у културној сфери, у којој се доста тешко излази из грађанских оквира.

старом нивоу, те уверења, потреба и могућности да се то — већим материјалним, кадровским и организационим подухватима — брже мења.

Значајно виђење културних прилика пружио је и Конгрес културне акције у СР Србији 1971. Више учесника у његовом раду истакло је знатне резултате у културној политици и културном богаћењу радних људи, а такође и критиковало нека стања, предлагало могућа будућа решења. И на овом еминентном скупу било је мишљења „да стихијно деловање тржишне законитости често угрожава неке праве културне вредности“, али такође и да ће материјална основа и развој културе убудуће зависити „пре свега, од веће економске моћи, од раста националног дохотка...“

Спектар виђења, на истом скупу, обогаћен је и мишљењима према којима је у протеклом периоду, уместо да верује у постојећу публику уметност веровала у непостојећу, „у генерације које ће доћи, а које ће зато бити и образованије, и развијених естетских критеријума“. Оне су и стигле, стижу. „Па ипак, и поред тога није проширен круг потрошача аутентичне уметности... од уметности која се ствара помоћу технике и индустрије“. У ствари, с новим генерацијама дошло је и ново време: — продор индустрије у културу, што је са лакоћом створило милионски аудиторјум потрошачке културе.²

Анализу многих ових дилема и значајна суштинска исходишта, пре свега са позиција класног прилаза култури, дало је југословенско саветовање „Радничка класа и култура“, одржано новембра 1973. у Зеници. Радничка класа, каже се у Закључцима овог скупа, „не прихвата ни становиште посебне, издвојене пролетерске културе, али ни културу индиферентну према свом властитом положају, већ се залаже за ангажовану, општељудску културу, која изражава аутентичне вредности културе народа и народности — дух заједништва, и која тако постаје снага њеног ослобођења“.³

Код ове проблематике знатне су разлике и у гледањима наших културолога, социолога и других теоретичара уметничког стварањаштва. Оне, међутим, често и нису у истој равни посматрања, а неке ни ослобођене искривљених сагледавања.

Иначе, национални доходак, материјална база, јесте, али никако једини услов културног напретка било ког, па и нашег друштва. Тачно је то да виши друштвено-економски развитак пружа ширу основу, али праћен идеолошко-политичком климом, која омогућује пуну слободу уметничког стварања⁴ и, додајмо, стимулира у свим видовима културну креацију. Уостлом, познато је и од класика марксизма до савремених филозофа и социолога културе и

² Конгрес културне акције — магнетофонске белешке, октобар 1971. Иако је, у основи, овај конгрес промашио свој функционални циљ, у његовом раду, ту и тамо, сусрећу се блесци прогресивне социјалистичке мисли.

³ Актуелне политичке информације СК ССРНЈ, број 3, Београд, 1974, стр. 10.

⁴ М. Ранковић: Социологија уметности, Београд, 1967, стр. 67.

уметности тумачено и прихваћено, да општи развој друштва и његова култура не мора да буде напоредни, истог степена напретка.⁵

Поред развоја и ширих проблема савремене културне креације и културне политике у нашем друштву (што није предмет овога рада), — зна се да у нас нису запостављене ни иманентне културне вредности ранијих генерација, наша народна традиција: усмено стваралаштво, затим фолклор, песма и музика, што је чак, и сасвим природно, извор и нових инспирација, и по чему смо ми Југословени такођер у свету познати.

У контексту оваквог стања и овако виђеног културног бића нашег друштва интересантан је у неким крајевима и локалним срединама феномен знатнијег и чак изразитог присуства традиционалних културних вредности, што је јако диспропорционално са општим друштвеним и укупним развитком и самих тих подручја. У ствари, ова чињеница није несхватљива и супротна поставкама класика и многих каснијим проверама, већ само потврда више: овде у односу и на регионе једне друштвене заједнице. Питање њене пуне узрочности, опет, оправданости или не, друга је ствар и питање за друго, пре свега друштвено разматрање, јер је марксистичка поставка о слободи стваралаштва, о адекватној политичкој клими, као компоненти укупних услова уметничког стварања, у самоуправном југословенском друштву, и те како присутна.

Крајњи југ Србије, уопште узев, знатно се одликује оваквим стањем у сфери културе, а могли бисмо, на основу многих лако проверених показатеља, за Врање то рећи у највећем степену (друштвене забаве, народна весеља, обичајне свечаности).

Обим присуства традиционалног у култури, ипак, различит је код разних друштвених структура и слојева, што је посве разумљиво. Тако млади индустријски радници, мада рођени и одрасли у новим друштвено-културним условима (шире гледано), али у нашем традиционалистичком селу и културно неразвијеној градској средини, више афинитета имају према старом у култури, па и у сопственој креацији, која је мала по обиму и оријентисана на народне мотиве и изворе. Дакако, има и ограниченог обима изневеравања стварно вредност старог — дакле, шунда, којем је тле и сама културна баштина.

Ова чињеница деловала је као подстрек за један приступни корак анализи истакнутог феномена, и то са социо-културног аспекта. Овај рад углавном и јесте пледоаје за целовито научно истраживање и за практичне, програмске кораке иза тога. Овде, предмет разматрања јесу основне назнаке присуства народног, староврањског у животу данашњег радничког подмлатка. Другим речима: обим, облици и интезитет традиционалног у културном бићу данашњих младих радника Врања.

⁵ Код уметности је познато да одређена доба њеног процвата никако не стоје у сразмери према општем развитку друштва, па, дакле, ни према материјалној основици, тако рећи костуру његове организације. К. Маркс — Ф. Енгелс: „О уметности и књижевности“, Београд, 1962, стр. 28.

На овакво опредељење аутора је мотивисала и чињеница да је врањска млада индустрија, мада са пратећим пролазним тешкоћама, врло успешно организационо постављена и да је данас, у нашим сложеним економским условима, врло солидна, чиме је створена повољна материјална основа за обезбеђење и неговање нових и богатих културних садржаја. Те реалне могућности обимнијег доживљавања и креације новог и упорно задржавање традиционалних културних вредности у изразитом обиму — утичу изазовно. Оне потврђују марксистичку поставку могућег диспропорционалитета, али у целини наших општих напора ка прогресивном и новом, имплицирају и потребу огледа и корака који, смислени, могу мењати дата стања.

Чињеница је и то да је ова област у нас четсо третирана, али више фрагментарно, не довољно просторно, према регионалним условима и одликама, проучавана. Пример Врања и сличних мањих градова ово потврђује и будућим испитивачима предмет рада намеће.

Врање је, иначе, управо у овом периоду економски и укупно јако унапредовало. Порастао је национални доходак, број становника повећао се са 15 на преко 30.000, измењена је социјална негова структура (са преко 14.000 упослених), само у друштвеној привреди кретао се напред степен урбанизованости, друштвени и лични стандард итд. С друге стране, културно-уметнички садржаји јако су осцилирали и према претходним кретањима — заостајали или готово стагнирали.

Зашто је тако, шта мењати и чиме замењивати — несумњиво јесу и теоријска, али и врло практична животна питања, на која треба тражити релевантне одговоре. Млада радничка класа врањске привреде, која је стваралац свих материјалних добара, на ово има право. То је део њене сопствене функције. Она и у култури мора да постане креативна, водећа. Досадашњим се, наравно, не може бити задовољно и надаље остајати у улози посматрача непожељних или умртвљених културних токова. Верификација правога стања морала би да буде полазиште у програмској оријентацији, коју су експлицитно дала нова наша документа, као идејно акциону основу. „Платформа за припрему X конгреса СКЈ“ сажето разрађује ову област, залаже се за пуну слободу стваралаштва и за културу као класно-ослободилачку делатност самоуправно удржених непосредних произвођача, која је „интегрални део њихове друштвене моћи“. „Платформа“ дефинише и следеће: „Марксистичко-хуманистичка валоризација културног наслеђа, још увијек, није довољно развијена. То је стварало простор за традиционалистички, романтичан, идолопоклонички однос према прошлости.“⁶ За врањске културне прилике ове речи имају пуно и право своје значење.

⁶ Платформа за припрему ставова и одлука X конгреса СКЈ, Београд, 1973, стр. 136.

1. ПОРЕКЛО, ОБИМ И СТРУКТУРА ТРАДИЦИОНАЛНИХ КУЛТУРНИХ ВРЕДНОСТИ ВРАЊА

Стари културни садржаји (по пореклу и вредностима) врло су различити. То је детерминирајуће утицало и на аутохтоне патријархалне културне садржаје врањског поднебља, имало карактер обимних и вишевековних културних интеракција, а на данашње културне вредности и културне садржаје у животу младих пресудан утицај.

Ова хипотеза, дакако, претпоставља један краћи осврт на порекло и карактер старих и страних културних утицаја на старо, јучерашње и напосе данашње Врање. И одмах овде може се рећи да су утицаји старе античке и византијске културе (смисао за лепо, естетско, узвишено, скромно и достојанствено) чешћи и обимнији елементи у староврањској култури, па и у животу младих Врањанаца, а оријентално-турски утицаји преовлађују у кафанским, свадбарским и другим сличним приликама, личног, спонтаног, карасевдашког испољавања.

Најпре, у менталитету Врањанаца, њиховом стилу и принципима међуљудског опхођења, затим у култури становања, у одевању, „ношењу“ и понашању — вазда су, и у великом обиму, присутни елементи естетског и хуманог, људски жељеног и често недоживљеног. Ово је онај танани нерв за ведре дамаре људског срца и још више за патњу и бол, за саучешће у недаћама, за оплакивање туђих судбина које су и своја. То је, наравно, једно наслеђе вековних недаћа, сиромаштва и потчињености. Из њих се рађала потиштеност, пониженост, осећај немоћи, и отуда, само горак „жал“ над свим и сваким, изливен и преливен у елегичну песму, у игру, у музику са инструмената „чалгиџија“ и музику сликовитог врањског говора.

Млада генерација, поникла и послератних година такође одрасла у сиромаштву, васпитана на традицијама патријархалног села и неразвијеног града — и днас је пријемчива за старе садржаје. Они враћају у детињство и прву младост, сећају на игранке и матинеа, на свадбе и преславе — готово једине и једино упознате културне садржаје.

То је онај „борински“, али и данашњи осећај, о којем М. Богдановић каже: „То балканско у живому свог родног Врања, са дубоко утиснутим печатима орјенталног сензуализма, и управо ту виднијем него другде, Борисав Станковић је више дочарао него што га је могао осмотрити и упознати... Традиција која је још задахнута топлином прохујалога живота, која се још да осетити кроз живу реч последњих његових сведока, испуњена је неком особеном лириком и у препричавању као да је отпевана.“⁷

⁷ М. Богдановић: Предговор, „Сабрана дела“. Б. Станковић, Београд, 1965. године.

То је неодговорна поезија прошлога, у неповрат отишлог; онога „пустотурског“, али не идејно конзервативног, већ само поклика „срца за поезијом онога чега више нема“.⁸

Аналогно овој Богдановићевој анализи, ту и тамо и данашње културне прилике врањске, носе у себи извесне елементе врањања и остајања на староме, с којим се одрасло и саживело, и које још није осетније новим померено, стављено ако не у други план, оно бар напоредо са њима. Дубље анализирано, то није никакво врањање, већ су то сирвивали старога, очувани у врањским обичајима и навикама, од старине све до данашњих дана.

То, такође, с једне стране јесте и својеврсна критика данашњег стања у култури Врања, у знатној мери онако како на тај проблем гледа М. Ранковић приликом расправљања социологије уметности.

„И окретање ка прошлости, каже он, у којој се види врх животних вредности и у име које се девалвира садашњост, може да буде специфична посредна и несвесна критика актуелне друштвене стварности“.⁹

Он ово види и у самом делу Боре Станковића, које је сво од поезије и „жала“ за прошлим, недоживљеним саткано.

Наравно, неговањем, уздизањем старих вредности и данас, управо се егзистенција једног таквог односа прошлости — садашњост продужује. Отуда неговање култа Боре Станковића у Врању, мада у бити и у широком дијапазону свога уметничког и људског значења ерло оправдано, у предњем контексту, односно у стању сиромаштва и одсуства авангардног и уметнички вредног — и те како има и негативне своје последице.

С друге стране, сирвивали турске раскалашности, себичности, надмености и охолости знају да се појаве и саживе каткад и данас, кад се економски стабилизовало, материјално у већем проценту осамосталило, кад је ослонац на комшију и „рода“ ретко потребан или излишан. У животу ове околности остављају озбиљне трагове на психу појединца у смислу самодовољности; на менталитет, на однос према другима и на укупне друштвене односе, па и културне садржаје код младих. Оне не покрећу напред, већ вуку назад. Из њих избија она доколичарска пустошност, самосвесна охолост и кафански примитивни престиж. Те околности и јесу праузроци осећају и оном нарцисоидном понашању, кад младо тело, на челу старинског врањског ора, не додирује траву под собом и не види свет пред собом. То коло бива, дакле, прилика да се такав унутрашњи доживљај излије и свима покаже. И отад, поред свега другог, оно тако сублимно живи и са делом данашњих младих, патријархално одгајених Врањанаца, како стариначког градског становништва, тако и досељеника из насеља сеоског стратума врањанског подручја.

⁸ М. Богдановић: Предговор, „Сабрана дела“ Б. Станковића, Београд, 1965, стр. XII.

⁹ М. Ранковић, пом. дело, стр. 123.

Ипак, чињеница је да је ова страна старих наслађа мање присутна, да су изворне, аутентичне врањске старине последица обимнијих акултурација са византијским, а мање са оријентално — турским вредностима и садржајима. Такве какве јесу, оне су, у позитивном смислу, на високи пијадестал подигнуте у делу Боре Станковића, бесмртног Врањанца. Отада, као што је мало пре речено, сва врањана на Бору и дневно живљење у Врању са њим, значи уједно и одушевљење и неговање свега оног драгог из старе баштине, чију доминацију нови садржаји засад не успевају да умање и надвесе. Насигурно, њих је, у поређењу са обимом и снагом старог, и у Бори још овоплоћеног — исуваше мало. И то је основно. — Корене великом присуству старих културних вредности, традиција, и данас треба тражити на овим релацијама.

Ову појаву услављава такође и чињеница да део младих новоуопште теже прихвата, што долази са недовољном образованошћу, јер их знатан број који не разумеју праве нове и креативне културне садржаје, а савремени светски покрет младих није у довољној мери допро до извесних наших паланки, изузев у неким и одређеним периферним манифестацијама и одјецима.

Примера ради, вреди помена да су у радничким и градским срединама (сем мањих изузетака) и драмски савремени програми несхваћени и неприхваћени, а и да не говоримо о вредним музичким приредбама. Свакако, то долази с једне стране због прескупих улазница, а с друге стране што су такве приредбе недовољне, ретке и без довољно средстава информисања. Но, уопште узев, мало је нових садржаја нађено, а ова област друштвених обавеза била је доста и ван материјално-кадровских моћи Врања, а касније и ван било каквог и било коликог друштвено организованог сагледавања. О концертним и перманентним напорима у овом правцу, опет, не може се изрећи оцена ни минималне довољности.

У целини узето, обим, структура и интензитет старих културних вредности такви су да имају очиту „доминацију“ над вредним савременим стваралаштвом и креацијом. Чак збирно, са обимом вредне нове и делом масовне потрошачке продукције (део филмских телевизијских и радио-програма), културни садржаји новијег датума мањег су обима од културне баштине и на њу наслоњених креација.

Иначе, праве старе вредности и њима мотивисани данашњи креативни садржаји чине неупадљивим неукусна изневеравања старога, а интензитет и трајност посебно карактеришу и изворну музику, песму и игру. Ово је видљиво и у другим областима духовне надградње, тако да представља један целовит и готово структуран однос према свим димензијама друштвене и личне културе појединаца.

Структура-садржина и облик старога, грађени на изворима старе културе, врло су богати, разноврсни и различитог уметничко — емоционалног нивоа: у песми и музици стара елегија, жалопојка, „пусто турско“, прохујали, неизживљени животи, недоживљена љу-

бав, женидба — удаја за немило и недраго, јесу значајни мотиви и садржаји, наслађени из минуле прошлости и данас неговани.

Пример за ово можемо узети и из дела Боре Станковића: „Нушка“, „Увала ружа“, „Коштана“, „Ташана“, „Софка“, „Газда Младен“, „Покојникова жена“ и др.; у ствари готово цела плејада његових ликова. А Бора је данас не само симбол, не само понос, већ је присутан у савременој култури врањског па и оној програмираној. Но, није, наравно, реч о критици овог боринског миљеа, већ о његовој једноставности, готово искључивости и повременом дилетанизму.

У народу широко, па и код младих, и данас доминирају стара — мирна и достојанствена ора, обичајне манифестације, свадбе и прославе и пропратни говори и ритмички обичаји уз њих. Ту су, такође, и разуздане поскочице; чочеци и ситна кола, у којима дрхти, поиграва сваки делић тела; доживљава се еуфорична егзалтација личности, емотивни занос душе и вихор разигране снаге.

То зна да буде и интимна, од очију света скривена игра и узбуркано вибрирање набрекле снаге.

„Нушка скочи. Није могла више. Дохвати тепсију и поче да игра... Растресла се, јелек разгнут, кошуља отклоњена, те јој груди као мрамор блеште, коса црна и влажна, шиба је и мрси се... Снага јој се крши и вије као змија...“¹⁰

Цитат Боре, међутим, није вокација прошлога. Реч је о данашњем. — Врање и данас има својих Нушки. То невероватно и чудно у ова време, али је тако. Јер, култ старога у Врању не замире, а врло споро слаби. Уопште, лаганим током у духовној сфери заживљује ново; — последица не само носталгије за прошлим, већ и присуства ововремених погледа на живот, који потврду свог данашњег материјалног богаћења у великом степену налазе у старом културном садржају. — А има и рад чека: од беде, безнађа, младалачке потиштености и разочарења, — све до големашког пркоса, психопатолошких и мазохистичких импулсација код појединаца; — за сва, дакле, та стања, све друштвене мере и рангове — традиционална врањска култура има богате и незамењиве садржаје. Сви поноси, радости све, туге нове и велом патријархалне смерности суздржана срећа — имају своју песму, коло, пословицу, здравицу!

Није то оно у културном континуитету потребно, стимулисано неговање старих вредности, културне баштине. Не, то је и данашњи, основни садржај културног живота. Остали, нови елементи, далеко су испод овога уопште у Врању, а посебно код сеоске и код дела радничке омладине. ОвOME су разлози, наравно, врло комплексни.

У данашњем Врању, млади и немају куд. — Добар део културног доживљавања креира се и репродукује у кући, у фабричком стану. То је сопствена забава у слободном времену, или уз кућне послове. Може да се буде, и наравно, најчешће сам, али и у друштву. Тако, нису спорадични случајеви, већ нешто готово уобичајено,

¹⁰ Бора Станковић: Сабрана дела, „Нушка“, стр. 346 и 347.

да раднице и радници Памучног комбината, „Симпа“, „Коштане“ и других организација, после рада у сменама, а у доста слободног времена, организују скупове у стану једне или друге пријатељице и уз обиље прича, ћаскања и разговора испуњавају и део свог „културног програма“, песмом и игром.

У наше време праве старе уметничке вредности извор су и кича — шунда у овој области. Шире присутне (углавном у аматерским активностима, а и на радију и телевизији) варијације и неуспеле, технизиране обраде, разне модификације народнога у култури и забави, добијају уопште у народу, па и код младих, несхватљиве видове неукуса и деградације правих вредности и лепоте изворног и старог. О овој, и данас масовној појави, још 1934. године, у својој првој књизи „Народне игре“, сестре Јанковић су писале: „Прераде и стилизације које су изводили и звани и незвани у правцу чисте гимнастике, стране ритмике и класичног балета, већином су погрешно називане народним играма“.¹¹

Овај, од пре 40 година став и данас има такорећи пуну актуелност, и у свим областима културе.

По интензитету и концентрацији (учесталости и трајности) знатне су осцилације и разлике међу основним видовима културних креација. И поред мало пре спомнуте појаве и сада праксе, најтрајнијом и најинтезивнијом показала се управо стара игра. Бројна стара ора, од турских чочека и српских „прешевки“ и „врањанки“, готово се за ритам и терцу у народу не мењају — деценијама и вековима. Њихово је присуство дневно у животу свих Врањанаца, па интересантно, и младих.

На свадбама, славама и разним данашњим непрограмираним прославама, на рођенданима и журевима младих — човек, „оплемењен“ елементима трбушног плеса, није стран. То је случај и са многим другим играма.

Стара песма, она чисто врањанска, следи игру у интензитету и учесталости. Има код ње извесне разлике од степена интензитета и учесталости игре, а ово с разлога што је продор многих нових, „модерних“ народних песама, знатног обима.

Народно усмено стваралаштво данас је најмањег интензитета и учесталости, а облици који се ипак јављају јесу сочна и сликовита врањанска пословица, анегдота и загонетка. О овоме Т. П. Вукановић констатује:

„Народне загонетке се у данашње време јављају у Срба ЈИ Србије и Косова, као што је то случај и у осталих југословенских, односно балканских народа... најчешће као средство забаве у децијим играма... У минулој историјској прошлости, њихова улога и функција била је много већа“. И даље, данас се „од тога назиру само бледи остаци“.¹²

¹¹ Даница и Љубица Јанковић, Предговор, „Народне игре“ књ. I 1934, Београд, стр. VI.

¹² Т. П. Вукановић: Српске народне загонетке, Врање, 1970, стр. 13.

Народна приповетка и песма у великом су степену изгубиле значај и привлачност за младе, тако да се доста ретко срећу.¹³ Извесно интересовање побудила су новија истраживања и сакупљачки рад у овој области неколика врањска професора.

2. СОЦИЈАЛНА ОБЕЛЕЖЈА КУЛТУРНЕ ТРАДИЦИЈЕ

Наслеђене и у врањском локалитету широко присутне, културне традиције међу младима ипак су различито (према обиму и социјалној структури младих) прихваћене.

У овом раду реч је о младим радницима, а њих је највећи број са села (око 55%), а мањи део из града. Са средњом школом их је јако мало (15%), са потпуном основном знатно више (40%) али ипак претежно само са 4 разреда школе (око 45%).

Истакнути бројчани показатељи наводе на брзо и основано закључивање, а оно би у најкраћем било:

а) по социјалном пореклу највећи број младих радника у Врању је или са села, или из сиромашних, занатлијских и радничких градских породица;

б) највећи је број младих радника са непотпуном основном школом (4 разреда), а најмањи са средњом — и то школом за квалификоване раднике.

Ове чињенице, разумљиво, упућују на основна размишљања о општем васпитању и културном нивоу младих радника у Врању. Поред великог напретка, посебно у образовној сфери; поред све већег производног и самоуправног утицаја младих у укупности друштвених кретања, чињеница је да заостајања у културној сфери у великом степену носе и они. И отуда баш произилази оно верно њихово настављање традиција, неговање културног наслеђа села и сиромашних грађанских слојева. Културно недовољно образовани, удаљени у досадашњим токовима од културне политике и креације, млади из радних организација негују сами и конзумирају старе и модификације старих културних вредности (народне песме, фолклор и др.). Уосталом, на то их упућују и ретки пригодни, а уметнички мало вредни програми, који се организовано младим радницима нуде. Јер, и оно што се организује, најчешће је повлађивање постојећем укусу, а не борба за нови ред вредности у културној креацији. То су углавном гостовања разних „уметничких“, најчешће певачко-забавних група, које су у последњим годинама успешније неговали Памучни комбинат и „Симпо“, а у граду Дом Југословенске народне армије.

¹³ Тошић Станиша: Предговор „Врањске легенде“ од М. Златановића, Врање, 1970, стр. 87 и 88: Народно стваралштво је, „упркос непогодностима проистеклим из цивилизованости и урбаности, још увек живо“.

Овај део програма углавном и прихвата омладина сеоског и сиромашног грађанског порекла, уз то и без веће школске наобразбе, а већи део младих, мада критички расположен, и сам нема другог избора.

Мањи део радничке омладине са завршеном школом за КВ раднике и млади технички кадар у сфери забавног више су оријентисани на компоновану, претежно хит-музику, није им страна уметничко стваралаштво савремених домаћих и страних писаца, а и међу њима самима има оних који се огледају у неким књижевним родовима, најчешће поезији. Нажалост, нужне стимулације и овде су изостајале.

Оно, опет, што је овој структури младих у погледу књижевног шунда својствено широм земље, у пуној мери односи се и на врањску младеж. Отуда се и за раднички подмладак Врања у великом степену може тврдити да наставља ону традицију о којој говоре Хуизинга¹⁴ и Ернст Фишер, тражећи одговоре на „питања, заснована на убеђењу да је уметност била, да јест и да ће увек бити нужна.“¹⁵

Говорећи о носталгији за извором, за почецима, а додао бих због нашег предмета — и старинама, Фишер каже:

„Уметничке форме једном утврђене, примењене, предате и санкционисане у дословном значењу речи, имају изванредно конзервативан карактер... Све форме речи, игара, сликања итд. које су некад имале специфично мађиско и социјално значење сачуване су у уметности напредних, високо развијених друштава и мађијско-социјални закон веома поступно постаје естетски закон. Увек је била потребна нова социјална садржина како би делимично уништила, делимично променила старе форме и створила нове...“¹⁶ Ово се у пуној мери односи на музику и на лирску поезију.

Делећи у високом степену ово мишљење Фишера о традиционалном у култури, а имајући на уму мисао Јансона да у прошлост залазимо „из жеље да схватимо садашњост“,¹⁷ не могу а да не учиним експлицитном чињеницу о нашој новој, богатој социјалној садржини и о широком, светском покрету младих противу „овешталих конвенција, предрасуда и устаљених побуда“, који „граде изван друштвеног могло би се чак рећи и независног од њега, јер они крећу од почетка, од себе данашњих“.¹⁸

Ова наоко супротна гледишта помињемо не ради било каквог дистингвирања од једног или другог и повлачења неких паралела, већ управо ради истицања једне стране у објашњењу појаве о којој је реч.

¹⁴ Johan Huizinga: „Homo ludens“, Zagreb, 1970: „U svojim prvobitnim fazama kultura je igrana. Ona se radja iz igre kao živa voćka koja se odgaja od matere biljke. Ona se razvija u igri i kao igra“.

¹⁵ Ернст Фишер: „О потреби уметности“, Суботица — Београд, 1966, стр. 6.

¹⁶ Е. Фишер: „О потреби уметности“ Суботица — Београд 1966, стр. 184.

¹⁷ Х. В. Јансон: „Историја уметности“, Београд, 1965, стр. 569.

¹⁸ Ратко Божовић: „Метаморфозе игре“, Београд, 1972, стр. 129.

З а к љ у ч а к

После свега изнетог, намеће се питање: како, сада, објаснити трагове „конзервативности“ и њену делимичну присутност у културном животу дела радничке омладине у Врању, (и сигурно не само у овом нашем граду) у условима данашњих наших кретања и утицаја младих у свету?

О овоме, чини се, може се доста кратко закључити у оквирима два назначена виђења, следеће: млади из наших културно неразвијених градских агломерација, неукључени у светске процесе, вернији су традиционалном и старом. Ново, у нашим условима, у врло огрониченом обиму је постало њихово, али ће даљи путеви насигурно ићи ка томе. Отуда је реално очекивати да ће младеж неразвијених средина, без адекватног присуства нових, правих културних и уметничких садржаја, напросто прескочити из романтизма minulих историјских прошлости у хипи — покрет данашњих дана, односно, усмерена, у гро свога културног живљења унети све процесе културног богаћења југославенског друштва, креативно и репродуктивно.

Средства масовних комуникација данас намећу у непотребном обиму културу индустријске продукције, а њу стимулира и интензиван сусрет младих са светом путем рада у иностранству. Остајање у великом обиму на њој и маколико вредној традицији, у суштини значе стагнацију, а импликује и културну деградацију.

Пример Врања може да буде илустративан и поучан. Обим старих културних вредности у његовом данашњем пулсирању, па и у животу младих врањских радника, очигледно илуструје да напредак економике не мора и најчешће не прати напоредног нивоа културна надградња. У Врању гро узрока овоме лежи у исувише јакој, у дневно присутној традицији, у обимним старим садржајима, који су се изворно сачували и негују се данас као ретко где. И с друге стране — у недостатку, у исувише малом обиму стварно вредног новог. Врање није на својој изузетној културној баштини, на дивној и богатој словенској топлини, на богатству и драматици савременог живота, добило авангардне духовне тумаче. Није у нов живот, економски и друштвено неупоредиво богатији, унело савремене свеобухватне културне садржаје. Дакако, то је донекле и разумљиво. Наведени проценат учешћа омладине, која је пореклом из сељачке социјалне средине највећим делом, није још образовно и економски снажна, да се ослободи лествица патријархалног врањског менталитета, већ се још делимично у њему креће кривудаваом линијом, гредећи ка потпуном ослобођењу свега што је архаично и патријархално конзервативно, а прихватајући савремене социјалистичке напредне тековине културне баштине наше домовине, као и остале културне тековине напредне мисли и прогреса. Ту је вредно помена неговање слободарских идеја НОБ-а и гајење оних култур-

них тековина које делају на ширењу братства и сједињују све народе и народности, што се нарочито огледа код школске и радничке омладине Врања.

Остајући овом приликом на доживљеном, искуственом, као прилазном напору и виђењу, ја сам свестан недоречености казаног и нужности егзактно постављене и документоване анализе. Она захтева комплетан социо-културни истраживачки поступак и више стручних огледа зналаца ове проблематике — у Врању и сличним срединама. Такав напор има сврхе, јер предимензионирано неговање културне баштине не сме и надаље да се експлицира као брана новим културним вредностима и у нашим дојучерашњим паланкама, данашњим економским центрима и модерним градским агломерацијама. Таква би кретања, несумњиво, била стагнација културне наградње, што је, опет, дијалектички предуслов „комплементарних“ даљих кретања, и у материјалној сфери. Штетно би било, а нико данас и нема права, да од културе и културних делатности удаљава раднике. У процесу загосподаривања свим вишковима свога рада и њиховом усмеравању, млади произвођачи, који чине гро врањске радничке класе, морају да добију своје право место и своју велику стваралачку шансу.

R é s u m é

TRADITION COMME PHÉNOMÈNE CONTEMPORAIN DANS LA VIE CULTURELLE DE JEUNES OUVRIERS DE VRANJE

(Aspects socio-culturels)

Dans la présente contribution l'auteur examine un problème socio-culturel d'une grande importance, à savoir: la tradition en tant que phénomène contemporain dans la vie culturelle de jeunes ouvriers de Vranje. Dans ses considérations initiales il étudie ce problème d'abord dans les cadres de la problématique yougoslave et ensuite expose l'origine, le volume et la structure des valeurs culturelles traditionnelles de Vranje. Il y cite, entre autres choses, que la jeune génération a grandi et fut formée sur les traditions de la campagne patriarcale et de la ville insuffisamment développée, ce qui a causé sa réceptivité pour les contenus anciens. Tout de même, il reste le fait que ce côté des héritages anciens est moins présent, que les antiquités originales, autochtones de Vranje sont une conséquence des acculturations plus amples avec les valeurs et contenus byzantins et moins avec les valeurs et contenus orientaux-turcs. Tels qu'ils sont, ils ont été élevés, dans un sens positif, sur le haut piédestal dans la création littéraire de Bora Stanković, ce fils immortel de Vranje.

La structure — le contenu et la forme de l'ancien, bâtis sur les cources et les motifs de la culture ancienne, sont très riches, variés et d'un niveau artistique et émotionnel différent: dans le chant et la musique la vieille élégie, la complainte l'époque turque qu'on déplore, les vies qui se sont envolées sans être vécues, l'amour qu'on n'a pas réalisé, le mariage avec la personne qu'on n'aime pas, ce sont des motifs et contenus importants héritage d'un passé écoulé mais qu'on cultive encore de nos jours.

Dans une section particulière ont été examinées les caractéristiques sociales de la tradition culturelle. Outre un grand progrès, a-t-on fait ressortir dans cette section, particulièrement dans la sphère de l'éducation, malgré une influence

croissante des jeunes, sous les points de vue de production et de l'autogestion, dans la totalité des mouvements sociaux, il reste le fait qu'ils sont en même temps aussi, et dans une grande mesure, les protagonistes de l'état arriéré dans la sphère culturelle. De là résulte qu'ils suivent fidèlement la tradition, qu'ils cultivent l'héritage culturel du village et des couches sociales urbaines pauvres.

A la fin est donnée la conclusion dans laquelle on trouve les réponses aux nombreuses questions relatives aux problèmes de la tradition en tant que phénomène contemporain dans la vie culturelle de jeunes ouvriers de Vranje. Comme pointe finale il s'impose la conclusion suivante: la jeunesse de Vranje, fort nombreuse, qui tire, pour la plupart son origine du milieu social des paysans n'a pas encore assez de force dans les domaines de l'éducation et de l'économie, pour pouvoir se libérer des entraves de la mentalité patriarcale de Vranje, mais en partie suit, à travers celle-ci, une ligne tortueuse, se dirigeant, tout de même, vers l'affranchissement complet de tout ce qui est archaïque, patriarcal et conservatif et en adoptant les acquisitions progressistes contemporaines du socialisme, basées sur l'héritage culturel de notre patrie, ainsi que les autres réalisations culturelles dans le domaine de la pensée et du progrès.

B. Cvetković

МОМЧИЛО ЗЛАТАНОВИЋ

НАРОДНЕ ЛИРСКЕ ПЕСМЕ ИСТОЧНЕ И ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

Најранији записивач народних песама у источној Србији је Вук Караџић, у чијој се збирци из 1814. године „Мала простонародња славеносербска пјеснарица“ налази и љубавна песма из Тимочке крајине „Кажи, Радо, кажи брати“. Прву збирку издао је Милош Милисављевић 1869. године у Београду. Врањски округ након ослобођења од Турака походио је Милан Милићевић. Том приликом је забележио прегршт песама и објавио их у „Краљевини Србији“ 1884. године. Народне песме на територији од Прешева до Неготина прибирали су многи врсни скупљачи. На страницама зајечарског часописа „Развитак“ можемо наћи драгоцене записе народне лирике из источне Србије.

1.

Саватије Грбић, Драгутин Ђорђевић, Миодраг Васиљевић, Радош Требјешанин и други записали су читаву руковет коледарских песама.

Коледарски обредни ритуал је из давне прошлости, а у вези је с јачањем сунчане светлости и с почетком нове године. Драгутин Ђорђевић наводи „да коледаре у Брзи називају *лесници* (свакако од старословнеске речи *лес* — шума, или *лешиј* — шумски дух)¹. Сачуван је у лесковачким селима и стари поздрав. Кад коледари улазе у домаћинovu кућу, обично кажу: „Честито ви ново лето!“²

У коледарским песмама, једноставним и по садржини и по композицији, земљорадници и сточари изражавали су жељу да нова година буде плодна и срећна. Земљораднику ће жито да се роди и прероди. Домаћин може и бога да дочека јер има у подруму „ви-

¹ Др. М. Ђорђевић, Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, Београд, 1958, стр. 327.

² Миодраг А. Васиљевић, Народне мелодије лесковачког краја, Београд, 1960, стр. 8.

но трогодишње, а ракију петгодишњу“. Нова година донеће радост и сточарима: „све овчице калушице“, „све кравице сивуљице“, итд. И пчеларима се жели срећа: „испод букву чабар меда“, „челе ти се изројиле, (црни облак направиле“.

У песмама се јавља и млади бог. У записима Саватија Грбића из бољевачког среза чест је стих: „Бог се роди, коледо!“ У песми из лесковачког краја помиње се купање младог бога.

Почетком овог столећа Живојин Станковић, свештеник у Мокрањи, описао је ранило у Крајини и навео неколико песама.

На ранило се ишло сваког празника у пролеће. „Ране су се завршавале ђурђевданским уранком и он је био један од најзначајнијих и најомиљенијих уранака“.³

Уочи празника, пре заласка сунца, момци и девојке одлазили су у шуму за дрва. При повратку девојке су певале песму с љубавним мотивом, али са старим припевом „љељо“. Ноћу се ложила ватра и поред ње се млади веселили.

На овај обред су долазили сви. У краткој и духовитој песми каже се да прегори капа ономе ко не дође. И то толико да може врана да пролети „и сво јаго да проведе“!

Најбројнију и најважнију врсту обредне лирике представљају лазаричке песме. Публиковани су читави руковети. Нарочито из околине Врања, Лесковца и Ниша. Из ових крајева је и највише антологијских текстова.

Бележили су их многи познати скупљачи: Милан Милићевић, Јован Хаџивасиљевић, Мих. Ст. Ризнић, Владимир Петровић, Владимир Николић, Владимир Ђорђевић, сестре Јанковић, Драгутин Ђорђевић, Миодраг Васиљевић, Радмила Петровић и други.

Лазаричке песме се певају на Лазареву суботу и уочи овог празника, а у вези су с почетком Сунчеве градације.

Лазарички обред углавном изводе девојчице од дванаест година, које се за играње и певање припремају дуже, а покаткад и више од месец дана. Добро увежбане девочице могу сваком члану породице, водећи рачуна о полу, старости и занимању, да отпевају посебну песму. Пева се домаћинству, старијим људима, младим женама и мужевима, девојката и момцима, девојчицама и дечацима, малој деци, затим, пчелама, стоци, итд.

Овде-онде лазарице се и данас могу видети у живописној народној ношњи како испред сеоских кућа певају и играју. Где се овај обред најбоље одржава? Одговор може бити сасвим поуздан: у Горњој Пчињи (у Сурлици, Доњем Стајевцу, Горњој Трници, нпр.).

Ове песме су пуне светлости и боја. Кад их читамо или слушамо, помислимо одмах на пролеће, на бео цвет трешње, на нежно игличе венче, на зелен здравац планински.

³ Живојин Станковић, Народне песме у Крајини, Београд, 1951, стр. 24.

Претежно су љубавне: говори се у њима о лепоти девојке и о њеној чежњи, узнемиреној младићевој души, који жарко жели да се ожени, о момку коме „уста пуцав за девојче“ и сл.

Оне које су намењене малој деци пуне су нежности, топлина и љупке наивности. Одојче је заспало „на вр дуњу, на листенце“. Мајка ће окупати девојчицу „с пресно млеко ђурђевско“.

Међу многобројним лазаричким песмама могу се наћи и такве које би ушле у строге антологије и одушевиле и строгог естету. Међутим, њихова поетска лепота као да није увек била запажена. Једну од најсажетијих и најлепших „Игличе венче над воду цвета“ објавио је Владимир Ђорђевић још 1931. године, а њену праву вредност уочио је Владан Недић и унео је у Антологију југословенске народне лирике. „Једна лазаричка песма записана у Врању изискује одвојен спомен. Она је мајушна: три стиха. Међутим, ако се мери њен унутарњи обим — једини битан —, она је горостас. Живот усамњеног цвета над водом, потресан у једноставности, прелази границе једног описа. Он говори много више:

Игличе венче над воду цвета;
над воду цвета, над воду вене;
над воду вене, над воду спада.

Полустихови који певају о цветању и већењу понављају се у овој песми, нимало случајно; вода се јавља непрестано, као неизбежно огледало; течан глас в одјекује у свакој другој речи; ритмички ударни нижу се у неумитним размацима; — укратко, све доприноси да главна мисао песме, утисак опште пролазности, добија најскладнији израз. Да ли то лебди туга изнад стихова? Може бити, али тиха и светла⁴. Тако је професор Недић просто открио изузетно лепу песму, која је уједно убедљив доказ да се велика уметност може наћи и на најужем простору.

У одабраним лазаричким песмама има, доиста, уметности. О запису Миодрага Васиљевића „Димитрије вино пије“ професор Недић је написао: „За мисао усмених твораца да је тананост велика основа уметности не бих умео навести бољи пример од следећег: по једној лазаричкој песми, записаној у лесковачком крају, голубови долећу човеку који пије вино под божуровим дрветом, скупљају из његове чаше белу пену и од ње граде белу цркву“⁵. Пре четири године у Бујановцу је ухваћена нешто слабија варијанта. Домаћину су голубови из кондира с вином уграбили бело перо и од њега саградили белу манастирску цркву.

Таквих песама иам још. Само у тренутку великог надахнућа могла је да настане песма „Ој огсподо, млад господо“. Девојка је младићу дала цвет, који није увенуо, него „ластар пушта, грање

⁴ Владан Недић, Југословенска народна лирика, Антологија југословенске народне лирике, Београд, 1962, стр. 11—12.

⁵ Владан Недић, О поетици југословенског усменог песинштва, Књижевност и језик, Београд, 1969, бр. 4, стр. 354.

грана“. У његовом хладу треба да седи момак и да пише девојци писмо. Читаочеву пажњу заокупиће и снажна поетска хипербола у песми о Груји делији:

Коња разигра Груја делија,
коња разигра, поља растриша,
поља растриша, небо разниша.

Да споменемо и песму чији је мотив близак песмама које су певане после свадбе. Млада жена пита Месец да ли је био скоро у кући њених родитеља. Он јој одговара да ће јој ускоро доћи у походе. Највећег пробирача одушевиће слика широког размера:

У среди двори млада невеста,
кошуљу пушта до црну земљу,
перја уздиза до ведро небо —
па се препира с јасно Месече.

Мало је песама које су певане на Биљани петак. Записао их је Саватије Грбић у бољевачком срезу. Обе почињу стихом „Ој убава, убава девојко, ој!“, који је тако чест у сватовским песмама. Прва у почетку као да асоцира на ђурђевданске песме, и то на оне које су певане кад се у шуму и поља ишло за траве и цвеће. У другом делу пажњу задржава поређење: пелин да се извије и од њега „вода да покапље, ко што плаче момче за девојче“. У другој песми је ретка хипербола: под теретом иња ковиље је на ливади притиснуло и три млада овчара. Завршетак је и овде љубавни: „трећег жали убава девојка“.

Најважнији пролећни празник несумњиво је био Ђурђевдан.

У Крајини „Ђурђевдан се сматра као опште радостан дан, дан свечаног народног празновања, које пак ништа друго није до значајан остатак обредног празновања пролећа, још из дохришћанског доба нашег народа“.⁶

У пиротској околини момци и девојке су пре сванућа одлазили у поље и брали здравац, деветосиљ и друго цвеће. Код бунара, на чесми или потоку плели су венце. „Од овог цвећа обично се извију по четири венца и носе се на појату, где ће се тога дана мусту овце“.⁷

„Ђурђевдан је био најрадоснији и највеселији дан старих Сврљижана, обредно и чаролијски везан за њихов живот, за здравље и расплод њихових стада“.⁸

Сточари су заиста најсвечаније славили овај празник. Поред извора, потока и речица плетени су венци од разноликих трава и разнобојних цветова. Стављан је венац на котао у који се музу овце. Клало се ђурђевданско јагње.

⁶ Живојин Станковић, нав, дело, стр. 25.

⁷ Петар Пешић, Ђурђевдан, Кића, 1911, бр. 18.

⁸ Зоран С. Вучић, Ђурђевдан, дан сврљишких чобана, Расковник, пролеће 1972, стр. 71.

Ђурђевдан је важио као велики празник и у градовима. У Брању се, на пример, све до данашњих дана врбовим гранчицама, цвећем и здравцем ките улазна врата домова. Некада су се младићи у рано јутро купали у реци, по којој је пливало лишће дрена.

Певало се уочи Ђурђевдана, кад се ишло за траве и цвеће, док се у шуми брао здравац, за време плетења венаца и другом приликом.

У врањском крају ранијих година је певано више ђурђевских песама. По једној, која већ пада у заборав, Ђурђе иде преко поља и долина, ломи врбове гране и бере „китке свакојаке“. Зашто? „Оће Ђурђе момке да опаше, оће Ђурђе моме да закити“. И у самом Брању одјекивале су песме. Једну је сачувао од заборава трговац Вучко Мишић:

Јарица се Ђурђевдану тужи:
— Не роси ме роса у земана,
процвиле ми земља узорана,
следише је ветрови и слана.

Светом Ђурђу тужба се дотужи,
па дозива ђурђевскога дана,
и загрме, те растопи слану,
и пороси земљу узорану.⁹

Из источне Србије и лесковачког краја је више интересантних песама. Пева се о одласку у шуму да се бере „свакојак биље“ од којег треба да се вију „три венца зелена“. Не мали број стихова је посвећен здравцу, симболу зеленила и здравља. Без њега као да нема живота: „Када ја цавтим, сва гора мирише, кад ја венем, сва гора увене“. Говори се и о светом Ђурђу (Ђурђу) који је обишао поље и казује мајци да је летина најбоље понела. Из Крајине је антологијска песма „Мајка хоће Ђурђа да окупа“, коју су певале девојке у колу у селу Видровцу. У три целине од по пет десетераца изванредно је изражена љубав сестара према малом брату Ђурђу.

Постоје и такве песме које су бликсе песмама из других крајева.

Из околине Пирота је песма о девојци која бере „ђурђево цвеће спасево“ и „мајци га у skut налаже“. Али мајка баца цвеће: „Ни моја Јана ни цвеће, (Јана је туђа одмена!“¹⁰) Она је слична запису Ивана Јастребова с Косова.¹¹ Узгред буди речено, у гњиланским селима (Косово) још није ишчезла песма о Ђурђи која бере цвеће и баца га („фрља“) у skut мајци, оцу и осталим члановима уже породице.

⁹ Кића, 1907, бр. 9.

¹⁰ Кића, 1911, бр. 18.

¹¹ И. Јастребов, Обичаји и пјесни турецкихъ сербовъ, С. Петербургъ, 1886, 156/165.

После лазаричких најважније обредне песме су, то је ван спора, краљичке.

Краљице су биле познате и у Крајини. Живојин Станковић је још почетком нашег столећа описао овај ритуални обред. Краљице су, по њему, ишле „понајчешће о Спасову и Тројичину дне, а и о Биљаном петку“.¹² Навео је и четири сасвим кратке песме. Момку се певало:

Овде има младо момче!
Жените га, не држ'те га:
да га брада не превари,
да га моме не забаве.

У Лужници и Нишави краљичке песме је прибирао Владимир Николић.

Године 1937. сестре Јанковић су у Власотинцу посматрале игре које су краљице изводиле на Ђурђевдан. „У Власотинцу девојчице које ће учествовати у извођењу, почну да се скупљају још на месец пре Ђурђевдана и да се вежбају у певању и игрању. Врше се и друге припреме: спремају се барјаци од тешке домаће шарене тканине, и украшавају прапорцима горе на мотци и доле на углу. На сам дан играња барјаци се оките свежим пољским цвећем које, према народном веровању, има мађијску силу: да би се момци обртали за девојкама — *обртен* (трава са жућким округлим цветовима); да би момци пуцали за девојкама — *пукнеж*; да би копнели — *копитњак*. За здравље се намењује *здравац*.“¹³

У лесковачким селима Драгутин Ђорђевић, Миодраг Васиљевић, Радомир Костадиновић (у Црној Трави) и други записали су на десетине краљичких песама

Др Милорад Драгић описао је краљички ритуал у Добри и забележио неколико песама.¹⁴

Овај се обред јамачно најбоље одржава у појединим насељима Грделичке клисуре (Љутеж, Мањак, нпр.). Одрасле девојке на Ђурђевдан обилазе сеоске домове и певају краљичке мелодије.

Низ прекрасних краљичких песама је по свему близак љубавној лирици. Љубичица шаље поздрав горском гороцвету да се саставе у корену, а да се пољубе у цвету („Поздравља се љубичици“). Од белог лица црнооке лепотице засветлео се чардак. Момче је пало у несвест, али му је помогла „једна слуза девојачка“ („Црноока девојчица“). Према једној песми из пиротског краја, девојке су поручиле јунаку да пада на конак „по градине девојачке“ ккао би на њега и његова коња падало цвеће. („Еј јуначе, еј љиљаче“). Поједине песме с љубавним мотивом су ненадмашне по сво-

¹² Живојин Станковић, нав. дело, стр. 32.

¹³ Љубица С. Јанковић и Даница С. Јанковић. Народне игре, књига VII, Београд, 1952, стр. 39.

¹⁴ Др Милорад Драгић, Песме и игре „Краљице“, у Добри, Развитак, 1970, бр. 4—5, стр. 71—72.

јим чисто поетским квалитетима. Танану и блиставу песму „Заспао ми нежењен“ као да је створила велика уметноица од сунчане светлости. Мека и сонорна песма из Добре „Дево, девонико“ одаје песника првог реда.

Заступљени су и мотиви које можемо наћи у другим врстама народне лирике. Сродна је сватовској „Иконице, господо“. Мајка је оженила сина, па јој снаха донела дарове који миришу „на бел-црвен трендафил и крстати босиљак“.

Остала је и по која стара црта: јунак Бранко се опкладио са Сунцем „за дан земљу да преигра“, и победа је припала њему.

Спасовданских песама готово нема мада се и овде знало за спасовдански уранак. У рукописној збирци Драгутина Ђорђевића само се једна налази и то „спасовданска траварска“ Свети Спаса одушевљено одговара да је његово поље „од свем понајбоље“: пшенице су „у клас укласале“, а „ливаде у цвет уцветале“. Зар свети Спаса овде не личи на светог Ђурђа из ђурђевданских песама?

Сачуване су и додолске и крстоношке песме. У источној Србији их је, на пример, записивао Коста Манојловић, а у Лесковачкој Морави Миодраг Васиљевић. Додолске су скоро све варијације песме „Ми идемо преко села“. Нису поетски снажне као оне које су забележене у Рађевини. Крстоношке су веома сродне додолским. Каткад је само припев другојачији. Лепа крстоношка песма је права реткост. У том погледу запис Љубише Рајковића је пријатно изненађење („Играјте, појте, девојке“).

У погледу мотива и необичне слике пажњу заслужују варијанте песме да престане киша. Састављена је од две целине. Прва је узбудљива по својој снази: мајка стоји на два брега и доји два детета! У збирци Миодрага Васиљевића, пак, мајка стоји поред језера.¹⁵ У врањском Поморављу деца рецитују и стих: „и два коња појеше“. У другом делу настају знатније разлике. Нишка варитајна се овако завршава:

Преврну се небо
као птичје око,
и капну капља
ко од зеца млеко.¹⁶

Записивач је назначио да је у питању дечја песма. Више пута сам лично могао да се уверим у врањским селима да варијанте ове песме певају или рецитују деца, првенствено чобани.

Вредоносне податке о свадбеним обичајима оставили су нам Живојин Станковић (Крајина) и Маринко Станојевић (Тимок).

Свадбу у Лесковачкој Морави након другог светског рата подробно је описао Драгутин Ђорђевић. Ево једног одломка из његова рада:

¹⁵ Миодраг А. Васиљевић, нав. дело бр. 85.

¹⁶ Кића, 1907, бр. 35.

„Чим кола с младом стигну, свекрва (или младожењски момак) донесе млади сито у којем је: пшеница, јабука, цвеће и шећер. Пошто се млада прекрсти, стојећи према истоку, почне „сејати“ ситом лагано с лева на десно. Кад трипут сито окрене, узима жито, цвеће и шећер и стане унакрст сејати по дворишту више глава присутних сватова. Сви се грабе и она особа која ухвати цвеће, цветаће и напредоваће. Најзад, млада баци и јабуку у групу момака и девојака да се о њу грабе и отимају. Лице које дограби јабуку, убрзо ће се ожени, односно удати“.¹⁷

Свадебни обичаји се све више упрошћују, понегде готово нестају, али има крајева и насеља где су још сложени и живописни. Ево како изгледа „свекрвино оро“ у врањским селима. Кад се свирачи приближе младожењиној кући на око 200 до 300 метара, засвирају јаче, а то је знак да ће кроз који тренутак свекрва да заигра. Многи људи, а пре свега жене и девојке похитају њеној кући да би видели како је обучена и како игра „тешко оро“.

Свекрва чека свираче у дворишту, држећи десном руком сито, које јој је прислоњено на струк. Дивно је тада њу погледати! У каквој је раскошној и пунобојној народној ношњи! Обукла је оно што је годинама чувала у ковчегу. Опасала је своју венчану футу алене боје, а с њене десне стране је нова бела марама. У Врању, пак, свекрва опаше бошчу коју јој је снаха дала. Обула је своје венчане ципеле и вунене чарапе. Ту је и скупоцено либаде, а и „росајде“ шамија, чији су крајеви завезани на глави, а „китком“ (босиљак с каранфилом или с неким другим цвећем). Око врата је дугачка низа дуката (дубли). Ако нема златника, за ову прилику ће их позајмити од неке своје пријатељице. Сито је око ивице окићено хартијом различитих боја. У њему је зрневље свих жита, а има и бомбоиа и шећера, Поврх тога је погаче, покривена марамом домаће израде, коју је снаха послала.

Пошто свирачи зтсвирају „тешко оро“, свекрва се три пута прекрсти, а потом пружи руку жени која јој је најближа да се ухвати у коло. То је једна од њених најбољих пријатељица. Почине да игра према истоку и направи три круга. Играње прекида три пута и том приликом баца из сита зрневље и друго. Пошто све то уради, даје сито да се однесе у кућу, а свекар и остали прилазе и честитају јој што је доживела да жени сина и да игра „свекрвино оро“.

Публиковано је на стотине сватовских песама, међу којима је и правих антологијских текстова.

Међу записивачима се истичу: Милан Милићевић, Владимир Николић, Маринко Станојевић, Коста Манојловић, Драгутин Ђорђевић, Миодраг Васиљевић и други. У листу „Кићи“ године 1907. објављено је право обиље сватовских песама које је у Хуму код Ниша прибрао учитељ М. Ђ. Јовановћи. Он их је поделио на огледничке (прошевинске), свадбене и гостинске. Јасно се види да је

¹⁷ Др. М. Ђорђевић, нав. дело, стр. 467.

сваки моменат свадбеног ритуала у Хуму почетком овог столећа имао своју посебну песму: „кад улазе сватови у двориште“, „кад младожења седне између кума и старојка“, „кад старојко превешује девојку“, „кад превешена улази у собу“, „кад старојко младенце прстењује“, итд. „Кића“ је донео 1907. године и зузанске свадбене песме, које је бележио Јеленко Поповић (у насељима између Хума и Сићева).

У старинским стиховима из околине Врања мајка позива „ђуљ-ђули девојче“ да устане јер су дошли њени просиоци и донели „големи бакшиши“: дукате, сајче позлаћено, прстен бурмалију и свилене шамије. На крају је хумор: „а од з’лве лоше лакрдије“.

Мајка се хвали како ће да ожени сина. Чак ће од цара узети кочије за свадбу, а од царића „златено прстење“. Ту су и црте које подсећају на митолошке песме: Иванова мајка ће испросити муњу, а Богденова ће за старог свата позвати „сјајнога Месеца“.

Круг песама опева припрему за свадбу. Терзија под орахом вије златне узде и шије сребрна седла јер треба да се иде „за Јелку добру девојку“. Кроји се кафтан; плету се венци од стратора и невена.

У свекрову кућу долазе кум, стари сват и девер, а песма их поздравља. Кума питају да ли је донео „венци за младенци“. Свекрва нема где да веже његова коња. Али њена кћер је посадила дуње и јабуке, „те повеза милом куму коња“. Покаткад импресионира поетска слика. Пољем шета старојко, над њим грми облак, а под њим игра зеленко. Његова мајка код куће моли бога да постане вита јела на друму и да под њу стане стари сват како му киша не би поквасила хаљине од чохе. Кум се упоређује с рајским цвећем, а стари сват са граном јоргована и стратора. Песма што је намењена деверу је посве љупка. Њега би девојке купиле од мајке и носиле „зиме под грло“, а „лети под перо“.

Пева се и путем кад се иде за девојку. Понегде те песме називају *путничке*. Сватови се крећу преко планине, а младожењин златан прстен сија као „слунце у Петрово лето“. Чују се и праве баладе. Ташта сусреће сватове и саопштава им болну вест:

Натраг, натраг, китени сватови,
моја ћерка мртва болна лега;
над главу ву китка цвеће стоји,
до главу ву жута свећа гори!

И у невестиној кући се разлеже сватовска мелодија. У суботу увече, за време кићења „зборњака“ певало се:

Чувала Миља славеја,
 чувала и очувала.
 Оче се Миља удаје,
 и славеја си продаје.
 Славеј си Миље говори:

— Немој ме, Миљо, продајеш,
 тури ме, Миљо, у дара,
 та рано да ти попојем,
 та рано да те пробудим.

Последњи стих као да наговештава другојачији живот: у новом дому мора рано да се устаје јер младу жену очекују многи послови. У очекивању сватова девојка је „веч бел дар растурила“ који личи на планинско ковиље. У Бучуму код Сврљига ухваћена је песма о девојци која сеје босиљак и жели до поноћи да се разграна, а „до зорицу бел цвет да расцвета“ да би китила своје сватове. А кад сватови стигну, дочекају их с песмом:

Бре удри, варди, девојко,
 магла ти у двор припаде,
 из маглу јелен испаде,
 па у градину упаде,
 бел ти босиљак опасе,
 големо цвеће погази.

Лиричар је створио букет лепих песама о младожењи. У погледу једноставности, складности и лапидарности израза три као да се издавају. Прву је у пиротском округу слушао Милан Милићевић:

Младожењо, младо дете,
 што си, младо, задремало,
 на кума се навалило,
 куму чашу просипало?

Друга, која се певала у невестиној кући кад младожења седне између кума и старог свата, је из Хума код Ниша. У хиперболи је изражена збуњеност момка кад се појавила девојка. Испала му је из руке златна чшаа, па је рујно вино полило и трпезу, и кума и старог свата. Трећа је из сврљишког краја и сва је у словенској антитези. Младожењи трепери перо без ветра. Да ли га је стид од кума или старог свата? Патријархалног младића је срамота од девојке! Зар старина није одлика ове песме?

Растанак девојке од куће и родбине, а нарочито од мајке такође је одјекнуо у стиховима, чија мелодија може да изазове сузе.

Путовање сватова са снахом је нашло одраза у већем броју песама. Снаха се заклања иза девера „од мило војно“. Сватови се примичу свекрвој кући. Ту су стари симболи: соко, сунце, месец. Младожења се упоређује са соколом, а млада са соколицом. Лепа снаха улази у двориште. Лиричар је метафорично рекао што је она донела у нову кућу: „сунце у пазухе“, „а месеца у десни рукави“. И овом приликом се без хумора не може. Девера упозо-

равају да иде полако јер „снашка ми је аџамија“, двориште је неравно, а прагови су недељани. Може да се спотакне, да додирне младожењу и наљути свекра.

Обичај је био у Крајини кад умре момак или девојка да се ископа шљива из корена и да је девојке иските. Носи се испред погребне поворке. „Кад се мртвац укопа, онда ову шљиву посаде чело главе његове“.¹⁸ Својеврсни куриозитет су песме које су девојке певале док се кити шљива, кад спровод крене према гробљу и кад мртваца спусте у раку. У овим потресним песмама налазе се реквизити познати у сватовској лирици. Стихови почињу узвицима *јаој* и *леле* који још јаче истичу тежину бола.

2.

Ови земљораднички и сточарски предели дали су читав циклус песама о раду и уз рад. Најлепше су жетелачке и овчарске, а постоје и копачке, виноградарске (лојзарске), прелачке и песме које прате косидбу.

Жетелачка мелодија се разлегла у постату пре него што зраци Сунца обасјају пшеницу, у току целог дана, а и на месечини.

Жетелачка песма је у не тако давној прошлости била саставни део жетелачких обичаја. „На планини Коритнику код Ниша, на почетку Запљања, и у другим областима Србије, тачно је одређено које се песме певају ујутру, пре подне, после подне, пред Сунчев залазак и ноћу за време жетве“ — пише музиколог Миодраг Васиљевић.¹⁹

Ујутру се певало, обично кад су девојке биле кроз село, како је сунце изгрејало „по руде рудине, по рамне падине“ и како је нестала роса са пшенице. Друга песма позива девојче да стави срп на раме и „бел тулбен на главу“ и да иде на наджњевање. Бегова белија је полегла „од понора до бегова двора“. Треба да зажње Ружа јер јој је „лака рука, танка половина“.

Рад у пољу, под зрацима јулског сунца, је веома напоран, те жетеоци моле ветра горњанина да подуне и „разлади аргати у поље“.

Песме по садржини могу да буду чисто љубавне. Мајка обећава кћери бело фустанче и бело тулбенче, али је она ипак побегла „по младо Турче бећарче“. Понекад је љубавно осећање само наговештено. „Слунце се слага да зађе“, а у пољу још раде жетеоци и косачи. Међу првима је „девојче т'нко Јаниче“, а међу другима „јергенче т'нко Миланче“.

Опеван је и тежак рад на туђој њиви. Мада је подне, радници нису добили ручак. Стих изражава њихово незадовољство: „Чорбација, нигде те не било!“ У јужном Поморављу, а нарочито

¹⁸ Живојин Станковић, нав. дело, стр. 16.

¹⁹ Миодраг А. Васиљевић, нав. дело, стр. 93.

у врањским и лесковачким селима, веома је омиљена и распрострањена песма „Зађи, слунце, не зашло га!“, која је трпела промене у садржини зависно од друштвено-економских односа. Негде је жетелици необично тешко „од пашини настојници“, негде се девојци досадило на беговој њиви. Касније, кад је нестало турске власти, додијао је рад на њивама чорбација и газда. Једна краћа верзија још живи у Иногошту:

Море, зађи, слунце, зађи, трандафиле, калофере мој!
 трандафиле, калофере мој! Ниско жнејте, клас берите,
 Ајде, ајде, брго жнејте, трандафиле, калофере мој!
 трандафиле, калофере мој! Овде има троји газде,
 Брго жнејте, ниско жнејте, трандафиле, калофере мој!

По једној другој варијанти из бујановачког краја девојци се „досадило, дојадило“ у постату јер на њу будно мотре „в'зд'н д'на до три настојника“ и стално је опомињу. Али у њој се јавља и пркос:

Т'ј што вика: — Ниско жнејте!
 Мерка му је до колена!

У источној Србији су скупљачи дошли до више овчарских песама од вредности, а особито у сврљишком крају. Сврљишке песме, заиста, „показују да је сточар нераскидиво и неодољиво везан са средином која га окружује, са простором и земљиштем на којем живи и ради, са животињама које се тамо крећу, једном речју са природом чијим нераздвојним делом сматра и себе...“²⁰

Мотиви су мање-више љубавни. Сунце је рано изгрејало и „роса опаднула“, а чобаници је жао да пробуди драгана који јој спава на руци. Овчар жели да оде у село да игра „оро до девојће“ и да поведе „танац на девојће“. Песма проклиње девојку да се не „вара с овчара“ јер је његов живот свакодневни напор:

Овчар је туга голема!
 Не знаје делник ни празник,
 не знаје лето ни зиму,
 црна му земља простирка,
 ведро му небо завивка.

У дванаестерачкој песми из врањске околине у шест стихова је речено много: овчар чува на планини огромно стадо. У стаду је ован са звоном у којем је куршум, а на њему нацртано око девојке!

²⁰ Др Драгослав Антонијевић, Сврљишки сточарски фолклор, Народно стваралаштво, 1966, св. 20, стр. 1462.

3.

Милан Милићевић је записао митолошку песму о вили која зида град на облаку, а то је у ствари слабија варијанта од Вукове песме.²¹

Но да је било овде митолошких песама с паганском садржином најбољи су доказ записи Љубише Рајковића у источној Србији, а објављени у збирци „Двори самотворни“. Шта је у њима древно? Виле играју коло на Периш-планини. Соко се свађа с Месецом и са Сунцем. Змај је намамио девојку у своје пребивалиште; у планини под каменом родила је змију ридовкињу. Стихови још чувају веровање у моћ магије. Ластавица неће да бере пену за вечеру јер су њој нагазили птиче „на зло место, на слабинку“.

4.

Источна Србија, а у првом реду Тимочка крајина, је прави извор бајалица. Оданво су предмет интересовања вредних скупљача. У Архиву Српске академије наука чува се читава збирка бајалица рано преминулог песника Властимира Станимировића (1879—1903). Драгоцен материјал објавили су др Петар Пауновић, Слободан Ракић, Љубинко Раденковић, Љубиша Рајковић и други, и тиме показали да се у народу још могу наћи бајалице од песничке вредности.

По мекоти стихова, по метафоричности казивања и јачини израза, по звучности, по ритмичким и другим својствима бајалице спадају у поезију. Најрепрезентативније међу њима у погледу уметности могу да се мере чак и с антологијским лирским песмата. За бајалицу „Текле су три реке“ већ је речено да би могла „послужити као доказ и за крилатост маште и за неимарство језика и за мекоту стиха“.²²

Бајалице чувају многа паганска схватања живота и архаичне језичне облике. У њима доминирају звучне фигуре (као асонанца и алитерација). Када их читамо, имамо утисак као да одасвуд избијају звуци. Задивљују нас и честе компарације:

Да остане рана блага —	да буде лака —
кано материно млеко,	кано лако перо,
да остане чиста —	и кано божја мајка
кано чисто сребро,	на рајска врата.

Љубавне песме су најбројније и најважније, а њихови мотиви преплићу се и у обредној и обичајној лирици.

²¹ Вук Стеф. Караџић, Српске народне пјесме, I, бр. 226.

²² Владан Недић, Црн босиљак, Расковник, зима 1968—1969, стр. 42.

Ове песме су стваране и много певане и у градовима (у Врању, Лесковцу и Нишу).

„У неким српским градовима у којима се турски живаљ дуже задржао, или који су били музикалнија средина у историјској прошлости, створени су особито типови песама разгранатих мелодијских облика, са много динамичких прелива и префињености. Такви су градови у Србији били Ниш, Врање, Лесковац на прелазу између ова два певачка центра, и Ваљево. У прва три града се певало са много мерака и севдаха у јужносрпском дијалекту, те уз пратњу турских чалгија. Ови су градови имали јединствен стил. О томе говоре њихове народне песме које већ дуго изумиру са генерацијама које су могле да их осете боље од потоњих. Познаваоци Сремчевог Ниша и Станковићевог Врања изумрли су, и песме ових градова још животаре, али само у меморији њихових најстаријих потомака“.²³

У старом Врању песма је била неразлучиви део живота. Сетна мелодија чула се свугде: у хаџијским и беговским домовима, и у шареној Горњој чаршији, и у сиромашној Ковачкој махали, у баштама и пространим гостинским собама. О томе нам тако убедљиво говори и књижевно дело Борисава Станковића. Ево како су се веселили Хаџи-Трифунуви после славе на чивлуку у Доњем Врању.

„И тамо, затворени, у друштву чувених Грка, Цинцара и првих бегова, Турака, које због вере нису могли примати код куће, правили читав лом. Доводили чочеке из Скопља, метере, зурлаше из Масурице, и Циганке, и то не праве, ове из вароши, из циганске мале. него такозване Ђорговке, насељене по околним великим селима и ханомива на друму, а чувене са својих кртих, топлих тела и разблудних очију“.²⁴

„Старе дане“ и „Коштану“ тешко је замислити без чулних и страсних стихова.

Широки је спектар мотива у љубавним песмама. Песма је опевала све нијансе љубавног осећаја.

Физичка лепота девојке је велика инспирација за народног певача у источној и јужној Србији. „Из круга љубавних песама две су морали створити лиричари посебне утанчаности. Оне објашњавају чудо девојачке лепоте и чине то увек у новој игри надахнућа“.²⁵

Девојка је витка, висока и румена. Зашто? Кад је била малена, мајка ју је носила у градину и за црвено цвеће стратор везивала колевку. Од стратора је капала роса и падала на њено лице. Друга такође одаје стваралаца изузетног дара. Мајка је колевку везивала за небо, а ветрови су је љуљали. Тако је дете израсло у витку и високу лепотицу. Ове две песме, или још тачније, њихови најлепши стихови иду у ред најбољих остварења у нашој народној поезији.

²³ Миодраг А. Васиљевић, нав. дело, срт. 256.

²⁴ Борисав Станковић, Нечиста крв, Сарајево, 1966, стр. 14.

²⁵ Владан Недић, нав. рад, стр. 42.

Прекрасних песама с овим мотивом има још. У дивној слици словенске антитезе насликана је лепота девојчета од петнаест година. Она сија „горе на планине“ и личи на сунце „у Петрово лето“, на звезду „на зору што греје“ и на златан прстен „међу два бећара“. Да поменемо једну која се може чути у Лесковцу и Врању. Лена је „на големо“, а није „од колено“: мајка јој је измећарка, а отац калдрмџија. Но, иако није „од колено“, она је лепа, има бело лице и алтан чело, па је због тога поносна.

Ређи су стихови о мушкој лепоти. У једној краткој песми коју је у Бучуму записао Недељко Богдановић лепота момка изазива свађу међу другарицама и сестрама, па се проклиње његова мајка:

Младо момче, проклета ти мајћа,
кад те роди што те не породи
е с'с брата, ели с'с сестрицу,
да поделиш твоје убавило.

У љубавној лирици истакнуто место припада песмама о севдаху и карасевдаху. Многе су их генерације певале, па су их обдарени појединци дотеривали у садржини, изразу и мелодији, те показују избрушеност првога реда. Да се на некима узгред задржимо. Као Дуде нигде нема: „ни у турско, Дуде, ни каурско“. Потом је узвик да се она не крши и не ломи „низ теј мале“. На крају, севдах је оставио неизлечиве ране:

Запали ме, Дуде, изгоре ме,
направи ме, Дуде, суво дрво,
суво дрво, Дуде, јаворово,
од дрвета, Дуде, ситан пепел!

У песми, пак, из источне Србије очи девојке су као вино или медовина опиле младића:

Коња водим — пешке одим,
воду газим — жедан идем,
леба носим — гладан идем,
чизме носим — бос си идем!

Песма „Станика ми болна легнала“ је у вези са стварним догађајем у Грделичкој клисури. Девојка болује „од таја пуста љубав неверна“. Љубавна патња је узнемирила цело њено биће: „та летњи дани не легна. Мартијни ноћи, леле, не заспа“. Четврта песма одаје градског лиричара с префињеним укусом. Софка болује од карасевдаха и три године стално седи на порти, али има смелости да каже момку:

За тебе сам, Ристо, три године болна,
три године, Ристо, глава преврзана,
три године, Ристо, очи премрежени,
а ти, Ристо, знајеш, знајеш и не ајеш.

Песма је опевала многе тренутке љубави. Девојка позива драгог на састанак, али он као да се колеба: „Како ћемо кад ни не давају?“ Она му предлаже:

Ти се створи на големо цвеће,
ја се створим на бели босиљак,
да ни млади у ћитицу вржу.

У стиховима је реч и од девојачким чинима. Девојка је момку „трагове обрала“ и ставила их у невен, огањ и татол:

невен вене, ти за мен' да венеш,
огањ гори ти за мен' да гориш,
татол пуца ти за мен' да пуцаш.

Зазвуче и печалбарски стихови. Млада невеста бело пере, а црно носи зато што јој је „драго далеко, Стамбола града“.

У којем граду је најбоље сачувана стара лирика? Несумњиво, у Врању. Међутим, од послератних певача разгранату мелодију старих љубавних песама могла је у правом смислу те речи да отпева само старица Стана Аврамовић.

Љубавне песме на југу су испуњене севдахом, истанчане и музички савршене. Подсећају нас на лепотицу Софку и уметницу Коштану, загледану у тамну гору. Песме из источне Србије одликује нежан лиризам и тиха туга.

Више је песама и о животу у старој породици. Мотиви су различити.

Млада жена Калина жути и бледи јер је притиснута даноноћним радом „у тешку кућу целевску“:

кад први петли запоју,	Ја девет краве помузем;
сто брава овце помузем;	кад јарко слунце изгреје,
кад бела зора зазори,	дванаест слуге испратим!

У песми с митолошким елементима опевана је незајажљива чежња за породом. Месечина дању плете повоје, а ноћу тка пелене да би повила „студено каменче“. Моли, затим, бога да му удахне живот.

У овој области, и не само овде, записиване су варијанте једне распрострањене баладичне песме. По правилу прво је слика о крвавој реци која удара у тамничка врата. Потом се говори о утамниченом јунаку који храни соколове да би их послао своме дому, Завршетак је: жена најмање жали мужа.

У манастиру Прохору Пчињском, на крајњем југу, забележена је песма у тону тужбалице „Ката бели бело платно“. Умрла је тек доведена снаха па је неутешно жале сестра, заове и девери. Њену смрт упоређују с раним босиљком кога је изненадна слана уништила.

Опевана је и жалост мајке за сином. Куга је убила мајци Веселина. Она га позива да се дигне из гроба. Син одговара да не може јер му је „паучина очи замрежила“, а земља га је притиснула.

У лазаричким, сватовским, жетелачким и другим песмама сликан је живот у породици а нарочито положај младе жене.

7.

Неговане су вековима лирске песме и баладе с историјском тематиком. Османлијска времена су пружила највише материјала за песничко обликовање.

Лиричар на Тимоку и у пределима јужног Поморавља испевао је читав циклус хајдучких песама, које су махом баладичне.

Једна од најпопуларнијих је балада о хајдуку који је мајци заклао јединца Стојана (Јована). У време комитског покрета добила је нову црту: чету води комита и носи комитски барјак.

Заступљени су и мотиви о мучењу и погибији хајдука. Турци су ухватили сестри брата Стојана, свезали га и у родном селу набили на колац. Мајка саветује сина да не хајдукује, већ да ради тежачке послове. Остварила се материна клетва: Турци су га ухватили и обесили „на танкој јели зеленој“. Пукла је пушка из горе и убила „три млада хајдука“. Трећег „жали под прстен девојка“.

Зна се за више варијаната песме о погибији Ранче буљубаше, друга хајдука Вељка.²⁶ У њима је и мотив: „предсмртна жеља хајдука“. У Врању се ова песма назива „Пуче пушка“, веома је омиљена, па се пева и у колу. Само се констатује да је погинуо Раша буљубаша. Звучна компонента у врањској варијанти је изразита.

У десетерачкој песми о Смиљани девојки је мотив о сестри и брату хајдуку који су сачувани од родоскврњења.

Први српски устанак захватио је ове крајеве и подстакао народног певача да створи неколико песама од вредности. Девојка се подсмевна Текир-бегу који се из Шумадије вратио без коња и чифти пиштољи“. Сажета песма „Море, врћај коња“ односи се на догађај из 1805. године. Тада су Карађорђеви бећари у Грделичкој клисури убили из заседе Абдул-агу.²⁷

²⁶ Др Илија Николић, Трагом народне песме „Пуче пушка, пиле ле Стано“, Развитак, Зајечар, 1970, бр. 6, стр. 122—123.

²⁷ Момчило Златановић, Један осврт на врањску поезију с историјском тематиком, Развитак, Београд, 1973, бр. 11—12, стр. 85—96.

Песма о убиству Османа и Мемет-аге односе се на каснија времена. Османова мајка плаче и кука у гори за сином јединцем. Турци и Туркиње из дубине душе жале Мемет-агу. Народни певач, према томе, није уско гледао на живот, нити је нечим био оптерећен.

У балади о џан Стојанки опевано је како је Мурат-ага убио врањску лепотицу.

Résumé

CHANTS POPULAIRES LYRIQUES DE LA SERBIE DE L'EST ET DE LA SERBIE DU SUD

L'auteur a divisé les chants populaires lyriques de la Serbie de l'Est et de la Serbie du Sud en plusieurs espèces et sous-espèces en faisant ressortir leur valeur littéraire.

I Chants rituels et coutumiers. — Parmi les chants rituels ceux chantés par les „Lazarice“ et les „Kraljice“ (Reines) ont la plus grande force poétique. Parmi les chants coutumiers, les chants nuptiaux occupent la première place. L'auteur met en relief les qualités artistiques des chants nuptiaux de la Serbie de l'Est.

II. Chants traitant de différents travaux de champ et auxquels on accompagne certains travaux. Les plus beaux chants de ce groupe sont les chants des moissonneurs et les chants de bergers. L'amour est un motif fréquent dans ce genre de chants. Ils chantent la beauté du travail, mais aussi le pain amer de ceux qui travaillent sur les champs des beys et des gens riches.

III Chants mythologiques. — Ces dernières années ont été recueillis et notés dans la Serbie de l'Est les chants aux sujets païens.

IV Chants magiques. — La Serbie de l'Est et, tout particulièrement la région de Timočka krajina est une vraie source des chants magiques. La douceur de leurs vers, la magie sonore des mots, les propriétés rythmiques et autres de ces chants en font une véritable poésie.

V Chants d'amour. — Ces chants constituent le groupe le plus nombreux et le plus important, et leurs motifs sont entrelacés souvent avec ceux de la poésie lyrique rituelle et coutumière. Les chants d'amour au Sud sont pleins de passion amoureuse. ils sont d'une souplesse et de perfectionnement et musical rares. Ceux de la Serbie de l'Est sont caractérisés par un lyrisme délicat et une tristesse douce.

VI Chants de famille. — On a noté dans cette région plusieurs beaux chants qui traitent de la vie dans la famille ancienne. On y trouve aussi d'éléments mythologiques.

VII Chants à sujets historiques. — Dans les régions susmentionnées on cultivait aussi des chants lyrique et ballades à sujets empruntés à l'histoire. La période de la domination turque était la source principale dans laquelle le chanteur populaire puisait la plupart des sujets de ce genre auxquels il donnait la forme poétique. La ballade traitant la vie des haïdouques a été très répandue. Il y a également des chants traitant les événements et les personnages de la Première insurrection serbe.

L'auteur cite de nombreux noms de ceux qui avaient recueilli les chants populaires depuis Vuk Karadžić jusqu'à nos jours. Parfois il fait également allusion aux coutumes populaires.

Momčilo Zlatanović

Лазарице из Сурлице у Горњој Пчињи

већи број радова је интересантан из области етнологије, фолклора, географије, историје, народне књижевности и других, па их као такве у раду наводимо.

Аранђеловић Никодије, Проклетије, (1941, XXXII, 196—202). Аутор, је детаљно описао народни обичај „проклетије“ тј. колективно народно проклињање, који се одржавао у сврљишким и голачким селима у североисточној Србији.

Архимандит Сава, Призрен, (1888, II, 30—84). Аутор даје географски опис Призрена и наводи неке историјске податке, са поменом споменика културе старије и новије историске прошлости. Дати су податци о просвети, становништву, здравству, управи и судству, о жупама и природном богатству, о сточарству и данку, трговини и индустрији у Призрену и његовој околини.

Атанасијевић Ксенија, Схгатање судбине у нашим народним умотвори-нама, (1938, XXIX, 9—19). У раду су изнета схватања судбине кроз примере у народним песмама, причама, изрекама, обичајима и веровањима.

Бдина, Црте о Шоплуку одмах после ослобођења Бугарске, (1908, XII—XIII, 252—279). Аутор, је као просветни радник боравио у Шоплуку све до ослобођења Бугарске. У раду се говори о животу и језику становништва, од обичаја се истичу подаци о слави, друштвеном животу, породичном животу, ношњи, школству образовању а и мешању Руса у друштвени живот Бугара. Забележио је и дао опис првог бала који се одржао у Видину. Забележио је и однос Бугара према румунском и српском живљу у Шоплуку.

Бумбић Милоје, Ириг и његова околина, (1899, VIII, 59—98). Путопис у коме аутор, даје историјски преглед Ирига са околином. Затим слеђује географски положај Ирига и број становника. Свестрано је описао народна предања, архитектуру, цркве, школе, набраја типове кућа, ентеријер, покућство, постељину, затим уређење кујне са покућством и посуђем. Детаљно набраја јела и начин спремања. Описане су споредне зграде, амбари, котобање, штале, свињци, качаре за бурад и подруми. Одвојено даје опис градске а посебно сеоске куће. Приказује антрополошке ликове и ношњу. Као обавезне реквизите помиње рукавице и описом фризура и покривањем и кићењем главе. Даље напомиње да је Ириг био најзначајније трговачко место у Срему. Говори о привреди, нарочито ратарству по чему су били чувени, виноградарство, обичају око вршидбе и начин на који се врше жито. У Раду има доста података и о обичајима: о слави, свадби, даћама, Божићу, Новој години, Иван дану, забавама, затим о куги која је харала 1795. године у Иригу. Даје и опис фрушкогорских манастира: Крушедола, Хопова, Гргета, Јаска, Раванице и околних села са њиховим становништвом и привредом.

Васиљевић Алекса, Стрижење народних обичаји у Сврљигу (1896, VII, 273—283). У Сврљигу је обичај подстриг прве дечије косе да обавља крштени кум у домаћиновој кући и то само над мушком децом. Стрижење се обавља од самог акта крштења. Дат је детаљан опис обичаја, почев од припрема, позивања, обичај стрижења, доношење дарова и обратно даривање гостију од стране мајке новорођенчета, детаљно су описани јела и пића као и дарови, затим здравице о ручку, доношење повојнице, коју доносе и о крштењу.

Велимировић Милош, „На Комовима“, (1892, V, 15—106). Дат је опис планине Комова са околином. Помињу се манастири, путеви, становништво, ис-

храна, скупљачка привреда, привреда, шумарство, риболов, а говори даље о народној религији, друштвеном животу крвна освета, износи бројне легенде и предања, а помиње и дечије играчке.

Вељ. М. М., Дебар и његова околина, (1893, VIII, 26—52). Аутор, је дао географски положај Дебра са његовом околином, изглед предела и насеља, састав становништва. Наводи да је било и Цинцарских породица које су се бавиле занатима и трговином. Такође помиње да је велики број становника одлазио у печалбу и да су се бавили градњом кућа и по томе су били познати у Европи. Затим даје детаљан опис града Дебра са његовом архитектуром, улицама, описом градске куће, цамијама у Дебру и околини, текијама, светим местима. Описане су и „вакоф“ — и у којима се сахрањују мртваци. Такође, има података о народној исхрани, друштвеном животу, просветним приликама и школама, о народној ношњи и оружју. У раду су дати подаци о саобраћају и друмовима, кирицијама, трговини и занатима, земљорадњи сточарству: у раду има помена о народној религији, као и развијено гатање и бајање. Има података о обичајима о рођењу, женидби и свадби, нарочито са детаљним описом када се жени удовац, разна веровања у вези са погребним обичајима и на крају о колу где девојке играју само у свом роду.

Васиљевић Јован Х., „Лазарице“, (1890, IV, 66—94). Српски народни обичаји (у Врању и врањском округу). Аутор даје опис обичаја „Лазарице“ и већи број песама са забележеном мелодијом из врањског краја. Поред описа обичаја, дат је детаљан опис народне ношње са називима аљетака које носе „Лазарице“.

Веселиновић М. В. Географско-етнографски преглед Македоније и Старе Србије са картом, (1887, I, 186—205). Аутор је дао географско-етнографски преглед Македоније са њеним границама и градовима које ређа појединачно, а такође и границе Старе Србије са градовима који су њој припадали. Наводи број становника у градовима Македоније и Старе Србије као и етнички састав становништва. Уз многе градове даје и податке о привреди. На крају даје укупан преглед народа са бројем становника и наводи да је највећи број „Срба“ а остало отпада на Арбанасе, Турке, Јуруке, Цинцаре, Јевреје и друге. Чланак је писан са позиција великосрпске грађанске буржоазије те је разумљиво што је великосрпски приказ у односу на Македонију и Македонце.

Веселиновић М. В., Српско оро, (1906, XI, 145—149). У прилогу наведени су стихови песме коју је певао Веселиновић Милојко и коју је назвао Збор Србадије. Зарија Поповић овој песми дао је арију ставио је у ноте и назвао „Српско оро“. Песма је интересантна јер даје географски преглед српског живља на основу помињања и ређања назива за дувачке народне инструменте, где је у напомени дат и опис инструмената са народном терминологијом одређеног региона. Такође је дат коментар да ли се помиње термин у Вуковом речнику за набројане музичке инструменте.

Свети Сава школски патрон у Срба. (1908, XII—XIII, 21—133). Аутор, износи на основу историјских података од када су српске школе почеле прослављати Светог Саву, другим речима од када је Свети Сава школски патрон у Срба. Затим наводи у којем месту и у којој школи се почело светковати школска слава. Како је постала и када светог Саве химна; затим о општој химни Светог Саве. Дат је и осврт на историјски развој црвеног појања у Срба.

Веснић М. Р. „Моји знанци — Тетка Стана“, (1890, IV, 5—36). Аутор даје кратке белешке по сећању са својих боравака у неким крајевима западне Србије, нарочито везане за Краљево са околином и Горњи Милановац. Он описује пределе, становништво, затим женидбене, свадбене и погребне обичаје, пазарне дане у Краљеву, родбинске односе и разна веровања у митска бића. Белешке о обичајима и веровањима везана су за његову знаницу тетку Стану. Ту су и нека веровања о птицама: као ласти, кукавици и ждралу. На Илиндан или Лучиндан „тетка Стана“ је усред дворишта износила одело и опрему покојног сина и када прелећу ждралови, она је над оделом кукала и нарицала читаве сате. Ови празници су крсно име братства Скоковића из кога је и она. Затим бележи обичај празних гробова са надгробним спомеником. Ови споменици су подизани обично покрај пута, поред неког извора или у неком воћњаку на брдашцу.

Влаховић Митар, О кумству у Колашину на Ибру с погледом на кумство у другим крајевима, (1938, XXIX, 139—146). Изнети су подаци и научна мишљења о генези кумства о његовом значењу у нашем роду почев од обичаја шишаног кумства до свих улога кума у нашим народним обичајима. Такође даје податке о тражењу опроштења од кума тј. о прекиду кумства из разних разлога, затим о поштовању кума преношење кумства са колена на колена у породици.

Неки погребни обичаји у Ибарском Колашину, (1939, XXX, 103—106). У раду наводе се бројни погребни обичаји у Ибарском Колашину, почев од припремања смртника, облачења његова, ношење и укуп. Такође даје податке о гробљу, гробу, надгробном споменику.

Вошњак Богумил, Словенци у Горичкој и Трсту, (1921, XIV, 211—221). Извод из америчког издања Вошњакове књиге: *A buarzk ogoist Germany — Fleming H. Revell Company. New York 1917.* Рад је подељен на два дела, у првом: администрација, судови, школски систем и социјалне погодбе у Приморју, а у другом Политичке борбе.

*Вучић Радмил*о, Народна песма и савремени друштвени живот, (1939, XXX, 82—90). Аутор сматра да основу нашег душевног живота чини српска народна песма и да њеним утицајем може најбоље објаснити све догађаје наше историје. Наводи разне примере а и обичаје у вези са умрлим, да се не би повампирео као и многобројна веровања о томе.

Васиљевић — Хаџи Јован види *Хаџивасиљевић Јован*.

Глушац Васо, Стари писци и путници о вери Јужних Словена, (1940, XXXI 85—102). У раду је аутор навео многа дела старих путописаца нарочито византијских, и бележака путника, који су током неколико последњих столећа средњег века путовали по Балканском полуострву и мноштво података о вери Јужних Словена. Најраније вести о вери Срба, Хрвата и Бугара, после њиховог покрштавања налази се у делу византског цара Константина Порфирогенита „*De administrando imperio*“ 950. године. Затим, писци Лав Дијакин и Јован Скилица у историји Византије од 811—1057. године, Охридски архиепископ Теофилакт, Јован Килим у својим делима не помиње богумиле само остале вере Јужних Словена. Такође помиње и путописне белешке француског путописаца из 1308 године, затим белешке Бертрандона де ла Брокијера од 1432—1433. године; Себастијана Ђустинијана од 1499—1503; Људевит Ђерва Туберон из друге половине XV века и Бенедикта Курипешића из 1530. године.

Димитријевић Ст. М., Бадњи дан и Божић, (1938, XXIX, 156—172). У раду се износи грађа о обичајима за Бадње вече и Божић и покушава да тумачи њихово порекло. Такође наводи и обичаје, веровања и гатања која се празнују од 25. децембра до 19—20. јануара. Међу њима детаљно описује маскиране поворке коледе-коледаре, песме а наводи и појаву замене обичаја коледе са вертепима, затим празновање домаћих и општих божанства, зимских и летњих.

Дучић Н., Колашин, предјел и племе у Херцеговини, (1888, II, 142—158). У раду се говори о Колашну као пределу и племену у Херцеговини. Дате су географске границе за овај регион као и историјски развој овога краја, а и преглед становништва. У другом делу рада говори о св. Арсенију, архиепископу српском у Довљу у Колашину.

Ђорђевић Тих. Р., Поред Топлице, (1896, VII, 14—103). Путописне белешке, са путовања у срезovima добричком и косаничком, у округу топличком. На том путовању забележио је разне старине из античког и средњовековног периода (развалине градова, цркава, гробља са надгробним споменицима), а записивао је и легенде и предања о разним местима која обилују у овом крају. Доста има података о становништву, просветним приликама и школству, саобраћају, привреди; пољопривреди, нарочито земљорађи. Помиње и параспур — наполичар који је идентичан са термином кесим у сточарству, затим термин забран или корија а ређе забел. Интересантни су подаци о погребним обичајима. Има помена и о обичају славе — крсног имена које светкују Срби и неки Арбанаси. Они који држе славу месе колач и пале свећу. Има података и о самовилки, вражалици и „бачрици“, као и о амајли. Бадњи дан сви су са Србима куповали орахе, фис Клименти, који је славио Петковдан, стављао је на Бадњи дан и бадњак на ватру исто онако као и Срби. Има података и о самовилки, вражалици и „бачрици“, као и о амалијама и записима, а нарочито ако се не држе деца — умиру, записи од беснила и друго.

Елезовић Глиша, Кратка историја битољског вилајета, (1933, XXVII, 190—244). Аутор, је превео са турског језика једну од малог броја штампаних књига у нашој земљи „Кратка историја битољског вилајета“ од мајора Мехмеда Тефика 1911. године. У књизи дат је преглед битољског краја од античког периода и средњег века до 1911. године. У књизи има доста и етнографских података који могу користити данашњим истраживачима.

Елезовић Глиша, прилози за историју манастира Букова, (1941, XXXII, 130—175). Аутор је у раду дао шест примерака турских исправа које је превео и на српски језик, чија садржина је интересантна за проучавање историје манастира Букова код Ниготина и његове ближе и даље околине, како и прилике и околности у којима је манастир живео а донекле и цела Крајина у периоду од 1816—1825 године.

Живковић Мита, Сарајево, (1890, IV, 144—195). Аутор, даје опис Сарајева са околином као и састав становништва. Затим, наводи занимање становништва и каже да су се Срби и Јевреји једино бавили занатом и трговином до доласка Немаца у Сарајево. Помиње да су Срби били познати златари чији су предмети излагани у Европи и Паризу. Такође је дат опис архитектуре Сарајева, типови кућа, материјал од кога су прављене, опис цамија и цркава, школа, гимназија. Затим даје антрополошки преглед мушког

и женског становиштва са детаљним описом мушке и женске ношње. Има података о народној исхрани, друштвеном животу, обичјима: ношење литије, слави, свадби, играма, песми и јуначким играма.

Јастребов И. С. (превео Иванић Момчило), Манастир Дечани, (1908, XII—XIII, 158—190). Дат је историјски развој манастира Дечана са народним легендама о његовом имену, о манастирским добрима и његовим привилегијама. Има података о обичајном праву и борбама калуђера са Турцима и Арнаутима, да би сачували манастирска добра и привилегије. Забележено је да су калуђери били и соколари, да би се ослободили од разних пореза и намета, како на покретна тако и непокретна добра. Аутор је забележио и податак о свим игуманима у манастиру као и то да је уз манастир била и болница која је срушена, и да је отворено одељење школе где су се деца учила писмености.

Јела, Свадбене песме из Пирота, (1899, VIII, 249—264). У раду је дат текст свадбених песма са објашњењем када се које песме певају и у којој прилици у свадбеном ритуалу, те спремање и плетење свадбеног венца.

Јовановић Алекса, Испраћај печалбара, (Слика из живота дебарских Срба под Турцима), (1930, XXIV, 102—114). Дат је приказ живота становништва овога краја као и обичаји око испраћаја и дочека људи који одлазе у печалбу из Дебарске жупе. Такође је дат опис женидбених и свадбених обичаја за Осолничку жупу, као и друштвени живот становника и њихов међусебни однос са турским и арнаутским живњем. Писано с гледишта великосрпског списатељства.

Јовановић Димитрије С., Јужне границе Душанова царства, (1887, I, 108—124). Чланак има карактер политиканског стремљења великосрпске буржоазије према југу наше земље.

Јованов Јован М. Наши под туђином, (1930, XXIV, 131—142). У раду говори се о нашем становништву, које се налази у Грчкој, Румунији, Мађарској, Аустрији, Италији и о већем броју исељеника у Јужну и Северну Америку као и утицаје и мешање власти тих држава на наше народе који су под њиховом власти.

Јовићевић Андрија, Стање кућа у Црној Гори, (1899, VIII, 211—248). Дат је опис куће у Црној Гори од заклона до најсавременије куће. Многи типови кућа не одговарају хигијенским условима становања; затим наводи податке о положају и земљишту, материјалу од кога су прављене куће, правца у коме је постављена кућа, унутрашњи распоред, простор појединих делова кућа и кућни отвори (врата и прозори), чистоћа у кући и око куће, и живот нашег народа с здравствено-хигијенског становиштва.

Катић Дан. Љ., Народни обичаји који се у Сталаћу о Ускрсу врше, (1894, VI, 311—318). У Сталаћу је одржаван обичај светковања сва три дана Ускрса што је било изобичајено у суседним селима и то: првог дана обичај „скупљање“, другог „просидба“: „провлачење“: „паун“ и „јежа“, а трећег „реља“. Појединачно је детаљно описан сваки поменути обичај са песмама које се певају. У озим обичајима учествују само девојке.

Ковачевић Љуб., Велес (и Демир — Капија) (с две слике), (1887, I, 21—23). Кратак историјски приказ града Велеса, почев од етимологије његовог имена.

Иако веома кратак, прилог је писан с гледишта великосрпске грађанске класе XIX века.

Ковачевић Љуб. Прилеп, (1887, I, 36—38). У кратком приказу дат је историјски приказ града Прилепа. Уз то дата је и слика града Прилепа на којој се види стара градска архитектура са црквом и џамијом. И овај чланак аутор је написао у духу великосрпске грађанске буржоазије XIX века.

К. Љ., Охрид (са две слике), (1887, I, 138—141). У раду је дат географски приказ града Охрида са околином. Аутор је дао историјски пресек града Охрида као и његову важност и улогу у црквеном животу.

К. Љ. Скадар, (са сликом), (1887, I, 176—181). Дат је опис града Скадра са околином као и историјски пресек насеља са извесним демографским подацима о броју становника.

Ко крсно име слави, ономе и помаже, народна песма, (1887, I, 182—185).

Космајац Рад., Мухамеданке, (1908, XII—XIII, 395—437). Аутор, наводи карактеристике сакупљених народних приповедака у Мухамеданаца. Наведене су следеће приповетке: 1. Женидба; 2. Здравље и богаство; 3. Браћа; 4. Калифа и рођаци; 5. Неверуј старцу; 6. Срећа и богатство; 7. Трговина и 8. Срећа.

Марић Свет. М. Изреке и пословице у Добричу, (1894, VI, 307—310).

Мијатовић Станоје М., Свети Сава у народној успемини (из Темнића), (1908, XII, XIII, 134—154). Забележена су предања о светом Сави и његовом култу у српском нарду у пределу Темнића. У чланку су дате ове приповетке: Св. Сава и слуга Нађен (из Коњуха), Св. Сава и ђаво (из Коњуха), Св. Сава и Ере (из Јасике), Св. Сава, Орач и ткаља (из Брајковца), Св. Сава и Св. Тома (из Варварина), Св. Сава и калуђери (из Љубаве), Св. Сава и Вук (из Милутовца), Св. Сава и мајка (из Милутовца), Св. Сава и газда (из Беле Воде), Св. Сава и Циганин и чобанин (из Бачине), Св. Сава и несрећна девојка, Св. Сава и ђаци, Св. Сава и тица кос, Св. Сава и ђаво у воденици, Св. Сава и чобанин, Св. Сав и кириције.

Мијатовић Ст. М., Неколико савета нашем народу, (1908, XII—XIII, 358—377). У чланку су дати извесни морално-поучни савети, од којих помињемо: „да се болесни воде лекару а не врачу“, „дн се не верује у празноверице“, као и „да се не пије и опија, и да се не пуши“.

Микић Димитрије Х., Сећање на давнину (1941, XXXII, 15—49). Аутор у раду говори о значају Милоша С. Милојевића поводом стогодишњице рођења као фолклористи, скупљачу народних песама и обичаја широм наше земље. Аутор местимично баца поглед на веру старих Срба, и наводи многе легенде веровања и обичаје.

Микић Димитрије Х., Мотив туге у музици јужне Србије, (1940, XXXI, 112—124).

Милијашевић Ђ. Босна, Географски приказ Босне (1889, III, 35—66).

Милићевић М. Ђ. „Дур Делија, иде Пантелија“ (причица из рата за слободу), (1887, I, 125—137).

Милићевић М. Ђ. Сићевачка клисура, (1889, III, 3—21). У раду је дат опис предела, градова и места, земљишта, виноградарства, легенде и предања о сићевачким подрумима, о саобраћају, нарочито изградњи железнице кроз Сићевачку клисуру, као и неколико података о орловима у клисури и већи број народних прича и предања о орловима.

Миодравовић Ј., Српство, у културној борби с погледом и на остале Словене, (1911, XIV—XV, 116—150). Популаран прилог с идеалистичког гледишта и погледа нарочито на Русе и Србе.

Михалђић Стеван, Будим и Печуј као културно средиште наших католика „Шокаца“ и „Бошњака“ у Барањи, (1929, XXIII, 1—5).

Михалђић Стеван, Привредне снаге српског народа у прошлости, (1932, XXIV, 126—145). Дати проблем сагледан са ауторовог гледишта од 1551, до почетка XIX века.

Неколико српских народних песама из Славоније (околина пожешка), (1892, V, 107—125). Из велике збирке, коју је сакупио Милан Н. Обрадовић, Србин, Славонац.

Обрадовић Милан, Женске народне пјесме босанске у околини Граховској, (1894, VI, 268—293). Из веће збирке аутора, овде је објављено 28 женских народних песама.

Павићевић Мићун М., Србијанци у причама и анегдотама (из необјављене збирке), (1940, XXXI, 224—231).

Перовић Радослав, Вести о Србима у румунским летописима, (1941, XXXII, 62—89). Аутор је поред наведене бројне литературе превео и летописе у којима има података о Србима и то: Молдавски, Влашки у којима је већи број хроника и мемоара дат хронолошким редом.

Петковић Влад. Р., Свети Сава у старој уметности српској, (1934, XXVIII, 68—75). Као једна од најистакнутијих фигура у религиозном и политичком животу средњевековне Србије, Св. Сава је живо интересовао старе српске уметничке. Његова младост и начен живота, училини су од њега још за живота легендарну личност. Од великог је значаја, што је и живот св. Саве био илустрован у средњевековној српској уметности. Легенда његова била је, како изгледа, већ у XIII веку преведена у слику. У трпезарији Хилендарској има 29 слика, легенди о св. Сави, почев од његовог бежања од куће у Св. Гору да се замонаши до исцелења на Савином гробу.

Петровић П. Ж., Трагови обожавања потајних извора у нашем народу, (1932, XXVI, 174—181). Дати су најранији историјски помени трагова обожавања извора у нашем народу. Скрнављење извора у нашем народу сматра се као велики грех, па било да се то учини намерно или нехотично. За све изворе, којима наш народ приписује неку тајну силу, верује се, да имају лековиту моћ. У раду је нарочито поклоњена пажња обожавању потајних извора-вода, које предахну или пониру па се опет појаве после краћег или дужег времена. За све ове природне појаве, наш народ је приписивао натприродним бићима и да оне руководе њима. Распрострањено је веровање у лековитост ових извора.

Петровић П. Ж., Женидбени обичаји Муслимана у Новом Пазару, (1938, XXIX, 147—155). Дат је детаљан опис женидбених и свадбених обичаја у Муслимана у Новом Пазару.

Петровић П. Ж., Наше пећине, (1939, XXX, 146—154). Поред помена о природним лепотама пећина у Југославији аутор, наводи и предања, легенде, веровања у митолошка бића и народне обичаје везане за пећине. Такође, помиње пећине и као станишта људи, животиња као и места дге су они изражавали и доживљавали своја уметничка надахнућа. Пећине су и култна

места, где народ долази да би нашао лека себи. Пећине су служиле и као збегови за време ратова, а према остатцима неких зидова испред пећине и као утврђење за пушкарање.

Поповић Душан, Турске казне за хајдуке, (1930, XXIV, 51—68). У чланку се говори о казнама које су Турци примењивали на наше становништво. Уз рад је приложен и цртеж из Мандијеве књиге на коме су приказане неке врсте кажњавања: бацања на ченгеле, набијање на колац и шибане по табанима.

Поповић — Момир Душан С., Српска народна здравица из Босне, (1896, VII, 296—297). Дат је цео текст здравице који је забележен у селу Љусине код Бихаћа, а становници су је научили од човека, који је родом из Петровца. У здравици су изражене жеље за плодност, напредак а има у њој и хуомра.

Поповић Душан С., Српске народне умотворине из Босне, (1908, XII—XIII, 378—394). Аутор, је забележио 22 народне песме и 97 пословица.

Поповић Павле В., „Краљице“, српски народни обичај о Тројичину дне, (1888, II, 7—29). Дат је опис обичаја „Краљице“ у Подунављу. У обичају „Краљице“ учествују осам девојака, од окјих две веће и снажније представљају краља, а четири средње висине певају и то две певају а две „отпевају“. Седам девојака представља краљицу, а осма најмања краљичину дворкињу. Дат је детаљан опис народне ношње са терминологијом појединачних аљетака.

Радојевић Вељко, Српске народне пјемсе из околине Херцогновске, (1892, V, 226—294). У раду су дате народне песме: јуначке, женске, митолошке и сватовске песме.

Радојевић Вељко, Српске народне пословице и разне изреке, (1894, VI, 254—262). У прилогу је дата збирка пословица уз коју је дато за многе и објашњење

Радоњић М. В., Борба за народност с нарочитим погледом на прошлост Полабских Словена, Словинаца, Чеха и Срба, (1887, I, 50—104). Приказ борбе за народност с освртом на историјску прошлост Полабских Словена (Венда или Лужичких Срба); Словинаца (данашњих Словенаца); Чеха и Срба. Дат је приказ како је вршена германизација поменутих Словена, као и утицај и начин на који је она обавњена. Такође дата је у кратким цртама етногенеза Словена.

Р. М. С. Љ., Српске народне пословице, (1899, III, 236—256). Аутори су забележили већи број српских народних пословица из Босанске крајине. Пословице су изложене дате по азбучном реду, а за многе дато је и објашњење, када су и којим повод настале у народу.

Ризнић Мих. Ст., Лазарице — један народни обичај из околине Нишке, (1890, IV, 43—52). На Лазареву суботу скупе се неколико девојака из бољих кућа, обуку се лепо, оките цвећем и иду од куће до куће певајући разне песме и играјући а народ их зове „Лазарице“ или „Лазаркињама“. Аутор детаљно описује овај обичај у околини Ниша.

Седељке, један народни обичај из источке Србије, (1894, VI, 95—135). У раду се помиње да су седељке скуп девојака где крај ватре заједнички преду, плету и раде друге женске послове. Седељке почињу од Госпођиних поста и трају док снег не падне. У Звижду, Хомољу и Црној реци,

седељке се одржавају преко целе зиме, што је уобичајено на отвореној пољани. У селима је обичај да на више места има седељке. Код ватре на седељкама причају приче а и загонетке. Седељке су служиле и за упознавање младежи и склапање бракова. Аутор наводи да је већ у оно време обичај почео да изумире.

Српске народне загонетке из нишавског краја, (1894, VI, 263—267). У прилогу је дато око четрдесет загонетки до тада необјављених које је аутор сакупио у нишавском крају.

Срећковић П., Нагорич, (1889, III, 228—235). Краћи путопис у коме се износе подаци о месту Нагорич и о цркви Св. Ђорђе и наводе историјски подаци. Такође, износе податке о Старом и Новом Нагоричу. Дат је опис свештеничког одела, које се састоји већином од народних хаљетака и наводи за њих народне термине, а од накита на живопису у цркви помиње круну и минђуше.

„Краљица“, (1890, IV, 37—42). Легенде и предања о „Краљици“ у Врању и његовој околини по предању ко види „краљицу“ мора умрети. Постоје и топографски називи разних места везани за „краљицу“. По једној од легенди у граду су живели краљ и краљица са породицом. Тај град наподоше Турци и краљ се јуначки борио и погинуо. Краљица да не би пала Турцима у ропство скочи у реку али јој бог даде „водну душу и вечно живљење“.

Станојевић Маринко, Антропогеографски преглед Тимочке крајине — Миграције Тимочке крајине, (1933, XXVII, 62—87). Антропогеографски преглед данашњег становништва Тимочке крајине објављен је у Споменици стогодишњице Тимочке крајине 1833—1933, а овај други део односи се на расељавање становништва Тимочке крајине (емиграције). Аутор, наводи да се највећи број становника иселио у Браничево. Друга област где су се насељавали је област дуж Мораве у најширем смислу речи, трећа Шумадија, четврта Смедеревско подунавље па околина Београда и Банат. Уз рад је дат и преглед породица, броја домова постојећих презимена уз податке из којег места и у које село се доселио и коју славу слави сваки старешина породице. Такође помиње и мешање српског и румунског становништва наводи да су Турци заузели Тимочку крајину за које сматра да је постојала. Тимочани су се услед тешких историјских и економских прилика пресељавали у Румунију, румунизирали се и после се, тако румунизирани враћали у свој завичај.

Теслић Тривун, Манастир Гомирје, (1940, XXXI, 215—223). Аутор је дао у свом раду верски, национални и просветни значај манастира Гомирја који је подигнут на тремећи реке Купе, Уне и Хрватског приморја.

Томић Светозар, Дебарце, (1928, XXII, 115—121). Област са десне стране Дрима ниже Струге, етнографско-етничка целина, познате и у књижевности и у народу под именом Дебарце. Дат је географски опис и положај области села, змљашта, занимање становништва, народна ношња. Затим опис куће са споредним зградама и на крају број становништва према попису из 1921. године.

Списак (Извод) фермана и повеља породице Дробњак из Рисна. Фермани и повеље, који се приказују потичу из XVI—XVIII века. У овим повељама и ферманима има доста података за генезу нашег становништва и за етнографију наших племена. Наводи која су то била села у то време у племену.

Један поглед на погребне народне обичаје, (1939, XXX, 91—102). Аутор наводи две народне песме „Смрт мајке Југовића“ и друга „Смрт војводе Кајице“. Аутор разлаже о погребним обичајима из ових песама и упоређује их на народним обичајима.

„Једне ми крви“ „Крв није вода“ „Лијепи наш говор“, (1941, XXXII, 176—195). Путописне белешке у којима има материјала за културну историју.

У. Д. П., *Из живота у Старој Србији*, (1889, III, 67—79). Наводе се неки стари обичаји као: игра „забит“ која се одржава за време свадбених обичаја. Игра је драмског карактера у којој учествују дваанесет девојчица, од којих је једна „забит“ друга кадија а трећа домаћин, осталих девет девојчица су тужиоци. Следује детаљан опис ове игре. Дат је опис обичаја „исповест“ која је распрострањена у нашем народу и на крају рада даје већи број изрека и пословица.

Филиповић Мил. С., *Свети Саво у култу и предању у североисточној Босни*, (1939, XXX, 17—25). Рад је прилог проучавања култа и предања о Св. Сави. О старини и пореклу култа Св. Саве на тлу зворничко-тузланске епархије и у њеном суседству не маже се рећи ништа поуздано. Аутор истиче две чињенице, које су биле према његовом мишљењу од особитог значаја за ширење и одржавање овога култа. То су: црквени култ Св. Саве и миграције православног становништва. Аутор је изнео неке мотиве о Св. Сави са подручја североисточне Босне. 1. О Св. Сави, ткаљи и орачу; 2. Св. Сава у Босни; 3. Св. Сава учи људе разним пословима; 4. Св. Саво и баба с јаради; 5. Св. Саво и вукови; 6. Св. Саво и ђаво; 7. Св. Саво, Св. Петар, вредна девојка и лени момак; 8. Св. Саво и плоска; 9. Постанак пужа и рака; 10. Зашто дете не може да прохода пре године дана?; 11. Св. Саво учи људе да облаче гаће и како да уносе летину; 12. Св. Саво и ђаво у воденици. За горе наведене наслове аутор је навео сва предања, легенде и приповетке које је забележио у североисточној Босни као белешке разних казивача и аутора. Такође наводи да је у овом региону развијен и обичај поста који је познат под терминима „Савин пост или Савинска ефта“.

Хаџивасиљевић Јован, *По кумановској и скопљанској околини*, (1892, V, 162—225). Путопис у коме је аутор дао опис географски кумановске и скопљанске околине предела, насеља, манастира, затим предања и легенде о свим крајевима, музички фолклор песме и мелодије; становништво, привреду и занате, опис кућа са споредним зградама, детаљни опис мушке народне ношње са појединачним аљецима.

Хаџивасиљевић Јован, *Стара Србија и Македонија (са гледишта географског, историјског и политичког)*, (1906, XI, 49—144). Аутор је у раду изнео у шест одељака резултате дотадашњих проучавања Старе Србије и Македоније са гледишта географског, историјског. I. У опште о Старој Србији и Македонији и питању о тим областима; II. Које се области, данас, у Турској највише разумеју под Старом Србијом и Македонијом, и у чему лежи важност тих обичаја; III. Побркани појмови о Старој Србији и Македонији и од куда долази то; IV. Политички преглед Старе Србије и Македоније од досељавања Срба и Бугара на Балканско полуострво до XIX века; V. Остаци културе у Старој Србији и Македонији, народна поезија у тим крајевима и друго; VI.

Судбина српскога, бугарскога, и грчкога народа у Старој Србији и Македонији у XIX веку и у садашњости. У ствари, цео чланак одише идеологијом великосрпске политике посрбљавања Македоније.

Хаџивасиљевић Јован, Град Битољ, (1911, XIV, 202—258). Из дела „Кроз Стару Србију и Македонију 1897. године“. Аутор је из поменутог дела забележио већи број података из историје, етнографије, народне књижевности и других дисциплина. У овом прилогу дат је детаљан опис града Битоља са околином, затим је дао свеобухватно приказ трговине и занатства и према националној припадности. Чланак је писан у духу великосрпске буржоаске политике према Македонији, непризнавајући македонску нацију.

Хаџивасиљевић Јован, Скадар, (1921, XVI, 191—210). Аутор, даје, детаљан опис града Скадра, убрајајући и Скадарску тврђаву, најстарији Скадарски део. Скадар је подељен у четири главна дела: Росаф, Пазар, Варош и Табак. Позната је чаршија у којој се израђује и продаје оружје; она у којој се продаје чоја, свила и фесови; затим чаршија у којој се продаје платно; везови, друга у којој се продаје скадарска риба. Од многих чаршија највише се истиче покривена и зове се безистан. Већина зграда у безистану прављена је од тврдог материјала камена и дрвета. У Скадру је био познат и стални панађур за разлику од осталих градова где су били сезонски панађури. Чувено је скадарско оружје, а затим филигран, који израђују туфеџије и кујунџије. Истичу се и други бројни занати, као и домаћа радиност која је свеобухватно описана.

Хаџивасиљевић Јован, Наши под Арбанасима и Грцима, (1931, XXV, 60—78). Разматрања о претапању Јужних Словена у Арбанасе и Грке. Прилог дат са гледишта великосрпске грађанске буржоазије.

Хаџивасиљевић Јован, Милош С. Милојевић — његов национални рад, — (1931, XXV, 24—103). Дат је приказ живота и рада као и допринос Милоша С. Милојевића „националној свести“ и „културној историји“. За етнолошку науку од значаја су библиографски подаци о Милојевићевим радовима. Наиме, из штампе је 1869. изашла прва књига „Обичаја и песама укупног народа српског“, затим друга и трећа књига под истим насловом и три опсежне књиге путописа. Поред објављених путописа, Милојевић је оставио и девет књига у рукопису. Већи број његових радова објављен је у Гласнику српског ученог друштва, у часопису „Српство“, излазило три године (од 1887—1890) и у другим. Као што се види, ради се о чланку који говори о великосрпском „националном раду“ М. Милојевића, а приказује га писац истих идеја.

Хаџивасиљевић Јован, По Тетовској области, (1938, XXIX, 177—213). Чланак је извод из обимног рада: „Тетово и његова околина“: У раду је дат географски приказ тетовске области и њена историјска прошлост са демографским приказом становништва по националном саставу. Становништво у Тетову су били: Срби, Турци и Арнаути. Наводи се да је Абдурхман паша населио око 60 породица Влаха из Јужне Македоније. У раду има података о индустрији и занатима. Од заната заступљени су: табачки, (био у рукама муслиманског живља), албански, терзијски, ћурчијски, бојаџиски, мутавџиски, папуџински, и кондурџиски, туфегџиски (пушкарски) и чибукџиски. Има помена о занатској организацији-еснафу, о односима у њој и еснафској слави. Белешке о опадању неких заната и цветању других као мутавџиски и терзијски за које даје детаљне описе израде и производа. Од осталих грана привреде,

развијено је било баштованство, где су постојале општинске баште које је становништво закупљивало на годину дана и обрађивало. Жито и други земљоделски производи ретко се извозило из Тетова. Може се рећи да су једино извозили јабуке и кестен у Цариград, Енглеску и друге крајеве. Извозили су и сир који је познат као Шарпланински сир. На почетку XIX века сва трговина у Тетову била је у рукама муслимана а касније делимично прелази у руке хришћана. Ауторова разматрања у овом чланку, имају карактер националистичког великосрпског списатељства из времена минуле монархистичке прошлости.

Хаџивасиљевић Јован, Арнаути наше крви, (1939, XXX, 107—145). Цео прилог има карактер национално-великосрпског сагледавања овог проблема, те га у ствари само стога и таквог аспекта наводимо. То је веома карактеристичан пример шовинистичког буржоаског малограђанског списатељства у духу великосрпске буржоазије и поповштине.

Град Дебар у време ослобођења 1912. г., XXXI, 125—183). Културно историјски прилог, у коме је дат приказ Дебра у време ослобођења са приказом становништва, просветних и друштвених прилика и друго.

Ђоровић Влад., Култ Светога Саве, (1934, XXVIII, 112—126). Расправа о култу св. Саве с наводима када су почеле легенде и предања о св. Сави, распрострањењу његовог култа у нашој земљи, о слављењу св. Саве као еснафске славе, а ређе као крсне славе.

С А О П Ш Т Е Њ А

СИМПОЗИЈУМ ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ О ЕТНОЛОШКИМ ПРОУЧАВАЊА САВРЕМЕНИХ ПРОМЕНА У НАРОДНОЈ КУЛТУРИ

(Београд, 28—30. јануара 1974. год.).

Крајем јануара 1974. у Етнографском институту у Београду одржан је Симпозијум о етнолошком проучавању савремених промена у народној култури, за који је било пријављено 27 реферата, претежно југословенских етнолога.

На проучавању савремених промена у народној култури у СР Србији Институт ради од 1971. године. Пројект проучавања припремљен је крајем 1969, а његов иницијатор био је академик Б. Којић. Пројектом је предвиђено да се у одабраним насељима редовно бележе подаци о најзначајнијим променама у животу, посебно у традиционалној култури. У години 1971. припремљен је упитник и извршена су сондажна испитивања у 13 насеља. Вић следеће, а затим и 1973. године вршена су редовна бележења насталих промена у 26 насеља основне мреже пунктова. Упитник са око стотину питања испуњава се сваке године у насељској администрацији и у 10 одабраних и затим увек истих домаћинстава. Разуме се да је, с обзиром на разноврсност критеријума којих се требало држати, избор пунктова и домаћинстава био веома сложен и одговоран посао. Симпозијум о проучавању етнолошких промена у Србији претстављао је један од облика редовног преиспитивања, овога пута на половини пређеног пута у I фази рада до 1975. године.

Од 27 пријављених реферата, на Симпозијум је приспело 25, од којих 2 нису читана због опречености аутора да присуствују седницама, али ће бити објављени у публикацији Симпозијума. Било је веома запажено иступање на Симпозијуму наших гостију из иностранства — проф. др Ј. Бурште из Познања и Ј. Cuisenier-а из Париза.

У уводној речи, дописни члан САНУ и донедавно директор Етнографског института Атанасије Урошевић говорио је о 25-годишњем раду ове институције која је свој сребрни јубилеј обележила крајем 1972. радном прославом, као и о садашњем ангажовању Института на теми о којој се Симпозијум одржава.

У седам реферата, одржаних првога дана рада, разматрана су првенствено методолошка питања. Најпре је проф. др П. Влаховић, у свом излагању *Приступ проучавању старог и новог у народном животу по сеоским насељима Србије* нарочито истакао чињеницу да се сеоско становништво у измењеним друштвеним условима брзо раслојило и препруписало, те да је неопходно методом непосредног проматрања пратити миграционе процесе, живот породице

у новим условима и начин организовања слободног времена. У свом реферату *Традиционално наслеђе и савременост и нека питања примењене етнологије* др М. Радовановић је покушала и успела да установи у чему се, непосредно и посредно, испољава дејство традиционалног наслеђа у миграционим кретањима становништва Србије у савремено доба (нпр. имућни у миграцијама, настањивање по сродничком принципу итд.). Проф. др С. Кременшек из Љубљане говорио је *О ширини појмова „народна култура“ и „савремене промене“*. За аутора нема дилеме да и са становишта етнологије треба посматрати начин живота и културу радничких слојева, данашњег сељаштва и других професионалних односно социјалних група. Мр Р. Ракић се у свом излагању *Савремене промене, предмет или аспект истраживања* залагао за ово друго и то као динамички аспект свих етнолошких проучавања. Познати историчар др В. Стојанчевић је у свом реферату *Историјска метода проучавања промена у етничком развоју и традиционалној култури у Србији* истицао позитиван и у прошлости однос историје и етнографије (етнологије). Потцртао је нарочито значај међудисциплинираног историјско-етнографског метода у расветливању и проучавању народне прошлости. Међу референтима о методологији, посебну пажњу привукло је саопштење проф. др. Ј. Бурште на тему *Пољска етнографија у испитивању савремених културних промена*, говорећи о комбиновању социолошких и етнографских метода у раду. У заједничком реферату мр Д. Бандића и мр. Р. Ракића било је речи *О проучавању савремених промена у обичајном животу нашег народа*. Истакнуто је нпр. да је запостављено испитивање елемената духовне културе, а посебно веровања и обичаја. По ауторима, недовољно се наглашава да се некадашњи обичаји све више усклађују са садашњим стањем народног живота и да се све чешће врши појмовно разграничење улоге — функције обичаја, као и да у том погледу влада врло велика регионална неуједначеност.

У два од 6 реферата другог дана Симпозијума, говорило се о животу и променама у планинским пределима. Дописни члан САНУ М. Лутовац је у свом реферату *Живот у нашим планинама и садашње промене у њима* нарочито истакао да у новим условима социјалистичког друштвеног уређења, кад планина није уточиште слободе, струјање у долину је све јаче. О том *„Утицају депопулације на промену народне културе у планинским селима СР Македоније* говорио је проф. др М. Панов из Скопља. Указао је и на неке последице и начин решавања овога проблема. *Промене у народној култури Семберије* (резултати и искуства) биле су предмет излагања Р. Кајмаковић из Сарајева. У миграцијама из Семберије нпр. у Словенију, а затим и у иностранству, сада први пуст учествују и жене; мења се породична структура (распадају се кућне задруге): промене су интензивније у домаћинствима која имају бар једног запосленог члана ван пољопривреде. Б. Влаховић имало је реферат *Трансформација сеоске привреде у условима социјалистичке изградње* (на примеру Семича у Словенији). До појаве локалне индустрије људи су из овога места и околине одлазили за зарадом у иностранство. Сада, међутим, већи број запослених у индустрији продужава да и даље живи на селу и средства зарађена у предузећу улаже у модернизацију свог пољопривредног поседа (место житарица, све више гаји повртарске културе, крчи старе и ствара нове винограде у којима се може радити и машинама, итд.). О *трансформацији улоге народне медицине и видара у савременим условима живота* говорила је Р. Фабијанић из Сарајева. Упркос изванредним успесима у здравственом просвећивању народа, ипак се запажају релативно масовне појаве враћања народној медицини нарочито градског становништва (шездесетих година само у Херцеговини забележано је 75 народних лекара; данас се на појединим пијацама у Сарајеву може срести и по 10 травара; чувени травар са Романије написао је и недавно издао књигу о лечењу травама итд.). Уважени гост из Париза *J. Cuisenier* изнео је резултат анкете, вођене уз помоћ југословенских научника у 14 одабраних места у нашој земљи, под насловом *Промене у организацији породице*. Ма да су у анкети многу каракте-

ристичне промене у нашој породици добро уочене, остале су недирнуте још многе одлике. Осим тога, приликом анкетирања и касније обраде запостављени су историјски подаци за свако одабрано насеље, поготово они који су имали знатан утицај на развитак породице у месту.

У материјалима Симпозијума биће објављена и два реферата која нису саопштена, а поднета су скупу. Проф. др Ц. Костић је размотрио Перспективе промена у нашем друштву и култури до 2.000. године истакавши да ће се у Југославији до тога времена формирати четири типа друштва: индустријско, урбано, аграрно и рурално. Проф. др Ј. Халперн и Б. Халперн из Амферста (САД) написали су реферат *Промене у схватањима улоге мужа и жене у пет одабраних југословенских села*. У њиховом реферату је реч о промењеним односима како их опажају сами казивачи. Међутим, ти односи нису посматрани изоловано већ у оквиру породичних односа.

Последњег дана Симпозијума било је највише (10) реферата, претежно о проблематици Србије (североисточне, источне, југоисточне) а чији су аутори у већини сарадници Етнографског института. Др С. Зечевић је говорио *О променама материјалне и постојаности духовне културе у североисточној Србији*, истичући да се чак и најнапреднији људи овога краја чврсто држе старих обичаја о рођењу, свадби или смрти. *Савремене промене у народној култури становништва печалбарских региона југоисточне Србије* (Лужница, Понишавље, Власина, Врање) обрадила је, у свом реферату, др В. Стојанчевић. Она је навела да су традиционалне врсте занимања у наведеним областима прерасле у развијене индустријске гране, а на основама традиционалних печалбарских привређивања, и довеле до суштинских промена у цлокупном народном животу. Др М. Драшкић изнео у свом саопштењу *Неке примере промена етничке структуре насеља у североисточној Србији у савременим друштвеним условима*. Истакавши више видова миграција, референт је посебно указао на изјадначавање етничке, па чак и националне свести овог по етничком пореклу различитог становништва. *Промене у народним ношњама Србије у савремено доба* обрадила је у свом саопштењу др М. Јовановић. Она је указала на нове облике тзв. полуградске — полусељачке ношње и на све веће преовладавање градског начина одевања на селу. У свом саопштењу *Етнологске промене у насељима Србије која се измештају* Д. Дрљача је највећу пажњу обратио на убрзане промене, условљене припремом за градњу и самом изградњом све већег броја рачних брана у Србији. Др О. Младеновић у свом реферату *Традиционално играчко наслеђе и савременост* указује да смо данас сведоци првих почетака сценске играчке уметности на темељима традиционалне народне игре, док се на породичним и друштвеним скуповима још увек игра на традиционалан начин и да је такав паралелизам у развоју логичан пут даљег живота народне игре. *О Донашањем познавањем, употреби, преузимању и значају пословичних образаца* (код Словенаца) говорила је др М. Макаровић из Љубљане. Према њеним резултатима, познавање у анкети наведених пословачких формула је прилично велико (око 50% од свих наведених), а све док је такав образац схватљив сматра се да је још увек у живој употреби. Е. Церовић је саопштила свој реферат *Утицај друштвених, привредних и културних промена на развој и оријентацију ликовног стварања савремених сликара сељака у Србији*. Са тзв. наивним сликарством у селима Хрватске и Србије почело се тридесетих година овога века, али се о његовом правом процвату може говорити тек после другог светског рата. У раду ових сликара присутна је жеља да се забележи и на платнима сачува живот који се све више мења. *О Прилагођавању традиционалне ткачке радности условима тржишта и њеном уделу у осавременувању неких села горњег Драгачева* имала је саопштење др Д. Николић. Задруга женских ткаља, који већ више од десет година постоји у селу Доњи Дубац, настала је ослањањем на ткалачку традицију, а у време када се на градском тржишту указала потреба за предметима тзв. примењене домаће радности. Успешно пословање жена у овој задрузи довело је до преображаја лика само насеља, куће па и до све већег ослобођења патријархалне друштвене стеге.

Излагања на Симпозијуму закључио је својим рефератом *Народна култура и туризам* директор Етнографског института проф. др М. Васовић. У склопу многих промена нарочито је указао на промену лика сеоских насеља, а често и читавог аграрног пејзажа. Међутим, туризам, као посебна привредна грана, у највећој мери уважава баш регионалне особености предела, насеља и народне културе у њима. Аутор се, на крају, залаже за стварање националних паркова широке музејско — туристичне намене.

У прилично живој дискусији, највише се расправљало о методологији етнолошког проучавања савремених промена у народној култури, као и методама и техникама које треба применити на терену да би се промене што потпуније испитале. Сасвим је разумљиво што с обзиром на веома сложену проблематику, није било превеликог инсистирања на обавезном уједначавању рада, и што су многа питања остала и даље отворена. Веома је значајно, међутим, што се на прецизном бележењу промена однедавно организовано ради и што се кроз дискусију, каква је била ова на Симпозијуму, настоји да се овај одговоран научни задатак мегодолошки усаврши.

Душан Дрљача

XX. КОНГРЕС САВЕЗА УДРУЖЕЊА ФОЛКЛОРИСТА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Нови Сад, 27. IX — 1. X 1973. год.

За XX јубиларни конгрес Савеза удружења фолклориста Југославије биле су расписане три теме: Народна стваралаштво Војводине; Народна, међународно и општенародно у народном стваралаштву; Такозвано наивно у савременом развоју народног стваралаштва. Било је пријављено укупно 90 саопштења, а одржано је преко 80, од којих више од две трећине на прву тему (57), а најмање (свега 5) на трећу тему. Раду конгреса допринели су својим саопштењима и гости из суседних земаља Мађарске и Румуније, као и из Пољске.

Два уводна саопштења на конгресу имали су М. Вранић из Новог Сада и Д. Недељковић из Београда. Директор Војвођанског музеја је говорио о етногенези народа и народности у Војводини, уз напомену да своје саопштење сматра неопходним уводом у разматрање народног стваралаштва ове наше Покрајине. За њега је етички плурализам Војводине тековина 18 — 20. века, али су се у прошлости у овој равници смиривале и најпокретније етничке заједнице. Разматрање досељивања претставника разних народа аутор је поделио у четири периода: први, од протеривања Турака до краја 18. века, затим онај од 1848. до почетка 20. века, трећи до завршетка првог светског рата, и последњи после другог светског рата. Д. Недељковић је у свом реферату. „Међународно и општенародно у развоју народног стваралаштва“ говорио о његовом дијалектичком кретању, о настајању заједничког и тешкоћама да се објасни оно самосвојно у њима. Нарочито се задржао на кретању од појединачног ка групном, па преко народног до међународног и општенародног у Војводини, на примерима песама устанка и револуције. Нема међународног ако то није појединачно, оригинално и самосвојно, и обратно. Уколико је стваралаштво дубље у појединачном, утолико је дубље и у међународно, и обратно. И управо то, по аутору, треба нагласити, и овом приликом.

Међу саопштењима на прву тему, највише је било оних општевојвођанских, затим оних која се односе на поједине пределе Покрајине, њене народе и народности, Србе у Мађарској и, најзад, саопштења у којима се обрађују из историје и теорије фолклористике у Војводини, или представљају поједини истакнути певачи. Општевојвођански карактер имала су ова саопштења: о сеоској архитектури (Н. Вулетић), урбанистичко-архитектонској физиономији села (С. Јовановић), орској традицији (М. Илијин), ликовном народном стваралаштву (М. Матић—Бошковић), народним мелодијама (П. Бингулац), музичким инструментима — гајдама (Д. Девић), тамбури (С. Вукосављев.), фрули (А.

Гојковић), затим сватовцу (В. Милутиновић), радничким певачким друштвима у Војводини (С. Вукосављев), улози вина у култу предака (Л. Рељић). На поједине пределе Војводине односе се ова саопштења: Банат — о примењеној народној уметности (В. Митровић) и фашангама (С. Зечевић); Срем — о техници плетења (С. и В. Поповић), музичкој традицији Фрушке горе (Љ. Миљковић); социјалистичкој слави села (Д. Антонијевић); Бачка — о вокалној народној музици (С. Вукосављев). Такође о вокарној народној музици али код банатских Срба говорила је Р. Петровић, а о зимском фолклору Срба у Мађарској — М. Киш. О фолклору Хрвата у Бачком Брегугу саопштење је имао Н. Бонифачић — Рожин, а о онима из Покупља, настањеним у Војводини — В. Хузјак; о насељавању Буњеваца говорила је М. Микушка, а о народној музици Буњеваца и Шокаца — Р. Рудић. О војвођанским Мађарима су била 4 саопштења: о њиховом усменом народном стваралштву (М. Веселиновић—Анђелић), народним песмама из Лудаша (Е. Кираљи), о Скореновчанима (О. Пенавин) и „водици“ у Дорослову (М. Бански). Питањима фолклора војвођанских Румана била су посвећена 3 саопштења: свадбеним песмама (Т. Журжован), Уздинцима (М. Малуцков), књижевном фолклору (Р. Флора). Русинске теме биле су заступљене у 5 саопштења: о друштвеним противречностима у народном стваралштву (М. Радовановић), старим народним песмама (В. Костељник), годишњим обичајима (Ј. Олејар), веровањима и празноверицама (Љ. Међеши), иконама на стаклу (Ш. Цобел). О Пољацима у Чуругу у Бачкој говорио је Д. Дрљача. Теме о војвођанским колонистима после другог светског рата обрађене су у 3 конгресна саопштења: песме Македонаца у Банату (Ђ. Ђорђевић) и стање њихове орске традиције (М. Димоски), а о народном стваралштву Херцеговаца у Војводини говорио је М. Бодирога. Из историје фолклористичког рада била су 4 саопштења: о Бајићевим фолклорним изворима (Т. Вујичић), активности фрушкогорских манастира до краја 17. века (М. Лалевић), учешћу Војвођана у културном животу Црне Горе (С. Вукмановић) и, најзад, преглед мелографског рада у Војводини (А. Матовић). Нека теоријска питања народног стваралаштва Војводине изолжена су у 2 саопштења: сремска теорија о пореклу косовских песама (Н. Љубинковић) и народно у грађанској лирици Војводине (М. Стојановић). Једно саопштење на конгресу било је о проблемима билингвалног усвајања језика код предшколске деце, иначе веома актуелно у Покрајини (С. Савић).

Другом темом: „Народно, међународно и општенонародно у народном стваралштву“ бавила су се саопштења која полазе од разматрања: усмене народне књижевности (Т. Чубелић), македонског народног стваралаштва (К. Пенушлиски), дела Д. Обрадовића (В. Недељковић), материјалне културе динарских сточара (М. Марковић), народне архитектуре (А. Фројденрајх), компаративне етномузикологије (С. Џуцев), дијафоније (Ђ. Смокварски), народног предања (Ж. Ердељи), покладних обичаја (К. Бенц—Бошковић), предмета народне уметности (З. Шимуновић) Сунца — у народном стваралштву (Н. Целаковски). О фолклору старе Подгоице говорио је А. Лаиногић. Епско стваралаштво разматрано је у 6 саопштења на другу тему: теренска испитивања епског стваралаштва (Р. Меденица), отаџбина као елемент у народним песмама НОБ (Т. Жежељ — Количанин), мотив убиства брата (М. Матицки), портрет епског непријатеља (Ц. Органџевић), мотив болног јунака (В. Јаковски), кратак народни стих у ужичком крају (Р. Познановић). О баладама су била 2 саопштења: о проданој невсети (Б. Петковски), о мајстор—Манолу и зидању Скадра (Ј. Бутовски). Обредним песмама била су посвећена такође 2 конгресна саопштења: о лазарицама (Т. Бицевски) и о Дунаву у народним македонским обредним песмама (М. Ристевски). Јунаком шаљивих прича — Хитрим Петром бавило се једно саопштење (Е. Огњанова). Народна предања разматрана су у 2 саопштења: о Немањићима (Ј. Вукмановић), о Гоце Делчеву (Т. Вражиновски). О народном веровању у виле говорио је С. Оровић.

На трећу тему „Такозвано“ наивно у савременом развоју у народном стваралштву било је 5 саопштења, од којих се једно бавило односом народног и наивног стваралаштва (Д. Витошевић), 2 наивним сликарством у

Југославији (С. Кнежевић) и Пољској (А. Домзош), једно савременим ствараоцима поезије „споменаркама“ у Македонији (С. Младеновски), а једно анализом текстова нове народне музике (С. Лукић).

Савезу удружења фолклориста Југославије и домаћинима треба одати признање за организацију овог, за наше прилике, огромног конгреса, који је био пропраћен низом манифестација, како и доликује јубилеју: пројекцијом етнографских филмова, наступом фолклорних група, екскурзијом у румунска и словачка села у Банату, посетом културно-историјским споменицима и музејима у Новом Саду и околини. Преостаје, ипак, да се упитамо: није ли се поделом на рад по секцијама могло уштедети времена за неопходну дискусију о занимљивим саопштењима?

По завршетку рада конгреса одржана је годишња скупштина Савеза удружења фолклориста Југославије.

Душан Дрљача

KRITIKE I PRIKAZI

Veronika Gervers-Molnár, THE HUNGARIAN SZÜR — AN ARCHAIC MANTLE OF EURASIAN ORIGIN THE ROYAN ONTARIO MUSEUM, TORONTO, Canada, 1973, str. 142.

Krajem 1973. godine Royal Ontario muzej u Torontu objavio je studiju Veronike Gervers-Molnar o poreklu mađarske kabanice poznate pod imenom „suir“ (szür). Ovaj arhaični ogrtač tipičan za mađarske stočare i zemljoradnike, izrađivan je i nošen sve do početka XX veka i u našim panonskim oblastima, Vojvodini, Hrvatskoj i Sloveniji, a takođe je poznat i u delovima Rumunije, Čehoslovačke i Poljske. To je kabanica („čoha“, „kepenek“), krojena pretežno od belog sukna, sa dugim rukavima i četvrtastom jakom na leđima koja se prema potrebi koristila kao kapuljača. Krojena je od relativno uzane tkanine, sa prednjicama i leđima od jednog komada sukna, a sa strane ispod rukava proširena pravougaonim umecima. Nosila se ogrnuta preko jednog ili oba ramena i na grudima je zakopčavana kožnim kaišem. Premda ova kabanica ima rukave, oni su se retko koristili, a ponekad su bili zašiveni i služili pastirima kao vrsta torbe ili džepa, za nošenje hrane i sitnijih stvari. Poznata po izvanrednim vezenim i apliciranim ukrasima, ova kabanica je skrenula pažnju stručnjaka, prvenstveno u Mađarskoj, već krajem XIX veka, i od tada do danas objavljeni su mnogi radovi koji tretiraju problem ove kabanice sa raznih aspekata. Objavljeno je mnogo činjenica o kabaničarskom zanatu i izvršena klasifikacija prvenstveno na osnovu ornamenta i načina ukrašavanja.

Premda je u nekim od ovih radova naglašeno da ona predstavlja veoma stari deo odeće, koji može biti u vezi sa ogrtačima starih Medjana i Persijanaca i da su je Madjari nosili već u IX veku, pre naseljavanja u Karpatskom basenu, Veronika Gervers-Molnar načinila je prvi pokušaj da precizno odredi istorijsko poreklo ove kabanice i geografsko rasprostranjenje sličnih ogrtača.

Polazeći od pretpostavke da ovaj karakteristični deo gornje odeće pripada staroj nomadskoj, evroazijskoj tradiciji, Veronika Gervers je proučavajući ovaj problem i tragajući za činjenicama koristila, sem veoma obimne literature, i bogati etnografski materijal sačuvan pre svega u muzejima Mađarske, a zatim u muzejima Jugoslavije, Turske, Francuske, Engleske, Kanade i Sjedinjenih Država. Razmatrajući likovne predstave kabanica na arheološkim i umetničkim spomenicima, zatim pomene i opise u ranim pisanim izvorima, kao i poreklo termina u mađarskom jeziku, pokušala je, kako sama kaže, da pronađe gde, kada i zašto su Madjari prihvatili ovaj ogrtač.

U prvom delu studije koji obuhvata problem porekla, autor je posvetio posebno poglavlje prototipu kabanica „suir“. Polazeći od medjanskog ogrtača „kandisa“ prikazanog na reljefima Apadana u Persepolisu iz VI-V veka pre nove ere,

autor prati i detaljno razmatra pojavu ove kabanice na mnogim drugim spomenicima zapadne i centralne Azije i istočne Evrope, obuhvatajući kineske i skitske predstave sa ovim kabanicama, i na kraju zaključuje da se prototip mađarske kabanice nalazi u ogrtačima tipa „kandis“ koji se razvio iz veoma starih kaputa stepskih konjanika i stočara naviklih na oštru klimu, a koji su tokom vekova prihvatili mnogi narodi u prostranom geografskom pojasu stepa od Sredozemnog mora do zapadnih delova Kine.

Razmatrajući etnografski materijal srodan „kandisu“ i kabanici „suir“ i zadržavajući se na analizi krojeva, autor nalazi da se ovaj tip kabanice po kroju znatno razlikuje od zapadno-evropske nošnje, a da je veoma čest, čak i tipičan, u prostranoj i geografski različitoj oblasti koja obuhvata deo istočne Evrope, Malu Aziju, zapadnu i centralnu Aziju. Različiti tipovi narodnih nošnji krojeni na isti način nošeni su sve do nedavno, ili se i danas nose u istim onim regionima u kojima je nekada bila poznata odeća tipa „kandis“, što znači da je ovaj ogrtač tokom mnogih vekova živeo i razvijao se u narodnim našnjama mnogih naroda.

Autor se posebno zadržava na seoskim nošnjama na zapadnoj granici evropskih stepa, u Galiciji, Poljskoj, Mađarskoj, Transilvaniji, Moldaviji, Vlaškoj, Albaniji i Jugoslaviji, i konstatuje da su ogrtači na Balkanskom poluostrvu po svojoj konstrukciji, izgledu i načinu nošenja najbliži mađarskoj kabanici. Na osnovu kabanica sačuvanih u narodnim nošnjama, Veronika Gervers pretpostavlja da se posebna varijanta „kandisa“ sa velikom jakom na leđima razvila u evropskim stepama, u oblastima Crnog i Azovskog mora, pre naseljavanja Mađara u Karpatском basenu, i da su Mađari, u svojoj ranoj istoriji, krećući se kroz istočno-evropske stepe, severnom granicom prostrane geografske oblasti u kojoj su različite etničke grupe nosile ogrtače tipa „kandis“, najverovatnije primili prototip „suira“ od turskih i možda izvesnih iranskih plemena, negde između V i početka IX veka n. ere.

Za ovu tezu Veronika Gervers nalazi izvesne potvrde u mađarskom jeziku. Tragajući za poreklom naziva koji se najčešće javljaju, pozivajući se na stručnjake, koji se doduše ne slažu uvek u poreklu termina kao što su „szúr“, „kőntős“, „kőpönyeg“, „csuha“, autor ipak smatra da su ovi termini pozajmljeni iz turskog i persijskog jezika i da su veoma davno usvojeni.

Uočavajući veliku sličnost mađarske kabanice sa kabanicama na Balkanskom poluostrvu, koja se ne može objasniti direktnim vezama i mađarskim uticajem, Veronika Gervers smatra da su je mogli doneti i proširiti Bugari, iz istih stepskih oblasti severno od Crnog mora iz kojih potiče i mađarska kabanica. No, ipak, u svom zaključku, Veronika Gervers kaže da mnogobrojni primerci sličnih kabanica na Balkanu zaslužuju posebnu pažnju i da se mogu tačnije objasniti samo proučavanjem unutar zemalja o kojima je reč.

Drugi deo ove studije o mađarskoj kabanici „suir“, posvećen je tkanini od koje je ona izrađena, zatim kabaničarskom zanatu i esnafima, kroju, ukrasima, varijantama i njihovom rasprostranjenju, obuhvatajući zanatske centre kao i varijante van granica današnje Mađarske, odnosno znatne oblasti Jugoslavije, Rumunije i Čehoslovačke gde su ovu kabanicu nosili stočari i zemljoradnici bez obzira na nacionalnu pripadnost. Raširenost kabanice „suer“ u svim ovim oblastima autor objašnjava mađarskim uticajem i posmatra je u granicama nekadašnje Velike Mađarske (896—1918).

Bez obzira što za neke od zaključaka Veronika Gervers nema sasvim dovoljno dokaza, obuhvatajući period od 2500 godina i rasprostranjenje kabanice na velikoj teritoriji Azije i Evrope, ova studija predstavlja značajan doprinos rasvetljavanju porekla jednog dela odeće, kao i veliki doprinos istoriji kostima uopšte. Svojom studijom Veronika Gervers Molnar pokazala je da se ovako arhaični delovi odeće ne mogu vezivati niti smatrati tipičnim samo za jedan narod. Iz ove studije se vidi da su oni, već u davnoj prošlosti, bili svojina mnogih etnički različitih grupa koje su živele na veoma prostranoj teritoriji.

Marija Makarović, SLOVENSKA LJUDSKA NOŠA, Založba Centralnega zavoda za napredek gospodinjstva s sodelovanjem Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani, Ljubljana 1971, str. 109.

Студија Марије Макаревич обухвата развој словеначке сељачке ношње у току XIX и XX века, са посебним освртом на друштвене прилике и услове живота који су утицали на динамику промена у начину одевања сеоског становништва у Словенији.

Док се ношња ранијих периода развијала у оквиру изражених разлика, диктираних прописима феудалног друштвеног поретка, тако да се друштвени положај сељака јасно изражавао и кроз његово одело, историјски догађаји и извесне друштвене промене током XIX века донеле су знатне измене и у начину одевања и утицале на извесно уједначавање ношње и њено постепено приближавање грађанском начину одевања. Постепеним ослобађањем од економске и друштвене потчињености, сељачко становништво је мењало начин живота, а са њим и своју ношњу.

У првом делу књиге приказана је ношња до средине XIX века, односно период у којем је ношња словеначких сељака још увек већим делом била везана за домаћу производњу. У овом периоду ношња садржи изразитије црте које одликују становништво појединих покрајина, и са извесним елементима барокне одевне културе XVIII века, показује очигледне разлике у кроју, материјалу и боји у односу на грађанску ношњу тога времена. У овом делу студије аутор даје детаљне описе женске и мушке ношње класифициране на основу кројева основних делова одеће у три главна типа, распрострањена у алпским, приморским и панонским областима Словеније.

У другом делу студије, који обухвата ношњу од средине XIX столећа, аутор детаљно разматра новији развој и промене у сељачким ношњама Словеније, са посебним освртом на специфичности економских и друштвених прилика појединих области, односно на неравномерности у променама ношње појединих региона. Док су се ношње у неким алпским и приморским областима, због бољих комуникација са средњом Европом и бржег економског развоја, мењале веома брзо, у појединим пасивнијим крајевима Словеније, удаљеним од главних саобраћајница, домаћа израда тканине, особито платна за свакодневну одећу, задржала се све до краја XIX и почетка XX века. М. Макаровић особито наглашава улогу развоја текстилне индустрије деветнаестог века у Европи и Словенији, као и специфичан начин трговине, који је допринео брзом усвајању индустријске тканине, најпре за израду свечане, а касније и свакодневне одеће сељака. Бољи економски положај сеоског становништва, развој заната, трговине и индустрије утицали су и на куповну моћ сељака који су се све више опредељивали за фабрички материјал.

Књига Марије Макаровић даје јасан преглед развоја, промена и постепеног нестајања сељачке ношње, која од половине XIX, а особито од почетка XX века, све више губи одлике ношње одређеног краја, изједначавајући се постепено са ношњом градског становништва. Колико је овај процес текао неравномерно и постепено и колико је у зависности од многих чинилаца, М. Макаровић је објаснила у посебном поглављу, обухватајући не само географске чиниоце, већ утицај самог сеоског становништва и његов однос према променама условљен његовом старосном структуром, наводећи податке да су већ у првој половини XIX века млађи становници први прихватили индустријску тканину и извесне новине у одевању. У вези са функционалном поделом ношње, интересантна је чињеница да је радна одећа дуже сачувала традиционалне облике у материјалу и кроју.

Посебну вредност овој студији дају прилози кројева са основним, битним, подацима који омогућавају реконструкцију ношње. Фолклорне групе, позоришта и други корисници све чешће се служе реконструкцијама које често одударају од оригиналних кројева и изгледа ношње појединих области. Табаци са кројевима и основним подацима омонућиће да се у реконструисаним ношњама у савременој употреби сачува дух и изглед оригиналног народног одела из прошлости.

Студија Марије Макарович, сем тога што представља изванредан допринос у проучавању развоја и промена у сељачким ношњама Словеније, има и изузетну практичну вредност достојну пажње и стручњака и ширег круга читалаца. Изванредна уметничка и техничка опрема књиге, са 63 црно-белих илустрација и 50 илустрација у боји, свакако доприноси вредности студије и омогућава упознавање основних облика појединих сељачких ношњи у Словенији.

Јелена Аранђеловић-Лазич

Симпозијум: О НАУЧНОМ ДЕЛУ СРЕТЕНА ВУКОСАВЉЕВИЋА, издање Општинске заједнице образовања, Пријепоље, 1973. страна 143.

У овом невеликом зборнику објављен је целокупан материјал о току и раду Симпозијума посвећеног осветљавању лика и научног дела једног од наших највећих социолога, оснивача социологије села у нас, који је пре него што се почео бавити научним радом, кас и касније, током свог целог радног и плодног живота, био истакнути политичар и револуционар. Он је у пуном смислу речи био народни трибун села и сељака притиснутих вековном заосталашћу и класном подређеношћу.

Прво саопштење на овом скупу топло и присно приказује биографију Сретена Вукосављевића. Али, пре свега његову политичку делатност и спонтано осећање и опредељеност за напредне и хумане идеје које је остваривао не само кроз своју политичку активност него и кроз свој научни рад. Реферат је саопштио В. Љујић.

Синтетички приказ и оцену научног дела С. Вукосављевића на својствен начин дао је Р. Лукић. У излагању се осврнуо на сопствено поимање односа између етнографије, етнологије и социологије. Даље, дивећи се научној величини дела овог изузетног социолога, према својој оцени издвојио је и истакнуо три његове главне одлике. Истина, на крају је подвукао, да би се и друге особине, које су га красиле, такође, могле сматрати основним одликама његовог дела. Као прву одлику С. Вукосављевића, истакао је велику моћ синтезе, затим научну продубљеност његовог дела и способност „да открије опште социолошке законитости живота и развоја једног сељачког друштва, али у њиховом конкретном, дакле само томе друштву својственим облицима“. Умео је, како је истакао Р. Лукић, да види посебно и конкретно али као део општег и апстрактног. Као трећу главну особеност издвојио је доживљеност — проживљеност, односно аутентичност научног дела С. Вукосављевића. Он је целим својим бићем доживљавао предмет свога проучавања и потпуно разумео сеоски и сељачки живот о коме је писао. Ц. Костић је говорио о предмету и методу рада овог нашег истакнутог научника. Између осталог он закључује, да је С. Вукосављевић, пре свега све што је проучавао емпиријски проверавао и утврђивао. То је била основа његовог научноистраживачког рада. Међутим, он је био довољно критичан и знао је да се само непосредним посматрањем не могу у потпуности открити научне истине. Приказујући даље његова објављена дела, Ц. Костић је, подвукао да је предмет његова истраживања пре и изнад свега било сељачко друштво, али у првом реду структура друштвеног живота тога друштва, а тек затим процеси и промене у друштвеном животу у селу.

О проучавањима балканских племена и ставовима овог нашег вредног научног посленика, у вези са настанком, пореклом, организацијом као и њиховим одликама, говорио је М. Барјактаровић. Он се на крају свога излагања и критички осврнуо на Вукосављевићево скоро искључиво ослањање у овом истраживању на традицију и емпиријски стечена знања као и на однос према историјским изворима и резултатима историчара, посебно оних који су доводили у везу „влашки катун“ и „влашку организацију“ са динарским племенима. Али, истовремено је високо оценио допринос и значај Вукосављевићевих испитивања племена и племенске организације, његове оригиналне ста-

вове и интерпретације. Приказ и анализу истраживања области старе Рашке дао је П. Влаховић, а о неким специфичностима говора Вукосављевићева завичаја (на основу његове „санџачке хићаје“) изложио је А. Пецо.

С. Вукосављевић је истраживао и село источне Србије. Своја запажања о томе реду саопштила је Миљана Радовановић. Најобимније до сада објављено дело овоа изузетног истраживача „Социологија становања“ приказала је Рада Борели. Најзад у штампаној дискусији Д. Марковић, пошто се осврнуо на дело и значај С. Вукосављевића, предложио је оснивање међународне летње школе за социологију села која би носила име „Сретен Вукосављевић“. На крају зборника су текстови о закључењу скупа, поздравни телеграми и текстови објављени у разним листовима поводом овог скупа и о С. Вукосављевићу.

Н. Пантелић

Оливера Младеновић: КОЛО У ЈУЖНИХ СЛОВЕНА. Посебно издање Српске академије наука и уметности, књ. 14, Етнографски институт, Београд 1973 стр. 1—195, илустрације т. I—XXXII.

Аутор књиге „Коло у Јужних Словена“ Оливера Младеновић прихватила се једног ни мало лаког задатка када се одлучила да обради проблем кола у јужнословенских народа, јер етнокореологија ни код нас, ни у светским размерама нема за собом велику традицију.

Зато је њена књига, која у нешто скраћеном обиму представља њену докторску дисертацију, драгоцен прилог који треба да нам покаже како се народно играње у колу, том најраширенијем и најкарактеристичнијем облику игре свих Јужних Словена, у прошлости развијало, кроз какве је фазе пролазило и шта оно данас представља за Јужне Словене.

Иако је коло као облик познато на свим континентима и код људи на различитим ступњевима друштвеног развитка, иако коло имају и све словенске групе, књига обухвата само једну од великих словенских група — јужнословенску, и то у оном обиму у коме се данас схвата: Срби, Црногорци, Хрвати, Словенци, Македонци, Муслимани (у смислу етничке посебности), Бугари, са свима њиховим унутрашњим сличностима и разликама.

Чињеница да је коло од свих словенских група најчвршће уграђено у основу целокупне српске традиције Јужних Словена и да је и данас најживља форма њихове игре, привукло је пажњу аутора на потребу да се утврди шта коло представља овим народима и шта је допринело да се оно и до данас одржи у тако чврстом степену на томе подручју упркос бурним историјским догађајима и променама у економском, политичком и културном животу Јужних Словена.

Коло, као етнолошки и етно-кореолошки феномен, не представља само ланац међусобно повезаних играча који се креће кружном путањом, или змијасто, спирално, праволинијски, већ оно представља и групу људи који играју, и прилике за игру, и место за игру, и одређену категорију игара и једну одређену игру.

С обзиром на многобројне проблеме и чињенице који се јављају у вези са колом, књига је подељена на одељке у којима се разматрају одређена питања.

У уводном делу, после општег етно-кореографског прегледа, аутор даје преглед досадашњих проучавања јужнословенских игара са посебним освртом на коло.

Следеће поглавље које обрађује коло у прошлости подељено је на три одељка: Подаци о игрању на Балканском полуострву пре и после доласка Словена; Средњевековни историјски извори и Утицаји и распрострањеност кола.

На основу расположивог материјала аутор констатује да су Словени већ у својој прапостојбини имали разне врсте игара, између којих и коло,

и да је вероватно коло било једна од најглавнијих игара у тренутку њиховог насељавања на Балканско полуострво, где су они на новом терену наишли и на коло које је нарочито било развијено код старих Хелена. Зато је могло да дође и до симбиозе између словенских и аутохтоних (илирских, трачких, хеленских) кореографских елемената.

Аутор се затим осврће на улогу цркве и хришћанства у односу на игре код Јужних Словена, узима у обзир историјске изворе од X столећа, посматра феско-сликарство и стећке, констатујући да стећци имају већу документарну вредност од фресака, које су стваране према стриктним црквеним правилима.

Узимајући у обзир средњовековне и касније записе, нарочито податке из XIX века, и осврћући се на данашње постојеће стање, аутор констатује да се може запазити велико богатство облика, типова, стилова, мелодија и орских песама, као и обичаја који прате игру, и да се кроз све ово одражава разноликост услова у којима живе поједине етничке групе. Додиром и мешање појединих етничких група, као и разни утицаји, такође су оставили трага на кореографском стваралаштву Јужних Словена. Од страних утицаја најважнији је био турски утицај, јер он није остао периферан као што је рецимо алпски или панонски. Међутим, иако је турски утицај зашао дубоко у живот становништва јужнословенских земаља, детаљнијом анализом аутор је запазио да је тај утицај био много мањи него што се то мисли, и да је био осетан и видан поглавито у варошима и оним пределима где је преовлађивало турско или словенско исламизовано становништво.

Што се тиче великих метанастазичких кретања, аутор констатује да су она деловала у правцу кореографског обједињавања, јер су утицала да се традиција кола свуда освежи и ојача. У овом случају нарочито велику улогу су одиграле динарска и косовско-метохијска струја.

Треће поглавље носи назив „Структуралне особине кола“ и у њему је извршена етно-кореолошка анализа облика, типова и врсти кола. Веома су детаљно изнети термини у вези са играњем у колу, затим су поменуте прилике и места за играње, а нарочита је пажња обрађена на карактеристичне црте кола као облика: хватање у коло и држање играча: правац кретања кола; подела играча у колу по полу и израсту; затворено и отворено коло; коло са једним или више играча у средини; коло у колу; коло на колу; леса; коло и раченица; коло и паровна игра; улога појединаца у колу (коловођа, кец, и др.).

У трећем поглављу одељак који обрађује „Коло и музичка пратња“ обрађен је педантно. Аутор је почела са немим колом које не прати ни песма ни свирка, и код кога је ритам обележен топотом ногу и звецкањем накита, и за кога се сматра да је старији начин играња него уз свирку. И док се код других Словена изгубило, немо коло код Јужних Словена спада и данас у живу играчку праксу горштакског становништва, углавном динарског подручја.

Што се тиче игре уз певање од свих Словена најснажнију играчко-певачку традицију имају данас Источни и Јужни Словени. Ту се запажа велика надмоћност вокалне пратње над инструменталном, па и над играњем без икакве музичке пратње, све до пред крај XIX века, када вокална пратња уступа место инструменталној. За последњих сто година у свим јужнословенским земљама коло уз певање нагло измиче пред колом уз пратњу инструмената, што се очигледно одражава и на технику и стил играча, јер инструментална пратња повлачи за собом и промене у корацима, метрици, ритмичкој формули и динамици игре. С обзиром да је инструментаријум уз кога се игра веома разноврстан, што је условљено различитим условима развитка игара и њихове музичке пратње, аутор је дала мали, врло јасан преглед по основним врстама инструмената. Уз то није заборавила да помене ни комбинације појединих инструмената, ни састав већих група инструмената, ни прилике у којима се употребљавају, ни врсту изовђења... Међутим, и поред доста сачуваних инструмената аутор констатује да је и сама инструментална пратња кола претрпела знатне промене, и да се последњих

година све више игра уз пратњу хармонике, чак и у оним најзабаченијим планинским селима.

У последњем поглављу аутор обрађује питање значења кола за заједницу којој припада. Наводећи примере аутор констатује да коло одговара првенствено сеоској заједници, где има улогу активног организатора јавног мњења, судије и коментатора актуелних догађаја, коју је сачувало до данашњих дана. Анализирајући партизанске игре, аутор долази до закључка да враћање на старе форме не значи никакав застој или враћање уназад, већ да се, напротив, баш у таквим тренуцима чине крупни кораци унапред.

Завршавајући своју књигу, аутор даје одговор на основно питање из књиге које је у њој постављано — шта је коло и како се одржало у Јужних Словена и закључује да „способност кола да живи са својом средином, да реагује на њене захтеве и да увек изражава њена расположења у највећој мери доприноси да се егзистенција кола одржи. Богати развитак специфичних елемената који са овим основним обликом чине целину, а најбоље се манифестују као стил и техника играча, показује одлике појединих етничких група са сопственим развојем у зависности од специфичних услова живота“.

Овом књигом наша прилично скромна литература из етнокорееологије добила је једно вредно дело и обогаћена је за још један опус, јер су у њој обухваћени многобројни проблеми у вези с колом од најраније прошлости до данас. Књига је писана лепим стилем, констатације су јасне и концизне, и од почетка до краја се осећа да је аутор одличан познавалац материје коју обрађује. Свако онај ко буде убудуће било шта писао о колу неће моћи заобићи ову заиста добру књигу, јер она својом исцрпношћу и стручношћу постаје један од драгоцених темеља наше научне мисли из етно-корееологије. Зато само треба поздравити напор Оливере Младеновић који је учинила да нам на овако савестан и документован начин пружи дело вредно пажње које се односи на коло, на тај најраширенији и најкарактеристичнији облик игре код Јужних Словена.

Андријана Гојковић

Ганчо Пајтонџиев: МАКЕДОНСКИ НАРОДНИ ОРА. — Орска народна традиција 1, Институт за фолклор, Скопје 1973, стр. 1—355.

Институт за фолклор у Скопљу отпочео је издавање нове едиције Орска народна традиција књигом *Македонски народни ора*, чији је аутор Ганчо Пајтонџиев. Импозантном збирком од 106 народних игара представљено је играчко народно стгаралаштво источне Македоније (Малешево, Делчево, Кочани, Свети Никола, Штип, Радовиш, Струмица и Валандово), и то на начин који заслужује признање и подршку. Ако се на ову (и још више: овакву збирку македонских игара дуго чекало (још 1953. Г. Пајтонџиев и Ж. Фирфов објавили су збирку од 20 игара под насловом *Народни македонски ора*), то није било узалуд. Г. Пајтонџиев је после прве књиге, у неку руку огледне, своје искуство истраживача и скупљача народних игара обогатио, систем описивања проширио, број описаних игара повећао, али је, с правом, област испитивања сузио: ограничио се на источну Македонију, која се географски, етнички и кореографски може посматрати као већа целина (са неколико мањих етнокорееографских области). У односу на прву, истоимену збирку, нова збирка има и друге предности, о којима ће још бити говора; једна од њих је и у томе што су у уводу, макар у фусноти, први пут споменути и претходници Пајтонџиева, ранији скупљачи македонских игара (питање је да ли је тачно да су они дали „само незначителен број... со кореографско оформување“, јер су само у трећој и четвртој књизи *Народних игара* сестара Јанковић описане 192 игре из Македоније).

Књига има задатак да послужи правилној допуни и обнови репертоара играчких група културно-уметничких друштава и професионалних ансамбла, па се, свакако због тога, аутор одлучио за редослед описа од најлакше игре ка све сложенијим играма (што је застарело и нефункционално, чак и када

се ради о чисто „школским“ потребама), уместо да их је посматрао као саставни део појединих кореографских области. То, ипак, не умањује вредност књиге за научно проучавање македонских народних игара.

Примењени систем бележења игара припада типу музичко-кореографске партитуре помоћу нотних и специјалних знакова; свака игра описана је још на два начина: лабанотацијом (погодно за странце) и већ класично — речима везаним за тактове и њихове делове (неопходно за шири круг читалаца). Уз описе дате су потребне напомене о начину и времену извођења игре, подаци о играчима од којих је игра забележена а на крају одговарајуће орске песме, које заслужују посебну пажњу. Међу њима има, осим лирских и балада, и епских песама, а већина се одликује веома архаичном садржином. — Етнокореографску слику источне Македоније употпуњују циганске и албанске игре: аутор правилно запажа да оне нису својина само једне етничке групе него су, у знатном броју, заједничке и другим етничким групама у овом делу Македоније.

Одељак књиге под скромним насловом „Општи преглед материјала“ и сам је скроман по обиму и подацима које пружа; више личи на узгредне белешке него на систематско излагање карактеристика игара, појединих или читавих група, и етнокореографских области, које имају своје специфичности поред заједничких црта. Овај недостатак добрим делом је надокнађен у четвртом делу књиге „Прегледи, регистри, речник“, који представља праву новост у издањима ове врсте код нас. У њему је аутор изложио по разним критеријима (подела игара по полу, музичкој пратњи, темпу, основном ставу, ритму, држању играча итд.) све у књизи описане игре, а затим је дао преглед по месту записа, азбучни регистар, неколико цртица о најбољим играчима, свирачима, списак лица од којих су игре забележене, имена мелодрафа (Ж. Фирфог са 60 мелодија, Т. Бицевски са 42).

Институт за фолклор у Скопљу је покретањем едиције Орска народна традиција и издавањем прве књиге сигурно обезбедио да се на идуће књиге не чека дуго, него да оне излазе редовно. Искуство Г. Пајтонциева и помоћ младих македонских етнокореолога допринеће да се у овој едицији на аутентичан начин прикаже ненадмашно народно стваралаштво македонских играча раније и данашње генерације.

О. Младеновић

Б. Н. Путилов: РУССКИЙ И ЮЖНОСЛАВЯНСКИЙ ГЕРОИЧЕСКИЙ ЭПОС. Сравнительно-типологическое исследование. Москва 1971, стр. 1—315.

У науци је одавна поклоњена дужна пажња јужнословенским епским народним песамама. Исто тако, веза и генеза између јужнословенског и руског народног епоса, местимично је истраживана. Али, између свих досадашњих истраживања у томе правцу, највећи допринос науци, свакако, пружио је совјетски научник Б. Н. Путилов, са овим својим вредним делом, које на овом месту у кратким потезима приказујемо. Два су сржна проблема обухваћена и приказана у овом делу: руски и јужнословенски херојски еп и тинолошка подела епоса.

После опсежног увода (стр. 1—30), аутор говори у одељку: I. Фантастично — историјски еп (стр. 31—103). У овом одељку, аутор приказује: борбе са змајевима, Арапином, о девојци ратнику, о чудесном пореклу јунака, јуначкој снази и томе слично.

У одељку: II. Херојско-историјски еп (стр. 104—278), разлаже се о историјским, те и делимично историјским личностима у епу. Ту су песме које опевају: женидбе, отмице, двобоје међу сарадницима, инцести који су се десили из забулде и незнања, заточење јунака, њихова смрт, херојска ослобођења из тамнице „куће необичне“, смрт епских јунака и слично.

Одељак: III. Реално-историјски еп (стр. 279—309) обрађује историјске догађаје и личности, без учешћа фантастике.

На концу, дат је закључак (стр. 310—312). Свако поглавље документовано је изворима и литературом, који су обилато коришћени, нарочито изворна грађа. Нажалост, књига није илустрована проблемима и појавама које обрађује.

Аутор сматра да еп прате елементи стварности, тачности, историчности. Напоредо с тим, ту се јавља и фансаттика, хероика и реалност, која расчлањује еп; као и историјска својства, која се одражавају у личностима или догађајима. Надаље, својства се налазе, како аутор сматра, и у оквирима фантастике, сижеу херојства и песничком стваралаштву реалности.

У својим разлагањима о руском и јужнословенском херојском епу, Б. Н. Путилов утврђује опште типове и притом негира улогу појединаца и етничку целину.

Типолошка подела руског и јужнословенског епоса, дата је у духу теоретских поставки В. Ј. Пропа, коме је ово своје дело аутор и посветио.

Након свега изнетог дајемо следећи закључак. Наиме, без двојбе, велика је заслуга Б. Н. Путилова, што се прихватио једног овако претешког задатка, на пољу компаративног проучавања руског и јужнословенског епоса, са више аспеката, сагледано у три типолошке поделе, које смо напред истакли. Но, свакако, тај проблем није лак и аутор је за његово решење веома много допринео. Али, за једно правилно решење овога проблема, пре свега мора уследити припремљена методологија истраживања датих појава и проблема, што је аутор пропустио да учини. Кроз историјске везе, неговане столећима између Руса и балканских Словена и Византије, којима су поклонили дужну пажњу бројни научници, од којих помињемо само: Н. П. Кондакова, В. Н. Лазарева, А. Н. Веселовског, Е. Ањичкова, В. Мошина, Г. Острогорског, Ј. Иванова, С. Радојчића, Ђ. Сп. Радојичића, М. Костића, треба посматрати и извесне везе и аналогije и у руском и јужнословенском епосу. Без ослоња на ту и сродну проблематику, свако излагање и изучавање датих проблема почива на недокументованом књишком казивању и ништа више.

Напокон, има једна веома важна појава, на којој се морају темељити сва истраживања сродне проблематике, коју проучава Б. Н. Путилов. Наиме, као база за дата изучавања, морају се поставити елементи древне балканске културе, античке робовластичке епохе и феудалног средњег века, балканских етничких скупина, племена и народа, са којима су балкански Словени живели у симбиози етолећима и који су уткани у јужнословенску етногенезу, те чији су епски елементи доспели Јужним Словенима, а надаље су ширени у других словенских народа, на првом месту Украјинаца и Руса. Као пандан томе, мора се водити рачуна шта је од сродних елемената ушло од евро-азијских старинаца у словенску украјинску и руску културу, а потом уследило као импорт балканским Словенима, заоденуто у украјинско и руско културно рухо.

Заиста, на томе пољу је у науци у балканских Словена досада било веома успешних покушаја и огледа, са свеобухватним освртом на поједине проблеме античке и византијске културе, који су доспели у јужнословенски епос што није обухватио Б. Н. Путилов у своме делу и поредбама које су уследиле са руским епосом. Исто тако, морамо истаћи и једну методолошку омашку, коју је вредни аутор учинио. Заборавио је на арабашки и грчки епос, и њихову улогу у јужнословенском епосу, чега је било и обратно, да би и те елементе укључио у поредбама јужнословенског и руског епоса. Овако дато, као што то чини Б. Н. Путилов, јужнословенски епос изгледа много „чист“ словенски, као што је опет случај са руским епосом. Но, када се све то погледа кроз призму историјских политичких и економских чинилаца, и културних веза у даљој и блиској историјској прошлости, између старијих и савремених балканских народа, стиче се увид да је и у епосу, као на другим културним наслеђима древне старине, било знатног утицаја геоарафске и етничке средине Балканског полуострва, на балканске Словене. Свакако, истраживања у овом правцу пружиће надаље захвалне резултате, те ће и даље поредбе руског и јужнословенског епоса, и њихова типолошка подела, уродити научним плодом.

Т. П. Вукановић

Врањски гласник, књ. IX, Врање, 1973.

Тираж: 900 примерака и 100 посебних отисака од сваког прилога.

Колор вињета на корици: бронзана фигурина јарца из Теранде
(Призрен) хеленско-илирске епохе

Опсег: 22 табака текста и 1/2 табака прилога.

Штампање завршено марта месеца 1975. год.

